

3-4/2008

SOUČASNÉ DĚJINY

Ozvěny „pražského jara“

SOUDOBÉ DĚJINY

XV / 3-4

ÚSTAV PRO SOUDOBÉ DĚJINY AV ČR, v. v. i.

Z POVĚŘENÍ ÚSTAVU PRO SOUDOBÉ DĚJINY
SPOLU S REDAKČNÍM KRUHEM ŘÍDÍ

Oldřich Tůma a Milan Drápala

REDAKČNÍ KRUH:

Eva Broklová, Milan Drápala, Stanislav Kokoška, Jan Měchýř,
Jiří Suk, František Svátek, Oldřich Tůma, Jiří Vykoukal

REDAKČNÍ RADA:

Adrian von Arburg, Praha
Vojtech Čelko, Praha
Jürgen Danyel, Drážďany
Eva Hahnová, Augustfehn
Miloš Havelka, Praha
Peter Heumos, Mnichov
Jozef Jablonický, Bratislava
Ivan Kamenec, Bratislava
Łukasz Kamiński, Varšava
Karel Kaplan, Praha
Zdeněk Kárník, Praha
Jiří Knapík, Opava
Michal Kopeček, Praha
Pavel Kosatík, Praha
Jan Křen, Praha
Jiří Křestán, Praha
Václav Kural, Praha
Robert Kvaček, Praha
Françoise Mayerová, Montpellier
Martin Nodl, Praha
Alena Nosková, Praha
Milan Otáhal, Praha
Derek Paton, Praha
Jiří Pernes, Brno
Jiří Pešek, Praha
Vilém Prečan, Praha
Petr Šafařík, Praha
Jiří Vančura, Praha
Zdeněk Vašíček, Praha
Zbyněk Zeman, Praha

REDAKCE:

Milan Drápala (vedoucí redaktor)

Autoři

Luciano Antonetti (1926)

italský levicový žurnalista, politický publicista, překladatel, editor sborníků a autor statí, v nichž mimo jiné seznamoval západní veřejnost s reformním hnutím „pražského jara“ 1968 a hájil jeho odkaz. V letech 1961–1967 byl redaktorem italského vysílání Československého rozhlasu v Praze, v sedmdesátých a osmdesátých letech udržoval úzké vazby s československým exilem a disentem a působil jako jejich zprostředkovatel v italském prostředí. Publikoval například spis *Lenin e il leninismo a Prago negli ultimi anni* (Řím 1970).

Jaromír Balcar (1966)

působí v Historickém ústavu Univerzity Brémy a zabývá se soudobými, zvláště hospodářskými dějinami Německa a zemí středovýchodní Evropy. Publikoval mimo jiné práci *Politik auf dem Land: Studien zur bayerischen Provinz 1945–1972* (Mnichov 2004).

Günter Bischof (1953)

profesor historie a ředitel Rakouského centra na Univerzitě v New Orleansu, kde přednáší americké a evropské diplomatické dějiny. Jeho vědeckou doménou je druhá světová válka, studená válka, a především soudobé dějiny Rakouska. Je autorem monografie *Austria in the First Cold War, 1945–55: The Leverage of the Weak* (Basingstoke 1999), řady studií a spolueditorem mnoha sborníků.

Ondřej Felcman (1950)

ředitel Historického ústavu Filozofické fakulty Univerzity Hradec Králové, kde přednáší české novověké dějiny. Zabývá se hlavně československým reformním hnutím na konci šedesátých let 20. století, dějinami regionu Kladsko a novověkými dějinami české šlechty. Je spolueditorem tří svazků ediční řady „Prameny k dějinám československé krize v letech 1967–1970“, autorem historického atlasu *Kladsko: Proměny střeoevropského regionu* (spolu s Evou Semotanovou, Hradec Králové – Praha 2005) a spolu s Radkem Fukalou vedoucím autorského kolektivu, který zpracoval monografii *Poděbradové: Rod českomoravských pánů, kladských hrabat a českých knížat* (Praha 2008).

Adéla Gjuričová (1971)

vědecká pracovnice Ústavu pro soudobé dějiny Akademie věd ČR, v. v. i., v Praze, zabývá se především proměnami ideologického diskurzu české politické pravice po roce 1989. Spoluautorka čtvrtého svazku učebnice *České země v evropských dějinách*, zahrnujícího období od roku 1918 do roku 2004 (spolu s Jaroslavem Cuhrou, Jiřím Ellingerem a Vítem Smetanou, Praha – Litomyšl 2006).

Peter Heumos (1938)

studoval na univerzitách v Göttingenu, Praze a Bochumi, do roku 2003 dlouhá léta působil v mnichovském Collegiu Carolinu, nyní v důchodu. Věnoval se především sociálnímu hnutí v českých zemích od 19. století, politickému systému v Československu, československému exilu za druhé světové války a dějinám společnosti v komunistickém Československu, naposled zejména dělnictvu mezi osvobozením v roce 1945 a „pražským jarem“ 1968. Je mimo jiné autorem monografie *Die Emigration aus der Tschechoslowakei nach Westeuropa und dem Nahen Osten 1938–1945* (Mnichov 1989), česky vyšla jeho studie „Vyhřňme si rukávy, než se kola zastaví!“ *Dělníci a státní socialismus v Československu 1945–1968* (Praha 2006).

Karel Hrubý (1923)

sociolog, od roku 1968 žije v Basileji. V letech 1983–1991 byl šéfredaktorem kulturně-politického čtvrtletníku Společnosti pro vědu a umění *Proměny*, vydávaného v New Yorku. Zabývá se sociologií změn politických systémů ve starší době (husitství) i v současnosti. Vydavatel studií o Masarykovi *T. G. Masaryk in Perspective: Comments and Criticism* (spolu s Milíčem Čapkem, Ann Arbor 1981).

Zdeňka Jeřábková (1983)

interní doktorandka na katedře hospodářských dějin Národohospodářské fakulty Vysoké školy ekonomické v Praze. Specializuje se na výzkum novověkých a nejnovějších světových hospodářských dějin se zvláštním zaměřením na země střední Evropy a Spojené státy ve 20. století.

Martin Jindra (1973)

správce Archivu Pražské diecéze Církve československé husitské. Věnuje se osudům politických vězňů v Československu v padesátých letech 20. století v souvislosti se situací církví, především perzekuci příslušníků Církve československé (husitské) po únoru 1948. Je autorem publikace *Strážci lidskosti: Dvanáct příběhů příslušníků Československé církve (husitské) vězněných po únoru 1948* (Praha 2007).

Vladimír Kašík (1925)

emeritní profesor Filozofické fakulty Univerzity Karlovy v Praze. Na konci šedesátých let 20. století profesor na Vysoké škole politických a hospodářských věd v Praze, poté na dvacet let postižen zákazem vykonávat povolání, jeden z prvních signatářů Charty 77, počátkem devadesátých let vedoucí katedry hospodářských a sociálních dějin Filozofické fakulty UK. Zabýval se dějinami 19. a 20. století,

zejména dělnickým, revolučním a národnostním hnutím. Autor *Dějiny První internacionály* (Praha 1965) a biografie *M. A. Bakunin* (Praha 1969).

Jakub Končelík (1975)

odborný asistent katedry mediálních studií Fakulty sociálních věd Univerzity Karlovy v Praze a vědecký pracovník jejího Centra pro mediální studia. Zabývá se rolí médií v totalitní společnosti se zaměřením na dějiny tisku, zejména na otázky řízení a kontroly tisku za Protektorátu Čechy a Morava a v období československé krize na konci šedesátých let 20. století.

Petr Koura (1978)

jako historik působí v rámci výzkumného záměru na Filozofické fakultě Univerzity Karlovy v Praze. Zabývá se českými moderními dějinami, zvláště obdobím Protektorátu Čechy a Morava a též zobrazováním historických událostí v hraném filmu. Je autorem monografie *Podplukovník Josef Balabán* (Praha 2003) a spoluautorem publikace *Žádáme trest smrti! Propagandistická kampaň provádějící proces s Miladou Horákovou a spol.* (spolu s Pavlínou Formánkovou, Praha 2009).

Robert Kvaček (1932)

profesor Ústavu českých dějin Filozofické fakulty Univerzity Karlovy v Praze, přednáší dějiny 19. a 20. století. Publikoval řadu knih a studií, převážně k meziválečným dějinám Československé republiky v zahraničním kontextu. Společně s Dušanem Tomáškem napsal biografie *Causa Emil Hácha* (Praha 1995) a *Generál Alois Eliáš: Jeden český osud* (Praha 1996 a Třebíč 2001) a publikaci o poválečném procesu s protektorátní vládou *Obžalována je vláda* (Praha 1999). Samostatně v poslední době vydal monografii *První světová válka a česká otázka* (Praha 2003) a životopisnou publikaci o Benitu Mussolinim *Dva diktátorovy pády* (Praha 2008).

Bedřich Loewenstein (1929)

do roku 1970 vědecký pracovník Historického ústavu ČSAV v Praze, v letech 1979–1994 profesor moderních dějin na Svobodné univerzitě v (Západním) Berlíně. Zabývá se vybranými tématy novodobých evropských dějin od 18. století, především občanskou společností a ideou pokroku v evropském myšlení. Dvojjazyčně publikoval *Projekt moderny: O duchu občanské společnosti a civilizace* (Praha 1995; německy Essen 1987) a soubor esejů *My a ti druzí: Dějiny, psychologie, antropologie* (Brno 1997; německy Drážďany 2003), pouze česky vyšla knížka *Civilizace a fašismus: Studie z let 1969–1971* (Praha 2003) a pouze německy například *Plädoyer für die Zivilisation* (Hamburk 1973).

Martina Miklová (1979)

odborná pracovníce brněnské pobočky Ústavu pro soudobé dějiny AV ČR, v. v. i., a studentka politologie na Fakultě sociálních studií Masarykovy univerzity v Brně. Soustředí se na dějiny Československa v době takzvané normalizace, především na studentské hnutí, opozici a disent.

Zdeněk R. Nešpor (1976)

vědecký pracovník Sociologického ústavu Akademie věd ČR, v. v. i., a odborný asistent na Fakultě humanitních studií Univerzity Karlovy v Praze. Soustavně se věnuje dějinám a sociologii náboženství, ekonomické sociologii a migracím, sociální antropologii a religionistice. Autor desítek odborných studií a šesti monografií, naposled vydal *Náboženství na prahu nové doby: Česká lidová zbožnost 18. a 19. století* (Ústí nad Labem 2006), *Děkuji za bolest... Náboženské prvky v české folkové hudbě 60.–80. let* (Brno 2006), *Čeští nekatolíci v 18. století: Mezi pronásledováním a náboženskou tolerancí* (Ústí nad Labem 2007) a *Ne/náboženské naděje intelektuálů: Vývoj české sociologie náboženství* (Praha 2008).

Václav Průcha (1931)

profesor katedry hospodářských dějin Vysoké školy ekonomické v Praze, zabývá se nejnovějšími hospodářskými dějinami. Publikoval mnoho odborných prací v řadě zemí světa, v poslední době například skripta *Všeobecné hospodářské dějiny 19. a 20. století* (spolu s Jozefem Faltusem, Praha 1996 a 2003) a první díl *Hospodářských a sociálních dějin Československa 1918–1992* (Brno 2004).

Michal Pullmann (1974)

odborný asistent v Ústavu hospodářských a sociálních dějin Filozofické fakulty Univerzity Karlovy v Praze. Zabývá se evropskými sociálními dějinami 19. a 20. století, dějinami historiografie, teorií a metodologií sociálních dějin a dějinami komunistických diktatur s důrazem na Sovětský svaz a Československo v osmdesátých letech 20. století.

Jaroslav Vaculík (1947)

docent Pedagogické fakulty Masarykovy univerzity v Brně, přednáší světové dějiny 17. až 20. století. Zabývá se především osudy českých minorit v zahraničí, kterým věnoval řadu publikací, například trojdílné *Dějiny volyňských Čechů* (Praha 1997, 1998 a 2001) a monografii *Češi v cizině 1850–1938* (Brno 2007).

Dalibor Vácha (1980)

doktorand Historického ústavu Filozofické fakulty Jihočeské univerzity v Českých Budějovicích, zároveň učí na Střední zdravotnické škole a Vyšší odborné škole zdravotnické tamtéž. Zabývá se dějinami každodennosti a myšlením československých legionářů v Rusku.

Renata Wohlgemuthová (1926)

naposled působila jako docentka v Ústavu hospodářských a sociálních dějin Filozofické fakulty Univerzity Karlovy v Praze. Věnovala se především dějinám českého dělnického, anarchistického a ženského hnutí v 19. a 20. století.

Obsah

Studie a eseje

- Bedřich Loewenstein Špatně informovaní entuziasté? 449
- Günter Bischof „No Action“
Johnsonova administrativa
a invaze do Československa 465
- Jakub Končelík Dva tisíce slov
Zrod a důsledky nečekaně vlivného provolání 485
- Karel Hrubý Politické rozpravy
intelektuálů za „pražského jara“ 545
- Petr Koura Filmy smíchu a zapomnění
Obraz „pražského jara“
v českém hraném filmu z období „normalizace“ . . 575
- Dalibor Vácha Těplušky a ešeloný
Českoslovenští legionáři na cestě napříč Ruskem . . 607

Materiály

- Ondřej Felcman „Ultras“ v Hradci
Aktivity prosovětských sil
na Královéhradecku na podzim 1968 639

Memoáry

- Luciano Antonetti Alexander Dubček v Itálii
Symbol „pražského jara“ po dvaceti letech 670

Diskuse

- Peter Heumos K sociálněhistorickému výzkumu
komunistických systémů 685

Michal Pullmann	Sociální dějiny a totalitněhistorické vyprávění . . .	703
Martin Jindra	O mučednících „pravých“ a „nepravých“ <i>K recenzi Zdeňka R. Nešpora</i>	718
Zdeněk R. Nešpor	Odpověď Martinu Jindrovi	726
<i>Recenze</i>		
Adéla Gjuričová	Třikrát o českém katolicismu a katolické církvi . .	729
Robert Kvaček	Ztěžklé téma <i>Sborník o století sudetoněmeckých dějin</i>	736
Václav Průcha	Monografie o vývoji české společnosti a postavení dělnictva (1948–1960)	742
Renata Wohlgemuthová	První dáma první republiky	752
Jaromír Balcar	Důkladná německá práce o poválečném osídlování pohraničí	755
Zdeňka Jeřábková	Přínosné průhledy do hospodářských dějin	758
Jaroslav Vaculík	Polský válečný exil v Londýně ve vzpomínkách . .	764
Vladimír Kašík	Poněkud opatrné bilancování „občana šesti států“	771
<i>Kronika</i>		
Martina Miklová	Konference o německy mluvícím obyvatelstvu v poválečném Československu	776
<i>Anotace</i>		
		781
<i>Resumé</i>		
		790

Špatně informovaní entuziasté?

Bedřich Loewenstein

*Na určitý čas ... a pro určité úkoly jsou přechodně
použitelní i různí morální absolutisté a nezištní,
avšak špatně informovaní entuziasté, jako jsem já.*

Ludvík Vaculík, projev na čtvrtém sjezdu
Svazu československých spisovatelů, červen 1967

Co je socialismus?

Otázka po uskutečnitelnosti socialismu s lidskou tváří závisí na předběžném ujasnění řady věcí, například co rozumíme „socialismem“ a „zlidštěním“, ale také na tom, jaký systém měl být vlastně reformován. Jednalo-li se o společnost *totalitní*, tj. bezezbytku ideologicky proorganizovanou, naplněnou zvlí, difuzním terorem a revoluční mystikou, pak odpověď může pouze znít, slovy jednoho katolického publicisty: revizionisté nevěděli, co činí.¹

Snad bychom se ale měli od emocionálně zatížených nálepek a abstrakcí vracet ke konkrétním poměrům a reálným alternativám doby. Například si položit otázku, zda pro funkcionářskou vrstvu sovětské soustavy byl „socialismus“ něčím víc než jen mocenským rituálem, a souběžně s tím, co v šedesátých letech znamenal pokus

---

¹ Viz PREISNER, Rio: Česká existence. In: TÝŽ: *Až na konec Česka*. Purley, Rozmluvy 1987, s. 174; v jiném textu z tohoto souboru esejů autor označuje totalitarismus za „vertikálu padlého světa“ (TÝŽ: Smysl dějin: In: *Tamtéž*, s. 51).

o systémovou transformaci. Muselo zavedení tržních elementů nutně směřovat k restauraci „občanské“ politické vlády, anebo jsou hospodářský vývoj a politická struktura navzájem relativně nezávislé (jak naznačuje dnešní Čína a svého času Pinochetova diktatura v Chile)? Můžeme se také ptát jinak: Nevyplýval z požadavku svobody od cenzury a policejní zvláště také požadavek svobody od kolektivního vlastnictví a povelové ekonomie? A ještě jinak: Chtěli lidé skutečně vyměnit navyklý šlendrián a pohodlné vnější určení za vlastní iniciativu a soutěž?

V šedesátých letech diskutovali zvláště italští komunisté (Lombardo Radice) o „národní cestě k socialismu“. Pojem socialismu nebyl zcela jasný, šlo spíše o volebně taktický úmysl distancovat se od zkompromitovaných sovětských praktik: „eurokomunistický“ model měl spočívat na pluralismu a autonomii různých levicových směrů, na svobodné tvorbě názorů, vnitrostranické demokracii a kontrole moci. Stoupenci projektovaného parlamentního socialismu ujišťovali, že nechtějí demokratických institucí prostě využít k dobytí moci, a prohlašovali demokratická pravidla hry za součást vlastního modelu socialismu.

Italské diskuse měly vliv na některé československé reformní komunisty, kteří v tomto duchu kriticky revidovali „monistický“ model socialismu východní ražby: podstatné není jen, *kdo* vládne („proletariát“), ale *jak* je socialistická vláda vykonávána.² Demokratická přestavba byla v Československu jak známo zastavena, a ani v Sovětském svazu se o dvacet let později nepovedla. Po bezpočtu neradostných zkušeností se společnostmi označujícími se za socialistické se dnes většina analýz přiklání k záporné tezi, totiž že „socialismus“ přinejmenším sovětského typu – bez ohledu na sklon kremelských vládců ke krátkému spojení vojenských intervencí – je nereformovatelný.

Už před zhroucením impéria bystrý analytik husákovské „normalizace“ Milan Šimečka položil kontrafaktuální otázku, co by bylo vzešlo z reformního pokusu, nebýt sovětské vojenské intervence. Ve dvou variantách došel k závěru, že by bylo bývalo krajně obtížné uskutečnit vznešené cíle léta 1968, ze zavedeného šlendriánu rozvinout třeba jen vlastní iniciativu a individuální odpovědnost, poté co si lidé zvykli na pohodlnou závislost a na sice skrovný, ale jakžtakž bezpečný, zvenčí určený život.³

Ideologickými nálepkami, atraktivností exotického, jakož i velkou ignorancí, pokud šlo o faktické poměry ve východním bloku, byli vedeni i četní přívrženci levice na Západě. V prohlášení Socialistického německého svazu studentstva z konce roku 1968 například čteme, že v „autoritativním systému pozdního kapitalismu“ parla-

2 KLOKOČKA, Vladimír: *Demokratischer Sozialismus: Ein authentisches Modell*. Hamburg, Konkret 1968, s. 21 n., 42 n. ad. Tvorby jednotné politické vůle není možno dosáhnout jen prostředky vědecké racionality, a už vůbec ne výchovnou diktaturou: je to nikdy neukončitelný proces bez monopolního postavení jedné síly (*tamtéž*, s. 51 n.).

3 ŠIMEČKA, Milan: Wenn sie nicht gekommen wären... In: GRUŠA, Jiří – KOSTA, Tomas (ed.): *Prager Frühling – Prager Herbst: Blicke zurück und nach vorn*. Köln/R., Bund-Verlag 1988, s. 176.

ment se stal bezvýznamným a „parlamentní volební cirkus“ slouží pouze k tomu, aby zabránil masám v politickém rozhodování.⁴ Studentský vůdce Rudi Dutschke, který na jaře 1968 navštívil Československo, varoval před „návratem kapitalismu“ a před „nebezpečím, že u demokratických sil v socialistických zemích dojde k dočasné idealizaci buržoaznědemokratických forem“.⁵ Západní sympatizanti se socialismem si buď neuvědomovali celý rozsah destrukce občanské společnosti a ochromujícího dirigismu, anebo se smířovali s jeho důsledky coby zanedbatelnými náklady velkého historického projektu, nepotřebného dalšího „zlidšťování“. Soustava spočívající na solidaritě je vždy krásnější než společnost, jejíž hnací silou je hrabivost. Podobná hesla však neměla mnoho společného se skutečností šedesátých let.

Západní sympatie souvisely i s tím, že lidé obsahově relativizovali protiklad Východu a Západu a každého kritika komunismu *a priori* zatracovali jako nepřítel uvolňování mezinárodního napětí a stoupence studené války. Pod dojmem rozšířených teorií konvergence, kritik kapitalismu a „imperialismu“ u Nové levice (*New Left*) byla přinejmenším obvyklá morální ekvidistance vůči oběma supervelmocím: „Dvě překrmené velmoce proměnily hloupost na divize a atomové hlavice.“⁶ Autor citátu – spisovatel Günter Grass – ovšem ve stejné přednášce kárá teoretické hnidopišství západní levice, zvláště domyšlivost německých seminárních marxistů, a doporučuje jim místo exotického Che Guevary orientovat se na bližším pražském experimentu.

„Není na světě události“ – tak ještě před sovětským zásahem prohlašoval i levicový *Nouvel Observateur* – „která by se přímějí dotýkala našich snah, našich přání a naší evropské budoucnosti, nežli zápas československého lidu za vzájemné spojení socialismu a svobody.“⁷ Mládež však uprostřed narcisovského sebeuskutečňování, hašišové rebelie a revolučních divadelních hromů pařížského léta 1968 měla obecně vzato na mysli důležitější věci, než aby přemýšlela o slučitelnosti pluralistické veřejnosti a racionálního plánování. Nadšení pro „pražské jaro“ nemělo patrně tolik co činit s československou realitou jako spíše se symbolikou a projekcemi; po 21. srpnu přibyl bez ohledu na stranické lojality hněv proti moskevskému nedostatku skrupulí a pochopení, zklamání z brutálního probuzení z krásného snu.⁸

4 Prohlášení SDS z 19.12.1968 je citováno v knize Götze Alyho *Unser Kampf 1968 – ein irritierter Blick zurück* (Frankfurt/M., Fischer Taschenbuch Verlag 2008, s. 126 n.).

5 Interview s Dutschkem je citováno v knize Vladimíra Klokočky *Demokratischer Sozialismus*, s. 8.

6 GRASS, Günter: Die Prager Lektion: Rede auf der Veranstaltung „Tschechoslowakei 1968“ in Basel. In: GRUŠA, J. – KOSTA, T. (ed.): *Prager Frühling – Prager Herbst*, s. 54.

7 Citováno podle: GRÜNWARD, Leopold: Wir alle sind Tschechoslowaken. In: LÖBL, Eugen – GRÜNWARD, Leopold (ed.): *Die intellektuelle Revolution: Hintergründe und Auswirkungen des „Prager Frühling“*. Düsseldorf, Econ 1969, s. 242.

8 „Je to starý příběh o Davidovi a Goliáši – o duchu překonávajícím moc,“ napsala hraběnka Dönhoffová a na začátku roku 1969 ještě optimisticky připojila: „Praze se podařilo uskutečnit legendu coby žitou výše v knize dějin.“ Citace pochází z předmluvy ke knize novináře Stanislava Budína *Die kontrollierte Revolution: Anatomie des Prager Frühling* (Wien, Zsolnay 1969). Kniha vyšla pod pseudonymem Josef Maxa.

Dodatečně se nám vnucuje dojem *nesoučasnosti* protagonistů. K nesoučasnosti představ pražských aktérů a západní levice je třeba připočítat nestejný historický čas Prahy a Moskvy: zde úsilí o evropskou normalizaci a odstranění stalinských deformací, tam logika impéria, spojená s hlubokou nedůvěrou vůči všem experimentům. Mohli bychom ještě připojit nesoučasnost ve vědomí Čechů a Slováků. Navzdory symbolické postavě Alexandra Dubčeka šlo v českých zemích v prvé řadě o demokratická občanská práva, zatímco slovenské elity vysunuly do popředí národní autonomii. Ambiciózní Gustáv Husák „slovenskou otázkou“ v sovětských službách rozštěpil reformní tábor a potlačením občanského pojetí nařídil československé hodiny zase na moskevský čas.

Jestliže *socialismu* – s odhlédnutím od časově a kulturně odlišných definic i od historické teleologie – třeba rozumět jako lepší koordinaci společenského jednání a primátu pospolitých zájmů na bázi kolektivního vlastnictví, jako kontrole společenského života v duchu maximální rovnosti,⁹ pak zahraniční sympatizanti zpravidla vycházeli z konkrétních zkušeností opaku (jichž nikdy nebývá nedostatek). Nadto moderní civilizace má jistou afinitu k ideji socialismu, zvláště svou vírou v technickou uskutečnitelnost sociálních projektů a v racionální plánování. Souběžné procesy *diferenční*, stejně jako nesnadno kalkulatelný faktor inovace a iniciativy, spíše stojí v protikladu ke společenskému řízení, nemluvě o byrokratické tendenci usměrňovat a potlačovat všechno spontánní a dílčí. Tak či onak, síly moderní samoregulace nestačí vytvořit uspokojivou sociální rovnováhu, a z toho intervenční a socialistické koncepce všeho druhu čerpají svou legitimaci.

„Insajdeři“ reálnesocialistického modelu vycházejí z odlišných zkušeností. Návrh rezoluce ze čtvrtého sjezdu československých spisovatelů v červnu 1967 zdůrazňoval jako velkou šanci socialismu, že se může „vědomě a programově bránit proti odlidšťujícím stránkám civilizačního pokroku“. Tím se autoři rezoluce dovolávali humánní základní intence socialistického projektu, k němuž (jak se na sjezdu vyjádřil Antonín J. Liehm) patří především svobodná kultura, konkrétně však kritizovali zbytečné byrokratické usměrňování, snahu „zajistit člověku jeho dobro a štěstí dekretem a nařízením“.¹⁰

Mohli bychom rezignovaně uzavřít, že každá generace má svůj socialismus: ten, který si zaslouhuje, anebo přinejmenším ten, který odpovídá jejímu konkrétnímu

9 Viz STRMISKA, Zdeněk: *Stagnation und Veränderung in den Gesellschaften sowjetischen Typs: Projekt eines theoretischen Rahmens für eine Analyse*. Wien, b.n. 1989, s. 15 n; srv. CVEKL, Jíří: Jaký model socialismu? In: *Nová mysl*, roč. 21, č. 8 (1968), s. 1011–1020. Cvekl, který zde vystupoval proti byrokratickému a etatistickému odcizení, se v roce 1970 svých vývodů zřekl.

10 *IV. sjezd Svazu čs. spisovatelů: 27.–29.6.1967*. Praha, Československý spisovatel 1968, s. 8 a 12. V závěru rezoluce se říká: „Společnost, pro kterou středem pozornosti a hlavní mírou není občan a status jeho práv a povinností, ve které člověk je jen předmětem manipulací, taková společnost nepotřebuje kulturu.“ (*Tamtéž*, s. 13.) Později filozof Karel Kosík bude konstatovat pouhý zvrat od „všeobecné prodejnosti“ k „všeobecné manipulovatelnosti“ (KOSÍK, Karel: *Naše nynější krize*. In: TÝŽ: *Století Markéty Samsové*. Praha, Orientace 1993, s. 49; citovaná úvaha je z jara 1968).

traumatu – ať to byla katastrofa první světové války s jejím rozpoutaným násilím, hospodářská krize třicátých let, nakažlivý zážitek fašistického barbarství anebo protikoloniální osvobozovací boje, z nichž jak známo vzešla řada pseudosocialistických rozvojových diktatur. Západní konjunktura socialismu v šedesátých letech byla motivována spíše morální tísní vůči vlastně úspěšnému, produktivnímu tržnímu hospodářství a vše pronikajícímu amerikanismu. Jedno i druhé mělo své stinné stránky; ale aby bylo možno je démonizovat, musely se resentimenty levicových studentů napájet z dalších zdrojů energie: z periferie uvízlé krvavé války ve Vietnamu a z poněkud klamavé logiky neomarxistické abstrakce.¹¹

Pragmatický moralista Ludvík Vaculík uchopil podstatu věci slovy, že úsilí československých reformních komunistů především znamená splácet předchozí dluh a napravovat nejhrušší nespravedlnosti, pod „pracovním názvem socialismu“ třeba vzít společnou věc do vlastních rukou.¹² V jejich snaze najít reálněutopický vzor se radikalizovaným dětem západního blahobytu musela zdát střízlivá pražská opravárenská dílna poněkud banální. Navzdory některým společným mentalitním rysům – generace bez vlastních tragických zážitků a s pocitem odcizení vůči zkonatělému, maloburžoazně zúženému světu starších – mezi pražskou *deromantizací* a západní „romantickou recidivou“ (Richard Löwenthal) mohlo docházet jen k nedorozuměním.

Ideologie a reálná politika

Přes všeobecné vystřízlivění, ba cynismus vůči mocí chráněným dogmatům (podíl členů KSČ mezi pražským studentstvem od roku 1960 do roku 1967 poklesl z deseti na pět procent)¹³ nebyly to jen taktické ohledy a obrana proti stupňovanému obviňování ze spojenecké ciziny,¹⁴ proč se pražští reformátoři neustále zapřísahali socialistickým charakterem svých snah; „socialismus“ přes všechno zkompromitová-

11 Viz JUDT, Tony: *Geschichte Europas von 1945 bis zur Gegenwart*. München, Hanser 2005, s. 445 a 462 (kniha vyšla slovensky pod názvem *Povojnová Európa: História po roku 1945*. Bratislava, Slovart 2007). Na straně 506 německého vydání Judt píše: „Radikálové roku 1968 takřka karikovali styl a kulisu dřívějších revolucí. (...) K sebeklamům této doby patřila domněnka, že šedesátá léta byla epochou vystupňovaného politického vědomí.“ Srv. také pamflet Götz Alyho *Unser Kampf 1968* (viz pozn. 4); k Československu viz *tamtéž*, s. 104 n.

12 Dva tisíce slov, které patří dělníkům, zemědělcům, úředníkům, vědcům, umělcům a všem. In: *Literární listy*, roč. 1, č. 18 (27.6.1968), s. 1 a 3. Celé znění manifestu je otištěno jako příloha studie Jakuba Končelky v tomto čísle *Soudobých dějin*. V německém překladu jej aktuálně znovu otiskl Dieter Segert ve své publikaci *Prager Frühling: Gespräche über eine europäische Erfahrung* (Wien, Braumüller 2008, s. 38).

13 Viz KUSIN, Vladimír V.: *The Intellectual Origins of the Prague Spring: The Development of reformist Ideas in Czechoslovakia 1956–1967*. Cambridge, Cambridge University Press 1971, s. 139.

14 PAUER, Jan: *Praha 1968: Vpád Varšavské smlouvy. Pozadí – plánování – provedení*. Praha, Argo 2004, s. 34–43 (drážďanská schůzka z 23. a 24. března); s. 44–65 (moskevská schůzka ze 4. května); s. 106–120 (varšavská schůzka ze 14. a 15. července).

ní praxí zůstal jejich samozřejmým hodnotovým obzorem. Znamenal pro ně víc než jen materiální zajištění, jistotu pracovního místa a sociální bezpečí paternalistického režimu – včetně vlastních privilegií, na nichž se ostatně podíleli i kritičtí komunističtí intelektuálové. Nebýt pro socialismus bylo v naší generaci pokládáno za neslušné.

Přesto myšlenka světodějně významného návratu k humánnímu jádru socialistického projektu, jeho osvobození z babylonského zajetí policejního státu, byla pro reformní praxi spíše druhotná. Ta zajisté chtěla poněkud uvolnit usměřování společnosti intelektuálně přetíženým mocenským aparátem stejně jako příliš přizpůsobenou, sterilní roli satelitu, kterou se hrávalo Československo v uplynulých desetiletích. Elementární úkoly – nutnost vyšší hospodářské efektivity po vyčerpání možností ryze kvantitativního růstu nebo rozladěnost Slováků z pražského centralismu a české arogance – fungovaly jako hlavní hnací síla; další kumulativní činitele krizi zesilovaly.¹⁵

Intelektuální hledání ztracených humanistických kořenů od roku 1956 nebylo jen vývěsním štítem ani hudební kulisou, mohlo však vystoupit na scénu jen ve sledu hrubších, ne vždy kongruentních sil a mocenských bojů. Doba ovšem stála ve znamení podivuhodné *víry ve slova* – nejen u intelektuálů přesvědčených o tom, že nekonformním článkem už změní poměry, ale i u cenzorů a samotných držitelů moci, kteří stále hledali působení ideologických odchylek a západní „diverze“, místo aby se – marxisticky – spoléhali na logiku poměrů a reálných společných zájmů. Socialistický projekt byl vždy také ideologický, byť u jednotlivých skupin s odlišnou specifickou vahou. Odpovídalo proto tradici, že se čtvrtý sjezd spisovatelů v červnu 1967 pokusil střízlivě reformě zbabraného byrokratického systému připsat světodějný smysl. Polovičaté kroky, jež československá společnost před rokem 1968 učinila k překonání oné „obludné symbiózy byrokratismu a byzantinismu“, se však netrpělivým kritikům zdály směšně malé. Slovy filozofa Karla Kosíka, byly na hony vzdálené od skutečné socialistické alternativy, která se podle jeho přesvědčení nemohla spokojit s výkonnějším hospodářstvím a paternalistickou sociální péčí.¹⁶

Tedy už známý mladý prozaik Milan Kundera v červnu 1967 ve své úvaze o nesamozřejmosti české národní existence, přednesené na spisovatelském sjezdu, formuloval velký koncept přesahující pouhou literaturu i jen rozměr „duchaplného nápadu ironika a skeptického světooběžníka“ (Václav Havel). V období pro českou literaturu a kulturu velmi produktivním, shora už jen málo omezovaném, žádal vyvodit důsledky z tragické dvojí zkušenosti s fašismem a stalinismem (!), ba tuto zkušenost učinit nejvlastnější *raison d'être* socialismu v Československu. Dvojnásobné selhání mělo být proměněno v obecně lidské, nadnárodně platné hodnoty: tuto jedinečnou šanci ignorovat nebo potlačit by – Kunderovými pozoruhodnými

---

15 „Demokratizační hnutí poskytovalo společný příkrov pro rozličné tendence... Komunisté byli hlavním zdrojem těchto procesů, a tolerance vůči opozičním názorům vyjadřovala spíše jejich sílu než slabost.“ (SVITÁK, Ivan: *The Czechoslovak Experiment 1968–1969*. New York, Columbia University Press 1971, s. 4 n.)

16 Viz KOSÍK, K.: Naše nynější krize, s. 48 n. (viz pozn. 10).

slovy – přímo znamenalo prohrát dvacáté století.¹⁷ Byl to přirozeně také pokusný balon, který měl prozkoumat rámeček politicky dovoleného, a stranické vedení jej promptně klasifikovalo jako provokaci, kterou bylo třeba patřičně potrestat: moc, i když byla ochotna k dílčím reformám, nedala se tehdy ještě několika intelektuály vylákat na nevyzkoušené „dobrodružné“ stezky.

Z revolučních teorií je od dob Crana Brintona známa důležitá teze: revoluce nepropukají z bídy a beznaděje, nýbrž ze *zklamání nadějí*. Nešlo roku 1968 o „provinční mesianismus“, jak mladý Václav Havel až příliš nepřívětivě odbyl dějinněfilozofické nadsázky československého experimentu,¹⁸ nýbrž o to, aby v rámci daného mocenského pořádku byly odstraněny konkrétní zlořády a nalezen jakýsi konsenzus s obyvatelstvem. V tomto smyslu se už před rokem 1968 hovořilo v pozitivním smyslu o *normalizaci*. V zajisté správném předpokladu, že socialismus původně měl důstojnější cíle než vládu omezených stranických sekretářů a tajné policie, se zrodila křivka stoupajícího očekávání. (Později Husákovým režimem v sedmdesátých letech zneužívaný termín „normalizace“ byl výsměchem úsilí o návrat k autentickým hodnotám – třebaže jistě mělo i kamuflovat vlastní stalinistické začátky.) „Norma“, které se dovolávali reformní komunisté šedesátých let, však zůstala sporná; byla prosazována, popřípadě vybojována, ve stálých sporech mezi zásadním uznáním nutnosti reformu a praktickým stavěním překážek, během dlouhého procesu deziluze uvnitř vládnoucí strany, ale také za stále rostoucího očekávání širší společnosti.¹⁹

Technokratismus proti demokratismu

Paradoxně na počátku reformního procesu stála samolibá sjezdová rezoluce z roku 1962 o již dosažené socialistické společnosti: Chruščovův „všelidový stát“ měl být,

17 *IV. sjezd Svazu československých spisovatelů*, projev Milana Kundery, s. 22–28, zde s. 27 n. (viz pozn. 10). Tato myšlenka ostatně byla i základní ideou od roku 1967 připravovaného symposia „Fašismus a Evropa“, které se sice ještě v roce 1969 podařilo uskutečnit, ale už v nové situaci, v níž média o něm nereferovala a protokol byl potlačen.

18 Havel v odpovědi na Kunderův článek „Český úděl“ z prosince 1968 v únoru 1969 stroze odmítl „provinční mesianismy“ a „iluzionistické konstrukce“ českého „historického údělu“; zrušení tajné policie a bezpráví není ještě důvodem, abychom si podkuřovali, i když tento pořádek označujeme za socialistický (HAVEL, Václav: *Český úděl?* In: TÝŽ: *O lidskou identitu: Úvahy, fejetony, protesty, polemiky, prohlášení a rozhovory z let 1969–1979*. Ed. Vilém Prečan a Alexander Tomský. Praha, Rozmluvy 1990, s. 193–200; Kunderův článek viz *tamtéž*, s. 187–193).

19 „Ukázalo se časem, že i samy představy o normalizaci jsou rozdílné,“ prorocky konstatoval Jiří Šotola ve své zprávě o činnosti Svazu československých spisovatelů na jeho čtvrtém sjezdu v červnu 1967. Současně spokojeně zjišťoval, že už ubylo apriorismu, voluntarismu a direktivních zásahů do umělecké tvorby; „literatura dobyla velkých území ve sféře své vnitřní svobody“ a nezávislosti, imunity vůči „sezonním kampaním“ a vnějšímu tlaku. (*IV. sjezd Svazu československých spisovatelů*, projev Jiřího Šotoly, s. 89–94, zde s. 90.) K pozadí tohoto vývoje viz také GOLAN, Galia: *The Czechoslovak Reform Movement: Communism in Crisis 1962–1968*. Cambridge, Cambridge University Press 1971, s. 94 nn.

namísto překonaných třídních antagonismů, určován zákony „vědecko-technické revoluce“.²⁰ Zapomenutá marxistická samozřejmost, totiž bezvýhradné uznání společenských realit a jejich věcná analýza, logicky měla podstatně omezit prostor subjektivní zvučely a ideologických spekulací. V rámci technokratického optimismu a „kybernetického ducha doby“ (Christoph Boyer) však povstaly nové iluze o možnostech vědeckého společenského řízení.²¹

Sebeomezení moci nebylo zcela dobrovolné ani jednoznačné, ale přece znatelné, takže se pojem totalitarismu mívá se skutečností zhruba od roku 1963; myšlenkový prostor reformy ovšem v zásadě respektoval práh února 1948, tedy mocenský monopol komunistické strany. Straničtí historikové těch let znovuobjevovali relativně otevřenou poválečnou soustavu Národní fronty a kniha Zdeňka Mlynáře *Stát a člověk* z roku 1964 se dokonce odvážila ctihodně, i když asi ne zcela vážně myšlené teze, že KSČ si svou roli avantgardy musí stále znovu zasloužovat; přesto představa socialismu do jara 1968 zůstala spojena s vedením KSČ (jen technokraticky modifikovaným) jako *conditio sine qua non*.²²

Tím reformní úsilí prvotně ukazovalo spíše směrem „osvětěného absolutismu“, tedy vědecky konzultované monokracie s několika pluralistickými modifikacemi, nežli skutečné, tj. otevřené demokracie. V dubnu 1968 schválený „Akční program KSČ“ tento rámec překračoval potud, že upustil od představy „diktatury proletariátu“ a zdůrazňoval zásadu, že stranické orgány nesmějí nahrazovat státní instituce.

20 Viz KUSIN, V.: *The Intellectual Origins of the Prague Spring*, s. 23 n., 32 n. a 83 n. (viz pozn. 13); PAUER, J.: *Praha 1968*, s. 20 n. (viz pozn. 14). Ve svém ocenění „mírové kontrarevoluce“ a proměny KSČ ve „stranu sociálnědemokratického typu“ první tajemník polských komunistů Władysław Gomułka na varšavské schůzce vedení „bratrských stran“ v červenci 1968 zavrhoval tezi o překonání třídního antagonismu, jakož i hesla o „demokratickém socialismu“, neboť prý budí dojem, jako by socialismus v ostatních „bratrských stranách“ byl diktátorský (viz PAUER, J.: *Praha 1968*, s. 106 n.).

21 K tomu např. HILDEBRAND, Klaus (ed.): *Zwischen Politik und Religion: Studien zur Entstehung, Existenz und Wirkung des Totalitarismus*. München, R. Oldenbourg 2003; MAIER, Hans (ed.): *Totalitarismus und politische Religionen: Konzepte des Diktaturvergleichs*, sv. 1. München – Paderborn – Wien – Zürich, Schöningh 1994; SVÁTEK, František: Koncept totalitarismu a historikova skepse: Poznámky o politické a historiografické diskusi. In: JECH, Karel (ed.): *Stránkami soudobých dějin: Sborník statí k pětadesátinám historika Karla Kaplana*. Praha, Ústav pro soudobé dějiny AV ČR 1993, s. 29–60; SÖLLNER, Alfons – WALKENHAUS, Ralf – WIELAND, Karin (ed.): *Totalitarismus: Eine Ideengeschichte des 20. Jahrhunderts*. Berlin, Akademie 1997; BOYER, Christoph: Wie einzigartig war der Prager Frühling? In: KAISEROVÁ, Kristina – PEŠEK, Jiří (ed.): *Viribus unitis. Nedosti bylo Jana Křena: Janu Křenovi k pětasedmdesátinám*. Ústí n/L., Albis international 2005, s. 117–130, cit. s. 121.

22 „Právo politicky rozhodnout, co je v zájmu společnosti, neměla tedy ani v tehdejších koncepcích reformních komunistů tato společnost sama, nýbrž zase komunistická strana a její ideologie.“ (MLYNÁŘ, Zdeněk: *Mráz přichází z Kremlu*. Praha, Mladá Fronta 1990, s. 57; srv. *tamtéž*, s. 65–67, 80 a 87; GORBAČOV, Michail – MLYNÁŘ, Zdeněk: *Reformátoři nebývají šťastni: Dialog o „perestrojce“, Pražském jaru a socialismu*. Praha, Victoria Publishing 1995, s. 46 nn.)

Navzdory pozoruhodným koncesím program sebevědomě vycházel z předpokladu, že komunistická strana – na bázi Národní fronty a svou nenahraditelnou službou ideji pokroku – si podrží politické vedení.²³ První reformní kroky široká veřejnost přirozeně uvítala, i když s jistou dávkou zdravé nedůvěry, pokud šlo o trvalost nového kurzu: bezvýhradné podpory se reformující se straně dostalo až v létě, do značné míry v důsledku zahraničního tlaku. Natrvalo se „vedoucí úloha“ asi nedala udržet bez nějaké varianty íránské Rady strážců revoluce anebo proměny strany v politickou akademii svého druhu.²⁴

Co se původně nabízelo pod nálepkou *demokratizace*, bylo určité rozpletení stalinského uzlu navzájem propojených aparátů – stranického, státního, hospodářského – jakož i lepší kontrola vymknuvších se svémocných bezpečnostních orgánů. Nepříliš uspokojivá odpověď na otázku „kým“ přitom zněla: „stranou“. Mohl to být nanejvýš první krok, který arci předpokládal skutečnou demokratizaci stranických struktur – tedy zřeknutí se leninského centralismu, nesoucího falešný přídomek „demokratický“. Tato vnitřní demokratizace KSČ je vlastní páteří politického dění roku 1968.

Jak Ludvík Vaculík prohlásil na spisovatelském sjezdu v červnu 1967: máme sice dnes lepší soudce a prokurátory, intelektuálové dostávají víc prostoru pro kritické myšlenky než donedávna, ale kde jsou záruky proti návratům diktátorských manýr ze strany hrstky lidí, kteří si činí nadále nárok rozhodovat „o tom, co má být děláno, myšleno, cítěno“. „Vládnoucí kruhy,“ praví Vaculík s odzbrojující otevřeností, čerpají svou pravomoc z mimoprávních kompetencí a nepřesvědčí je argumenty, ale vždy jen opakovaný neúspěch.²⁵

Kromě Chruščovem přiznaných těžkých „chyb“ byly reformy, jak už řečeno, poháněny zejména selháním plánovaného hospodářství, popřípadě ekonomickým tlakem ve směru vyšší efektivity s nechtěnými vedlejšími důsledky, jako bylo upuštění od dotud běžné glorifikace fyzické práce a ideologického „ouvrierismu“.²⁶

23 SEGERT, D.: *Prager Frühling*, s. 26 nn. (viz pozn. 12).

24 HELLER, Agnes: Vier Arten des gesellschaftlichen Aufstandes. In: MLYNÁŘ, Zdeněk (ed.): *Der „Prager Frühling“: Ein wissenschaftliches Symposium*. Köln/R., Bund-Verlag 1983, s. 82–99, zde s. 91 n.

25 Vaculík ve svém nadmíru jasnoživém celkovém zúčtování jde až k tvrzení, že všechno dobré z uplynulých let muselo být na vládnoucích vyvzdorováno (*IV. sjezd Svazu československých spisovatelů*, diskusní příspěvek Ludvíka Vaculíka, s. 141–151, zde s. 147). Neexistuje-li dnes nic, co by nebylo stranickou záležitostí, pak si osobně „myslím, že to je nevýhodné pro ně pro oba“ (tedy pro „ovládané“ i „vládnoucí“). (*Tamtéž*, s. 142).

26 „Jedním z důsledků ... bylo nahrazení proletáře jako hybatele revoluce vědcem, inženýrem a počítačovým programátorem. Se vši pravděpodobností, tvrdilo se, nosí osvobozený, neodcizený, angažovaný tvůrce dějin bílý límeček.“ (WILLIAMS, Kieran: *The Prague Spring and its Aftermath: Czechoslovak Politics, 1968–1970*. Cambridge, Cambridge University Press 1997, s. 10.) Dále viz KAPLAN, Karel: *Die Überwindung der Regimekrise nach Stalins Tod in der Tschechoslowakei, in Polen und in Ungarn*. Köln/R., Index 1986, s. 50 nn.; LÖBL, E. – GRÜN-WALD, L.: *Die intellektuelle Revolution*, s. 43 nn. (viz pozn. 7); KRĚN, Jan: *Dvě století střední Evropy*. Praha, Argo 2005, s. 750.

Znamenalo to vyšší hodnocení managementu a vyšší odborné a vědecké kvalifikace vůbec stejně jako ponenáhle upouštění od dosud obvyklé mzdové nivelizace a tendenčního nedoceňování inteligenčních profesí; ještě v letech 1956 a 1963 nad neposlušnými studenty a kritickými spisovateli zpravidla visela hrozba mobilizovat „dělníky“, tj. komunistické milice. I roku 1967 se Antonín Novotný se svou klikou v tísni pokoušel ještě jednou strhnout kormidlo na svou stranu a 1. září před absolventy vojenských škol prohlásil: „Naše demokracie je třídní demokracie.“²⁷

Novotného zapřísahání „dělníckými zájmy“ však většina dělníků, spontánně tíhnoucích ke skepsi vůči „těm nahoře“, prohlédla jako demagogii a mystifikaci: fakticky vládnoucí stranická byrokracie se nominálně vládnoucí dělnictvo snažila odpolitizovat, znesvéprávnit, omezit na korporativní existenci, uměle izolovat od kritické inteligence. Velké části dělnictva se však politicky zaktivizovaly po srpnové okupaci a jeho politizace dosáhla opožděného vrcholu až koncem roku 1968 v obraně závodních rad a samostatných odborů.²⁸

Podstatné bylo, že snaha o výkonnější řízení produkce a nadto celé společnosti nebyla zdaleka totožná se zaváděním demokratických pravidel – třebaže to Ota Šik opakovaně zdůrazňoval jako prý logický doplněk ekonomické reformy, a tuto myšlenku také pomohl vtělit do „Akčního programu KSČ“ (demokraticky volené závodní rady a povinnost ředitelů skládat jim účty). Důraz ovšem spočíval na řízeném trhu a na vědeckém plánování; i Mlynářova idea korporativního profesního zastoupení fatálně poněkud připomínala předválečný rakouský – popřípadě portugalský – stavovský stát.

Úsilí o vyšší efektivnost hospodářství mířilo proti neschopnému centralistickému dirigismu, „kultu plánu“ (Radoslav Selucký) jako paralele vykřičeného „kultu osobnosti“: samoučelci moci bez třeba jen kontroly výkonu. „Moc“, od dob Leninových alfa a omega komunistického myšlení, byla do určité míry *pragmatizována*,

---

27 MORAVEC, Jan: Československá krize – rok 1967. In: KURAL, Václav (ed.): *Československo roku 1968*, sv. 1: *Obrodný proces*. Praha, Parta 1993, s. 21. Po roce 1948 sice KSČ vyslala kolem čtvrt milionu dělníků do mocenských struktur, ale existující závodní rady, které představovaly mechanismy dělnické demokracie, rozpustila. K tomu viz HEJZLAR, Zdeněk: *Reformkommunismus in Osten: Zur Geschichte der Kommunistischen Partei der Tschechoslowakei*. Köln/R. – Frankfurt/M., Europäische Verlagsanstalt 1976, s. 57 nn.; CONNELLY, John: Stalinismus und Hochschulpolitik in Ostmitteleuropa nach 1945. In: *Geschichte und Gesellschaft*, roč. 24, č. 1 (1998), s. 5–23. (Tematické číslo „Universitäten und Eliten nach 1945“. Ed. Jürgen Kocka.) (Podle autora oproti poměrům v Polsku volila KSČ radikálnější postup vůči univerzitám, což se jí nevyplatilo v roce 1968, kdy si s ní českoslovenští intelektuálové masovou podporou „pražského jara“ jako by vyrovnávali účet za předchozí diskriminaci.) Viz také GOLAN, G.: *The Czechoslovak Reform Movement*, s. 248 (viz pozn. 18).

28 „Falešní přátelé se snažili dělníkům namluvit, že svoboda projevu a tisku je záležitostí pouze jedné vrstvy – inteligence.“ (KOSÍK, K.: *Naše nynější krize*, s. 34 n.) Viz také KALINOVÁ, Lenka: Die Position der tschechischen Arbeiterschaft und der Gewerkschaften zur Reform in den sechziger Jahren. In: *Bohemia*, roč. 42, č. 2 (2001), s. 363–380.

tj. problematizovány některé její dosavadní metody, nikoli však ona sama. Bylo by bývalo pokrokem – a nemuselo to znamenat přílišné riziko – centrální řízení zčásti delegovat, tvorbu politicko-hospodářské vůle zvědečtovat a v jejím výkonu právně formalizovat. (Přitom ovšem nemůžeme docela přehlédnout, že paralelní „Nová soustava ekonomického řízení“, od let 1963–1964 zaváděná v Německé demokratické republice, skončila administrativním chaosem a poté se stala Ulbrichtovým „rudým hadrem“; a také obdivovaný jugoslávský samosprávný socialismus se v praxi prokázal být hodně zaminovaným terénem.)

Jednotlivé reformní cíle byly nesporně rozumné, nikoli však z jednoho kusu; i když nepřihlédneme k dalším problémům, s velkou pravděpodobností musely už vznikající zájmové rozpory a nové svobody hospodářských subjektů vyvolávat mocenské zásahy z centra, čímž by se ukázaly meze demokratizace.²⁹

Přirozeně ani všichni dělníci nebyli nadšeni perspektivou odbourání egalizace v „socialistickém tržním hospodářství“. Nezávisle na tom „vědecko-technická revoluce“ a racionální společenské plánování představovaly nikoli neproblematickou, takřkajíc *huxleyovskou* perspektivu: v očích některých reformátorů měla učinit demokratizaci *zbytečnou*.

Sebekritické ovzduší, které vzniklo ve vládnoucí straně po nesporných ekonomických neúspěších šedesátých let, navozovalo tak, obecně řečeno, spíše tendenci k *technokracii*, popřípadě *expertokracii* – celkově řečeno, ke snaze vyhnout se rizikům, což ostatně odpovídalo zájmům nastupujících mladších, lépe vyškolených ročníků. Předpokladem jejich úspěchu bylo, že neproblematizovaly vlastní systém a spokojovaly se s věcnými expertízami, dílčími reformami a postupným pronikáním do daných struktur. To byla šifra, podle níž jakžtakž fungoval pozdní režim Antonína Novotného. Eduard Goldstücker, předválečný komunista, politický vézeň padesátých let a iniciátor kafkovské konference z roku 1963, v červnu 1967 příznačně varoval před maximálními požadavky a vyzýval k odpovědnosti vůči daným „okolnostem, za nichž jest nám žít a působit“. Ujišťoval přitom, že „vedoucí silou naší společnosti je a zůstane Komunistická strana Československa“.³⁰

Tohoto postulátu se, jak řečeno, přidržovaly i postupně vypracované reformní koncepty rozmanitých poradenských týmů, až po „Akční program KSČ“ z února, respektive dubna 1968, který sice uznával pluralitu zájmů ve společnosti, s velkou

---

29 „Strana, jako nositel poznání spíše než donucování, by přitáhla ty nejlepší a nejbystřejší, kteří by analyzovali společenské potřeby a nabízeli jejich řešení.“ (WILLIAMS, K.: *Prague Spring and its Aftermath*, s. 15.) To byla nanejvýš ideálnětypická tendence, která však i v roce 1968 měla hodně daleko k jen napůl reformované komunistické straně.

30 *IV. sjezd Svazu československých spisovatelů*, diskusní příspěvek Eduarda Goldstückera, s. 50–61, zde s. 50 n. (viz pozn. 10). Uvážlivý projev ze sjezdu spisovatelů byl ostatně důvodem, proč tajemník ÚV KSČ Jiří Hendrych v lednu 1968 doporučoval Goldstückera jako nového předsedu znovu povoleného spisovatelského svazu.

samozřejmostí však trval na politické jednotě pod vedením komunistické strany, nyní prý již připravené k dialogu a oponentuře. Takovou byla však jen zčásti.

Reforma a veřejnost

Tak bylo i pro mnoho reformátorů novou a nezvyklou zkušeností, že dialog s probouzející se občanskou společností byl od ledna 1968 veden otevřeně a v médiích.³¹ Byl to původně politický tah, který měl zkompromitovat ne zcela vyřazenou Novotného garnituru, ale vyvinul se z něj „průlom hráze“.³² Zázrak „transsubstanciacce“, proměny manipulovaných poddaných v politicky zainteresovanou a postupně i angažovanou veřejnost, se však dá vysvětlit do určité míry předchozím uvolněním byrokratického poručnickování, včetně zahraničního cestovního ruchu (roku 1967 vycestovaly dva miliony čtyři sta tisíc osob, z nemalé části na Západ), a emancipací stranicky vázané inteligence vůči znejistělému mocenskému aparátu.

Příznačné pro novou otevřenost totiž bylo, že u těchto zaktivovaných složek obyvatelstva vystupovali zvláště členové KSČ jako mluvčí neformálních iniciativ – už proto, že narozdíl od odpolitizované masy ostatních byli do určité míry zvyklí se jako rovný s rovným vybavovat s vrstvou funkcionářů, a také díky úplnějšímu vnitrostranickému toku informací se lépe vyznali v problematice a pociťovali vyšší odpovědnost za dosavadní chyby.³³ Tím se ovšem změnilo víc než jen politický styl. Funkcionáři byli nuceni argumentovat na veřejnosti a reagovat v médiích na nepřijemné otázky, místo aby jen dekretovali a zastrášovali. Někteří z nich to nedokázali, jiní se stali načas „konjunkturálními progresisty“. A ještě další, zvyklí působit „racionálně“ za kulisami, byli rozladěni nedostatečným pochopením pro politiku jako *umění možného*.³⁴

Nepředvídané situace však byly nevyhnutelné, jakmile se komunistická moc vzdala politiky represe, a obyvatelstvo dokonce získalo pocit, že svými iniciativami posiluje reformní křídlo KSČ; tak tomu ovšem vždy nebylo. Mnoho členů dubčkovského vedení bylo spíše na rozpacích a lekalo se myšlenek přesahujících jejich obzor; vůči tvrdé moskevské kritice se podle slov Václava Havla často chovali jako „provinilí poddaní“.³⁵ Tlak zdola však zpravidla vycházel z úst marxisticky ško-

31 Viz JANÁČEK, František – MORAVEC, Jan: Leden 1968 a spor o jeho smysl. In: KURÁL, V. (ed.): *Československo roku 1968*, sv. 1, s. 34 nn. a 54 (viz pozn. 27).

32 Viz KŘEN, J.: *Dvě století střední Evropy*, s. 758 (viz pozn. 26).

33 Viz KUSIN, V.: *Intellectual Origins of the Prague Spring*, s. 40 n. (viz pozn. 20); PREČAN, Vilém: Lid, veřejnost, občanská společnost jako aktér Pražského jara 1968. In: TÝŽ: *V kradeném čase: Výběr ze studií, článků a úvah z let 1973–1993*, s. 132 n.

34 MLYNÁŘ, Z.: *Mráz přichází z Kremle*, s. 89, dále s. 96 (v nepravý čas rozehraná idea druhé strany), s. 104, 108 n. a 116–118 (nedostatek politických konceptů u Dubčeka) (viz pozn. 21).

35 HAVEL, Václav: *Dálkový výslech: Rozhovor s Karlem Hvižďalou*. In: TÝŽ: *Eseje a jiné texty z let 1970–1989. Dálkový výslech*. (Spisy, sv. 4.) Ed. Jan Šulc. Praha, Torst 1999, s. 810. Naproti tomu Michal Reiman namítá: „Dubček znal lépe než leckdo z jeho oponentů pravděpodobně

ných stranických intelektuálů, kteří v nové situaci pociťovali naléhavou potřebu se kriticky angažovat. Marxistická filozofie mívala od samého počátku praktickopolitickou relevanci; emancipace od stalinských dogmat představovala útok na aparát, jehož ideologické simplifikace dosud sloužily jako spolehlivá legitimace vlády funkcionářů. Ideologické kulisy se teď stále více rozkolísávaly a právě veřejně vystupující intelektuálové nejednou přecházeli z navyklé role služebníka moci do pozice jejího demystifikátora. Jelikož bylo možno představitele ideologického státu brát za slovo, byli aspoň méně cyničtí z nich „morálně vydíratelní“: jako zloději, kteří sami uznávají majetkový řád (Hannah Arendtová). „Otázka je ... co udělají revolucionáři s mocí, jakmile se stanou z opozice vládnoucí skupinou, ale zejména a především, co udělá moc z revolucionářů,“ vmetl Karel Kosík do tváře komunistickému establishmentu, a Ivan Sviták, další marxistický intelektuál, už v březnu 1968 doporučoval studentům, aby neusilovali o demokratizaci, ale rovnou o *demokracii*. To bylo možné říkat, sotva však skutečně dělat.³⁶

Nacionální moment v reformě

Narozdíl od Polska a Maďarska, kde se instalace a udržování komunistické moci v vědomí obyvatelstva jednoznačněji spojovaly s ruskými imperiálními zájmy, československé reformní hnutí – už vzhledem ke stále pociťované „německé hrozbě“ – nevidělo alternativu k těsnému svazku s Východem a jen nejasně si uvědomovalo měnící se zahraničněpolitickou situaci; československý „flirt s Bonnem“ existoval jen v hlavách východoberlinských propagandistů. Národní tóny tak zprvu zaznívaly jen sublimovaně – formou důrazu na specifčnosti socialismu v průmyslově vyspělé zemi, popřípadě úvah o smyslu českých dějin a české státnosti; na Slovensku pak formou averzí proti *českému* hegemonismu. Až poměrně pozdě do hry vstupuje obrana státní svrchovanosti proti stále nehoráznějšímu vměšování ze strany Moskvy a jejích horlivých satelitů. Jakoby z podzemního pramene se národní moment živí vzpomínkou, nebo chceme-li mýtem domácí demokracie a právního státu coby legitimní základny právě socialistického projektu: po roce 1945 se komunismus dostal k moci pod praporem národním a demokratickým, a někteří starší protagonisté „Jara“ na to zcela nezapomněli. Tak populární předseda Národního shromáždění Josef Smrkovský svůj radikálně demokratický požadavek „továrny dělníkům a zaměstnancům, zemědělství zemědělcům, města a vesnice občanům“ vykládal jako návrat ke kořenům autentického československého socialismu.³⁷ To byla po-

---

sovětské reakce. Snažil se lavírovat, najít kompromisy, kterými bylo možno se vyvarovat srážky.“ (Citováno podle: SEGERT, D.: *Prager Frühling*, s. 54 – viz pozn. 12).

36 KOSÍK, K.: Naše nynější krize, s. 32 (viz pozn. 10); SVITÁK, Ivan: Heads Against the Wall. In: *TÝŽ: Czechoslovak Experiment 1968–1969*, s. 24 n. (viz pozn. 15).

37 Josef Smrkovský pronesl citovaná slova na plenárním zasedání ÚV KSČ ve dnech 29.5.–1.6.1968 (viz JANÁČEK, František – MORAVEC, Jan: *Mezník i rozcestí reformního hnutí* (duben–kvě-

pulistická hesla. Ale hrdost z nových vymožeností a svobod ještě převažovala nade všemi vznikajícími resentimenty; lidé se cítili zajedno se sebou a s vlastní tradicí, humanitním národním sebepochopením. Otevřený, svobodomyšlný socialismus takřkajíc dovršuje smysl otřesené státní ideje Tomáše Garrigua Masaryka.

Pokud spisovatelé promlouvají hlasem veřejnosti, ocitají se ve staré tradici, která chápe inteligenci nikoli v roli nezávislých literárních producentů, zavázaných jen sobě samým, ale žádá po nich, aby v dobách krize působili jako mluvčí a kvazikolektivní svědomí národa.³⁸ Spisovatel se v této poněkud staromódní roli cítí tak odpovědný za „duši národa“ jako marxistický teoretik za osud revolučního projektu. Na jaře 1968 obě tradice splývají ve společný étos a otevírají spíše strážlivé reformě nevídané obzory. Spontánní radost z konce strachu a vynucené apatie, z obnovené politické slušnosti obestírá opravu havarovaného socialismu atmosférou trvalé slavnosti, která národ zbavuje tlaků všedního dne a také nutnosti racionálních kalkulací: místo aby lidé přemýšleli o reálných politických šancích a zárukách, jsou ochotni odpustit a identifikovat se s garniturou vůdců, kteří si tuto důvěru ne vždy zaslужují.³⁹

Kontrarevoluce?

Sovětský státní model pro nekomunistickou většinu vlastně předvídal jen roli objektu, komunistickou avantgardou vedených „mas“. Po delším váhání se na jaře 1968 dotud nedůvěřivě přihlížející jednotliví nekomunisté uvnitř i vně oficiálně uznaných „masových organizací“ přihlásili o slovo; přes znepokojení sovětského velvyslanectví a východoberlínský pokřik o „plíživé kontrarevoluci“ však představovali jen marginální jev. Po letech teroru, diskriminace a vynucené pasivity většinou akceptovali novou nabídku partnerského dialogu jako porevoluční návrat jakžtakž normálních poměrů: slíbené „snížení kádrového stropu“ pro nestraníky znamenalo skutečné zlepšení jejich občanského statusu, i když ještě neotevíralo dveře k politickému pluralismu.⁴⁰

---

ten). In: KURAL, V. (ed.): *Československo roku 1968*, sv. 1, s. 98 (viz pozn. 27). Na témže zasedání řečníci zdůrazňovali nezvratnost vedoucí role KSČ a hrozili potlačením „dobrodružných“ pokusů o vytvoření opozičních stran (*tamtéž*, s. 99 n).

38 Vladimír Kusín ve výše uvedené práci cituje sociologa, politika a ideologa národněsocialistické strany Otakara Machotku: „Vzdělání (mezi Čechy) bylo povoláním, posláním, a vzdělanec je oddaný a pokorný služebník... K vědecké práci se přistupovalo s nejvyšší vážností a se silným pocitem odpovědnosti. Představovala nejvyšší službu národu a humanitě.“ (KUSÍN, V.: *The Intellectual Origins of the Prague Spring*, s. 136 – viz pozn. 20.)

39 *Tamtéž*, s. 50 n.; MLYNÁŘ, Z.: *Mráz přichází z Kremlu*, s. 130–133 (viz pozn. 22). Básník a výtvarník Jiří Kolář v rozhovoru s novinářem Jiřím Ledererem říká: „Byla to doba, jako bychom zapomněli, že na světě vládne moc.“ (Když nepracuji, slyším za sebou klinkat umíráček. In: LEDERER, Jiří: *České rozhovory*. Praha, Československý spisovatel 1991, s. 149–160, zde s. 157.)

40 Klub angažovaných nestraníků (KAN) se pokládal za diskusní platformu pro alternativní představy, nikoli za opozici vůči KSČ. Že bývalým politickým vězňům sdruženým v K 231 „reforma

Komunisté se po roce 1945 dostali v Praze k moci v atmosféře, v níž se mísila iluzorní očekávání, nacionální „reálná“ politika a oportunismus; takřka přes noc se ze snu stala můra, Stalinem podstrčené dítě. KSČ zbavila moci nejen „občanské“ strany, ale i sebe samu, tj. degradovala se na příjemce moskevských příkazů. V sověti-zované republice padesátých let takřka zmizely domácí demokratické a humanitní tradice, kterých se Češi vždy rádi dovolávali. Nivelizované a manipulované šedé masy jako by ztratily autentický historický vztah a kulturní identitu. Byla to ovšem jen poloviční pravda, jak dokazuje obrovská životnost a neideologická kulturní produktivita šedesátých let, a koneckonců politické probuzení roku 1968.

Významný český filozof Jan Patočka, po roce 1948 duchovně izolovaný, zatlačený do „skulinové existence“, patřil k těm, kdo za „pražského jara“ vážně přijali podanou ruku reformních komunistů a s ní kus spoluodpovědnosti za projekt „socialismu s lidskou tvář“. Patočka šel tak daleko, že prohlašoval přistoupení Československa k „socialistickému táboru“ za historicky zdůvodněné, totiž za důsledek živelného demokratického a rovnostářství novodobého českého (i slovenského) národa. Neopomněl ale tuto orientaci vyvažovat širokou ideově vývojovou perspektivou, když zároveň uvedl, že „neméně pochopitelné a důsledné je však potom v tomto rámci přidržování se tendence univerzálně demokratizační“.⁴¹

Patočkovy myšlenky se ani roku 1968 neomezovaly na českou duchovní tradici, kterou vždy už chápal v jejím spojení s duchovním vývojem ostatní Evropy. Nyní se odvážil široké diagnózy přítomnosti, vycházející z fenoménu protestující inteligence na Východě i Západě jako mezinárodně působící historické síly. Patočka tyto (ve svém pojetí) vlastně podezřelé „technovědce“ dokonce interpretuje jako demokratickou potenci, která nad technické expertízy a službu té či oné moci dostává historickou šanci přivést lidstvo k „vertikální transcendenci“ „sebe sama chápajícího rozumu“.⁴²

---

socialismu byla lhostejná“ a požadovali pouze zadostiučinění za utrpěné újmy, jak prohlašuje Michal Reiman v již vícekrát citované knize Dietera Segerta *Prager Frühling*, bych takto paušálně tvrdit nechtěl. Ve studentských kruzích možná bylo málo iluzí o nosnosti jen kosmeticky upraveného monistického modelu. Podle ústního sdělení Štěpána Bendy, tehdejšího studentského aktivisty a diskusního partnera německého vůdce levicové mládeže Rudiho Dutschkeho při jeho návštěvě v Praze, studenti i vůči „tribunovi lidu“ Smrkovskému otevřeně požadovali soustavu více politických stran.

41 PATOČKA, Jan: Filosofie českých dějin. In: HAVELKA, Miloš (ed.): *Spor o smysl českých dějin*, sv. 2: 1938–1989. *Posuny a akcenty české otázky*. Praha, Torst 2006, s. 181–204, zde s. 190. Citovanou úvahu přednesl Patočka v dubnu 1969 v Socialistické akademii.

42 PATOČKA, Jan: Inteligence a opozice. In: TÝŽ: *O smysl dneška*. Praha, Mladá fronta 1969 (Londýn, Rozmluvy 1987), s. 5–24, zde s. 22–24 (svazek Patočkových esejů šel roku 1969 do stoupy, v roce 1987 vydalo reprint londýnské exilové nakladatelství Rozmluvy); srv. LOEWENSTEIN, Bedřich: Jan Patočka: Erinnerungen und kritische Annäherungen. In: *Bohemia*, roč. 47, č. 2 (2006–2007), s. 271–288, zde s. 278 (tematické číslo „Leben in Wahrheit“: Zum 30. Todestag Jan Patočka“).

Utopické vzkypaní stejně jako střízlivé reformní úsilí roku 1968 se však brzy zvrátilo v rezignaci a cynismus obyvatelstva, které ještě v srpnu – slovy Heinricha Bölla – kladlo „hrdý, posvátný, demokratický, sevřený odpor realistů, jedinečný v Evropě“;⁴³ vynaložení obrovských vojenských sil a kapitulace protagonistů reformy mu definitivně vzaly víru ve slučitelnost socialismu a svobodné kultury, plánovaného hospodářství a demokratického sebeurčení.⁴⁴

* * *

Socialismus jako historický projekt tím zřejmě propásl poslední šanci odpoutat se ze svého policejné byrokratického zakuklení a proměnit se v atraktivní alternativu moderny. Nechme zde stranou, byla-li šance reálná. Češi a Slováci se v letech 1945 až 1948 vydali na orbit východní velmoci a od té doby museli respektovat její pravidla hry. Brežněvova slova *Eto vaše dělo* vzbudila iluze o vlastním volném prostoru, který ve skutečnosti asi existoval tak málo jako pro Beneše dvacet let předtím.

Cíl celkově spravedlivého řádu bez vykořisťování byl těžce poškozen proměnou utopie v rétoricky opentlené násilí. Spíše se zřejmě podařilo „polidštit“ reálně existující kapitalismus; ale i tu platí stará devíza Eduarda Bernsteina: cílem je *cesta*. Vždy v dějinách vycházíme z následků problematických rozhodnutí a chybného vývoje, které musíme korigovat, pokusit se jim dodatečně vtisknout lepší smysl: pokrok je jedinou velkou opravárenskou dílnou. Tak postupovali českoslovenští reformátoři se zbloudilým dědictvím diktátorského socialismu i se ztracenou masarykovskou ideou samostatného státu.

Jejich ztroskotání neznehodnocuje počestnost záměru. K tomu se hodí ocitovat slova historika Golo Manna z přednášky v roce 1968: „Nepřisuzujme ... literatuře přední zásluhu na ‘pražském jaru’ ani hlavní vinu za bídu podzimu. Vykonala svůj podíl a udělala dobře. Zbývá konstatovat, že tento pokus o nenásilnou socialisticou revoluci s cílem svobodné lidské společnosti neztroskotal sám na sobě...“⁴⁵

43 BÖLL, Heinrich: Der Panzer zielte auf Kafka. In: GRUŠA, J. – KOSTA, T. (ed.): *Prager Frühling – Prager Herbst*, s. 16 (viz pozn. 3).

44 Viz WILLIAMS, K.: *The Prague Spring and its Aftermath*, s. 46 nn. (viz pozn. 26).

45 MANN, Golo: Georg Büchner und die Revolution. In: TÝŽ: *Zwölf Versuche*. Frankfurt/M., S. Fischer 1973, s. 308 n.

„No Action“

Johnsonova administrativa a invaze do Československa

Günter Bischof

Úvodem

Spojené státy nikdy přímo ve východním bloku nezasáhly do žádné z krizí studené války po vojenských akcích Sovětů v jejich sféře vlivu. Washington se sice neochotně, avšak přece jen zdržel podpory lidového povstání v Německé demokratické republice a v Maďarsku v letech 1953 a 1956. Administrativy prezidentů Lyndona B. Johnsona a Ronalda Reagana zůstaly pasivní i během invaze vojsk Varšavské smlouvy do Československa roku 1968 a nepokojů vyvolaných dělnickým hnutím Solidarita v Polsku v letech 1980 a 1981. Washington sice podporoval východní Němce zásilkami potravin a v Maďarsku stejně jako v Polsku povzbuzoval povstalce důraznou propagandistickou kampaní, invaze do Československa ho však nevyburcovala ani k podobné ofenzivě. I když v letech 1953, 1956 a 1980–1981 byla Ústřední zpravodajská služba (CIA) aktivní, v roce 1968 zaujala spíše pozici nezúčastněného pozorovatele. Navíc během maďarské krize v roce 1956 a české krize o dvanáct let později měli Američané svázané ruce, neboť se museli souběžně vypořádávat také s konflikty v Suezském průplavu a ve Vietnamu.

Nabízí se tedy otázka: proč byla Johnsonova administrativa tak pasivní v reakci na invazi vojsk Varšavské smlouvy, která zastavila smělé reformní komunistické hnutí, tak slibně se rozvíjející za „pražského jara“? Bylo to kvůli obavám, že vojenská reakce Spojených států – podobně jako v případě Maďarska v roce 1956 – zahájila eskalaci až k eventuální jaderné válce? Plynula neochota angažovat se ve druhém vojenském konfliktu z toho, že Spojené státy byly plně zaměstnány čím dál palčivějším vietnamským problémem? Nebo snad zabránila Johnsonovi

důrazněji odpovědět na invazi Varšavské smlouvy jeho politika „budování mostů“ s východní Evropou a jeho urputná snaha o uvolnění vztahů se Sovětským svazem? Rozložily akceschopnost Johnsonovy administrativy prohlubující se těžkosti na domácí scéně, podněcované silným odporem veřejnosti vůči válce ve Vietnamu, vražedné atentáty na Martina Luthera Kinga a Roberta Kennedyho nebo agresivní kampaň před prezidentskými volbami roku 1968? Či snad je třeba hledat příčiny ve všech výše uvedených faktorech dohromady? Tato stať se pokouší objasnit některé souvislosti významných historických témat, jež se vynořila během globální krize v roce 1968.¹

Když se prezident Johnson a jeho lidé v Bílém domě ve večerních hodinách 20. srpna 1968 dozvěděli o vpádu armád Varšavské smlouvy do Československa, jejich krizový management se okamžitě pustil do práce a v posledních srpnových dnech pracoval na plné obrátky. Počátkem září však začalo být zřejmé, že Spojené státy neudělají nic víc, než že vznesou obvyklý protest v Organizaci spojených národů a pokusí se zabránit rozšíření krize na území Rumunska, spojení Moskvy ve Varšavské smlouvě, a potenciálně snad i na území Jugoslávie, Rakouska a Německa. Americká diplomacie se pustila do nevděčné kampaně, aby zastavila proud obviňování z Východu i ze Západu, že vše bylo předem se Sovětským svazem „tajně ujednáno“ na základě respektování dohod o „sférách vlivu“, jež vznikly již roku 1945 v Jaltě. Washington však přitom chytře využil českou krizi jednak k posílení upadající pozice Severoatlantické aliance a také jako důvodu, proč nestahovat americké jednotky ze západní Evropy, jak to požadoval Kongres. Schopný krizový management Johnsonovy administrativy fungoval v srpnu 1968 zcela hladce. Čtyři dny po invazi odjel prezident na plánovanou dovolenou na svůj milovaný ranč v Texasu a do konce září se již napjatá atmosféra do značné míry rozptýlila. Když do Bílého domu v lednu 1969 nastoupil Richard Nixon, rychle se vrátil k Johnsonově politice uvolňování, jež měla být vzhledem k invazi do Československa pozastavena. Koneckonců, obecnější program pro období studené války, zaměřený na posilování spolupráce mezi supervelmocemi, „stavění mostů“ a mírovou koexistenci, přece nešlo obětovat kvůli nějaké krizi uvnitř sovětského bloku.

Reakce Johnsonovy administrativy na invazi do Československa²

Počátkem května 1968 doporučoval náměstek ministra zahraničních věcí Spojených států Eugene V. Rostow svému šéfovi Deanu Ruskovi, aby do Moskvy vyslal

1 Stať je zkrácenou verzí studie, kterou autor publikoval pod názvem „No Action: Die USA und die Invasion in die Tschechoslowakei“ ve sborníku: KARNER, Stefan – TOMILINA, Natalja – TSCHUBARJAN, Alexander – BISCHOF, Günter – IŠČENKO, Viktor – PROZUMENŠČIKOV, Michail – RUGGENTHALER, Peter – TŮMA, Oldřich – WILKE, Manfred (ed.): *Prager Frühling: Das internationale Krisenjahr 1968*, sv. 1: *Beiträge*. Köln/R. – Weimar – Wien, Böhlau 2008, s. 319–354.

2 Tento text čerpal ze tří hlavních souborů dokumentů – z materiálů Rady národní bezpečnosti (*National Security Council* – NSC), uložených v Knihovně prezidenta Lyndona Baines

jednoznačný signál, že by v žádném případě neměla intervenovat do Československa. Zdůvodnil to následujícím argumentem: „Že jsme v roce 1948 nezabránili tomu, aby se v Československu dostal k moci komunistický režim, byla ze zpětného pohledu jedna z nejvážnějších chyb naší zahraniční politiky od války.“ A dodal: „Striktní diplomatická akce by tehdy – v době našeho jaderného monopolu – byla mohla i odvrátit studenou válku.“ Podobně podle Rostowa zapůsobil veřejné prohlášení v roce 1956, že Spojené státy nezasáhnou do maďarské krize, které „oprávnilo Sověty k jakýmkoli krokům“. Nyní byl v sázce „proces postupného uvolňování napětí“. Náměstek svého ministra přísně upomenul, že „Rusové“ váhají: „Okamžik pro odstrašující signál tudíž nastal právě teď.“ Jakmile jednou překročí hranici, bude pozdě. Dean Rusk však poznamenal na horní okraj jednostránkového memoranda pouze dvě slova, která podepsal svými iniciálami DR: „No action.“³ Ruskův minimalistický komentář vlastně dobře vystihuje celkovou reakci Johnsonovy administrativy na tlak Varšavské smlouvy a na pozdější vojenský zásah proti Československu v létě 1968. Optimistické analýzy „pražského jara“, jež zpracovala CIA, předvíдалy spíše umírněnou reakci Sovětského svazu na československý reformní program. Moskva se podle nich prostě jen rozhodla „lehce zařinčet zbraněmi s cílem přimět Českoslováky, aby zbrzdili své demokratizační tendence“.⁴

Americké ministerstvo zahraničí začalo se vši vážností koordinovat krizové plány s Pentagonem v květnu 1968, když byla ustavena Evropská poradní skupina pod vedením Malcolma Toona, ředitele odboru sovětských záležitostí na ministerstvu

---

Johnsona (*Lyndon Baines Johnson Presidential Library* – LBJL) v Austinu v Texasu, a ze dvou sbírek v Národní správě archivů a dokumentace (*National Archives and Records Administration* – NARA) v College Park v Marylandu. Některé dokumenty jsem poskytl k přetištění v edici: KARNER, Stefan – TOMILINA, Natalja – TSCHUBARJAN, Alexander – IŠČENKO, Viktor – PROZUMENŠČIKOV, Michail – RUGGENTHALER, Peter – TŮMA, Oldřich – WILKE, Manfred (ed.): *Prager Frühling: Das internationale Krisenjahr 1968 / Pražskaja vesna i meždunarodnyj krizis 1968 goda*, sv. 2: *Dokumente / Dokumenty*. Köln/R. – Weimar – Wien, Böhlau 2008. Další americké dokumenty jsou publikovány v edici *Foreign Relations of United States, 1964–1968* (dále pouze *FRUS, 1964–1968*), sv. 17: *Eastern Europe* (Washington, D.C., Department of State 1996). Oficiální vystoupení a projevy prezidenta Johnsona z doby československé krize jsou k dispozici v publikaci: *Public Papers of the Presidents of the United States: Lyndon B. Johnson, 1968–1969*, sv. 1–2 (Washington, D.C., Government Printing Office 1970). Často odkazují na objemný svazek příspěvků *Prager Frühling*, uvedený v pozn. 1.

3 NARA, RG 59, Central Foreign Policy Files (dále CFP Files) 1967–1969, POL Czech – USSR DEF 4 NATO (dále jen POL Czech), Box (karton – k.) 1558, Folder (složka – sl.) 6/1/68, memorandum Eugena V. Rostowa „Soviet Threat to Czechoslovakia“ pro Deana Ruska, 10.5.1968.

4 LBJL, National Security Council Files (dále NSC Files), k. 179, NSC Country File Czechoslovakia, sl. 6, memorandum CIA „The Czechoslovak Situation“, 9.5.1968; *tamtéž*, sl. 3, memorandum CIA „Present USSR Attitudes towards Czechoslovakia“, 10.5.1968. Viz také STEURY, Donald P.: Die CIA und die sowjetische Invasion der Tschechoslowakei. In: KARNER, S. ad. (ed.): *Prager Frühling*, sv. 1, s. 779–790.

zahraničí.⁵ V červnu se ministr zahraničí Dean Rusk shodl s ministrem obrany Clarkem Cliffordem, že chtějí „zůstat mimo“ českou krizi, protože doufali, že Praha svůj rozkol s Moskvou dokáže vyřešit přímo. Rusk, podobně jako CIA, stále doufal, že Československu jeho reformní program „nějak projde“, a Spojené státy neměly v úmyslu se v tom „nijak rýpat.“⁶ Kromě válečného konfliktu ve Vietnamu dělala v té době Cliffordovi největší starost snaha mocných senátorů Mika Mansfielda, Stuarta Symingtona a Henryho Jacksona stáhnout americké jednotky z Evropy a ušetřit tak výdaje na obranu.⁷ Rusk poprvé varoval sovětského velvyslance ve Spojených státech Anatolije Dobrynina teprve 22. července. Upozornil ho, že „Spojené státy jsou od samého počátku proti zasahování do událostí v Československu“. Podle zprávy shrnující tento rozhovor, kterou Dobrynin zaslal politbyru Ústředního výboru Komunistické strany Sovětského svazu, prý americký ministr zahraničí dodal: „Tohle je v první řadě záležitost Čechů. Kromě toho se to týká Čechů a ostatních států Varšavské smlouvy.“⁸ Měl tím na mysli, že se jedná o čistě vnitřní záležitost sovětského bloku? Podle Dobrynina Rusk naznačoval, že respektuje sovětské zájmové sféry ve východní Evropě – avšak jen stěží z toho lze vyvodit, že Kreml dostal „zelenou“ pro intervenci.⁹

Navzdory množícím se signálům naznačujícím možnou akci Varšavské smlouvy v srpnu 1968 Johnsonova administrativa přímou sovětskou intervencí do Československa nepředpokládala. Smělý reformní program československých komunistů, umožňující například svobodu projevu a navracející Čechoslovákům historickou paměť tím, že se otevřeně kritizovaly stalinistické zločiny z počátku padesátých let, se postupně stával pro ostatní státy Varšavské smlouvy neúnosným, neboť hrozilo, že se podobné změny rozšíří do celého východního bloku a rozvrátí jejich vlastní režimy. I prezident Johnson si uvědomoval bezprostřední možnost „dominového efektu“ v sovětském bloku, když do svých pamětí pro něj typickým hyperbolickým

5 Viz *tamtéž*, sl. 6, memorandum Waltera J. Stoessela ml. „Pressures on Czechoslovakia“ pro výkonného tajemníka ministerstva zahraničí Reada z 9.5.1968 a záznam Lawrence Eagleburgera pro Waltera J. Stoessela ml. z 10.5.1968.

6 NARA, RG 59, CFP Files, POL US – USSR, k. 2665, sl. 1/1/68, záznam rozhovoru se sirem Patrickem Deanem ze 17.7.1968.

7 *LBJL*, Papers of Clark Clifford, k. 18, Minutes of the Secretary of Defense Staff Meeting, záznam ze schůze štábu ministra obrany 29.7.1968.

8 Viz OUIOMET, Matthew J.: *The Rise and Fall of the Brezhnev Doctrine in Soviet Foreign Policy*. Chapel Hill, The University of North Carolina Press 2003, s. 34. V záznamu ministerstva zahraničí z 22.7.1968 zachycujícím konverzaci s Dobryninem je Ruskovo sdělení o něco méně jasné než ve zprávě, kterou Dobrynin zaslal do Moskvy – o Varšavské smlouvě v něm totiž není zmínka: „Řekl, že bychom tímto způsobem neměli do této věci přímo zasahovat, že Spojené státy se snaží zlepšovat vzájemné vztahy s východoevropskými zeměmi i se Sovětským svazem.“ (*FRUS*, 1964–1968, sv. 17, s. 212–214, zde s. 213.)

9 Ouimet vyzdvihl fakt, že vzhledem k nedostatku důkazů to rozhodně nelze pokládat za „zelenou“ pro Sovětský svaz (viz OUIOMET, M. J.: *The Rise and the Fall of the Brezhnev Doctrine in Soviet Foreign Policy*, s. 32–34).

stylem napsal: „Pokud by oheň nebyl ihned zadušen, mohli by brzy čelit naprosté katastrofě.“¹⁰ Upozornění na blížící se sovětskou akci přicházela z ústředí Severoatlantické aliance v Belgii. Také ředitel CIA Richard Helms varoval 18. srpna prezidenta, že se v Moskvě něco chystá. Helmsovy výstrahy však byly bezvýsledné a Johnsona k žádné akci nepřiměly (bylo to „na dvě věci“, jak si Helms později poznamenal). Hlavní příčinou tohoto lhostejného přístupu Bílého domu byla bezpochyby skutečnost, že Spojené státy *očividně nebyly připraveny vojensky zasáhnout* v případě sovětské intervence. Jak poznamenal odborník na východní Evropu Nathaniel Davis: vše, co mohli Američané dělat, bylo snažit se zastrašit Sověty tím, že vyburcují světové veřejné mínění, mobilizují západoevropské komunistické strany, aby varovaly Moskvu před zasahováním „do vnitřních záležitostí bratrské komunistické strany a národa“, a zaangažují do věci Organizaci spojených národů. Davis nicméně varoval před opakováním chyb, kterých se Američané dopustili ve vztahu k Maďarsku roku 1956, zejména před vytvářením „očekávání, která nejsme připraveni naplnit“.¹¹

Prekvapivé události z 19. až 21. srpna způsobily, že se prezident Johnson musel cítit úplně jako při jízdě na horské dráze. Když konečně v noci z 20. na 21. srpna vtrhlo do Československa půl milionu vojáků Varšavské smlouvy, zpočátku tomu odmítal uvěřit. Jeho ambiciózní plán na urychlení procesu uvolňování napětí se Sovětským svazem se v jediném okamžiku zhroutil. Sovětský velvyslanec Dobrynin, který pravděpodobně o blížící se invazi také nebyl informován, zaslal 19. srpna do Bílého domu ručně psanou notu se sdělením, že nazítří ráno bude veřejně oznámeno vrcholné setkání prezidenta Johnsona s kremelským vedením na počátku října v Leningradu. Začátkem července 1968 byla totiž podepsána multilaterální smlouva o nešíření jaderných zbraní a sovětsko-americký summit měl zahájit rozhovory o omezení strategických zbraní a protiraketových systémů. Pokrok v tomto vyjednávání měl být vyvrcholením Johnsonova úsilí o *détente*. Na pravidelném úterním obědě 20. srpna Johnson nabídl svým hlavním poradcům sklenku sherry a připil si s nimi na blížící se summit. Podle Cliffordových pamětí se přitom pochlubil: „Mohl by to být největší úspěch mé administrativy.“ Mluvil se však také o temných mračnech stahujících se nad Československem. Ředitel CIA Helms se domníval, že narychlo svolané zasedání ústředního výboru sovětských komunistů značí brzkou sovětskou akci. Jeho chmurné předpovědi se během několika hodin vyplnily.¹²

---

10 Citováno podle: WILKE, Manfred: Die DDR in der Interventionskoalition gegen den „Sozialismus mit menschlichem Antlitz“. In: KARNER, S. ad. (ed.): *Prager Frühling*, s. 421–446.

11 *LBJL*, NSC Files, k. 179, Country File Europe, USSR, Czechoslovakia, sl. 5, nedatované memorandum Nathaniela Davise „Czechoslovak Contingencies“ (umístěno mezi dokumenty z doby před invazí).

12 CLIFFORD, Clark – HOLBROOKE, Richard: *Counsel to the President: A Memoir*. New York, Random House 1991, s. 559. Johnson ve svých memoárech napsal, že názory na sovětskou akci

Večer 20. srpna přinesl do Bílého domu šokující zprávy. V 19:05 velvyslanec Dobrynin zatelefonoval přímo prezidentovi, což bylo velmi neobvyklé, a požádal ho o okamžitou schůzku. O hodinu později sovětský velvyslanec informoval prezidenta, že invaze vojsk Varšavské smlouvy do Československa již probíhá. Podle jeho slov cílem akce bylo zastavit „domácí a mezinárodní spiknutí“ proti Československu. Prezident Johnson stále něco vykládal o nadcházejícím summitu a zdálo se, že mu skutečný význam strašné informace uniká. Podle všeho až po Dobryninově odchodu bezpečnostní poradce Walt W. Rostow prezidentovi rozpačitě vysvětlil, co se skutečně stalo.¹³

Walt W. Rostow a Dean Rusk uvedli do pohybu soukolí krizového managementu v Bílém domě a svolali mimořádnou schůzi Rady národní bezpečnosti na čtvrt na jedenáct večer. Clark Clifford ve svých pamětech zaznamenal, jak odlišná byla Johnsonova nálada v porovnání s rozradostněným obědem téhož dne. Johnson měl podle něj pocit, že ho v Kremlu napálili, a neochotně souhlasil se zrušením summitu. Ministr zahraničí Dean Rusk prohlašoval, že Spojené státy toho nemohou pro Prahu mnoho udělat – „Češi“ si musejí pomoci sami. Generál Earle G. Wheeler, předseda sboru náčelníků štábů, všechny více než jasně ujistil, že vojenský zásah rozhodně nepřichází v úvahu, a neústupně tvrdil: „Nemáme síly, abychom to mohli udělat.“ Wheeler potvrdil, co si Rusk uvědomil již po americké invazi do Dominikánské republiky v roce 1965, tedy že Spojené státy nemají vojenský potenciál na řešení dvou mezinárodních krizí současně. Viceprezident Hubert Humphrey, který pocítil následky československé krize už během své prezidentské kampaně na podzim 1968, také vybízel ke zdrženlivosti. Vše, co se dalo dělat, bylo „připravit Rusům peklo na zemi“ v podobě tvrdé kritiky intervence na půdě OSN a formálního pro-

---

proti Československu se různily „a já jsem v tom směru nebyl úplně optimistický“ (JOHNSON, Lyndon B.: *Vantage Point: Perspectives of the Presidency 1963–1969*. New York, Holt, Reinehart & Winston 1971, s. 487). Příspěvek prezidentova poradce pro otázky národní bezpečnosti Walta W. Rostowa o československé politické krizi na této schůzce zmiňuje John Prados v monografii *Keepers of the Keys: A History of the National Security Council from Truman to Bush*. New York, William Morrow & Co. 1991, s. 194.

13 *LBJL*, Lyndon B. Johnson Papers, The President's Daily Diary 1963–1969, k. 16, záznam z jednání mezi Johnsonem, Rostowem a Dobryninem z 20.8.1968 (viz KARNER, S. ad. (ed.): *Prager Frühling*, sv. 2, dokument č. 193, s. 1348–1352); *LBJL*, Lyndon B. Johnson Papers, The President's Daily Diary 1963–1969, k. 108, Dobryninova nota s oficiálním zdůvodněním invaze z 20.8.1968 (viz KARNER, S. ad. (ed.): *Prager Frühling*, sv. 2, dokument č. 71, s. 400 n.). Viz také DOBRYNIN, Anatoly: *In confidence: Moscow's Ambassador to American's Six Cold War Presidents*. New York, Random House 1995, s. 179 n. (Dobrynin zde nesprávně uvádí, že 20. srpna byla neděle – bylo to úterý); JOHNSON, L. B.: *Vantage Point*, s. 486; BALL, George W.: *The Past Has Another Pattern: Memoirs*. New York – London, W. W. Norton 1982, s. 440. Výstižné shrnutí a doklady o Johnsonově netečnosti viz SCHWARTZ, Thomas Alan: *Lyndon B. Johnson and Europe: In the Shadow of Vietnam*. Cambridge (Massachusetts) – London, Harvard University Press 2003, s. 216–220.

testu zasláného do Kremlu prostřednictvím sovětského velvyslance ve Washingtonu.¹⁴ Rusk se do toho hned pustil a před půlnocí povolal Dobrynina na ministerstvo zahraničí. Řekl mu, že sovětská akce zapůsobila, „jako by hodili prezidentovi do tváře leklou rybu“, a vyzval ho, aby urychleně zatelefonoval do Moskvy a zrušil všechny přípravy na plánovaný summit, neboť Spojené státy nehodlají přehlížet „sovětské tažení na Československo“.¹⁵ Ještě téže noci zřídilo ministerstvo zahraničí speciální „českou pracovní skupinu“ (*Czech Task Force*), aby sledovala tuto krizi a koordinovala reakce se Severoatlantickou aliancí a hlavními americkými spojenci.¹⁶ Bonn byl vyzván, aby pečlivě střežil hranice s Československem a předešel tak možným incidentům. Vlády Spolkové republiky a Rakouska dostaly na stůl žádost, aby poskytly pomoc případným uprchlíkům.¹⁷

Ve středu 21. srpna prezident zařadil československou krizi do svého každodenního programu. Vstával v osm hodin po pouhých třech hodinách spánku a hned se chopil telefonu, aby se začalo pracovat na americkém oficiálním stanovisku k invazi. Vzhledem k tomu, že krize až dosud nebyla „krvává“, ani toto stanovisko nemělo být nijak bojovné; vyjadřovalo politování nad krokem zpět, který učinili Sověti a jejich nejbližší spojenci ve Varšavské smlouvě po několika měsících pokroků ve vztazích mezi Východem a Západem. Ústřední zpravodajská služba a ministerstvo zahraničí se poté zaměřily na důsledky intervence pro úsilí o uvolňování napětí ze strany Spojených států a západní Evropy.¹⁸ George McGhee, jenž před několika mě-

---

14 *LBJL*, Recording and Transcripts, Transcripts of Cabinet Room Meetings, poznámky z krizové schůze Rady národní bezpečnosti 20.8.1968 ve 22:15 – viz *FRUS, 1964–1968*, sv. 17, s. 236–241; přetištěno také in: NAVRÁTIL, Jaromír – BENČÍK, Antonín – KURAL, Václav – MICHÁLKOVÁ, Marie – VONDROVÁ, Jitka (ed.): *The Prague Spring '68*. Budapest, Central European University Press 2006, dokument č. 109. (Zápisy z mimořádných schůzí Rady národní bezpečnosti USA ve dnech 20. a 21.8.1968 jsou publikovány také v edici: VONDROVÁ, Jitka – NAVRÁTIL, Jaromír (ed.): *Mezinárodní souvislosti československé krize 1967–1970: Červenec–srpen 1968*. (Prameny k dějinám československé krize v letech 1967–1970, sv. IV/2.) Praha – Brno, Ústav pro soudobé dějiny AV ČR – Doplněk 1996, dokument č. 142 z 21.8.1968, s. 220–223. Citovaný výrok generála Wheelera (s. 222) zde v českém překladu zní: „Nemůžeme se pustit do žádné vojenské akce. K tomu nemáme sílu.“ Slova viceprezidenta Humphreyho (s. 222) jsou přeložena takto: „Vše, co můžeme dělat, je bruchet a věst rozhovory.“ – Pozn. redakce.)

15 Viz RUSK, Dean – RUSK, Richard: *As I Saw It: Dean Rusk as told to Richard Rusk*. Ed. Daniel S. Papp. New York, W. W. Norton 1990, s. 351.

16 *NARA*, RG 59, Czech Crisis Files, k. 3, sl. 6, Katzenbachova zpráva prezidentovi z 21.8.1968.

17 *LBJL*, NSC Files, k. 182, NSC Country File Czechoslovakia, sl. „State Situation Papers“, Department of State, Czech Task Force, 21.8.1968; *NARA*, RG 59, CFP Files, POL 27-1, k. 1993, sl. 8/21/1968, Ruskovy telegramy z 21.8.1968 na velvyslanectví v Bonnu a ve Vídni a na americké zastoupení při NATO.

18 *LBJL*, NSC Files, k. 180, NSC Country File Czechoslovakia, sl. 3, zpráva Walta W. Rostowa pro prezidenta z 21.8.1968; *tamtéž*, memorandum CIA „The Soviet Decision to Intervene“ a memorandum Thomase L. Hughese „Impact of Soviet Move on Western Europe: First Thoughts“, obojí z 21.8.1968.

síci ukončil své působení ve funkci amerického velvyslance ve Spolkové republice Německo, trval na tom, že Spojené státy nesmějí budit dojem, že akceptují *status quo* a sovětskou sféru vlivu v Evropě. Prozířetelně prohlásil, že invaze Varšavské smlouvy skýtá Američanům jedinečnou příležitost k posílení Severoatlantické aliance a k zastavení snahy Kongresu o stažení amerických jednotek z Evropy.¹⁹ Během schůzky velvyslanců při NATO, kterou svolal náměstek ministra zahraničí pro evropské záležitosti Charles Bohlen, vyjádřil západoněmecký velvyslanec Heinrich Knappstein obavy, že by Sověti mohli ohrozit také Západní Berlín („varlata“ Západu, která lze kdykoli skřípnout, jak jednou podotkl Nikita Chruščov).²⁰ Jak nedávno opět potvrdil historik Melvyn Leffler, rozdělené Německo i v šedesátých letech považovaly obě supervelmoci v kontextu studené války za velmi ožehavý problém.²¹ V poledne 21. srpna Johnson přečetl své oficiální vyjádření k invazi a poté si odešel jako obvykle na hodinu odpočinout. Zbytek dne pak strávil telefonováním s nejnvýznamnějšími členy Kongresu, které o všem informoval.²²

Po prohlášení k americké a světové veřejnosti, které prezident učinil 21. srpna, cítil potřebu sejít se s vládou a dále konzultovat československou krizi se svými poradci. Na čtvrteční odpoledne 22. srpna svolal zasedání vlády a nikoho nenechal na pochybách, že je hluboce rozčarován jednáním Kremlu. Celý program uvolňování napětí byl zpochybněn a bylo zřejmé, že „studená válka neskončila“. Prezident se s šéfem Pentagonu Clarkem Cliffordem shodl, že Spojené státy nejsou povinovány vojensky zasahovat na pomoc československému lidu, který nejevil příliš velkou snahu postavit se na odpor. A Dean Rusk to vyjádřil naprosto jasně: „Kdybychom vojensky zasáhli, začala by světová válka.“ Ministr zahraničí přitom označil za politováníhodné, že lidé na celém světě vnímají intervence supervelmocí do Československa a do Vietnamu jako jedno a totéž. Washington nadále pociťoval hluboké obavy z možných následků invaze pro západní Německo a Západní Berlín.²³

19 NARA, RG 59, Czech Crisis Files, k. 1, sl. 1, zpráva George McGhee pro Deana Ruska z 21.8.1968.

20 *Tamtéž*, zpráva Charlese Bohlena „Briefing on Czech Situation“, kterou Rusk zaslal do všech hlavních měst členských států NATO 22.8.1968. Dean Rusk připomněl svým kolegům Chruščovovu svéráznou metaforu na zasedání Rady národní bezpečnosti 20.8.1968: „Chruščov označil Berlín za varlata Západu, a když bude chtít zatlačit, zmáčkne právě tam.“ (*FRUS*, 1964–1968, sv. 17, s. 243.)

21 K prvořadému významu německé otázky a neustálé obavě SSSR z aktivizace Německa v rozdělené Evropě se Leffler překvapivě stále vrací ve své publikaci *For the Soul of Mankind: The United States, the Soviet Union, and the Cold War* (New York, Hill & Wang 2007).

22 *LBJL*, Lyndon B. Johnson Papers, k. 108, tisková zpráva Bílého domu vydaná 21.8.1968 ve 12:15 h (otištěno také in: *Public Papers of the Presidents of the United States: Lyndon B. Johnson, 1968–1969*, sv. 2, s. 905).

23 Kompletní přepis schůze kabinetu viz *LBJL*, Cabinet Papers, k. 14, sl. Cabinet Meeting 8/22/1968 (shrnující poznámky z jednání viz *FRUS*, 1964–1968, sv. 17, s. 48 n). Johnsonovo vystoupení před vládou se opíralo o memorandum Walta W. Rostowa (*LBJL*, NSC Files, k. 179, NSC

Následujícího dne, v pátek 23. srpna, prezident pokračoval v konzultacích se svými nejdůležitějšími zahraničněpolitickými experty. Ministr obrany Clifford prohlásil, že sovětská vojenská akce byla dobře naplánována a efektivně provedena, nicméně její politické následky budou katastrofální. Ředitel CIA Helms vyjádřil obavy, že by se krize mohla přelít do Rumunska. Ministerstvo zahraničí doporučovalo tlačit na Moskvu prostřednictvím OSN, a ne prostřednictvím NATO. Jakákoli akce Severoatlantické aliance by totiž jen potvrdila propagandistickou linii Sovětů o spiknutí NATO a západního Německa proti Československu.²⁴ (Rusk při jedné své tehdejší schůzce s Dobryninem uklidňoval sovětského velvyslance tvrzením, že „teď v atomovém věku dělá prezident vše pro to, aby snížil možnost propuknutí konfliktu“.)²⁵ Rozhovory v Pentagonu opět potvrdily nejdůležitější závěr, že sovětská akce obnažila význam americké vojenské přítomnosti v Evropě. Tato konstelace učinila přítrž všem snahám Kongresu o stažení amerických jednotek a umožnila posílit Severoatlantickou alianci. Podle analýzy Pentagonu byla invaze vojsk Varšavské smlouvy do Československa vynikající příležitostí, jak posílit výsadní pozici Spojených států v Evropě a zkvalitnit vojenská struktury NATO pro další vyjednávání z pozice síly – což ze strany USA rozhodně nebyla reakce, jakou by si Kreml představoval.²⁶

„Žádná akce“ – tato Ruskova dřívější reakce na naléhavý požadavek jeho náměstka Eugena Rostova vyslat do Moskvy varovný signál také vystihuje všeobecný postoj Johnsonovy administrativy k srpnové invazi Varšavské smlouvy. Během prvních osmačtyřiceti hodin bylo jasné, že americká vláda nebude vojensky reagovat na toto opětovné přepadení Československa. Washington o vojenské reakci nikdy neuvažoval ani na vteřinu, zato byl nucen zmrazit – dosti neochotně – celé

Country File Czechoslovakia, sl. 10 8/68, 22.8.1968 – viz KARNER, S. ad. (ed.): *Prager Frühling*, sv. 2, dokument č. 203, s. 1370–1373). Rostow nechtěl zatarasit další cestu uvolňování napětí, a tak napsal: „*Studená válka nekončí*, ale musíme také pochopit, že se k ní nemůžeme jen tak vrátit“ (kurzíva autora). Prezident druhou část věty změnil, takže zněla: „Naše vztahy se Sovětským svazem procházejí velkými změnami.“

24 *LBL*, Clifford Papers, k. 18, Minutes of the Secretary of Defense Staff Meeting, shrnující záznam ze schůze 23.8.1968 a záznam ze schůze 26.8.1968.

25 *NARA*, RG 59, CFP Files, POL 27-1, k. 1994, sl. 8/23/68, zpráva o rozhovoru mezi Deanem Ruskem, Anatolijem Dobryninem a velvyslancem USA v Moskvě Llewellynem Thompsonem z 23.8.1968 (viz *FRUS*, 1964–1968, sv. 17, s. 256).

26 *LBL*, Clifford Papers, k. 18, Minutes of the Secretary of Defense Meeting, záznam ze schůze 26.8.1968 (viz pozn. 24). Západní Němci především usilovali o posílení NATO, jak o tom svědčí zprávy velvyslance USA v Bonnu Henryho Cabota Lodge z 5. a 18.9.1968 (adresované ministru Ruskovi) o jeho rozhovorech s kancléřem Kurtem Georgem Kiesingerem (viz *FRUS*, 1964–1968, sv. 15: *Germany and Berlin*. Washington, D. C., Department of State 1999, s. 733–737 a 743–746) a také Lodgeovo shrnutí pro prezidenta Johnsona z 28.9.1968 (*tamtéž*, s. 750 n.). Nejlepší analýzou ústupu USA z hegemonistické pozice v důsledku vietnamské války je studie: HERRING, George C.: Tet and the Crisis of Hegemony. In: FINK, Carole – GASSERT, Philipp – JUNKER, Detlef (ed.): *1968: The World Transformed*. Cambridge, Cambridge University Press 1998, s. 31–53.

spektrum aktivit směřujících k „budování mostů“ a k uvolňování napětí s Moskvou a celým sovětským blokem. Američané se poučili z tvrdé lekce, kterou dostali v Maďarsku na podzim 1956, zejména v tom, že se střehli propagandou předčasně podněcovat revoluci, neboť to by vedlo pouze ke zbytečnému odporu Čechů a Slováků proti zdrcující převaze vojenské síly. Ani možnost zahájit nějaké tajné operace americké vedení nikdy nezvažovalo. Vyhodnotilo, že jako jediná možnost mu zbývá tláčit na Sovětský svaz skrze Radu bezpečnosti OSN. Johnsonova administrativa ovšem dokázala hbitě využít příležitosti a umlčet všechny diskuse v Kongresu o snížení výdajů na obranu po případném stažení amerických vojsk z Evropy. Stejně tak se jí podařilo posílit Severoatlantickou alianci a rejstřík možných reakcí v případě nutnosti. Hlavní obavou Washingtonu nicméně zůstávala možnost, že se československá krize rozšíří do Rumunska a snad i do Jugoslávie a dál do střední Evropy.

Obavy Washingtonu z rozšíření krize

Po celý týden od 23. srpna zaměstnávaly diplomaty a politiky ve Washingtonu vzrůstající obavy, že další zemí na seznamu sovětských invazí by mohlo být Rumunsko, které se pod vedením Nicolae Ceaușeska kvůli své sílící nezávislosti stalo pro Kreml trnem v oku. Rumunsko se nepodílelo na invazi „varšavské pětky“ a skutečnost, že proti akci svých spojenců vzneslo oficiální protest, byla pro něj o to více pobuřující.²⁷ Třináctátého srpna ředitel CIA Richard Helms upozornil, že Sověti zvyšují stavy svých jednotek na rumunských hranicích. Zvěsti o blížící se sovětské invazi pocházely zejména z rumunských zdrojů. Americký vojenský atašé v Maďarsku hranici navštívil a nezaznamenal žádné masivní soustředění jednotek směrem k Rumunsku nebo Jugoslávii.²⁸ Odborník na Sovětský svaz, bývalý velvyslanec v Moskvě George F. Kennan, tou dobou na dovolené ve Skandinávii, ale poukázal na propastný rozdíl mezi chováním Československa a Rumunska – zatímco Čechoslováci byli svým aliančním závazkům věrní, Rumuni je nedodrželi.²⁹

Ministr zahraničí Rusk se narůstající hrozby pro Rumunsko velmi obával. Nechtěl riskovat, a proto nařídil své „československé pracovní skupině“, aby zahájila také plánování pro případ nečekaných událostí v Rumunsku. Podobně i velení

---

27 Viz IONESCU, Mihail: Rumänien und die Invasion der „Bruderstaaten“. In: KARNER, S. ad. (ed.): *Prager Frühling*, s. 605–616.

28 *LBJL*, NSC Files, k. 204, NSC Country File Romania, sl. Cables (Kabelogramy) 10/66–1/69, memorandum CIA „Possible Soviet Military Threat to Romania“, 23.8.1968; NARA, RG 59, Czech Crisis Files 1968, k. 2, sl. 5, zpráva vojenského atašé USA v Budapešti Martina J. Hillenbranda pro Deana Ruska z 28.8.1968.

29 *LBJL*, NSC Files, k. 179, NSC Country File Czechoslovakia, sl. 9 8/68, Hiltonovo memorandum „George Kennan’s Views on Czech Intervention“, 29.8.1968.

Severoatlantické aliance pečlivě sledovalo pohyb vojsk Varšavské smlouvy směrem k rumunským hranicím a jugoslávskou mobilizaci záložníků.³⁰ Dean Rusk také opakovaně varoval velvyslance Dobrynina. Upozorňoval ho, že invaze do Rumunska by měla likvidační účinky na sovětsko-americké vztahy a na světovou politiku. Dobrynin všechny zprávy o sovětské hrozbě vůči Rumunsku, které se šířily v Bílém domě, zlehčoval jako nepodložené zvěsti. Devětadvacátého srpna Rusk znovu povolal sovětského velvyslance na ministerstvo zahraničí, neboť se zdálo, že přesuny sovětských jednotek neustaly a incidenty na rumunských hranicích jsou čím dál častější. Varoval ho, že nová intervence by znamenala „nedozírné riziko“ pro světovou politiku, a dodal: „Jakýkoli pohyb směrem k Berlínu bude hodnocen jako čin *nejvyšší závažnosti*“ (zvýraznil autor). Johnsonův poradce pro národní bezpečnost Walt W. Rostow shrnul pro prezidenta, který byl na dovolené v Texasu, nejen obsah tohoto rozhovoru, ale i analýzy ministerstva zahraničí a CIA o rumunské hrozbě. Charles Bohlen, odborník na Sovětský svaz působící na ministerstvu zahraničí, a americký velvyslanec v Moskvě Llewellyn Thompson v první z nich dospěli k závěru, že pravděpodobnost sovětského útoku je asi třicetiprocentní. Ústřední zpravodajská služba předložila všeobecné shrnutí situace „bez jednoznačného závěru“.³¹

Prezident Johnson přesto využil příležitosti a následujícího dne v projevu v tascském San Antoniu vyslal do Moskvy jasný varovný signál. Nepřímo pohrozil, že akt agrese proti Československu se nesmí opakovat nikde jinde ve východní Evropě, a nadto Moskvě jednoznačně vzkázal: „*Ať tedy nikdo nepouští z řetězu válečné psy.*“³² Dobrynin rychle znovu ujistil Ruska, že Moskva nemá s Rumunskem žádné vojenské plány. V Kremlu Johnsonovo varování jistě zaznamenali. Ačkoli zvěsti o pohybu sovětských jednotek směrem k Rumunsku, často šířené rumunskými diplomaty, přetrvávaly po celé září, nebezpečí se během podzimu postupně snižovalo.³³

30 *Tamtéž*, memorandum Deana Ruska pro prezidenta Johnsona „Expansion of Czechoslovakia Task Force to Include Romanian Contingency“, 29.8.1968; NARA, RG 59, Czech Crisis Files, k. 2, sl. 5, NATO 04389, zpráva velvyslance USA při velitelství NATO v Bruselu Harlana Clevelanda pro Deana Ruska z 26.8.1968.

31 Rostowovo přísně tajné memorandum, telegraficky zasláné prezidentovi na ranč do Texasu v noci 30.8.1968, obsahuje více informací než krátká zpráva, kterou Dean Rusk zaslal velvyslanci při NATO Clevelandovi 31.8.1968 (otištěno je in: KARNER, S. ad. (ed.): *Prager Frühling*, sv. 2, dokument č. 207, s. 1390 n.; oba dokumenty také viz *LBJL*, NSC Files, k. 179, NSC Country File Czechoslovakia, sl. 9 8/68).

32 Zvýraznil autor. Viz *Public Papers of the President of United States: Lyndon B. Johnson, 1968–1969*, sv. 2, Remarks in San Antonio at the Annual Convention of Milk Producers, 30.8.1968, s. 917–920, zde s. 920; viz také KOVRIG, Bennett: *Of Walls and Bridges: The United States and Eastern Europe*. New York, New York University Press 1991, s. 114.

33 Vodu na mlýn těmto šířitelům zvěsti ve Washingtonu přiléval i Dobrynin, jak je zřejmé ze zprávy o rozhovoru Deana Ruska s norským velvyslancem v USA Gunmengem z 11.9.1968 (NARA, RG 59, Czech Crisis Files, k. 3, sl. 6).

Průběžně také kolovaly divoké fámy o sovětské hrozbě vůči Jugoslávii.³⁴ Titova Jugoslávie také oficiálně odsoudila invazi do Československa, a navíc umožnila tisícům Čechoslováků, kteří byli v té době na dovolené u Jadranu, aby tam zůstali, někteří dokonce zdarma. Sovětská propaganda šířila v Jugoslávii atmosféru „nejvyšších válečných obav“. Josip Broz-Tito přijal určitá opatření k obraně státní suverenity, neznervózňoval však svět vyhlášením všeobecné mobilizace. Dean Rusk požádal jugoslávského velvyslance ve Washingtonu Bogdana Crnobrnju, aby ho průběžně informoval o sovětských manévrech, a ostře kritizoval sovětskou „černou propagandu“. Vyjádřil politování nad tím, jak politika uvolňování napětí a „budování mostů“ ve východní Evropě intervencí Varšavské smlouvy utrpěla, a ujistil jugoslávského diplomata, že narozdíl od situace v Maďarsku na podzim 1956 tentokrát CIA nezahájila žádné tajné vojenské infiltrace do Československa. Je zřejmé, že oproti ohnivě rétorice prezidenta Dwighta Eisenhowera o „osvobození porobených národů“ Johnsonova administrativa praktikovala tradiční politiku „zadržování komunismu“ a respektovala sovětskou sféru vlivu.³⁵

Také rakouská politická reprezentace trpěla velkou nervozitou.³⁶ Rakouský ministr obrany Georg Prader z Vídně rozšiřoval fámy, že na rakouských hranicích se shlukují jednotky Varšavské smlouvy, aby mohly zahájit vojenskou akci namířenou proti Rumunsku, Jugoslávii a Rakousku. Prader očekával invazi do Rumunska v týdnů od 2. do 8. září. Pokud by podle něj Západ dost kategoricky neprotestoval, mohl by následovat útok na Jugoslávii a ultimátum pro Rakousko. Americký velvyslanec v Rakousku Douglas MacArthur III. se domníval, že experti na Praderově ministerstvu poněkud panikaří a posuzují situaci na základě svých „niterných pocitů“, zatímco kritici z řad socialistů, jako byl vůdce opozice Bruno Kreisky, zatím považovali podobné sovětské akce za „málo pravděpodobné“. Rakouská vláda usilovala u Spojených států a Severoatlantické aliance o diskrétní záruky na ochranu své křehké neutrality.³⁷ Prezident Johnson varoval Kongres, že po obsazení Rumunska a Jugoslávie „dalším cílem může být Rakousko“.³⁸ Ministerstvo zahraničí nechťelo

34 Viz JAKOVINA, Tvrtko: Titos Jugoslawien – der kommunistische Alliierte von Prag und Washington. In: KARNER, S. ad. (ed.): *Prager Frühling*, sv. 1, s. 571–586.

35 NARA, RG 59, Czech Crisis Files, k. 3, sl. 6, zpráva o rozhovoru Deana Ruska s Bogdanem Crnobrnjou dne 29.8.1968 (viz KARNER, S. ad. (ed.): *Prager Frühling*, sv. 2, dokument č. 147 z 30.8.1968, s. 1170–1175); NARA, RG 59, CFP Files, POL 27-1, k. 1995, sl. 8/28/68, memorandum Thomase L. Hughese pro Deana Ruska „Yugoslav Support of Czechoslovakia Persists Despite Scare Over Soviet Agression“, 28.8.1968.

36 Viz RUGGENTHALER, Peter: Der Neutralität verpflichtet: Die sowjetisch-österreichischen Beziehungen 1968. In: KARNER, S. ad. (ed.): *Prager Frühling*, sv. 1, s. 993–1006.

37 *LBJL*, NSC Files, k. 163, NSC Country File Austria, sl. 7/64–1/69, svazek 1, Vienna 06326, telegramy Douglase MacArthura adresované Deanu Ruskovi a ministerstvu obrany, 30.8.1968.

38 BRANDS, H. W.: *Wages of Globalism: Lyndon B. Johnson and the Limits of American Power*. New York – Oxford, Oxford University Press 1995, s. 119.

nic riskovat a zahájilo krizové plánování i vzhledem k Rakousku.³⁹ Rakouská vláda byla také nucena čelit sovětské „černé propagandě“, která tvrdila, že se v Rakousku připravují americké „zelené barety“ na tajnou vojenskou akci do Československa.⁴⁰

Spiknutí supervelmocí?

Mýtus o předchozí dohodě mezi USA a SSSR

Francouzský prezident Charles de Gaulle spustil vlnu útoků na Johnsonovu administrativu prohlášením, že se Spojené státy se Sovětským svazem předem tajně dohodly, že v případě sovětské invaze do Československa vojensky nezasáhnou.⁴¹ Podobně jako Bílý dům i De Gaullova vláda vydala 21. srpna komuniké. Francouzské prohlášení spojovalo události v Československu s dohodou supervelmocí o rozdělení vlivu z jaltské konference v únoru 1945: „Ozbrojená invaze Sovětského svazu do Československa jasně dokazuje, že moskevská vláda neopustila politiku mocenských bloků vnucenou Evropě na základě dohod z Jalty. Tato politika se neslučuje s právem národů na sebeurčení.“⁴² De Gaulle také pohotově zdůraznil, že Francie se na dohodách z Jalty nepodílela, a projevil lítost nad tím, že invaze překazila uvolňování napětí mezi Východem a Západem. Francouzi byli toho názoru, že východní Evropa spadá do sovětské sféry vlivu, ovšem z vlastního rozdělení Evropy na dvě mocenské sféry vinili jaltskou konferenci a anglo-americké spojenectví.⁴³

39 NARA, RG 59, CFP Files, POL 27-1, k. 1997, sl. 9/20/68, Leddyho informativní zpráva pro Deana Ruska z 29.8.1968.

40 *Tamtéž*, Czech Crisis Files, k. 2, sl. 5, Vienna 06276, telegram Douglase MacArthura pro Deana Ruska. Rakouský velvyslanec v Moskvě Walter Wodak dostal z vídeňského Ballhausplatzu pokyn vznést proti těmto zvěstem v Kremlu ostrý protest (viz *tamtéž*, Vienna 06275, telegram Douglase MacArthura pro Deana Ruska z 29. 8. 1968). O podobném protestu svého náměstka pro evropské záležitosti Charlese Bohlena se zmínil v dopise MacArthurovi z 28.8.1968 Dean Rusk (*tamtéž*, CFP Files, k. 1995, sl. 8/27/68). Moskevská historka o „zelených baretech“ v Rakousku je uvedena i v denní situační zprávě z 28. srpna předložené „českou pracovní skupinou“ na ministerstvu zahraničí (*tamtéž*, Czech Crisis Files, k. 2, sl. 5). K protestům rakouského ministra zahraničí Kurta Waldheima a kancléře Josefa Klause zaslaným sovětskému velvyslanci ve Vídni 29. a 31. srpna viz KARNER, S. ad. (ed.): *Prager Frühling*, sv. 2, dokumenty č. 181 a 182, s. 1308–1311 a 1312–1317.

41 Jediní dva autoři, kteří se zabývají podivnou De Gaullovou „politikou dějin“ během československé krize, jsou Kubricht a Ouimet (viz KUBRICHT, A. Paul: *Confronting Liberalization and Military Invasion: America and the Johnson Administration Respond to the 1968 Prague Summer*. In: *Jahrbücher für Geschichte Osteuropas*, roč. 40, č. 2 (1992), s. 197–212; OUIMET, M. J.: *The Rise and Fall of the Brezhnev Doctrine in Soviet Foreign Policy*, s. 32–34 – viz pozn. 8).

42 Přeložené De Gaullovo komuniké bylo 21. srpna urychleně odesláno na americké ministerstvo zahraničí (viz NARA, RG 59, CFP Files, POL 27-1, k. 1993, sl. 8/21/68).

43 Viz také BOZO, Frédéric: *Two Strategies for Europe: De Gaulle, the United States, and the Atlantic Alliance*. Lanham (Maryland), University Press of America 2001, s. 223 n.; SOUTOU, Georges-Henri: Paris und der „Prager Frühling“. In: KARNER, S. ad. (ed.): *Prager Frühling*, sv. 1, s. 355–364.

Dean Rusk a americké ministerstvo zahraničí neprodleně odmítli podobné dohady o předchozí americko-sovětské domluvě jako nesmyslné, „zákeřné a naprosto nepodložené“: „Vláda Spojených států nikdy s nikým žádnou dohodu ani úmluvu o žádných ‘sférách vlivu’ nikde na světě neuzavřela. V souvislosti s nedávným vývojem v Československu neproběhly žádné diskuse o žádné podobné úmluvě a žádná vláda ani po vládě Spojených států žádnou podobnou úmluvu nepožadovala.“ Rusk zdůraznil americkým zastupitelským úřadům ve světě, že konference v Jaltě se zabývala okupačními zónami v Německu a Rakousku, a nikoli sférami vlivu ve východní Evropě. Francouzskému prezidentovi pak poskytl Rusk britkou historickou lekcí, když mu připomněl, že Francii byla v Jaltě přiřknuta okupační zóna a zastoupení ve Spojenecké kontrolní radě pro poválečné Německo. Jako poslední a rozhodující argument Rusk uvedl, že „Deklarace o osvobozené Evropě“ se snažila zaručit svobodné volby i ve východoevropských zemích osvobozených Rudou armádou – tedy přesný „opak jakékoli dohody o sférách vlivu“.⁴⁴ Rusk měl Francouzům za zlé, že ho pořád provokují tím, jak srovnávají americkou invazi do Dominikánské republiky z roku 1956 a sovětskou invazi do Československa, a francouzskému velvyslanci ve Washingtonu Charlesi Lucetovi tuto nelichotivou analogii důrazně vytýkal.⁴⁵

O několik týdnů později při projevu v New Havenu ve státě Connecticut Dean Rusk opět důrazně odmítl jakákoli obvinění ze „spoluviny“ se Sovětským svazem. Připomněl světu, že to byli Sověti, kdo rozdělil Evropu, když „porušili svůj slib z Jalty“. Byl to Sovětský svaz, kdo „použil sílu a hrozbu silou svých okupačních vojsk, aby nastolil komunistický režim v Rumunsku, Bulharsku, Polsku, Maďarsku, Československu a v sovětské zóně Německa“. Rusk zdůraznil, že právě Kreml „vytvořil a pomocí síly udržuje ve východní Evropě nikoli sféru vlivu, ale přímo ovládané teritorium“. Severoatlantická aliance byla založena jako obranný spolek ne proto, aby vytvořila „sféru vlivu“ v západní Evropě, ale aby chránila západní Evropu před hrozbou sovětské agrese. De Gaullovi Rusk připomněl, že když Francie po svém vystoupení z vojenských struktur NATO v roce 1966 stáhla své ozbrojené síly podléhající aliančnímu velení, čtrnáct členských zemí aliance zase urychleně odvelelo své vojenské štáby z Francie.⁴⁶

44 NARA, RG 59, Czech Crisis Files, k. 2, sl. 4, State 226360, telegram Deana Ruska všem diplomatickým zastupitelstvím USA z 23.8.1968. Historik Ivan Pfaff rozhodně odmítl mýtus „rozdělení Evropy“ v Jaltě a zasadil sovětský postup do střední Evropy do širšího kontextu geostrategického vývoje na konci války (viz PFAFF, Ivan: Die Legende von Jalta. In: *Forum für osteuropäische Zeitgeschichte*, roč. 8, č. 2 (2004), s. 53–112).

45 NARA, RG 59, Czech Crisis Files, k. 3, sl. 6, zpráva o rozhovoru Deana Ruska, velvyslance Charlese Luceta a dalších osob z 26.8.1968.

46 LBJL, NSC Files, k. 64, Agency File, sl. State Department (Ministerstvo zahraničí), projev Deana Ruska před Connecticutským sdružením výrobců v New Havenu 12.9.1968.

Nicméně i přes takto silně vyslovená oficiální odmítavá stanoviska pokračovala debata o Jaltě a zónách vlivu mezi intelektuály i nadále. Oficiální zpravodajská média ve Francii sice podporovala De Gaullovy názory, avšak významný politolog Raymond Aron se nezdráhal pasovat De Gaulle na mýtotvůrce. Zatímco Charles De Gaulle fakticky uznal rozdělení Evropy tím, že na podzim 1945 vyslal svého zástupce do komunistické vlády v polském Lublinu, Jalta byla podle něj posledním pokusem, jak rozdělení Evropy zabránit. Aron vytkl De Gaullovi, že rozhodně není oprávněn v této záležitosti Angličany a Američany jakkoli poučovat.⁴⁷

Obvinění týkající se sovětsko-amerického „spiknutí“ a americké „spoluviny“ na invazi, přicházející jak ze západní, tak i z východní Evropy, bohužel nebrala konce. Vídeňský tisk interpretoval neschopnost Washingtonu ostře vystoupit proti intervenci jako tichou dohodu mezi supervelmocemi. Ministr zahraničí Kurt Waldheim mínil, že Východ a Západ si jasně vymezily své zájmové sféry, a vůdce socialistické strany Bruno Kreisky to komentoval v podobném duchu, když řekl, že supervelmoci usilují o vzájemný respekt svých sfér vlivu. Deník *Arbeiterzeitung* napsal, že Spojené státy ztratily svou morální převahu ve Vietnamu a že rozhořčené západní ohlasy na sovětskou invazi neobstojí před cynickými komentátory, kteří připomenou americké intervence v jihovýchodní Asii a v Latinské Americe.⁴⁸ Tisk v západním Německu byl také plný obviňování z „dohod o sférách vlivu“. Chabá reakce prezidenta Johnsona na invazi do Československa podlomila jeho vedoucí postavení v západním světě. Americký velvyslanec v Bonnu shrnul postoje západoněmecké veřejnosti do konstatování: „V německém tisku se to jen hemží obviněními o ‘spojenectví velmocí’ v československé krizi a výrazy znepokojení a pochyb nad schopností Spojených států a ostatních spojenců Německa postavit se Varšavské smlouvě.“⁴⁹

Ani Československu se konspirační teorie o americko-sovětském spřeženectví nevyhnuły. Zdeněk Mlynář, prominentní člen Dubčekova komunistického vedení a intelektuál, který stál v pozadí reforem „pražského jara“, ve svých pamětech *Mráz přichází z Kremu* neúprosně trval na předchozí dohodě supervelmocí. Mlynář při popisu jednání o „moskevském protokolu“ v Kremle líčí, jak uneseným československým politikům Brežněv vysvětloval, že nic nezmohou, protože ho 18. srpna prezident Johnson ujistil, že Spojené státy respektují dohody z Jalty a z Postupimi. Sovětský vůdce si údajně toto ujištění vyložil jako jasný signál

47 NARA, RG 59, Czech Crisis Files, k. 2, sl. 5, Paris 20083, telegram velvyslance USA v Paříži Sargenta Shrivera pro Deana Ruska z 28.8.1968.

48 *Tamtéž*, Vienna 06262, telegram velvyslance Douglase MacArthura pro Deana Ruska z 29.8.1968; o Waldheimových názorech MacArthur informoval Ruska v telegramu z 28.8.1968 (Vienna 06253).

49 *Tamtéž*, CFP Files, POL 27-1, k. 1996, sl. 9/1/1968, Bonn 16394, telegram velvyslance USA v Bonnu Henryho C. Lodge pro Deana Ruska ze 4.9.1968; viz též nedatovaný dokument Rady národní bezpečnosti „The United States, Europe, and the Czechoslovakia Crisis“ in: *FRUS, 1964–1968*, sv. 17, s. 271.

z Washingtonu, že Američané nebudou na sovětskou intervenci reagovat.⁵⁰ V amerických ani sovětských archivech však nikdy nebyl nalezen žádný skutečný důkaz, který by potvrdil tak jasnou předchozí domluvu.⁵¹ O Ruskově politice nezasahování lze jednoznačně tvrdit jedině to, co on sám zřejmě řekl velvyslanci Dobryninovi 22. července: *Amerika zastává politiku „ruce pryč“* od vnitřních záležitostí ve východním bloku. A tuto politiku v podstatě praktikovala již v případě sovětské intervence ve východním Německu v roce 1953 i v Maďarsku roku 1956. Právě zřejmá historická paralela s invazí do Maďarska, kterou Moskva podnikla, aby zabránila dominovému efektu ve svých satelitech, a na niž Spojené státy také nedokázaly adekvátně zareagovat, se při analýzách československé krize často vynořovala.

Neočekávané důsledky invaze – posílení NATO

Od momentu, kdy prezident De Gaulle stáhl francouzské jednotky podléhající vojenskému velení NATO, se západní aliance jako by potácela ve stavu krize. Roku 1967 byla vydána takzvaná Harmelova zpráva, která měla za cíl posílit roli NATO v evropském úsilí o uvolňování napětí. Vzhledem ke své prohlubující se angažovanosti ve Vietnamu a stále rostoucím nákladům na vietnamskou válku Američané naléhali na Spolkovou republiku a ostatní spojence v alianci, aby na svá bedra vzali větší podíl výdajů na společnou obranu, což stupňovalo nesoulad ve vztazích USA a jejich evropských spojenců. Bonnská vláda nakonec neochotně souhlasila, že nakoupí ve Spojených státech více zbraní a pomůže tak zajistit Američanům rovnováhu v deficitu platební bilance pomocí těchto „kompenzačních plateb“. Američtí spojenci v NATO se nechtěli podílet na tažení ve Vietnamu vysláním vlastních jednotek, což vedlo představitele Senátu Spojených států k požadavku stáhnout významnou část amerických sil ze západní Evropy. Tento krok by ušetřil značné náklady a připomněl západoevropským zemím, že přítomnost amerických vojsk na kontinentě nebyla nikdy zamýšlena jako stálá součást obrany západní Evropy, ale měla být spíše dočasným řešením.⁵² Invaze do Československa vnesla

50 MLYNAR, Zdenek: *Nightfrost in Prague: The End of Humane Socialism*. New York, Karz 1980, s. 241 (česky: *Mráz přichází z Kremle*. Praha, Mladá fronta 1990, s. 260).

51 Viz OUIMET, M. J.: *The Rise and Fall of the Brezhnev Doctrine in Soviet Foreign Policy*, s. 33 n. (viz pozn. 8). Autor této statě navštěvoval archivy za účelem nalezení skutečného důkazu, ale podobně jako Ouimet nebyl úspěšný.

52 Pro pochopení širšího kontextu úvah spojených s československou krizí srv. následující publikace: SCHWARTZ, T. A.: *Lyndon B. Johnson and Europe*, s. 187–222 (viz pozn. 13); TÝŽ: *Lyndon B. Johnson and Europe: Alliance Politics, Political Economy and Growing Out of the Cold War*. In: BRANDS, H. W. (ed.): *The Foreign Policies of Lyndon B. Johnson: Beyond Vietnam*. College Station, Texas A&M University Press 1999, s. 37–60; FRIEDRICH, Alexandra:

nebyvalé jasno do těchto sporných bodů západní obrany. Agrese Varšavské smlouvy a „Brežněvova doktrína“ velmi jasně ukázaly, že Moskva nadále zůstává oním vlkem v rouše beránčím. Role Severoatlantické aliance v obraně západní Evropy najednou opět nabyla na důležitosti a československá krize jí umožnila chytit druhý dech.⁵³

Harlan Cleveland, chytrý a zkušený velvyslanec Spojených států při velitelství Severoatlantické aliance v Bruselu, okamžitě správně rozpoznal důsledky „československé záležitosti“. „Předsunuté síly“ Varšavské smlouvy na československých hranicích se západním Německem byly jasnou zkouškou připravenosti NATO na případnou krizi. Především se tím zkrátil čas na rychlou reakci aliančních sil.⁵⁴ Nicméně vrchní velitel spojeneckých sil v Evropě dostal z Pentagonu pokyn, že NATO by nemělo vnímat nedávné vojenské manévry Sovětského svazu jako přímo namířené proti Západu. V důsledku toho vrchní velitel nepodnikl žádná formální opatření ke zvýšení vojenské pohotovosti, jež měl ve své pravomoci, přestože se zcela zásadním způsobem změnila vojenská pohotovost a připravenost jednotek Sovětského svazu a Varšavské smlouvy ve východní Evropě. Po invazi však byla posílena zpravodajská aktivita Severoatlantické aliance. Jak Harlan Cleveland upozornil Washington, šestadvacet divizí na území Československa představovalo „vojenský posun“, který „sice zřejmě nebyl namířen přímo proti NATO, avšak

---

Awakenings: The Impact of the Vietnam War on West German – American Relations in the 1960s. Philadelphia, Temple University 2000 (disertace); COSTIGLIOLA, Frank: Lyndon B. Johnson, Germany, and „the End of the Cold War“. In: COHEN, Warren I. – BERNKOPF TUCKER, Nancy (ed.): *Lyndon B. Johnson Confronts the World: American Foreign Policy 1963–1968.* New York – Cambridge, Cambridge University Press 1994, s. 173–210; BOZO, F.: *Two Strategies for Europe*, s. 187–218 (viz pozn. 43); GROSSER, Alfred: *Das Bündnis: Die westeuropäischen Länder und die USA seit dem Krieg.* München, Deutscher Taschenbuch Verlag 1982, s. 293–358; BARNETT, Richard J.: *The Alliance America – Europe – Japan: Makers of the Modern World.* New York, Simon & Schuster 1983; KAPLAN, Lawrence S. – PAPACOSMA, S. Victor – RUBIN, Mark R. – YOUNG, Ruth V. (ed.): *NATO after Forty Years.* Wilmington, Scholarly Resources 1990. „Dolarová krize“ je předmětem hluboké analýzy ve studii Huberta Zimmermanna „Who Paid for America’s War? Vietnam and the International Monetary System, 1960–1975“. In: DAUM, Andreas – GARDNER, Lloyd – MAUSBACH, Wilfried (ed.): *America, the Vietnam War, and the World: Comparative and International Perspectives.* New York – Cambridge, Cambridge University Press 2003, s. 151–173.

53 V závěrečné analýze československé krize, zaslané kremelským vůdcům, dospěl velvyslanec Anatolij Dobrynin mj. k závěru, že vedla k posílení role NATO (viz KARNER, S. ad. (ed.): *Prager Frühling*, sv. 2, dokument č. 217 z 3.10.1968 – Političeskoje pismo Posolstva SSSR v SŠA „Osnovnyje napravlenija amerikanskoj propagandy v svjazi s čechoslovackimi sobytijami“ / Die USA propagieren die Stärkung der NATO: Politbericht des sowjetischen Botschafters in den USA, A. Dobrynin, s. 1430–1441).

54 NARA, RG 59, Czech Crisis Files, k. 2, sl. 5, NAC Discussion of Warsaw Pact Threat to NATO, NATO 04388, zpráva Harlana Clevelanda pro Deana Ruska z 26.8.1968; *tamtéž*, NATO 04375, zpráva Harlana Clevelanda pro Deana Ruska z 26.8.1968.

podstatně zvýšil vojenskou nejistotu, jíž muselo NATO čelit“. Cleveland informoval z Bruselu, že mezi spojenci je patrný jistý „instinktivní příklon k NATO“. Jelikož žádný ze západních představitelů nepomýšlel na vojenskou podporu Československa, mohla se aliance soustředit spíše sama na sebe a na řešení svých stěžejních problémů: vlastní vojenskou připravenost, solidaritu v rámci aliance a své politické cíle. Koneckonců, NATO nebylo vytvořeno s cílem chránit východoevropské satelity, připomněl Cleveland Washingtonu. Varšavská smlouva jediným úderem – vojensky efektivním, avšak politicky kontraproduktivním – zmařila příklon aliance k politice uvolňování napětí, možnost oboustranně vyváženě redukovat vojenské síly a dosáhnout mírového uspořádání v Evropě.⁵⁵

Jaká tedy měla být správná diplomatická reakce Západu na invazi do Československa? Francouzi podle předpokladu usilovali o summit západních mocností, tedy Spojených států, Velké Británie a Francie, aby se tak opět dostali na výsluní velmocenské politiky. Nejspolehlivějším spojencem Američanů na kontinentě však už nějakou dobu byla Spolková republika. Kancléř Kurt Georg Kiesinger prosazoval myšlenku, aby byl v reakci na invazi vojsk Varšavské smlouvy svolán summit Severoatlantické aliance s cílem zabránit dalšímu rozkladu tohoto problémového spolku. Západoněmečtí diplomaté sice brzy zavrhlí Kiesingerovo rozhlasové interview, v němž požadoval svolání summitu, a označili je za typické „prázdné řeči“, nicméně Washington všechny návrhy na vrcholnou schůzku členských zemí aliance velmi opatrně zvažoval. Problém byl v tom, že jakýkoli západní summit by mohl podpořit propagandistickou tezi Moskvy o předchozím „spiknutí“ NATO a (nebo) Spolkové republiky proti Československu a sovětskému bloku. Bylo třeba se vyhnout čemukoli, co by zavánělo západní vojenskou intervencí nebo eskalací napětí. Americké ministerstvo zahraničí soudilo, že není žádoucí Moskvu „stigmatizovat“ v duchu tradiční dikce studené války. Tato opatrnost byla však ve skutečnosti projevem alianční politiky „ruce pryč od východní Evropy“ – i v kontextu reakce na intervenci do Československa.⁵⁶

Americké názory se rychle sjednotily na stanovisku, že invazi do Československa je třeba brát jako východisko pro zevrubné přehodnocení obranné strategie NATO a množství jeho ozbrojených sil. Koneckonců krize *uvnitř* východního bloku byla něco úplně jiného než přímá konfrontace Severoatlantické aliance a Varšavské smlouvy. Aliance potřebovala přehodnotit svůj krizový management stejně jako

55 *Tamtéž*, NATO 04447, zpráva Harlana Clevelanda pro Deana Ruska z 29.8.1968.

56 Přepis Kiesingerova rozhlasového interview viz *tamtéž*, sl. 4, Bonn 15990, zpráva velvyslance USA v Bonnu Henryho C. Lodge pro Deana Ruska z 25.8.1968; viz také *tamtéž*, sl. 5, NATO 04379, zpráva Harlana Clevelanda pro Deana Ruska z 26.8.1968. Kiesingerův poradce v oblasti zahraniční politiky Osterhammel řekl Američanům, že kancléře k myšlence uspořádat summit pro oživení NATO inspiroval americký odborník na východní Evropu Zbigniew Brzezinski (viz *tamtéž*, Bonn 15996, zpráva Henryho C. Lodge pro Deana Ruska z 26.8.1968).

budoucnost koncepce *détente*. Navíc bylo potřeba také zrevidovat stav zbraňových systémů, výcvik jednotek a logistiku. Harlan Cleveland usiloval o „prosazení životaschopné transatlantické obranné úmluvy“, zejména o lepší mobilizaci západoevropských záložních sil a posílení amerických jednotek.⁵⁷ Washington takto využil československou krizi k zesílení tlaku na západoevropské spojence, aby navýšili své rozpočty na obranu a posílili vlastní vojenské síly. Prezident Johnson s velkou dávkou nadsázky připomněl zahraničněpolitickému mluvčímu Křesťanskodemokratické unie Kurtu Birrenbachovi, který dorazil jako osobní vyslanec kancléře Kiesingera do Washingtonu, že „*když hoří Řím, Evropané klidně spí*“ (zvýraznil autor).⁵⁸ Československá krize zároveň zastavila i všechny debaty v Kongresu o stažení amerických jednotek z Evropy. Na konci září mohl Dean Rusk pyšně informovat svou vládu, že někteří významní spojenci v Severoatlantické alianci, jako Spolková republika či Norsko, souhlasili s navýšením svých rozpočtů na obranu a také že umlkly veškeré hlasy v Senátu požadující stažení jednotek z Evropy. Britský historik Saki R. Dockrill to vyjádřil velmi jasně, když označil československou krizi za „štěstí v neštěstí“ pro oživení Severoatlantické aliance.⁵⁹ V západní Evropě nicméně stále přetrvávaly dohady, že československá krize oslabil vůdčí pozici Spojených států v alianci, a byly vzneseny požadavky, aby se Washington výrazněji angažoval v evropských záležitostech.

Závěrem

Jak zcela správně poznamenal nedávný americký velvyslanec v Bonnu George McGhee, jedním z hlavních důsledků československé krize bylo „kruté vystřízlivění z příliš optimistických interpretací procesu uvolňování napětí“ v Evropě. Přítomnost sovětských vojsk na území Československa změnila rovnováhu sil v Evropě ve prospěch Moskvy. McGhee přesto obhajoval pragmatický návrat k politice *détente*, jakmile to bude možné, aby nebyl zmařen veškerý dosavadní pokrok.⁶⁰

57 *Tamtéž*, sl. 5, NATO 04427, memorandum Harlana Clevelanda pro Deana Ruska „NATO Post-Czech Reassessment“.

58 *Tamtéž*, k. 3, sl. 6, zpráva o rozhovoru náměstka ministra zahraničí USA Eugena Rostowa s Kurtem Birrenbachem a dalšími osobami z 10.9.1968; citace výroku prezidenta Johnsona viz SCHWARTZ, T. A.: *Lyndon B. Johnson and Europe*, s. 220 (viz pozn. 13). Význam invaze pro NATO se rozebírá také ve zprávě o rozhovoru Deana Ruska s Birrenbachem a dalšími osobami z 9.9.1968 (in: *FRUS, 1964–1968*, sv. 15, s. 737–740).

59 Viz DOCKRILL, Saki R.: *Verteidigung und Entspannung: Großbritannien und die Tschechoslowakei*. In: KARNER, S. ad. (ed.): *Prager Frühling*, s. 365–386; viz také LBJL, LBJL Papers, Cabinet Papers, k. 15, sl. 9/15/68, záznam ze zasedání vlády 18.9.1968.

60 NARA, RG 59, Czech Crisis Files, k. 3, sl. 6, zpráva George McGhee pro Deana Ruska ze 4.9.1968. Vzhledem k tomu, že McGhee byl až do jara 1968 americkým velvyslancem v Bonnu, není nijak překvapující, že obhajoval vedoucí roli SRN v NATO (viz MCGHEE, George: *At the Creation of a New Germany: From Adenauer to Brandt. An Ambassador's Account*. New Haven (Connecticut), Yale University Press 1989).

Stručná zpráva Rady národní bezpečnosti z počátku září 1968 dospěla ke stejnému závěru: doporučovala návrat k politice uvolňování napětí „v pravý čas“.⁶¹ Prezident Richard Nixon později skutečně podepsal zásadní dohodu o omezení strategických zbraní, jež byla také výsledkem vyjednávání, v nichž chtěla Johnsonova administrativa pokročit na neuskutečněném summitu v říjnu 1968; podpis této dohody byl hlavním výsledkem Nixonovy zahraniční politiky před koncem jeho prvního volebního období. Nový německý kancléř Willi Brandt začal svou ambiciózní *Ostpolitik* prosazovat již v roce 1969. Johnson rozhodně nestál o to, aby se proces uvolňování napětí s Moskvou přerušil, a proto byl Brandtův program pouze dočasně pozastaven. Invaze vojsk Varšavské smlouvy do Československa byla jen velmi nepříjemným výmolem na cestě k *détente*. Politika amerického ministra zahraničí Deana Ruska, řídící se heslem „ruce pryč od východní Evropy“, zaručovala, že napětí mezi Východem a Západem nebude eskalovat, takže návrat k uvolňování nebude znemožněn.

Jak naznačil historik Jeremi Suri, za úsilím prezidenta Johnsona o svolání sovětsko-amerického summitu se skrývalo více než jen snaha vylepšit si pozici doma i v zahraničí. Takováto vrcholná schůzka v roce 1968 mohla zastavit závody ve zbrojení při zvyšování počtu mezikontinentálních střel a vyústit v nukleární paritu.⁶² Namísto toho však závody ve zbrojení pokračovaly i nadále a (jak poznamenal John Prados) mezikontinentální balistické střely byly navíc ještě zdokonaleny mnohačetnými samostatně naváděnými jadernými hlavicemi.⁶³ Jedním z důsledků pokračujících závodů ve zbrojení byl vzestup neokonzervativců, jejich kritika sovětské převahy v ozbrojených silách a vůbec celého konceptu uvolňování napětí. To vše přivedlo do Bílého domu Ronalda Reagana a vedlo i k obnovení studené války. Neúspěchy z roku 1968 jsou možná počátkem úpadku Spojených států jako globálního hegemonu.⁶⁴ Jak ostatně v pozdním létě a na podzim 1968 podotýkaly četné hlasy ze západní Evropy, během tehdejší dvojí krize, způsobené válkou ve Vietnamu a intervencí v Československu, bylo americké vedení poněkud umrtvené.

Z angličtiny přeložily Kateřina a Markéta Tlachovy

61 Viz *FRUS, 1964–1968*, sv. 17, nedatovaný dokument Rady národní bezpečnosti „The United States, Europe, and the Czechoslovak Crisis“, s. 266.

62 SURI, Jeremi: Lyndon B. Johnson and the Global Disruption of 1968. In: LERNER, Mitchell B. (ed.): *Looking Back at Lyndon B. Johnson: White House Politics in a New Light*. Lawrence, University Press of Kansas 2005, s. 53–77, zde s. 66.

63 PRADOS, John: Prague Spring and SALT: Arms Limitation Setbacks in 1968. In: BRANDS, H. W. (ed.): *The Foreign Policies of Lyndon B. Johnson*, s. 32 nn. (viz pozn. 52).

64 Viz HERRING, G. C.: Tet and the Crisis of Hegemony (viz pozn. 26); srv. také Brandsovy závěry o konci americké hegemonie v jeho práci *Wages of Globalism*, s. 254–264 (viz pozn. 38).

Dva tisíce slov

Zrod a důsledky nečekaně vlivného svolání

Jakub Končelík

„Koloval kdysi vtip, jaký že je to ohromný obchod, dostat za dva tisíce slov sedm tisíc tanků. Vtip je vtip, ale pravda je taková: (...) Nemalou roli při zostřování situace ... sehrála ... pogromistická výzva nazvaná Dva tisíce slov.“¹ Takto startuje jeden z mnoha pokusů „normalizační“ žurnalistiky o rozchod s klíčovým symbolem takzvaného pražského jara. Pochopitelných pokusů – manifest „Dva tisíce slov“ totiž v rámci československého roku 1968 představuje jeden z vrcholných projevů jeho zřejmě nejviditelnějšího pnutí: probuzení a formování veřejnosti, konstituování a posilování občanské společnosti, pozvolného vyvazování občana z reglementu struktur Komunistické strany Československa. Zásadní roli v tomto procesu sehrála média, která se během jara a léta 1968 postupně vymaňovala z nastavení charakteristického pro totalitní systém – s tím, jak se významně uvolňoval prostor pro novinářskou práci. Hybatelem tohoto uvolňování byla sice emancipační snaha samotných novinářů (kteří vycítili, že takzvaný obrodný proces nabízí prostor i pro obnovení principů svobody slova), nezpochybnitelný tvar však tomuto vývoji vtiskly především institucionální změny: předsednictvo Ústředního výboru KSČ se na přelomu února a března 1968 postavilo proti předběžné cenzuře a následnou cenzuru převedlo do kompetence ministerstva kultury,² problematická a vlastně již

---

1 DOUDĚRA, Karel: Platforma kontrarevoluce. In: *Rudé právo* (26.6.1970), s. 3.

2 Viz *Národní archiv* (NA), Praha, fond (f.) 1499 (Předsednictvo ÚV KSČ 1966–1971 – dřívější označení fondu 02/1), svazek (sv.) 63, archivní jednotka (arch. j.) 70, záznam ze schůze předsednictva ÚV KSČ ze 4.3.1968, bod 24 – usnesení.

pouze formální existence cenzurní instituce skončila v polovině června³ a na konci téhož měsíce pak zákon zakázal výslovnou formulací veškerou cenzuru: „Cenzura je nepřijatelná. Cenzurou se rozumějí jakékoliv zásahy státních orgánů proti svobodě slova a obrazu a jejich šíření hromadnými informačními prostředky.“⁴

Nicméně platí, že všechny zmíněné politické aktivity pouze legislativně a institucionálně doháněly faktickou nezávislost médií, která se rozvinula mimo a nad rámec politických opatření⁵ – v létě 1968 tak situace dospěla do stavu, kdy KSČ ve vztahu k médiím ztratila svou „vedoucí úlohu“.⁶ Dalekosáhlé důsledky ústupu od dosavadních mechanismů řízení a kontroly médií výstižně charakterizoval historik Jan Pauer, když napsal, že „zatímco jiné hospodářské, politické a právní reformy samy o sobě ještě neznamenalý zásadní narušení systému, zrušení cenzury se týkalo samotné podstaty monokratického systému vlády. Jakmile vznikla veřejnost, jejíž ústřední instancí se stal svobodný tisk, byla mocenská sféra vystavena kontrole a soudu publika. Veřejné mínění, před demokratizací v lednu pouze inscenované, se proměnilo v kritickou instanci, jíž se musely politické vládnoucí kruhy nadále zodpovídat. Svobodné hromadné sdělovací prostředky, které byly v roce 1968 ve stavu disciplinované anarchie, se staly mluvčím a informačním orgánem veřejnosti, a tedy protivníkem moci.“⁷

Nastupující politické elity – takzvaní reformní komunisté, sdružení kolem nového prvního tajemníka ÚV KSČ Alexandra Dubčeka – této novinářské emancipaci nebránily; proreformně orientovaná média (alespoň zpočátku) vnímaly jako posilu v soupeření s domácími protivníky (traktovanými jako konzervativci, fundamentalisté či dogmatici). Nezvykle agresivní tlak médií skutečně prohluboval rozchod početné a stále ještě mocné skupiny protireformně orientovaných politiků se zbytkem KSČ i s veřejným míněním, zároveň ale zostřoval i rozkol ve vztahu komunistických stran sousedních zemí východního bloku k Dubčekovu vedení. Na konci června 1968 byl dokonce z osobního pověření generálního tajemníka Ústředního výboru Komunistické strany Sovětského svazu Leonida Iljiče Brežněva vyslán do

3 Ústřední publikační správa úředně zanikla 13.6.1968 nařízením vlády č. 119, které zrušilo její statut.

4 Srv. § 17 zákona č. 84/1968 Sb. ze dne 26.6.1968, kterým se mění zákon č. 81/1966 Sb., o periodickém tisku a o ostatních hromadných informačních prostředcích.

5 Podrobněji viz KONČELÍK, Jakub: *Média a Pražské jaro: Kontrola a řízení tisku v souvislostech československé krize konce 60. let* (disertace na Fakultě sociálních věd Univerzity Karlovy, Praha 2008).

6 Tento závěr nabízí např. i historik Jiří Hoppe v úvodu k edici článků z dobové publicistiky. Srv. HOPPE, Jiří (ed.): *Pražské jaro v médiích: Výběr z dobové publicistiky*. (Prameny k dějinám československé krize v letech 1967–1970, sv. XI.) Praha – Brno, Ústav pro soudobé dějiny AV ČR – Doplněk 2004, s. 11.

7 PAUER, Jan: *Praha 1968: Vpád Varšavské smlouvy. Pozadí, plánování, provedení*. Praha, Argo 2004, s. 28.

Československa člen ÚV KSSS a hlavní redaktor moskevské *Pravdy* Michail Vasiljevič Zimjanin, který po návratu nabídl (slovy Brežněva) „velmi neradostný obrázek“ situace.⁸

Napětí zesílilo v druhé polovině června, kdy další vnitropolitický vývoj a směřování Československa předurčilo několik zásadních událostí. Kromě již zmiňovaného přijetí novely tiskového zákona zaslouží pozornost především tři z nich.

Na podnět z Moskvy zorganizoval Hlavní štáb Lidových milic 9. června setkání jednotek v hangáru ruzyňského letiště se zjevným záměrem zbrzdit reformní vývoj. Tato demonstrace síly skončila bez konkrétního politického výsledku,⁹ závažný dopad měl ale „pozdravný dopis celostátního aktivu Lidových milicí sovětskému lidu“ předaný 20. června bez větší pozornosti sovětskému velvyslanci Stěpanu Vasiljeviči Červoněnkovi.¹⁰ V dopise milicionáři mimo jiné vyjádřili

Spisovatel Ludvík Vaculík, redaktor Literárních listů a autor manifestu „Dva tisíce slov“. Fotografie pořízena v dubnu 1968 (Archiv ČTK, Praha)

-
- 8 Iz pokolenija pobeditel'ej (viz <http://www.voskres.ru/history/zimyanin.htm>). Zimjanin přijel do Prahy 26. června, setkal se s šéfredaktorem *Rudého práva* Oldřichem Švestkou, s Dubčekem, s předsedou Národního shromáždění ČSSR Josefem Smrkovským a dalšími politiky a odjel 2. července (viz (mch): M. V. Zimjanin v Praze. In: *Rudé právo* (27.6.1968), s. 1; (tš): M. V. Zimjanin odcestoval. In: *Tamtéž* (3.7.1968), s. 1). Švestka necelý týden po jeho odjezdu na schůzi předsednictva ÚV KSČ varoval: „Dva dny jsem jednal se soudruhem Zimjaninem. Přivezl seznam protisovětských útoků v našem tisku. Oni si to registrují. A my marně voláme, měsíc žádáme, aby se psaly rozumné a rozvážné články. Soudruh Zimjanin měl i další seznamy. To byly útoky proti KSČ. Oni to registrují.“ (VONDROVÁ, Jitka – NAVRÁTIL, Jaromír (ed.): *Komunistická strana Československa: Konsolidace (květen–srpen 1968)*. (Prameny k dějinám československé krize v letech 1967–1970, sv. IX/2.) Brno, Doplněk 2000, dokument č. 105 z 8.7.1968 – Stenografický záznam diskuse na 83. schůzi PÚV KSČ k dopisu pěti komunistických stran ÚV KSČ, s. 190–214, zde s. 206.)
- 9 Podrobněji viz vzpomínky tehdejšího vedoucího Úseku tisku, rozhlasu a televize ÚV KSČ Dušana Havlíčka (HAVLÍČEK, Dušan: *Jaro na krku: Zázitky ze zákulisí sekretariátu ÚV KSČ od června do prosince 1968*. Praha, ÚSD AV ČR 1998, s. 48 n.).
- 10 „Dokument zůstal prakticky bez povšimnutí, veřejnost se o něm dozvíдалa až postupně a oklikou přes Sovětský svaz.“ (*Tamtéž*, s. 51 n.)

své varování novinářům.¹¹ Sovětské vedení tohoto dopisu využilo pro rozpoutání rozsáhlé mediální kampaně; zveřejnil jej moskevský deník *Pravda*,¹² který pak další dva týdny pravidelně otiskoval dopisy a rezoluce sovětských dělníků se vzkazy, že jsou připraveni československým soudruhům poskytnout pomoc při společné obraně socialismu (na ÚV KSČ doputovalo na šestnáct tisíc reakcí).¹³ Tato kampaň ale spíše než cokoli jiného oslabilu Lidové milice a podráždila československou veřejnost.¹⁴ Přesto se dopis při mezistátních jednáních se sovětskými komunisty do rozprav opakovaně vracel.¹⁵

Ve stejném čase – ve dnech 21. až 23. června – se v Praze uskutečnil mimořádný sjezd Svazu československých novinářů. Zatímco setkání Lidových milic vyvolávalo obavy především mezi občany, sjezd novinářů dělal starosti (kvůli oddalovanému schválení novely tiskového zákona) spíše politickým elitám.¹⁶ Jakkoli byly sjezdové příspěvky skutečně velmi kritické, největším tématem sjezdu se stalo složení oficiální delegace KSČ¹⁷ spolu s kritikou působení člena předsednictva ÚV KSČ a šéf-

- 11 „Nedovolíme, aby principy výstavby socialismu a komunismu ... kdokoliv špinil nebo je chtěl ohrožit. Nesouhlasíme a distancujeme se od neodpovědného počínání některých novinářů, kteří tím, že přebírají různé vymyšlené zprávy ze západního tisku, chtějí narušit naše přátelství a družbu.“ (–až–: Dopis, o němž se mluví. In: *Rudé právo* (13.7.1968), s. 2.) Pozoruhodné a pro původní význam dopisu i charakteristické je, že *Rudé právo* jej zveřejnilo až tři týdny po předání – narozdíl od rezoluce, diskuse a Dubčekova projevu na milicionářském aktivu, které zveřejnilo obratem (viz *Rudé právo* (20.6.1968), s. 1).
- 12 ŽURAVSKIJ, V.: Naša družba i bratstvo nērušimy. In: *Pravda* (21.6.1968), s. 4.
- 13 Sv. URIANEK, Karel – MICHÁLKOVÁ, Marie: *Československo 1966–1971 (přehled událostí): Chronologie*. Praha, Komise vlády ČSFR pro analýzu událostí let 1967–1970, 1991, s. 162.
- 14 Dušan Havlíček vzpomíná, že náčelník hlavního štábu Lidových milic Rudolf Hořic ho „naléhavě žádal, aby se naše oddělení pokusilo veřejnost uklidnit. Dušoval se, že nemají zájem na zveřejňování sovětských ohlasů v čs. médiích. Netušil prý, co se z dopisu vyvine a k čemu jej v Sovětském svazu využijí.“ (HAVLÍČEK, D.: *Jaro na krku*, s. 53.)
- 15 Využil jej např. Brežněv při jednání v Čierné nad Tisou. (Viz VONDROVÁ, Jitka – NAVRÁTIL, Jaromír (ed.): *Mezinárodní souvislosti československé krize 1967–1970: Červenec–srpen 1968*. (Prameny k dějinám československé krize v letech 1967–1970, sv. IV/2.) Brno, Doplněk 1996, dokument č. 121.1 z 29.7.1968 – Záznam stanoviska politbyra ÚV KSSS k situaci v Československu, s. 48 n.)
- 16 Předsednictvo ÚV KSČ několik dní před sjezdem uložilo ministři kultury a informací Miroslavu Galuškovu a tajemníkovi ÚV KSČ Čestmíru Císařovi „působit na sjezdu novinářů, aby v jeho jednání nedošlo k pokusům extrémně reagovat na rozpory kolem novelizace tiskového zákona“. (NA, f. 1499, sv. 73, arch. j. 94, záznam ze schůze předsednictva ÚV KSČ ze 17.6.1968, bod 7 – Usnesení: Stanovisko k novelizaci tiskového zákona.)
- 17 Kromě Galušky a tajemníka ÚV KSČ Čestmíra Císaře tvořili oficiální delegaci KSČ místopředseda vlády ČSSR Gustáv Husák, ministr spravedlnosti Bohuslav Kučera a vedoucí tajemník Městského výboru KSČ v Praze Bohumil Šimon. Novináře překvapovalo, že v ní nejsou předseda vlády ČSSR Oldřich Černík, a zejména Alexander Dubček. (Podrobněji k tomu viz HAVLÍČEK, D.: *Jaro na krku*, s. 56 n.)

redaktora *Rudého práva* Oldřicha Švestky.¹⁸ Dubček sice sjezd nakonec navštívil, byl ale ve špatné kondici a svým nepřilíživým souvislým projevem (ve kterém zejména obhajoval Švestku)¹⁹ vyvolal spíše rozpaky a obavy o své zdraví.²⁰ Mezi významné závěry sjezdu patřila především organizační opatření – v jeho průběhu byl zrušen Svaz československých novinářů a vytvořeny Český a Slovenský svaz novinářů a Ústředí novinářů ČSSR.²¹ Dále sjezd do jisté míry shrnul tehdejší živou diskusi o roli médií ve společnosti²² (k níž přispěl i výše zmíněný dopis Lidových milic) a odřízl se a distancoval od obtížného, rok starého dědictví pátého sjezdu Svazu československých novinářů,²³ přihlásil se k principu svobody slova²⁴ a žádal začle-

-
- 18 Jednalo se mj. o vnitroredakční spor v *Rudém právu* – někteří redaktori požadovali, aby byl tento hlavní deník nadále vnímán jako orgán celé KSČ, a nikoli jen ústředního výboru. Švestka se jako šéfredaktor ocitl ve složité situaci: část redakce mu odešla, část s ním otevřeně nesouhlasila. Švestka se pokusil vystupovat jako zastánce reformního kurzu a publikoval svůj vlastní výklad událostí. Devět členů kulturní rubriky *Rudého práva* v čele se svým vedoucím Milošem Vacíkem pak reagovalo článkem, v němž Švestkův výklad odmítli. (Srv. ŠVESTKA, Oldřich: Jak to bylo? O názorech a postojích, o pravdě a morálce. In: *Rudé právo* (18.6.1968), s. 3 a 5; TÝŽ: Jak to bylo? 2. In: *Tamtéž* (19.6.1968), s. 4; (kol.): Jak to bylo doopravdy. In: *Literární listy*, roč. 1, č. 20 (11.7.1968), s. 7.)
- 19 „Kto by sa domnieval, že súdruh Švestka stál na druhej strane, je na velikom omyle. Všetky práce, ktoré viedol, viedol poctivo a statočne, zatiaľ čo mnohí, dnes progresívni ľudia, traveli na všetko áno.“ (Prejav Alexandra Dubčeka, prvého tajomníka ÚV KSČ. In: *Novinář*, roč. 20, č. 7–8 (1968), s. 251.)
- 20 „(Dubček sa sám smeje) (...) Prepáčte, že som rozptýlený, keď cítim, že niečo nejde tak, ako by malo ísť. (Súdruh Dubček hovorí úryvkovite a s prestávkami). Je to chvíľková duševná depresia, z ktorej sa človek rýchlo dostane, netrvá to viac ako jeden deň.“ (*Tamtéž*, s. 249 a 251.)
- 21 Srv. Stanovy Ústředí novinářů ČSSR, Svazu českých novinářů a Svazu slovenských novinářů. In: *Tamtéž*, s. 265–268.
- 22 Srv. např. úvodní slovo Bohumila Marčáka (od března pověřeného řízením práce předsednictva svazu), odsuzující „podružné postavení novináře jako univerzálního interpreta na pokyn“ a konstatující: „Oč nám jde? Směřujeme k postavení novináře jako spolutvůrce této naší socialistické společnosti.“ (První den mimořádného sjezdu. In: *Tamtéž*, s. 230; podrobněji viz HAVLÍČEK, D.: *Jaro na krku*, s. 56 n.)
- 23 „V. sjezd SČSN sehrál zápornou úlohu v době, kdy začal v ČSSR zápas o restauraci demokracie. (...) Podpořil zastánce tvrdého, direktivního, nedemokratického kurzu v politice... (...) Zůstanе černým místem v historii našeho svazu, že na jeho V. sjezdu byl prakticky sankcionován hrubý postih kolegů z Literárních novin a ze Svazu československých spisovatelů.“ (Rezoluce k V. sjezdu Svazu československých novinářů. In: *Novinář*, roč. 20, č. 7–8 (1968), s. 261.)
- 24 „Svoboda tisku je jednou ze základních záruk demokratického vývinu socialistické společnosti. Pro zákonné garantování svobody slova a obrazu a jejich šíření je nejdůležitější: nepřípustnost jakékoliv cenzury, zrušení úředního povolení vzniku novin a časopisů, zabezpečení nejširšího práva na zdroje informací.“ (Rezoluce mimořádného sjezdu čs. novinářů k tiskovému zákonodárství. In: *Tamtéž*.)

nit jej do ústavy.²⁵ Svaz novinářů sjezdem posílil svou pozici vlivné organizace²⁶ a zřetelně deklaroval proreformní orientaci, kterou potvrdila i volba vedení Ústředí novinářů ČSSR.²⁷

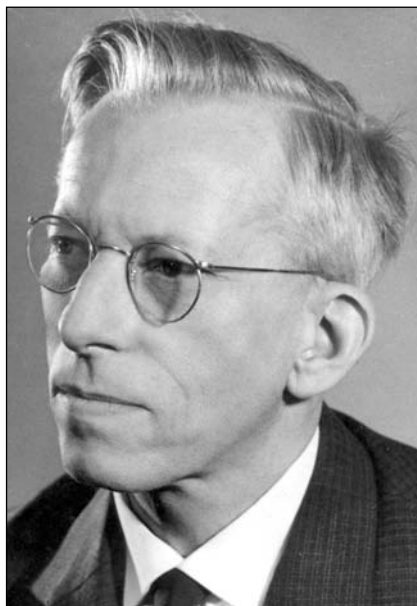
Nejzásadnější událostí se ale ukázalo být „spojenecké velitelsko-štabní cvičení“ jednotek Varšavské smlouvy nazvané „Šumava“, zahájené na území Československa 20. června 1968, které mělo signalizovat dobrou vůli československých komunistů,²⁸ ale vymklo se jim z kontroly. Ačkoli původně bylo dohodnuto, že cvičení se zúčastní štabní a spojařští důstojníci pěti zemí a převážně československé a sovětské jednotky, vrchní velitel vojsk Varšavské smlouvy maršál Ivan Ignatěvič Jakubovskij během manévrů prosadil masivní nasazení jednotek a sovětská generalita oddalovala jejich stažení o více než měsíc (do 3. srpna); a ještě po skončení „štabního cvičení“ zůstávalo na československém území téměř pětadvacet tisíc vojáků.²⁹ Cvičení tak poznamenalo prázdninovou politiku a propojilo a zastřešilo všechny vnitropolitické i zahraničněpolitické problémy – včetně manifestu „Dva tisíce slov“, který je předmětem této studie.³⁰

-
- 25 „Jen výslovný ústavní zákaz cenzury – s výjimkou válečného nebo mimořádného stavu republiky – znemožní jednou provždy jakékoliv pochybnosti o nezákonnosti veškeré cenzury v našem státě.“ (*Tamtéž.*)
- 26 Význam sjezdu dokládá i dikce jeho pozdějšího odmítání. Srv. např. „normalizační“ učebnici Fakulty žurnalistiky Univerzity Karlovy, kde se praví: „Stanovy, přijaté na mimořádném sjezdu, anulovaly vedoucí úlohu KSČ a principy demokratického centralismu.“ (KŘIVÁNKOVÁ, Alena – VATRÁL, Jozef: *Dějiny československé žurnalistiky*, sv. 4: *Česká a slovenská žurnalistika v letech 1944–1987*. Brno, Novinář 1989, s. 157.)
- 27 Předsedou byl na ustavující schůzi konané 27.6.1968 v Bratislavě „jednomyslně zvolen Vladimír Kašpar, předseda Svazu českých novinářů. Místopředsedy byli zvoleni [Svetozár] Štúr, předseda Zvazu slovenských novinářů, a dále Zdeněk Fořt, Ludovít Jacz, Bohumil Marčák a Anton Korman. Ústředním tajemníkem Ústředí novinářů ČSSR se jednomyslnou volbou stal František Kaucký, dalšími členy Ústředí novinářů ČSSR byli zvoleni tajemníci obou národních svazů Stanislav Maleček a Valentín Podpera.“ (Ustavující zasedání Ústředí novinářů ČSSR. In: *Novinář*, roč. 20, č. 7–8 (1968), s. 239.)
- 28 Představitelé KSČ „z taktických důvodů vyslovili zásadní souhlas s vojenským cvičením“ na počátku května při vyjednávání finanční půjčky v Moskvě (BENČÍK, Antonín: *V chapadlech kremelské chobotnice*. Praha, Mladá fronta 2007, s. 90.)
- 29 Viz BENČÍK, Antonín – NAVRÁTIL, Jaromír – PAULÍK, Jan (ed.): *Vojenské otázky československé reformy 1967–1970*. (Prameny k dějinám československé krize v letech 1967–1970, sv. VI/1.) Brno, Doplněk 1996, dokument č. 45 z 11.7.1968 – Zpráva stálého důstojníka generálního štábu československé armády o početním stavu cizích vojsk v Československu po skončení vojenského cvičení Šumava, s. 228.
- 30 Oldřich Černík na počátku července prohlásil, že Jakubovského požadavek měl spojitost s otištěním manifestu „Dva tisíce slov“: „Nechtější odejít. Naopak. Vyžádali si další vojenské jednotky. Stalo se to tenkrát, když vyšly Dva tisíce slov. (...) Před vyjitím Dvou tisíců slov nic takového nebylo.“ (VONDROVÁ, J. – NAVRÁTIL, J. (ed.): *Komunistická strana Československa: Konsolidace*, dokument č. 105 z 8.7.1968 – Stenografický záznam diskuse na 83. schůzi PÚV KSČ k dopisu pětí komunistických stran ÚV KSČ, s. 210.)

Vznik a publikace manifestu

Manifest „Dva tisíce slov“ bývá vnímán jako jeden z klíčových dokumentů „pražského jara“. Takovým dokumentem se ale stal spíše ve vleku dějinných událostí a z rozhodnutí dobových politických elit než záměrem svých tvůrců. Některé myšlenky a formulace „Dvou tisíc slov“ se zrodily již 29. března 1968 v „pozdravu“ ze zasedání vědecké rady ministerstva zdravotnictví novému vedení KSČ, který připravovali mimo jiné i budoucí iniciátoři manifestu – ředitel Ústavu pro choroby oběhu krevního v Praze Jan Brod a vedoucí třetího oddělení Fyziologického ústavu Československé akademie věd v Praze Otakar Poupa.³¹ Vznik manifestu samého pak přiblížila neúspěšná snaha institucionalizovat nově se rodící svaz vědeckých pracovníků³² a paradoxně se o jeho vznik přičinil i předseda Ústředního výboru Národní fronty František Kriegel, který podle svědectví Otakara Poupy výslovně žádal nějaké „provolaání“, jímž by se vědci vyjádřili k „nové politice“.³³

Všechny tyto podněty nakonec přivedly skupinu několika vědců k rozhodnutí s prohlášením vystoupit – na jeho koncipování se podíleli Brod, Poupa, ředitel Ústavu makromolekulární chemie ČSAV v Praze Otto Wichterle, básník a vědecký pracovník Mikrobiologického ústavu ČSAV

Jeden z iniciátorů manifestu „Dva tisíce slov“, ředitel Ústavu makromolekulární chemie ČSAV v Praze Otto Wichterle. Fotografie pořízena v roce 1965 (fotobírka Masarykova ústavu a Archivu Akademie věd ČR, v. v. i., Praha)

31 Podrobněji viz POUPA, Otakar: Neveselé kapitoly o vědě a moci, 6. In: *Vesmír*, roč. 77, č. 10 (říjen 1998), s. 587 n.

32 Jelikož Kriegel jako zástupce Národní fronty nepodpořil začlenění svazu do oficiálních struktur, konstituoval se svaz v rámci Koordinačního výboru tvůrčích svazů. Ustavující sjezd Českého svazu vědeckých pracovníků se nakonec konal až 22.2.1969. (Podrobněji viz ĎURČANSKÝ, Marek: Český svaz vědeckých pracovníků. In: ZILYNSKÁ, Blanka – SVOBODNÝ, Petr (ed.): *Česká věda a Pražské jaro (1963–1970)*. Praha, Karolinum 2001, s. 159–165; srv. též: JELÍNEK, Milan – POUPA, Otakar – TONDL, Ladislav – VANĚČEK, Václav – WICHTERLE, Otto: Programové prohlášení Svazu vědeckých pracovníků. In: *Rudé právo* (23.6.1968), s. 7.)

33 Viz POUPA, O.: Neveselé kapitoly o vědě a moci, 6, s. 588.

v Praze Miroslav Holub,³⁴ lékař, genetik a pedagog Lékařské fakulty Univerzity Karlovy Bohumil Sekla³⁵ a zřejmě i další.³⁶ „Oproti Krieglovu očekávání se však ... odchýlili od donekonečna omílané podpory proreformních komunistických vůdců a naopak přistoupili k nemilosrdné kritice poválečného československého vývoje a režimu jako celku.“³⁷ Rozhodli se „jasně říci to, co si myslí nekomunisté, takzvaní nestraníci, o soudruzích, kam to dopracovali. A povědět jim, proč si myslíme, že vládli a vládnou mizerně, bez obalu, čistě, bez stranické hantýrky.“³⁸ Poněvadž ale usoudili, že nejsou schopni dát své představě náležitou formu, navrhl Wichterle požádat o pomoc tehdejšího redaktora *Literárních listů* Ludvíka Vaculíka.³⁹ Společná schůzka se konala 6. června 1968 na terase Parkhotelu v Praze, zorganizoval ji Brod a spolu s Wichterlem, Poupou a Holubem⁴⁰ zde Vaculíkovi vyložil svůj náhled – pravděpodobně ústně (podle svědectví Vaculíka „nepřinesli žádné podklady, ‘vše jsem si musel vymyslet‘“).⁴¹ Poupa vzpomíná, že Vaculík toho „moc ... neřekl, jen poslouchal, co po něm chceme. A pak se po nás ... pořadě podíval a řekl: ‘Napí-

34 Jeho spoluautorství je možné dovozovat z pozdějších vystoupení v tisku (viz např. BROD, Jan – HOLUB, Miroslav – WICHTERLE, Otto – RADOK, Emil – POUPA, Otakar: Slovo těch, kteří podepsali. In: *Práce* (29.6.1968), s. 5). Jako možného spoluautora jej zmiňují i Jiří Hoppe a Jindřich Schwippel (srv. HOPPE, Jiří: Dva tisíce slov. In: *Slovníková příručka k československým dějinám 1948–1989*, kapitola XIX: Československá reforma: Občanská společnost 1968, s. 46–48, zde s. 46 (zveřejněno na adrese http://www.usd.cas.cz/UserFiles/File/Publikace/Prirucka_48_89.pdf); SCHWIPPEL, Jindřich: Otto Wichterle a Český svaz vědeckých pracovníků. In: ZILYNSKÁ, B. – SVOBODNÝ, P. (ed.): *Česká věda a Pražské jaro (1963–1970)*, s. 169 n.).

35 Viz NA, f. 1504 (Sekretariát ÚV KSČ 1966–1971 – dřívější označení 02/4), sv. 38, arch. j. 63, bod 5 – Informace o šetření vzniku prohlášení 2000 slov, jeho autorů a organizátorů: Materiál pro 63. schůzi sekretariátu ÚV KSČ z 13.10.1969. Tento materiál připravila Ústřední kontrolní a revizní komise (ÚKRK) KSČ a je v mnoha směrech přinejmenším neúplný. Jako iniciátory jmenuje pouze Broda, Seklu a Wichterleho, přestože ostatní prameny dovolují přiřadit mezi nepochybné účastníky též Holuba a Poupu. Tato pětice vědců spolu navíc tou dobou intenzivněji komunikovala v souvislosti s ustavováním svazu vědeckých pracovníků (srv. např. *Masarykův ústav a Archiv Akademie věd ČR*, Praha (AAV ČR), f. Wichterle Otto, karton (k.) 14, složka Rozhlas a televize 1957–1993, záznam společného vystoupení Holuba, Poupě, Sekly a Wichterleho v rozhlasové debatě na téma „O Svazu vědeckých pracovníků a vůbec potřebě dialogu vědy se společností“, natáčeného 5.6.1968 a moderovaného Ivo Budílem).

36 Z článku v *Práci* z 29.6.1968 (zmiňeného v poznámce 34) lze usuzovat např. i na účast filmového režiséra Emila Radoka. Antonín Benčík mezi iniciátory zmiňuje přednostku oční kliniky Fakultní nemocnice Univerzity Karlovy v Praze Věru Kadlecovou (viz BENČÍK, A.: *V chapadlech kremelské chobotnice*, s. 95).

37 HOPPE, J.: Dva tisíce slov, s. 46.

38 POUPA, O.: Neveselé kapitoly o vědě a moci, s. 589.

39 „Tenkrát mu to ještě myslelo jasně, i když byl komunist, z nich snad jedinému.“ (Tamtéž.)

40 Viz SCHWIPPEL, J.: Otto Wichterle a Český svaz vědeckých pracovníků, s. 169. Poupa účast Holuba nezmiňuje, Wichterle ji připomíná (viz WICHTERLE, Otto: *Vzpomínky*. Praha, Academia 2007, s. 142).

41 SCHWIPPEL, J.: Otto Wichterle a Český svaz vědeckých pracovníků, s. 170.

šu! Ale jen pravdu, a krátce. Tak nanejvýš dva tisíce slov!⁴² V příštích osmi dnech pak sestavil a rozvinul onen neorganický a kontinuálně se vyvíjející soubor myšlenek do brilantní obžaloby režimu.⁴³ Vědci její znění na dvou „schůzkách bez větších připomínek schválili“.⁴⁴

Autorství manifestu tak lze jen velmi obtížně vymezit – navzdory přiznávané aktivitě skupiny iniciátorů, kteří se podíleli na formulaci osnovy či základních myšlenek a aktivně vstoupili i do editace dokumentu, navenek od počátku vystupoval jako jediný autor Ludvík Vaculík. Ten svůj určující autorský podíl charakterizoval následujícími slovy: „Kdybych ... dostal osnovu, tak bych nebyl považoval za správné uvést mezi podpisy ‘Ludvík Vaculík, autor tohoto textu’. Já jsem si to příliš formuloval po svém. Pánové to přijali trochu s kroucením hlavy, protože jsem opouštěl politiku a začínal se vyjadřovat trochu básnicky a literárně. Mně se zdálo solidní, a v redakci si to mysleli také, že to autorství bylo řečeno.“⁴⁵

Provolání bylo definitivně hotové a k dispozici zřejmě již v úterý 11. června.⁴⁶ Vědci i Vaculík⁴⁷ pak zorganizovali poněkud hektickou a nepřehlednou podpisovou akci⁴⁸ a po několika dnech – ve čtvrtek 27. června 1968 – svolání zveřejnili.

42 POUPA, O.: Neveselé kapitoly o vědě a moci, s. 589. Ludvík Vaculík ovšem v dobové obhajobě mluví o původním záměru napsat tisíc slov (srv. VACULÍK, Ludvík: Omluva o 992 slovech. In: *Literární listy*, roč. 1, č. 20 (11.7.1968), s. 1 n.).

43 Podrobněji o formulování textu viz VACULÍK, L.: Omluva o 992 slovech.

44 SCHWIPPEL, J.: Otto Wichterle a Český svaz vědeckých pracovníků, s. 170. Jako příklad „korektur“ uvádí Wichterle, že prosadil formulaci: „Za špatný stav můžeme všichni a ne jen komunisté.“ (WICHTERLE, O.: *Vzpomínky*, s. 142.) Materiál ÚKRK konstatoval, že „přes více připomínek, zejména k pasáži vyzývající k demonstracím, stávkám a dále k některým hrubým slovním výrazům, nedůstojným vědců (koryta, prošťustruje a jiné – písemné připomínky prof. [Jana] Vanýska), obhájili autoři návrhu text zdůvodněním krátkostí času k další konzultaci nové úpravy a nutností urychleného zveřejnění“ (NA, f. 1504, sv. 38, arch. j. 63, Informace o šetření vzniku prohlášení... – viz pozn. 35). Vaculík vzpomíná, že vědci „věcně souhlasili, ale formě se podivili“ (srv. DUBOVÁ, Karolína: 27.6.1968: Zveřejnění manifestu 2000 slov. Rozhovor s Ludvíkem Vaculíkem. Český rozhlas 2008. Záznam interview viz http://www.rozhlas.cz/1968/fakta/_zprava/482059?hodnoceni=5).

45 *Tamtéž*. Vaculík se k autorství přihlásil i při policejním výslechu. V dopise Janu Šimsovi pak na to vzpomínal, jak řekl, „že jsem si všechno vymyslel sám, i když to ovšem není pravda“. (ŠIMSA, Jan – VACULÍK, Ludvík: *Vážený pane Mikule: Dopisy 1967/1988*. Olomouc, Nakladatelství Olomouc 2003, s. 26.)

46 POUPA, O.: Neveselé kapitoly o vědě a moci, s. 589; srv. též VACULÍK, L.: Omluva o 992 slovech.

47 Materiál ÚKRK předpokládá pouze iniciativu vědců: „Získávání signatářů ... bylo prováděno na pracovních schůzkách profesorů a vědeckých pracovníků a různých poradách bližších známých i telefonickými hovory. Někteří signatáři po vyjádření souhlasu ... získávali další.“ (NA, f. 1504, sv. 38, arch. j. 63, Informace o šetření vzniku prohlášení...)

48 Podepisování probíhalo v časové tísní, signatáři nedostali prostor text komentovat a někteří (např. básník Jaroslav Seifert nebo architekt Oldřich Starý) jej před podepsáním dokonce ani

Spoluiniciátor manifestu „Dva tisíce slov“, vedoucí třetího oddělení Fyziologického ústavu ČSAV v Praze Otakar Poupa. Fotografie nedatována (fotosbírka Masarykova ústavu a Archivu Akademie věd ČR, v. v. i., Praha)

Vyšlo nesignováno dne 27. června 1968 pod názvem „Dva tisíce slov, které patří dělníkům, zemědělcům, úředníkům, vědcům, umělcům a všem“ zároveň v denících *Práce*, *Mladá fronta*, *Zemědělské noviny* a v týdeníku *Literární listy* v souhrnném nákladu zhruba milion tři sta tisíc výtisků.⁴⁹ O dva dny později vyšlo i v severomoravském krajském deníku *Nová Svoboda* a ve slovenském deníku *Smena*. V očích redaktorů periodik, která jej otiskla v první vlně, nepředstavoval manifest žádný zásadní počín. Šéfredaktor *Literárních listů* Milan Jungmann na rozhodování o jeho otištění vzpomínal jako na běžnou, rutinní záležitost: „Když mi Ludvík Vaculík přinesl text onoho manifestu, nenalezl jsem v něm nic, co by mohlo vyvolat nějakou zvláštní bouři, všechno se mi zdálo formulováno s náležitými taktickými ohledy, neprovokativně, a tak jsem tento materiál bez sebemenšího zaváhání schválil.“⁵⁰ Podobně se vyjádřil i tehdejší šéfredaktor *Práce* Ladislav Velenský, který ale připomněl, že šéfredaktoři mezi sebou publikaci manifestu telefonicky konzultovali.⁵¹ Stejně

---

nečetli (viz VACULÍK, Ludvík: Jak vznikl manifest Dva tisíce slov. In: PUNČOCHÁŘ, Jan (ed.): *Pražské jaro 1968 a dnešek*. Praha, Syndikát novinářů ČR 2008, s. 31; Prof. Starý k „Dvetisíce slovám“. In: *Smena* (8.7.1968), s. 2; srv. též VANÝSEK, Jan: *Prožil jsem zvláštní století: Vzpomínky očního lékaře prof. MUDr. Jana Vanýska*. Brno – Boskovice, Albert 2007, s. 8).

- 49 Text manifestu je přetištěn v příloze č. 1 k této studii, kde jsou uvedeny i přesné bibliografické odkazy na jednotlivá vydání. Údaj o celkovém nákladu poskytuje výše citovaná „Informace o šetření vzniku prohlášení...“.
- 50 JUNGSMANN, Milan: *Literárky – můj osud: Kritické návraty ke kultuře padesátých a šedesátých let s aktuálními reflexemi*. Brno, Atlantis 1999, s. 278.
- 51 Velenský to zmínil ve svém diskusním příspěvku na mezinárodní konferenci „Česká média a česká společnost v 60. letech“, která se konala v Goethově institutu v Praze 18.3.2008. On sám kvůli vydání manifestu telefonoval pravděpodobně s tehdejším šéfredaktorem *Zemědělských novin* Zdeňkem Fořtem. Mírně odlišný pohled na dojednávání publikace manifestu nabízí zmiňovaný materiál ÚKRK („Informace o šetření vzniku prohlášení...“).

tak ani sami tvůrci nevnímali manifest jako nějak přelomový dokument – například Otakar Poupa jej definuje jako „lapidárně formulovanou diagnózu československé situace od puče 1948 do roku 1968, jak ji viděl nekomunistický občan“. ⁵² Přesto bylo již od počátku zřetelnou snahou autorů mobilizovat politickou aktivitu občanů a napomoci procesu ustavování veřejnosti a občanské společnosti. ⁵³

Manifest je sestavený ze tří tematických celků: První třetina obsahuje ostrý odsudek způsobu vlády komunistické strany v zemi v uplynulém dvacetiletí. Druhá třetina formuluje víru v „obrodný proces“ a vyzývá čtenáře k podpoře „pokrokového křídla uvnitř KSČ“ a „Akčního programu“, zároveň však i k opatrnosti a iniciativě. Poslední – a nejprovokativnější – třetina poněkud neorganicky kombinuje nápadně zkratkovité zmínky o federalizaci Československa a o vztahu k Sovětskému svazu s rozsáhlou a kontroverzní výzvou k občanské neposlušnosti, která ve jménu „obrodného procesu“ přiměje k odchodu staré funkcionáře a otevře diskusi k potlačovaným tématům (manifest se věnoval i otázce tiskové svobody), zároveň ale nebude „nezákonná, neslušná a hrubá“.

Pro text jako celek je příznačný jeho nebojácny a lehký jazyk, který až zlidověl – například větami „neožijeme se v politických souvislostech“ nebo „s poctivostí se nikam nedošlo“ či „pravda tedy nevíteží, pravda prostě zbývá, když se všecko ostatní prošustruje!“ Vaculíkovi se tak podařilo nalézt formu, která publikum oslovila. K popularitě manifestu výrazně přispěl i vtipně zvolený název, který dodnes provokuje k počítání slov. ⁵⁴ Až obsesivní umanutost přesným počtem, kterou sám autor hezky popsal v článku „Omluva o 992 slovech“, uveřejněném v *Literárních listech* o dva týdny později, je do dnešních technologických podmínek digitální sazby asi nepřenositelná. ⁵⁵ Pro autora a jeho psací stroj ale dozajista byla intelektuální determinantou výpovědi a svou hravostí oslovila nakonec všechny čtenáře – až do nejvyšších pater domácí ⁵⁶ i zahraniční politiky. ⁵⁷

52 Poupa vzpomíná, že po přečtení manifestu mu manželka řekla: „Z toho bude malér. Nevím, jak k tomu závěru došla, ale měla pravdu. Já jsem to tenkrát tak necítil.“ (POUPA, O.: Neveselé kapitoly o vědě a moci, s. 589.)

53 Vaculík říká o iniciátorech manifestu: „Oni přišli s tím, co jsme si mysleli všichni. Že je situace kritická, choulostivá, že je před stranickými konferencemi a že je třeba veřejnost povzbudit, aby podpořila pokrokové křídlo ve straně.“ (VACULÍK, L.: Jak vznikl manifest Dva tisíce slov, s. 30.)

54 Verze publikovaná v *Literárních listech* má – bez názvu a poslední věty o tom, „že podpisy nejsou úplnou sbírkou souhlasu“ – celkem 2007 slov (s poslední větou 2026 slov).

55 I tento článek dokazuje, jak bylo v podmínkách horké sazby obtížné dodržet předdefinovaný rozsah; má (bez nadpisu) o čtyři slova více – 996 slov. Jeho text v úplném znění je přetištěn v příloze č. 2 k této studii.

56 Srv. např. SMRKOVSKÝ, Josef: Jeden tisíc slov. In: *Práce* (5.7.1968), s. 4.

57 Kupříkladu Rumunská komunistická strana zaslala 21.7.1968 československým soudruhům zdravici v rozsahu 2000 slov (viz URIANEK, K. – MICHÁLKOVÁ, M.: *Československo 1966–1971 (přehled událostí)*, s. 195 – viz pozn. 13).

Domácí reakce na Dva tisíce slov

Sám obsah provolání nebyl ve své době nijak mimořádný; jeho autoři měli pocit, že říkají jen to, co všichni vědí. To, co z něj udělalo zásadní politický dokument, bylo spíše jeho načasování, a především forma – text měl ráz výzvy, manifestu a vyšel vpředvečer okresních konferencí KSČ, které měly volit delegáty na sjezd strany. A pohledem vedoucích politiků KSČ měl v tom případě za cíl zasáhnout i do důležitých vnitrostranických jednání při přípravě sjezdu. Komunistické elity tak získaly pocit, že „nikoli Akční program KSČ a jeho pojetí reformy, nýbrž [Dva tisíce slov] a jejich pojetí současné situace měly být východiskem politických diskusí nejenom ve veřejnosti, ale také uvnitř KSČ“.⁵⁸ Snahu ovlivnit stranické konference ostatně potvrdil i Vaculík.⁵⁹

Navíc manifest oslovoval čtenáře bez ohledu na jejich politické přesvědčení a zcela napříč společenskou strukturou.⁶⁰ A zřejmě právě tato všeobecná přijatelnost, univerzálnost manifestu způsobila, že se k němu v několika dnech od publikování přihlásilo ohromující množství občanů – mezi historiky i pamětníky panuje shoda na odhadu zhruba sto dvacet tisíc signatářů.⁶¹ Je to ovšem odhad na spodní hranici možného, protože jen tři největší shromažďovatelé podpisů – deníky *Práce* a *Mladá fronta* a týdeník *Literární listy* – jich zaevidovaly přibližně o třetinu více; *Práce* do poloviny července shromáždila více než 102 621 podpisů,⁶² *Literární listy* více než 34 241 podpisů⁶³ a *Mladá fronta* pak zhruba dvacet tisíc podpisů.⁶⁴ Další podpisy shromažďovaly redakce Československé televize a Československého rozhlasu, re-

58 Takto vysvětloval reakci vedení KSČ ve svých pamětech tajemník ÚV KSČ Zdeněk Mlynář (srv. MLYNÁŘ, Zdeněk: *Mráz přichází z Kremle*. Praha, Mladá fronta 1990, s. 157).

59 V rozhlasovém rozhovoru s Karolínou Dubovou (viz pozn. 44).

60 Kupříkladu jeden čtenář Vaculíkovi napsal: „S prohlášením Dva tisíce slov souhlasím a jako dobrý křesťan si v něm budu číst a každý den přemýšlet, co by se dalo realizovat.“ (ŠIMSA, J. – VACULÍK, L.: *Vážený pane Mikule*, Vaculíkův dopis z 28.6.1968, s. 17.) Jiný čtenář – „vojenský zkušební pilot podniku Let Kunovice pan Štefánek“ – manifest ocenil tím, že se s Vaculíkem proletěl v proudové stíhačce (VACULÍK, Ludvík: *Nepaměti (1969–1972)*. Praha, Mladá fronta 1998, s. 33).

61 Viz např. BLÁHOVÁ, Kateřina: Mezi literaturou a politikou: Souvislosti českého literárního života 1958–1969. In: *Soudobé dějiny*, roč. 9, č. 3–4 (2002), s. 517; HOPPE, Jiří: Jak vznikl dokument Dva tisíce slov. In: *Lidové noviny* (18.8.2003), s. 6.

62 „Do dnešního dne se shromáždilo v redakci 102 621 podpisů souhlasných s prohlášením 2000 slov. 188 lidí s rezolucí nesouhlasí.“ (Z redakční pošty. In: *Práce* (13.7.1968), s. 3.)

63 „K výzvě Dva tisíce slov ... k 8. červenci ... počet podpisů jen v naší redakci dosáhl 34 241. Svůj nesouhlas zaslal[y] [tři kolektivy], 3 jednotlivci a 6 anonymů.“ (Z redakční pošty. In: *Literární listy*, roč. 17, č. 20 (11.7.1968), s. 4.)

64 Viz JELÍNEK, Miroslav: Dopisy. In: MALEČEK, Stanislav (ed.): *Byli jsme při tom: Čeští novináři a publicisté vzpomínají na události let 1968–1969, doby, kterou celý svět znal jako Pražské jaro*. Praha, Klub novinářů 1993, s. 30.

Spoluiniciátor manifestu „Dva tisíce slov“, básník a vědecký pracovník Mikrobiologického ústavu ČSAV v Praze Miroslav Holub při předání čestné plakety (vpravo tehdejší místopředseda ČSAV Josef Říman). Fotografie pořizena 11. června 1984 (sbírka reportáží Masarykova ústavu a Archivu Akademie věd ČR, v. v. i., Praha)

gionální periodika i jednotlivci.⁶⁵ Zároveň ale není vyloučeno, že někteří signatáři posílali své podpisy na více míst najednou. Média podpisy v naprosté většině pouze evidovala a nezveřejňovala.⁶⁶

Existoval tak v zásadě jediný seznam (signatářů získaných při již zmíněné bleskové podpisové akci ještě před zveřejněním), který byl publikován jako součást znění manifestu⁶⁷ a obsahoval sedmdesát jmen, z nichž polovinu tvořili umělci a vědci (mezi nimi patnáct lékařů).⁶⁸ Mezi podepsanými figurovaly významné osobnosti „vědeckého, společenského a kulturního života všech věkových kategorií a různého

65 Viz NA, f. 1499, sv. 75, arch. j. 101, k informaci 9 – Přehled o publicitě k provolání „Dva tisíce slov“; srv. též PŘIKRYL, Josef: Nad dopisy čtenářů. In: *Naše pravda*, roč. 24, č. 60 (26.7.1968), s. 2; ŠIMANOVSKÝ, Stanislav: Semilské řádky. In: *Literární listy*, roč. 1, č. 23 (1.8.1968), s. 8.

66 Vaculík v dopise z 2.7.1968 ujistil, že každý hlas je započítán, a vysvětloval, že noviny nemohou „podpisy tisknout pro nedostatek místa“ (ŠIMSA, J. – VACULÍK, L.: *Vážený pane Mikule*, s. 18 – viz pozn. 45).

67 Srv. *Literární listy*, roč. 1, č. 18 (27.6.1968), s. 3. Připojeno s poznámkou: „Podpisy nejsou úplnou sbírkou souhlasu, nýbrž jen vzorkem z různých skupin občanstva podle toho, jak bylo možno koho zastihnout.“

68 Viz NA, f. 1504, sv. 38, arch. j. 63, Informace o šetření vzniku prohlášení...

politického přesvědčení, například Jan Werich, Jaroslav Seifert, Jiří Šlitř, Jiří Suchý, Věra Čáslavská, manželé Zátopkovi, Otomar Krejča, Rudolf Hrušínský, Jiří Menzel, Karel Krautgartner, Yvonne Přenosilová“ a další.⁶⁹ Za pozornost také stojí, že každý třetí signatář (přesně dvaadvacet z nich) byl členem komunistické strany a že navíc hned zpočátku podepsali „Dva tisíce slov“ i dva členové Ústředního výboru KSČ – přednosta neurologické kliniky Fakulty všeobecného lékařství a rektor Karlovy univerzity Oldřich Starý a filozof Karel Kosík. Třetí signatář mezi členy ÚV KSČ, mladý zlínský etnograf Karel Pavlišník, se poněkud vymyká – podepsal se totiž až v červenci,⁷⁰ a navíc jako nečlen, protože do ústředního výboru byl kooptován až po srpnové okupaci Československa. A konečně je třeba zmínit i skutečnost, že kvůli zmatkům při organizování podpisové akce na seznamu signatářů figurovali i lidé, kteří manifest ve skutečnosti nepodepsali.⁷¹

A tak ze všech zmíněných důvodů došlo k něčemu překvapivému: manifest „Dva tisíce slov“ do jisté míry sjednotil vedení KSČ, protože bez výjimky všichni komunisté v předsednictvu jej považovali za útok na své postavení. Příznivci reformem v nejvyšším mocenském orgánu vnímali „Dva tisíce slov“ jako nepřipustný zásah do své výsostné politické domény a ohrožení reformem (kvůli obavě, že „konzervativci“ a „bratrské strany“ si manifest vyloží jako projev slabosti KSČ ve vztahu k médiím), zatímco odpůrci reformem zase provolání označili za program kontrarevoluce.⁷² „Dva tisíce slov“ rozpoutaly ostrý a v podstatě celospolečenský střet. Nejprve v parlamentu, kde na dopoledním zasedání poslanec generál Samuel Kodaj ve věci manifestu interpeloval vládu⁷³ (ale člen předsednictva ÚV KSČ a předseda Národního

69 HOPPE, J.: Dva tisíce slov, s. 46 (viz pozn. 34).

70 Učinil tak v kolektivním vyhlášení podpory manifestu uveřejněném v okresním periodiku Gottwaldova, dnešního Zlína (Podepisujeme se pod článek „Dva tisíce slov“). In: *Naše Pravda*, roč. 24, č. 55 (9.7.1968), s. 2.)

71 Proti své vůli byl mezi signatáři uveden např. lékař a prorektor Univerzity J. E. Purkyně v Brně Jan Vanýsek, který měl ke znění manifestu dílčí výhrady a nepodepsal jej (viz VANÝSEK, J.: *Prožil jsem zvláštní století*, s. 8 n. – viz pozn. 48). Materiál ÚKRRK zmiňuje, že proti zveřejnění svého jména jako signatářky protestovala „ošetřovatelka prasnic z Chotěbuze, získaná pohovorem agronoma z Karviné“ – pravděpodobně se jedná o Marii Buzkovou (NA, f. 1504, sv. 38, arch. j. 63, Informace o šetření vzniku prohlášení...). Podle výpovědi funkcionáře KSČ Jaroslava Čejky byl bez svého vědomí pod manifestem podepsaný též spisovatel Josef Topol (VANĚK, Miroslav – URBÁŠEK, Pavel (ed.): *Vítězové? Poražení? Životopisná interview*, sv. 2: *Politické elity v období tzv. normalizace*. Praha, Prostor, s. 37).

72 Tajemník ÚV KSČ Vasil Biřák mluvil o „promyšlené platformě boje proti socialismu“ (*Paměti Vasilu Biřákovi: Unikátní svědectví ze zákulisí KSČ*, sv. 2. Praha, Agentura Cesty 1991, s. 164).

73 „Považuji ... ‘Dvetisíc slov’ ... za otvorenú výzvu ku kontrarevolúcii. Žiadam ... aby [sa] Galuška vyjadril ... k tomuto článku. (...) Navrhujem tiež, aby [ministri] v rezortoch, [v] ktorých vyjednávajú noviny, ktoré tento článok publikovali, sa k tomuto článku vyjadrili. Ďalej navrhujem, aby generálny prokurátor vyhodnotil obsah tohto článku, pretože je v rozpore so zákonom na ochranu republiky, dáva konkrétny metodický návod, ako celý demokratizačný proces zneužiť na nekalé a nečisté úmysly. (...) Vyhradzujem si právo, aby sme aj v rámci demokratizačného

shromáždění Josef Smrkovský diskusi odložil),⁷⁴ poté na sekretariátu ÚV KSČ⁷⁵ a od jedné hodiny odpoledne kvůli manifestu zasedalo i předsednictvo ÚV KSČ.⁷⁶

Jeho schůze probíhala v atmosféře nebývalé jednoty – výzvu postupně (a lze říci, že manifestačně) odsoudili téměř všichni zúčastnění.⁷⁷ Nejprve předseda vlády Oldřich Černík, který mimo jiné prohlásil: „Je to vysloveně politická záležitost namířená na rozklad strany.“⁷⁸ Po něm v podobném duchu promluvili Drahomír Kolder, Čestmír Císař, František Kriegel, Jozef Lenárt, Oldřich Švestka, zprostředkovaně (telefonicky) Vasil Biľak a o něco opatrněji i Alexander Dubček. Velmi ostrá slova použil Josef Smrkovský, když dokonce hrozil mocenským zásahem proti údajné kontrarevoluci: „Jestli my teď s tím neskončíme, pak to budou řešit tanky. (...) Je to opravdu nástup ke kontrarevoluci se vším, co s tím souvisí. Když neuděláme teď nic, za dva až tři měsíce bude pozdě a bude to řešit krev. (...) Odmítám naivní názory, že s nimi povedeme diskusi. Musíme tomu udělat přítrž, abychom mohli dělat novou

---

procesu připomenuli všetkým tým malomeštiakom, všetkým vyakčneným, ktorých socializmus postihol, že im nedovolíme zneužívať náš demokratizačný proces so zámermi a úsilím zvrátiť náš socialistický vývoj. (Potlesk.)“ (Společná česko-slovenská digitální parlamentní knihovna, Národní shromáždění Republiky československé, Stenoprotokoly, 24. schůze 27.6.1968, interpelace poslance Samuela Kodaje, viz <http://www.psp.cz/eknih/1964ns/stenprot/024schuz>.)

74 „To, co se stalo v dnešních novinách, je věc dalekého dosahu. Můj názor je, že je věc sama o sobě tragická, den poté, kdy NS přijalo zákon o svobodě slova. (...) Nejdříve se musíme důkladně nad vším zamyslet. (...) ...celou záležitostí se musí zabývat Národní fronta – kromě komunistické strany.“ (*Tamtéž*, projev Josefa Smrkovského.)

75 Úředník ÚV KSČ Dušan Havlíček zachytil reakci Čestmíra Císaře: „Tajemník Císař byl do hloubi duše uražen, že se mu nikdo z podepsaných o manifestu ani nezmínil. Velice si zakládal na důvěře kulturní fronty, a teď tohle!“ (HAVLÍČEK, D.: *Jaro na krku*, s. 70 – viz pozn. 9.) Císař události komentuje s jistým odstupem: „V budově ÚV KSČ nastal pochopitelně rozruch, scházeli se tajemníci i vedoucí oddělení, drnčely telefony z Prahy i venkova, svolávaly se porady a schůze. Největším překvapením bylo právě překvapení z novin, neboť nikdo z členů předsednictva a sekretariátu ÚV údajně nevěděl, že se takový dokument připravuje.“ (CÍSAŘ, Čestmír: *Člověk a politik: Kniha vzpomínek a úvah*. Praha, ETC Publishing 1998, s. 455.) V tomto dojmu se s ním shoduje i Havlíček: „V budově ÚV KSČ [do] aparátníků vjel život, pobíhali po chodbách a vzrušeně si sdělovali: ‘Četl jsi? Slyšels? Už víš? Co tomu říkáš? Tohle je jasná kontrarevoluce!’“ (*Jaro na krku*, s. 73.)

76 „Dubček se dostal do své kanceláře až před druhou hodinou. Teprve potom se dozvěděl, že ... zasedá PÚV KSČ a jedná o prohlášení ‘Dva tisíce slov’. (...) Nikdo nebyl schopen vysvětlit, kdo vlastně bez vědomí vedoucího tajemníka předsednictvo svolal, ale zdá se, že to byl Drahomír Kolder.“ (HAVLÍČEK, D.: *Jaro na krku*, s. 73.)

77 Schůze se nezúčastnili František Barbírek, Vasil Biľak, Jan Piller, Emil Rigo, Josef Špaček, Bohumil Šimon, Štefan Sádovský a Václav Slavík (srv. NA, f. 1499, sv. 74, arch. j. 100, prezenční listina 81. schůze předsednictva a sekretariátu ÚV KSČ z 27.6.1968).

78 VONDROVÁ, J. – NAVRÁTIL, J. (ed.): *Komunistická strana Československa: Konsolidace*, dokument č. 100 z 27.6.1968 – Poznámky z diskuse na 81. schůzi předsednictva a sekretariátu ÚV KSČ k manifestu Dva tisíce slov, s. 150 (viz pozn. 8).

politiku. Jinak nás donutí použít silnější mocenské prostředky. Musíme boj svést teď. Jestli jej ne[svedeme] teď, prohrajeme.“⁷⁹ Proti jakékoli diskusi se postavili též Miloš Jakeš (který navrhl uvažovat o obnovení cenzury) a Alois Indra: „Pokládám za velmi pomýlené pouštět se do diskuse.“⁸⁰ Pouze Zdeněk Mlynář se v podstatě zdržel hodnocení manifestu a postavil se proti mocenskému řešení: „Nedoporučoval bych na to jít mocensky, [teprve] až kdybychom byli vyprovokováni, když odhadneme, kdo to začne dělat, [ale] teď vystoupit s ideologicko-politickými prostředky.“⁸¹

K manifestu se během schůze vyjádřilo i sovětské vedení – Dubček telefonoval s Brežněvem a o rozhovoru referoval: „Kvalifikuje to jako další nástup sil, který navodí kontrarevoluční situaci, protože je to v protikladu k ÚV. [Říká,] že přímá výzva může navodit kontrarevoluční situaci v zemi. Nemáte v rukách rozhlas, říká. (...) Svoboda slova a tisku nesmí být v protikladu se zájmy společnosti. Některé publikace jsou věci, které nejsou v zájmu společnosti. Je třeba mít dost odvahy a rozhodnosti. Když se tyto tendence neodrazí, bude to soumrak pro stranu. [Brežněv se ptal,] zda by mohl být informován o tom, co bude dál.“⁸²

Kolem osmnácté hodiny byla schůze přerušena – ale v duchu kolektivního odsouzení manifestu a s pocitem, že je třeba neprodleně a veřejně jej odmítnout. Usnesení mimo jiné pověřilo Oldřicha Černíka, aby projednal „s generálním prokurátorem možnost vydat prokurátorské upozornění redaktorům sdělovacích prostředků, že rozšiřování výzev tohoto druhu může být považováno za pobuřování“, a tajemníka Ústředního výboru KSČ Aloise Indru, aby ještě během večera rozeslal na všechny krajské a okresní výbory KSČ dálnopis, v němž by „v duchu diskuse předsednictva“ informoval o jednání.⁸³ Indra se ale dopustil jisté dezinterpretace, když rozeslal formulaci, že předsednictvo „se shodlo na názoru, že tu jde o velmi vážný krok proti straně. (...) Kvalifikujeme tento postup jako akt, který by ve svých důsledcích mohl podněcovat kontrarevoluční situaci.“⁸⁴ A dále vyzval, aby „stranické orgány a organizace včetně okresních konferencí ... k této provokaci zauj[aly] odmítavé stanovisko“.⁸⁵ Přestože dálnopis informoval, že předsednictvo ÚV KSČ teprve vydá

---

79 *Tamtéž*, s. 152 a 158.

80 *Tamtéž*, s. 152.

81 *Tamtéž*, s. 154.

82 *Tamtéž*, s. 155.

83 *Tamtéž*, dokument č. 101 z 27.6.1968 – Usnesení PÚV KSČ k manifestu Dva tisíce slov, s. 162.

84 *NA*, f. 1499, sv. 74, arch. j. 100, bod 2 – dálnopis z 27.6.1968 adresovaný ÚV KSS, všem krajským a okresním výborům KSČ a KSS, Městským výborům KSČ Praha a Bratislava.

85 Plné znění dálnopisu: „Předsednictvo ÚV KSČ projednalo na mimořádné schůzi výzvu, která pod názvem ‘Dva tisíce slov’ vyšla dnes v Literárních listech a v části denního tisku. Předsednictvo se shodlo na názoru, že tu jde o velmi vážný krok proti straně a proti jejímu konsolidačnímu úsilí v demokratizačním procesu. Výzva neguje výsledky květnového pléna ústředního výboru, zejména jeho rezoluci a svolání ke všem občanům republiky. Kvalifikujeme tento postup jako akt, který by ve svých důsledcích mohl podněcovat kontrarevoluční situaci. Jde o pokus rozložit stranu, znemožnit progresivním silám rozvíjení demokratizačního procesu,

„oficiální stanovisko proti tomuto provokačnímu činu“, vyzníval jako konečné stanovisko, na kterém se již jen upraví formulace.⁸⁶

Schůze byla přerušena kvůli slavnostnímu shromáždění v podstatě celé československé politické elity k výročí sloučení sociálnědemokratické strany s KSČ. Dubček zde přednesl projev a narychlo do něj vložil i kritickou pasáž k manifestu „Dva tisíce slov“: „Demokratizačnímu procesu nepomáhají, ale škodí výzvy, které chtějí obcházet daný politický stav, danou politickou strukturu a politické vedení v zemi. (...) Proto vedení strany ... na dnešním zasedání předsednictva jednomyslně projevilo velké znepokojení nad takovým postupem autorů takovýchto výzev,

Spoluiniciátor manifestu „Dva tisíce slov“, ředitel Ústavu pro choroby oběhu krevního v Praze Jan Brod (vpravo) v přestávce jednání druhého nefrologického kongresu (vlevo profesor Medcoff z USA). Fotografie pořízena 27. srpna 1963 (Archiv ČTK, Praha)

---

nastolit anarchii, budovat instituce, které by znamenaly destrukci státu. Předsednictvo ústředního výboru vydá v pátek 28. června t. r. oficiální stanovisko proti tomuto provokačnímu činu. Doporučujeme Vám, abyste velmi pozorně sledovali ohlas na tuto výzvu, informovali nás o vznikající situaci, zejména o pokusech o vytváření jakýchkoliv ‘akčních’ výborů mimo existující instituce. Proti všem pokusům o splnění této výzvy je nutno se velmi rozhodně postavit politickými prostředky, ale v případě konkrétních zjevů anarchie neváhat využít ani existujících zákonných možností. Stranické orgány a organizace včetně okresních konferencí by měly k této provokaci zaujmout odmítavé stanovisko. Předejděte tomu, aby se k této výzvě připojovaly další orgány a organizace, případně vlivní představitelé inteligence nebo jiné významné osobnosti. Jednejte zejména s těmi členy strany, u kterých lze předpokládat, že by bez ocenění důsledků mohli tuto výzvu jakkoli podpořit.“

- 86 Dušan Havlíček ve svých vzpomínkách souvislosti Indrova dálnopisu dále upřesňuje: Alois Indra „měl v sekretariátu ÚV KSČ na starosti organizační oddělení. (...) V jeho štábu seděli zkušení aparátníci, kteří dokonale ovládali techniku manipulace nižších stranických orgánů. (...) V Indrově štábu se soustřeďovala všechna hlášení ‘zdola’, dotazy, náměty, kritiky, které Indra podle svých zájmů třídil a výběr pak ve ‘svodkách’ předkládal sekretariátu a předsednictvu. (...) I ostatní tajemníci měli ve svých svěřených úsecích silný vliv, ale ... Indrovo postavení bylo nadřazené. Protože měl na starosti vlastní stranickou činnost, pronikal do všech mocenských sfér. Navíc měl k dispozici na tehdejší dobu rychlé, operativní spojení s celým stranickým aparátem. Při každodenním dispečinku, který mu výsostně podléhal, hovořil simultánně se všemi krajskými tajemníky a vydával dálnopisné pokyny okresním tajemníkům. (...) Pokud chtěla ostatní oddělení ÚV KSČ něco sdělit nižším složkám, musela se obracet na Indrův štáb, který všechny informace filtroval a zároveň získával i naprostý přehled o činnosti ostatních tajemníků a oddělení ÚV KSČ. V této souvislosti teprve zřetelně vysvitne, k jaké dezinformaci

Spoluiniciátor manifestu „Dva tisíce slov“, lékař, genetik a pedagog Lékařské fakulty Univerzity Karlovy Bohumil Sekla při předání pamětní medaile Geoga Mendela. Fotografie pořízena 2. prosince 1965 (Masarykův ústav a Archiv Akademie věd ČR, v. v. i., osobní fond Bohumila Sekly, Praha)

jako tomu bylo i v závěru článku Dva tisíce slov – a jednoznačně se od nich distancovalo.⁸⁷ Podle svědectví novináře Jiřího Lederera na shromáždění panovala velmi nervózní atmosféra: „Předmětem rozčilených diskusí bylo prohlášení Dva tisíce slov. Hovořil jsem o tom s Dubčekem ... se Šimonem a Krieglem – ostatní jsem poslouchal. Heslovitě jsem si tehdy poznamenal, jakým způsobem reagovali... ‘Je to národní katastrofa’, ‘konec demokratizačního procesu’, ‘je to tragédie’, ‘okresní konference jsou ztracené, konzervativci přejdou do útoku’, ‘smetou nás’.⁸⁸ Téhož večera byli také iniciátoři manifestu pozváni „na kobereček“ k Františku Krieglovi, který jim „strašlivě lál“,⁸⁹ ale pak je doprovodil do televize, aby kolektivně zklidnili rozruch a dovysvětlili smysl manifestu – a tato televizní beseda skutečně „zapůsobila značně uklidňujícím vlivem“.⁹⁰

---

musel vést dálnopis o prohlášení ‘Dva tisíce slov’, který byl rozeslán po první, ještě neuzavřené části jednání předsednictva. V Indrově ‘informaci’ ... byl manifest jednoznačně odsouzen. (...) ‘Nedopatřením’, či jak se to stalo, vyzníval dálnopis jako konečné stanovisko předsednictva. Poznámka, že se o věci dále jedná, budila nezbytně dojem, že půjde pouze o slovní formulaci komuniké a o opatření proti autorům manifestu.“ (HAVLÍČEK, D.: *Jaro na krku*, s. 75 n.)

- 87 (vr): KSČ je jedinou a jednotnou marxistickou stranou: Projev soudruha Alexandra Dubčeka. In: *Rudé právo* (28.6.1968), s. 3.
- 88 LEDERER, Jiří: *Touhy a iluze*, sv. 1. Toronto, Sixty-Eight Publishers 1988, s. 245.
- 89 POUPA, O.: Neveselé kapitoly o vědě a moci, s. 589 (viz pozn. 31). Autor dále píše: „Ptali jsme se Kriegla, proč nám vyčítá, když mluvíme pravdu. Radok byl udiven, že se Dva tisíce slov u něho nesetkalo s potleskem. Psalo se tam, že by lidé třeba nemuseli chodit do úřadů k osobám, ke kterým nemají důvěru. To ... Kriegla strašně rozčílilo. Wichterle se ho zeptal, jestli on chodí na návštěvu k lidem, kterým nevěří nebo co mu lžou.“
- 90 NA, f. 1499, sv. 75, arch. j. 101, k informaci 9 – Přehled o publicitě k provolání „Dva tisíce slov“. Besedy se zúčastnili Otto Wichterle, Miroslav Holub, František Kriegel, Oldřich Starý, cestovatel Jiří Hanzelka a předseda svazu novinářů Vlado Kašpar, moderoval ji novinář Jiří Ruml; srv. též (van): Proti nebezpečí starých sil: Nad včerejší debatou v televizi. In: *Práce* (29.6.1968), s. 4.

Po skončení slavnostního shromáždění byla schůze předsednictva obnovena a trvala téměř do rána. Během noci přišli do budovy ÚV KSČ diskutovat o prohlášení rektor Karlovy univerzity Oldřich Starý, předseda Svazu československých spisovatelů Eduard Goldstücker, filmový režisér a předseda Koordinačního výboru tvůrčích svazů Ladislav Helge a další intelektuálové.⁹¹ Tyto noční intervence nakonec vedly k mírnějšímu závěru: Předsednictvo sice k ránu „Dva tisíce slov“ jednoznačně odmítlo, ve svém usnesení však alespoň připouštělo „dobré úmysly“ autorů a signatářů. Manifest nebyl v usnesení označen za kontrarevoluční, pouze se zde tvrdilo, že „politická platforma prohlášení objektivně otevírá cestu protikomunistickým tendencím a žene vodu na mlýn krajním silám, které by mohly vyvolat dezorganizaci a konfliktní situaci. Je to útok proti současnému vedení KSČ i státu, který má být dohnán k tomu, aby ... musel vystoupit mocenskými prostředky.“⁹² Tento závěr ovšem nepřinesl uklidnění – naopak. Rozpor v dikci Indrova dálnopisu a zveřejněného usnesení předsednictva ještě posílil nesmiřitelnost zastánců a odpůrců manifestu.⁹³ Dálnopis totiž vyvolával pozornost veřejnosti⁹⁴ i řadových členů KSČ⁹⁵ a nadále jitril vztahy i v samotném předsednictvu ÚV KSČ.⁹⁶

Národní shromáždění se k manifestu vrátilo hned druhý den – v pátek 28. června – kdy v reakci na Kodajovu interpelaci žádající, aby k manifestu zaujala postoj vláda, vystoupil Černík. Jeho hodnocení vyšlo v médiích spolu s usnesením předsednictva ÚV KSČ, bylo ale o poznání rozvážnější⁹⁷ a poněkud uklidnilo rozvášně-

---

91 Viz HAVLÍČEK, D.: *Jaro na krku*, s. 74.

92 (z): Předsednictvo ústředního výboru KSČ k prohlášení *Dva tisíce slov*. In: *Rudé právo* (29.6.1968), s. 1.

93 Podle Havlíčka se dotazovali „krajští a okresní tajemníci, co vlastně platí, zda ‘Indrův dálnopis’, nebo publikované usnesení, obviňovali předsednictvo ÚV KSČ z nedůslednosti a nepokrytě dávali najevo, že za závazné stanovisko považují Indrův pokyn. Novináři naopak napadali Indru za svévolné překroucení stanoviska předsednictva.“ (HAVLÍČEK, D.: *Jaro na krku*, s. 77.)

94 Srv. např. HAVEL, Václav: *Dálkový výslech*. Praha, Melantrich 1989, s. 90.

95 „Na některých okresních konferencích měl bouřlivý nesouhlasný ohlas dálnopis PÚV KSČ podepsaný Indrou.“ (NA, f. 1499, sv. 75, arch. j. 101, k informaci 9 – Přehled o publicitě k provolání „Dva tisíce slov“.)

96 Srv. např. spor z 8.7.1968, kdy si Indra stěžoval: „Na konferenci v Hradci Králové se soudruh Černík distancoval od dálnopisu, který jsem koncipoval na základě jednání předsednictva ÚV. Soudruh Smrkovský řekl tvrdá slova. Zlobí se, že se to vyneslo. (...) Ohlasy na naše stanovisko nutí k zamyšlení.“ Černík na to opáčil: „Souhlasím s tím, že jsme udělali správný akt ke Dvěma tisícům slov. Ani v Hradci, ani v Ostravě jsem se od něho vůbec nedistancoval, jen jsem řekl, že není třeba dramatizovat situaci, jak to bylo popsáno v dálnopise. Vůbec je divné, že takový důležitý pokyn stranickým organizacím nebyl schválen v sekretariátu ÚV KSČ.“ (VONDROVÁ, J. – NAVRÁTIL, J. (ed.): *Komunistická strana Československa: Konsolidace*, dokument č. 105 z 8.7.1968 – Stenografický záznam diskuse na 83. schůzi PÚV KSČ k dopisu pěti komunistických stran ÚV KSČ, s. 208 a 210.)

97 Černík konstatoval, že vláda musí na manifest reagovat, protože „vyzývá k činům, které svými důsledky by mohly vyvolat atmosféru nervozity, neklidu a právní nejistoty. Ať si to autoři přejí

nou náladu, která se okolo manifestu „Dva tisíce slov“ vytvořila.⁹⁸ Dále ji zmírnil i páteční televizní projev Alexandra Dubčeka, který „svým typicky bezelstným způsobem vyzval ‘všechny poctivé občany ke společnému dílu’. Vnitropolitická situace se tím uklidnila. (...) Příznivě zapůsobil zejména fakt, že v projevu nebyla ani zmínka o manifestu – projev byl totiž natočen 27. června dopoledne, kdy Dubček o manifestu ještě nevěděl.“⁹⁹ I tak ale zůstávalo zjevné, že vedení KSČ ve svém postoji k provolání „Dva tisíce slov“ nemá podporu veřejnosti.¹⁰⁰

Jakkoli manifest ovlivnil celou společnost, do vztahu moci a médií zasáhl zřejmě nejhluběji. Spor o uveřejnění a výklad manifestu „Dva tisíce slov“ představuje přelomový bod pro konstituování principů a vymezování hranic svobody novinářské práce i pro pochopení toho, do jaké míry se média vyvázala z vlivu komunistických funkcionářů. V pátek 28. června ráno totiž Čestmír Císař jako tajemník ÚV KSČ pověřený řízením médií uložil vedoucímu Úseku tisku, rozhlasu a televize ÚV KSČ Dušanovi Havlíčkovi, aby zajistil publikaci usnesení předsednictva ÚV KSČ ke „Dvěma tisícům slov“, a hlavně aby zařídil, že média budou už nadále podporovat pouze toto usnesení. Havlíček měl podle svých slov svolat šéfredaktory a odpovědné pracovníky médií a tlumočit jim „striktní rozhodnutí předsednictva: Komunis-

---

či nikoliv, jejich prohlášení podněcuje obě skupiny extrémních sil a mohlo by vážným způsobem narušit konstruktivní rozvoj socialistického obrodného procesu. (...) Věříme, že motivem k tomuto prohlášení byla snaha podepsaných svou osobní angažovaností přispět ke zdárnému průběhu obrodného procesu. Způsob, který pro svoje osobní přihlášení se k cílům obrody socialismu zvolili, však posiluje ... opačné tendence. Skutečnost, že toto prohlášení bylo publikováno den poté, kdy byly schváleny zákony o rehabilitaci a úplném zrušení cenzury tisku, mu dává závažný politický význam. Svým způsobem by se mohlo stát výzvou k aktivitě extrémních sil. (...) Nelze se ztotožnit s výzvami k odstraňování lidí metodami obsaženými v prohlášení ‘Dva tisíce slov’. Vláda musí odmítnout taková doporučení, která vyzývají k demonstracím, stávkám, bojkotu dveří funkcionářů, k nátlakům a hrozbám. Taková doporučení nejsou ničím jiným než návodem k subjektivnímu známkování lidí, vytváření atmosféry úctování, strachu a násilí, a navíc i k ztěžování a oddalování celého procesu hospodářské konsolidace.“ ((Od našeho parlamentního zpravodaje): Skončila 24. plenární schůze Národního shromáždění. Soudruh O. Černík v závěru pronesl vyjádření vlády. In: *Rudé právo* (29.6.1968), s. 1 n.)

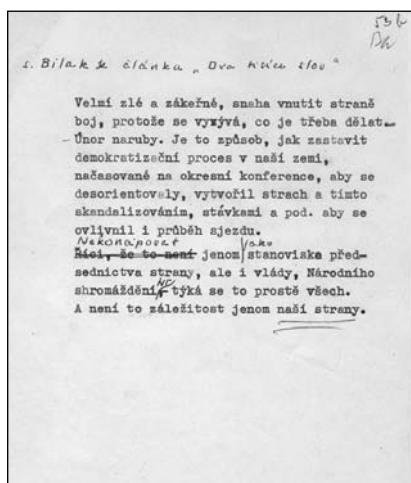
98 „Nejvzrušeněji reagovali posluchači [Československého rozhlasu] v pátek dopoledne; po prohlášení vlády vyslaném ve 13 hodin se [telefonické] ohlasy zmírnily a početně snížily.“ (NA, f. 1499, sv. 75, arch. j. 101, k informaci 9 – Přehled o publicitě k provolání „Dva tisíce slov“.)

99 HOPPE, J.: Dva tisíce slov, s. 48; též HAVLÍČEK, D.: *Jaro na krku*, s. 74 n. Znění projevu srv.: Voláme všechny poctivé občany k společnému dílu: Z televizního projevu soudruha A. Dubčeka. In: *Rudé právo* (29.6.1968), s. 1 a 3.

100 Kupříkladu na anketní otázku nejbližšího čísla *Mladého světa* ve znění „Popudil vás v poslední době nějaký článek, projev, rozhlasová nebo televizní relace?“ odpovídali respondenti v zásadě jednotně: „Popudilo mě prohlášení předsednictva ÚV KSČ k článku 2000 slov; Některé ohlasy na článek 2000 slov; (...) Vystoupení Kodaje v Národním shromáždění; Popudily mě reakce předsednictva vlády a předsednictva ÚV KSČ na článek 2000 slov.“ (*Mladý svět*, roč. 10, č. 29, s. 27.)

tům v tisku, rozhlase a televizi se ukládá, aby plně respektovali stanovisko PÚV KSČ ke ‘Dvěma tisícům slov’ a aby zveřejňovali pouze rezoluce na podporu tohoto stanoviska! Za splnění tohoto úkolu jsou prý osobně zodpovědní.¹⁰¹

To se ale ukázalo jako nespelnitelné. Na obratem svolané schůzce se totiž šéfredaktoři „vzbouřili“: „Upozorňovali na to, že do redakcí zatím docházejí rezoluce vesměs podporující prohlášení ‘Dva tisíce slov’, mnohé rezoluce jsou podepsány desítkami lidí, některé i s razítky stranických organizací. (...) Upozorňovali, že by bylo nebezpečné pro stranu, kdyby OV a KV KSČ postupovaly unáhleně a hodnotily prohlášení ‘Dva tisíce slov’ jako kontrarevoluční a reakční. Doporučení PÚV KSČ, aby redakce podporovaly jeho stanovisko, považovali šéfredaktoři za těžko splnitelné. Redakce nemohou zamlčovat faktické ohlasy a jejich skutečný obsah. Šéfredaktoři dále poukazovali na skutečnost, že by bylo paradoxem při uzákoněné svobodě tisku, kdyby se českoslovenští občané měli o rezolucích a dalších ohlasech na ‘Dva tisíce slov’ dovídat ze zahraničí a časopisů jiných stran. (...) Četné ohlasy v rezolucích se shodují v názoru, že je škoda, že s takovým stanoviskem, jaké je vyjádřeno v ‘Dvou tisících slovech’, nepřišla strana sama a již dříve.“¹⁰² Šéfredaktor *Mladé fronty* Miroslav Jelínek na schůzce ještě zdůraznil zásadní nepoměr mezi počtem reakcí čtenářů na podporu manifestu a „nesouhlasících rezolucí poslaných vesměs ze služeben tehdejší Veřejné bezpečnosti“¹⁰³ (jejíž dálnopisnou síť používal Alois Indra).¹⁰⁴ Shrňeme-li, zástupci médií

Záznam telefonické reakce tajemníka Ústředního výboru KSČ Vasil Biláka během zasedání předsednictva a sekretariátu ÚV KSČ dne 27. června 1968 na manifest „Dva tisíce slov“ (Národní archiv, Praha)

101 HAVLÍČEK, D.: *Jaro na krku*, s. 77. Čestmír Císař ve svých pamětech tuto záležitost blíže nerozebírá, pouze konstatuje, že mu „bylo uloženo co nejrychleji zabezpečit publikaci stanoviska PÚV [v médiích] a požádat je, aby poskytl[a] prostor jeho pozitivním ohlasům“ (CÍSAŘ, Č: *Člověk a politik*, s. 456 – viz pozn. 76).

102 NA, f. 1499, sv. 75, arch. j. 101, k informaci 9 – Přehled o publicitě k provolání „Dva tisíce slov“. Tento průběh schůzky potvrdila i diskuse s pamětníky uskutečněná 20.3.2008 v sídle Syndikátu novinářů ČR v rámci „Konference ke 40. výročí Pražského jara 1968“.

103 JELÍNEK, Miroslav: Úvodní slovo. In: PUNČOCHÁŘ, J. (ed.): *Pražské jaro 1968 a dnešek*, s. 4.

104 V řadě okresů totiž neměl Indrův štáb přímé dálnopisné spojení, a tak posílal své pokyny přes okresní velitelství VB (viz HAVLÍČEK, D.: *Jaro na krku*, s. 77 n.).

na schůzce odmítli respektovat pokyn předsednictva Ústředního výboru KSČ. To bylo skutečně neslychané.

Ilustrací této novinářské „vzpoury“ může být již zmíněná reakce severomoravského krajského deníku *Nová svoboda*, který sice otiskl stanoviska předsednictva ÚV KSČ, Národní fronty i vlády, zároveň ale přetiskl v plném znění i samotný manifest (s tím, že je potřeba, „aby si čtenáři mohli ... vytvořit vlastní názor“),¹⁰⁵ uveřejnil stanovisko uměleckých a tvůrčích svazů zřetelně ve prospěch manifestu¹⁰⁶ a otevřel diskusi jak rezolucím podporujícím manifest, tak stanovisko předsednictva ÚV KSČ.¹⁰⁷ A manifestem se zabýval i v dalších dnech.¹⁰⁸ Zcela shodně se zachoval i slovenský deník *Smena*, který paralelní otištění všech usnesení s manifestem doprovodil vysvětlením, že „soudný čtenář pochopí“.¹⁰⁹ Podobně i *Mladá fronta* se manifestu dále věnovala,¹¹⁰ *Zemědělské noviny* se k němu vracely méně obsáhle (nicméně jednoznačně a rozhodně).¹¹¹ Nejdůsledněji se ale na manifest soustředila *Práce*, která již od počátku otevřeně deklarovala, že je otevřená všem názorovým proudům, a pravidelně publikovala rezoluce a výzvy pracovních kolektivů i jednotlivců na podporu manifestu (a ojedinele i názorů manifest odmítajících);¹¹² v so-

105 Text byl uvozen perexem: „Na prvních dvou stranách dnes zveřejňujeme prohlášení předsednictva ÚV KSČ, vyjádření vlády a ÚV Národní fronty k článku ‘2000 slov’, který publikovaly tento týden některé listy. Aby si čtenáři mohli učinit konkrétní představu o tomto názorovém střetnutí a vytvořit vlastní názor, přetiskujeme kritizovaný článek.“ (2000 slov. In: *Nová svoboda* (29.6.1968), s. 4.)

106 (ČTK): Stanovisko uměleckých a tvůrčích svazů. In: *Tamtéž*, s. 2.

107 Co říkají komunisté článku „2000 slov...“ In: *Tamtéž*, s. 1 n.

108 Srv. např. (ns): Co dělá politika politikem: Diskuse kolem „2000 slov...“ pokračuje. In: *Tamtéž* (3.7.1968), s. 1 a 3; (ČTK): Literaturnaja Gazeta o 2000 slovech. In: *Tamtéž* (11.7.1968), s. 4; (jš): Telefon s Danou Zátokovou: Proč jsme podepsali 2000 slov. In: *Tamtéž* (18.7.1968), s. 1; ŠAVRDA, Jaromír: O Národním shromáždění, ing. J. Hanzelkovi a 2000 slovech. In: *Tamtéž* (24.7.1968), s. 1 n.

109 „K vóli úplnej informovanosti našich čitateľov uverejňujeme aj spomenutý článok s presvedčením, že súdny čitateľ zaiste pochopí i úprimne myslené názory väčšiny podpísaných, ale zároveň aj obavy, ktoré vyjadrujú stanoviska strany a vlády.“ (REDAKCIA: Dvetisíc slov, ktoré patria robotníkom, poľnohospodárom, úradníkom, vedcom, umelcom a všetkým. In: *Smena* (29.6.1968), s. 3.)

110 JELÍNEK, Miroslav – (ČTK) – (hk) – (čtk): K prohlášení „2000 slov“. In: *Mladá fronta* (29.6.1968), s. 1 a 3. O den později *Mladá fronta* přinesla materiály „Záplava dopisů“, „Ohlas na ‘2000 slov’“ a „O článku ‘2000 slov’“.

111 Srv. Odpověď poslanci S. Kodajovi. In: *Zemědělské noviny* (28.6.1968), s. 1. Další dva dny pak deník tiskl materiály „Kdo je kontrarevolucionář“, „Spontánní vlna upřímných hlasů“, „Beseda se signatáři“ či „Záplava rezolucí“. Srv. též BROD, Jan: Proč jsem podepsal. In: *Tamtéž* (30.6.1968), s. 1 a 4.

112 Bývalý agent Ladislav Bittman ve své knize dovozuje, že za některými anonymními odsudky Vaculíka jako autora manifestu stála Státní bezpečnost (BITTMAN, Ladislav: *Špionážní oprátky*. Praha, Mladá fronta 1992, s. 152).

1946 + 2 Vyplýváto z článku „Dva tisíce slov“ z 28. června 1968

072

TELEGRAM Odesílá c. 0

ELT = AKADEMİK OTTO WICHTERLE

USTAV MAKROMOLEKULÁRNÍ CHEMIE CSAV

PRAHAPETRINY =

27

Druh	Adresní stanice + Počet stanic	Cílo	Počet slov	Den	Horidina	Pravení cizí + bezplatné a zvláštní záje
	372 BRNO/13	367	990	28	1630	=

VYBORY STRANICKE ORGANISACE A ZVROH SE DNES SESLY ABY DISKUTOVALI O SITUACI KTERA SE VYVINULA KOLEM CLANKU 2000 ŠLOV MYSLIME SI ZE OFICIALNI STANOVISKO KTERE BYLO PUBLIKOVANO DNES RANO V ROZHLASE VYCHAZI Z NEPOCHOPENI SMYSLU ZMINENEHO CLANKUU OBA VYBORY JSOU TOHO NAZORU ZE CLANEK NEDA VA PODNET K ODSOUZENI JEHOZ SE MU DOSTALO ZE STRANY PREDSEDNICTVA UVKKS SODIME ZE CLANEK BYL NAPSAN S POCTIVYM UMYSLEM PRISPET OBRODNEMU PROCESU VE STRANE A NASI SPOLECNOSTI = VYBOR VOKSC A ZVROH VE VUMCH TKALCOVSKA 2 BRNO

Jeden z projevů podpory, které obdržel Otto Wichterle po odsouzení manifestu „Dva tisíce slov“ z nejvyšších stranických míst, telegram od zástupců Výzkumného ústavu makromolekulární chemie v Brně z 28. června 1968 (Masarykův ústav a Archiv Akademie věd ČR, v. v. i, Praha)

botu 29. června tak referovala o parlamentním jednání nad Kodajovým podnětem, současně na titulní straně i uvnitř listu otiskla vyhraněně souhlasné reakce s manifestem, na páté straně pak rozsáhlý materiál, v němž autoři a signatáři manifestu vysvětlovali své záměry, a ještě výtah z televizní besedy věnované „Dvěma tisícům slov“.¹¹³ Manifest stránky *Práce* neopustil ani v následující dny;¹¹⁴ list dal mimo

113 (hol): Systém politické moci pod veřejnou kontrolu občanů: NS souhlasí s vyjádřením vlády k článku „Dva tisíce slov“, s. 1 a 3; Do redakce přišly: Delegation ze závodů, dopisy kolektivů, stanoviska občanů, s. 1 a 4; BROD, Jan – HOLUB, Miroslav – WICHTERLE, Otto – RADOK, Emil – POUHA, Otakar: Slovo těch, kteří podepsali, s. 5; (van): Proti nebezpečí starých sil, s. 4. Všechny materiály viz *Práce* (29.6.1968). Součástí čísla bylo i již citované stanovisko představitelů uměleckých a tvůrčích svazů.

114 Srv. např. 2000 slov v zrcadle dopisů a rezolucí. In: *Práce* (30.6.1968), s. 2 n.; Jednou větou z dopisů o Dvou tisících slovech. In: *Tamtéž* (1.7.1968), s. 3; HUĎAGY, Štefan: Nad dopisy těch, kteří souhlasí i nesusouhlasí. In: *Tamtéž* (2.7.1968), s. 3; TÝŽ: Obraz veřejného mínění. In: *Tamtéž* (3.7.1968), s. 4; Desetitísíce podpisů pod „2000 slov“. In: *Tamtéž* (4.7.1968), s. 3; 2000 slov v redakční poště. In: *Tamtéž* (5.7.1968), s. 2; Z redakční pošty. In: *Tamtéž* (6.7.1968), s. 2; (šh): Poslanec Kodaj připraven odejít. In: *Tamtéž* (9.7.1968), s. 3; VOJTA, Jaroslav: Několik slov k článku Dva tisíce slov. In: *Tamtéž* (10.7.1968), s. 5.

jiné prostor k vyjádření i Kodajovi,¹¹⁵ uveřejnil reakci Smrkovského (s polemickou poznámkou redakce)¹¹⁶ a téma sledoval až do poloviny července,¹¹⁷ kdy na sebe pozornost čtenářů strhly jiné události. Deník navíc inicioval a do značné míry i organizoval osvětovou kampaň nazvanou „dopisy sovětským přátelům“, která měla neutralizovat sovětskou propagandu.¹¹⁸

V médiích se tedy objevily ohlasy na „Dva tisíce slov“ zhruba v tom poměru, který odpovídal skutečným reakcím čtenářů. Vystihuje to i rozbor, který si nechalo vypracovat vedení KSČ a ve kterém se praví: „Všechny nestranické deníky ... přinášejí četné výtahy z rezolucí a parafrázuji názory kolektivů i jednotlivých občanů jako spontánní vlnu upřímných hlasů a přesvědčení, že nejde o kontrarevoluci, ale o aktivizaci kladných sil. (...) Naprostá většina rezolucí se domnívá, že článek 2000 slov nemá negativní poslání, všeobecně je v rezoluc[ích] chápán jako snaha pomoci progresivním silám uvnitř KSČ k dovršení obrodného procesu.“¹¹⁹ Tato naprostá převaha kladných ohlasů však byla v rozporu s očekáváním předsednictva ÚV KSČ a jeho názorem na rozložení sil ve společnosti. Jak se to stalo? Paradoxně tomu napomohl již zmíněný Indrův dálnopis. Rezoluce na podporu stanoviska předsednictva totiž pocházely převážně od stranických organizací Veřejné bezpečnosti a armády, jejichž výbory (ale i placené okresní a krajské aparáty KSČ a státní správy) zasílaly své reakce zpět na Indrovo oddělení, a nikoli do redakcí.¹²⁰ V médiích se tak scházely rezoluce pro manifest, a na sekretariátu ÚV KSČ proti manifestu. U předsednictva ÚV KSČ pak vznikl dojem, že média nejenže nerespektují jeho pokyn, ale navíc manipulují reakce veřejnosti.

---

115 HUĐAGY, Štefan: Na otázky Práce odpovídá posl. Národního shromáždění Samuel Kodaj. In: *Tamtéž* (4.7.1968), s. 1 a 3.

116 SMRKOVSKÝ, Josef: Jeden tisíc slov. In: *Tamtéž* (5.7.1968), s. 4; HOLOTÍK, Vladislav: Poznámka redakce. In: *Tamtéž*. Smrkovského text vyvolal velkou pozornost – jak u čtenářů, tak v předsednictvu ÚV KSČ, kde Smrkovského v diskusi obvinil Alois Indra, že se jím distancoval od stanoviska předsednictva (viz VONDROVÁ, J. – NAVRÁTIL, J. (ed.): *Komunistická strana Československa: Konsolidace*, dokument č. 105 z 8.7.1968 – Stenografický záznam diskuse na 83. schůzi PÚV KSČ k dopisu pěti komunistických stran ÚV KSČ, s. 208 a 210).

117 Obsáhle se zde manifestu věnoval šéfredaktor *Práce* Ladislav Velenský v článku „Lidé – doba – 2000 slov“ z 12.7.1968 (s. 1 a 3).

118 Tuto akci odstartoval článek Lubomíra Šubrtu „Jde jen o slova?“ v *Práci* ze 7.7.1968 (s. 1 n.), který informoval o reakcích sovětských médií na „Dva tisíce slov“ a navrhl, aby českoslovenští pracující „vysvětlili bratrským kolektivům ... svým známým a konečně i sovětským představitelům v ČSSR ... podstatu a cíle současného dění u nás, a tak pomohli rozptýlit jejich obavy o osud Československa“. Tématu se věnovala i rubrika „Z redakční pošty“ z téhož dne (s. 5).

119 NA, f. 1499, sv. 75, arch. j. 101, k informaci 9 – Přehled o publicitě k provolání „Dva tisíce slov“.

120 Důvodem byla pravděpodobně již zmíněná skutečnost, že Indrovo oddělení využívalo dálnopisnou síť VB, a proto obratem reagovaly především právě její složky. Často ale posílaly nazpět jen text opsaný z Indrova dálnopisu. (Viz HAVLÍČEK, D.: *Jaro na krku*, s. 77 n.)

Komunistické vedení se navíc v tomto případě potýkalo i s nezvyklou neposlušností nižších struktur samotné strany, které ve svých reakcích dávaly najevo spíše zdrženlivost až mírnou sympatii s manifestem. První opatrné projevy souhlasu s manifestem zazněly již v diskusích na mimořádných okresních konferencích KSČ v sobotu 29. června 1968.¹²¹ *Rudé právo* při referování o konferenčním dění sice nezamlčelo, že manifest jednání výrazně ovlivnil, vybíralo ale spíše neutrální reakce delegátů. Oficiální stanoviska lze charakterizovat vystoupením vedoucího tajemníka Okresního výboru KSČ Praha 9 Oldřicha Matějky, který mimo jiné řekl: „Jsme toho názoru, že nezávisle na subjektivních záměrech signatářů jde o vážný útok proti naší straně a celému demokrati-

Novinář Antonín Jaroslav Liehm, redaktor Literárních listů, designovaný šéfredaktor obnovovaných Lidových novin a autor prohlášení „Jen několik slov“. Fotografie pořízena 10. června 1968 (Archiv ČTK, Praha)

začnímu procesu. Plně se ztotožňujeme se stanoviskem předsednictva ÚV KSČ.“ Autory manifestu reprezentoval Ludvík Vaculík, který promluvil na schůzi stranické organizace na Praze 1: „Uvedl, že cílem provolání bylo vzrušit veřejné mínění proti těm, kterým vadí Dubček, Smrkovský, Šik a jiní představitelé progresivního směru ve straně. Vyslovil názor, že těm, jež (sic) se zdiskreditovali, by měl být umožněn důstojný odchod z dosavadních funkcí.“ Nebudou-li chtít, pak nižší struktury „mají mít právo řešit tento problém ... jako progresivní síly na lednovém plénu“. O manifestu se diskutovalo téměř na každé konferenci, *Rudé právo* přitom vybíralo citáty se snahou prezentovat různorodé názory jako vyrovnané napříč celou republikou: „Stanovisko diskutérů nebylo jednoznačné. (...) Nechyběla jeho jednoznačná odsouzení ... bylo ale více hlasů v tom smyslu, že autoři byli vedeni dobrou snahou.“¹²² Z dění na konferencích Středočeského kraje lze však dovodit, že delegáti (navzdory

121 Podle přehledu tehdejších událostí „asi jedna třetina konferencí podporovala prohlášení, jedna třetina pokládala reakci za neuváženou a nepřiměřenou, jedna třetina souhlasila s odsouzením (Dvou tisíc slov – pozn. autora) vedením KSČ“ (URIANEK, K. – MICHÁLKOVÁ, K.: *Československo 1966–1971 (přehled událostí)*, s. 169 – viz pozn. 13).

122 Stranu sjednocovat na progresivních zásadách: Z jednání mimořádných okresních konferencí KSČ. In: *Rudé právo* (30.6.1968), s. 1 n.

oficiálnímu vyhlášení podpory stanovisku předsednictva ÚV KSČ) s manifestem většinou spíše souhlasili.¹²³

Diskuse o manifestu „Dva tisíce slov“ uvnitř komunistické strany neustávala ani po okresních konferencích a vnitrostranická hodnocení signalizovala v tomto bodě zásadní nejednotnost, ba protichůdnost,¹²⁴ která sahala od žádostí o vyloučení signatářů z KSČ¹²⁵ přes prostou snahu o manifestu a reakci předsednictva ÚV KSČ diskutovat¹²⁶ až po žádosti o odvolání Aloise Indry z funkce.¹²⁷

Aby těchto rozporů kolem „Dvou tisíc slov“ nebylo málo, rozdílného přijetí se dočkaly v obou částech republiky. „Zatímco obyvatelé českých zemí výzvu spíše podporovali, na Slovensku, jež ‘obrodný proces’ spojovalo především s touhou po politickém vyrovnání českého a slovenského národa formou federalizace, tomu bylo jinak.“¹²⁸ Slovenští komunisté zřejmě ve své většině stáli za výkladem předsednictva Ústředního výboru Komunistické strany Slovenska, že manifest redukuje federalizaci „na podřadnou záležitost provázenou ještě jistou dávkou ironie a nedůvěry“.¹²⁹ Potvrdil to i průběh okresních konferencí slovenských komunistů: „Konference sa vcelku jednoznačne postavili za stanovisko predsedníctva ÚV KSČ a výzvu ‘2000 slov’ odsúdili.“¹³⁰ Tento postoj sdílela i slovenská veřejnost včetně některých

123 „Rozdílné názory se nejvíce projevily v diskusi k článku (Dva tisíce slov – pozn. autora). Delegáti z řad inteligence spíše článek obhajovali. (...) Všechny konference se postavily za stanovisko ÚV KSČ.“ (Státní oblastní archiv v Praze, f. Středočeský KV KSČ, k. 317, záznam ze schůze předsednictva KV KSČ z 30.6.1968, Informace o průběhu mimořádných okresních konferencí Středočeského kraje.)

124 „Část straníků souhlasí s článkem v plné míře, značná část souhlasí s hodnocením předsednictva ÚV KSČ zveřejněným v tisku, většina členů strany však odsuzuje nevhodnost doby zveřejnění článku.“ (Tamtéž, k. 626, stranická informace ze Středočeského kraje ze 3.7.1968.)

125 „Zvláště ojedinělým názorem je vyloučit podepsané soudruhy ze strany,“ což požadovala Základní organizace KSČ Obvodního oddělení VB Kutná Hora (tamtéž, stranická informace ze Středočeského kraje z 13.7.1968).

126 „Je též řada různých názorů i na stanovisko PÚV KSČ. Například ZO KSČ Soud a prokuratura v Kutné Hoře ho hodnotí jako pokyn vybízející k slepé poslušnosti, řešit věci hrozbou, a ne dialogem, poukazují přitom na naše demokratické tradice, vidí v něm snahu používat administrativně-mocenské zásahy proti osobám, které názorově nesouhlasí. Považují dále za správné distancovat se od projevu gen[erála] Kodaje i od dálnopisu podepsaného s[oudruhem] Indrou. Naproti tomu se plně ztotožňují se závěry vlády a ÚV NF.“ (Tamtéž.)

127 Ve 3. ZO KSČ Ústavu jaderného výzkumu v Řeži u Prahy „přijali protestní rezoluci adresovanou ÚV KSČ k dálnopisu. (...) Mimo jiné v ní žádají, aby s. Indra byl odvolán z funkce.“ (Tamtéž.)

128 BLÁHOVÁ, K.: Mezi literaturou a politikou, s. 517 (viz pozn. 61).

129 (ČTK): Stanovisko předsednictva ÚV KSS k výzvě Dva tisíce slov. In: *Rudé právo* (3.7.1968), s. 1.

130 „Prevažná väčšina diskutujúcich odsúdila ... výzvu, a to hlavne pre tú jej časť, v ktorej sa nabáda k štrajkom, demonštráciám, bojkotu funkcionárov, vytváraníu skupín a pod., čo považujú nie za prínos k demokratizačnému procesu, ale ako výzvu k anarchii a k útoku na náš politický systém. Vyskytli sa však jednotlivci ... ktorí súhlasili s touto výzvou. Vystupovanie týchto

předních intelektuálů. Kupříkladu básník a spisovatel Ladislav Novomeský „označil manifest Dva tisíce slov za cestu k povstání, které je mu bytostně cizí“, a spisovatel Vladimír Mináč „v této souvislosti psal o nebezpečí anarchie a ztrátě smyslu pro zodpovědnost“. ¹³¹ Navzdory upřímné snaze některých slovenských novinářů „Dva tisíce slov“ popularizovat (nebo alespoň představit) – tuto snahu trvaleji vyvíjel zejména deník *Smena*, ¹³² ale ozvala se i další periodika ¹³³ – můžeme konstatovat s Janem Pauerem, že manifest zůstal „ryze českou záležitostí“. ¹³⁴

Spor o „Dva tisíce slov“ na domácí půdě je ukázkou pokračující demokratizace novinářské práce a příznačně ilustruje přerod od totalitního modelu médií k demokratickému. Je ale i ukázkou demokratizace samotné komunistické strany – přestože totiž stranické předsednictvo manifest odsoudilo, okresní konference ani základní organizace KSČ jej jednoznačně neodmítly. Cenzurní akt předsednictva již nebyl normativní – dokonce ani pro samu stranu!

Nevole domácích politiků vůči manifestu poněkud vyrchala, když se v několika dnech ukázalo, že nevyvolal žádné projevy občanské neposlušnosti. Po necelých dvou týdnech od uveřejnění tak Josef Smrkovský mohl konstatovat, že „nikdo nemůže uvést jediný příklad, že by se v republice uposlechlo výzvy Dva tisíce slov. A to byl smysl opatření, kter[á] jsme dělali. Národ souhlasil s kritikou minulosti, ale výzva k činům byla paralyzována.“ ¹³⁵ Přesto Oldřich Černík požádal redaktora *Literárních listů* Antonína J. Liehma, aby „autoři prohlášení vhodnou formou reagovali na vzniklou politickou situaci“, a s podobnou žádostí se obrátil též František

---

súdruhov väčšina delegátov odsudzovala a niekde, ako napr. v Topoľčanoch a v Prešove, ich zosmiešnili.“ (*Slovenský národný archív* (Bratislava), f. 03 (Predsedníctvo ÚV KSS), materiál pre 15. schôdzu Predsedníctva ÚV KSS dňa 26.7.1968 – Hodnotenie mimoriadnych okresných, mestskej a krajských konferencií strany v júni a júli 1968 na Slovensku.)

131 PAUER, J.: *Praha 1968*, s. 32 (viz pozn. 7).

132 „Ohlas na prehlásenie Dvetisíc slov na Slovensku sledovali Pražania s veľkým záujmom. Chápu, že nepresná zmienka týkajúca sa štátoprávneho usporiadania nevzbudila príliš veľké nadšenie. (...) Autori prehlásenia úprimne ľutujú, že v časovej tiesni nezoznámili s 2000 slovami aj predstaviteľov slovenského života a nezískali viacerých z nich za signatárov takého závažného dokumentu.“ (HOLLER, Josef: Týždeň v Prahe. In: *Smena* (7.7.1968), s. 1; ďalej viz Demokratická, rozumej ľudová, diskusia: Nejde len o „2000 slov“. In: *Tamtéž* (11.7.1968), s. 3.)

133 „Medzi inkriminované miesta článku patrí nedostatočný prejav záujmu a podpory nového štátoprávneho usporiadania republiky. Chápeme, že v Čechách nie je otázka federácie taká aktuálna ako na Slovensku. Nebudeme sa hrať na urazených. Podstata článku sa týka otázok, ktorými žijeme všetci v tomto štáte. Sme presvedčení, že slovenské podpisy by sa boli našli a že by práve v týchto časoch rozptýlili umele vytvárané hranice medzi viac a menej pokrokovou časťou republiky.“ (KŽ: Slovo na čase. In: *Kultúrny život*, roč. 23, č. 27 (5.7.1968), s. 1.)

134 PAUER, J.: *Praha 1968*, s. 32.

135 VONDROVÁ, J. – NAVRÁTIL, J. (ed.): *Komunistická strana Československa: Konsolidace*, dokument č. 105 z 8.7.1968 – Stenografický záznam diskuse na 83. schůzi PÚV KSČ k dopisu pěti komunistických stran ÚV KSČ, s. 210.

Kriegel na Jana Broda, Bohumila Seklu a Otto Wichterleho.¹³⁶ A tak Liehm sestavil nový text, který měl „Dva tisíce slov“ dovysvětlit a aktualizovat.¹³⁷ Tento článek vyšel – bez uvedení autora – ve zvláštním vydání *Literárních listů* z 19. července pod názvem „Jen několik slov“.¹³⁸ Je to text literárně i argumentačně nepoměrně slabší než „Dva tisíce slov“ a upadl již zřejmě ve čtenářské zapomněnání, ale také je to text, který měl na některé lidské osudy dopad srovnatelný se samotným manifestem. V tomto vydání byla totiž zveřejněna druhá sada podpisů, celkově čtyřiašedesát jmen (dvacet z nich ovšem patřilo původním signatářům „Dvou tisíc slov“). Mezi novými jmény figurovala opět řada celebrit – například zpěvák Karel Gott, herečky Iva Janžurová a Jiřina Jirásková, režisér Karel Kachyňa, spisovatelé Ivan Klíma, Pavel Kohout, Milan Kundera, Jan Procházka a Josef Škvorecký nebo karikaturista Miroslav Liďák. Mimořádně zajímavá je skutečnost, že pětatřicet podpisů (tedy více než polovina z celkového počtu) patřilo komunistům;¹³⁹ mezi novými signatáři byl přitom i tajemník Městského výboru KSČ v Praze Martin Vaculík a další dva členové ústředního výboru strany – ředitel Divadla na Vinohradech František Pavlíček a architekt Jiří Gočár.¹⁴⁰ Přestože druhou sadu podpisů autoři i signatáři zjevně mínili jako podporu nového textu, pro KSČ a koneckonců i pro publikum pouze rozmnožila řady veřejně přiznaných signatářů manifestu¹⁴¹ – především kvůli nešťastnému uvození seznamu podpisů větou „k signatářům 2000 slov se připojili i další“.¹⁴²

---

136 NA, f. 1504, sv. 38, arch. j. 63, Informace o šetření vzniku prohlášení 2000 slov, jeho autorů a organizátorů.

137 Plyne to i z dopisu dramatika Františka Pavlíčka později adresovaného vedení KSČ, podle nějž text byl napsán „ve snaze vysvětlit některé nesprávně chápané nebo nepřesně formulované myšlenky (manifestu Dva tisíce slov – pozn. autora) a přispět tak k vyjasnění a uklidnění situace“ (NA, f. 1499, sv. 96, arch. j. 159, zápis ze 131a. mimořádné schůze předsednictva ÚV KSČ 30.5.1969, příloha – dopis signatáře Františka Pavlíčka). Několikrát citovaný materiál ÚKRRK uvádí, že článek byl konzultován s Černíkem a Krieglem (*tamtéž*, f. 1504, sv. 38, arch. j. 63, Informace o šetření vzniku prohlášení...).

138 Jen několik slov. In: *Literární listy*, roč. 1, číslo neuvedeno, zvláštní vydání z 19.7.1968, s. 1.

139 NA, f. 1504, sv. 38, arch. j. 63, Informace o šetření vzniku prohlášení...

140 Podrobněji k podpisu „Jen několika slov“ viz dopisy Martina Vaculíka a Františka Pavlíčka a vyjádření Jiřího Gočára při stranických pohovorech (*tamtéž*, f. 1499, sv. 96, arch. j. 159, zápis ze 131a. mimořádné schůze předsednictva ÚV KSČ 30.5.1969; srv. též rozhovor s Martinem Vaculíkem ve *Svobodném slově* 22.7.1968).

141 V usnesení ze své mimořádné schůze konané 29.5.1969 předsednictvo ÚV KSČ konstatuje, že „Jen několik slov“ je vzhledem ke své souvislosti s výzvou „Dva tisíce slov“ „protistranickou platformou“ (NA, f. 1499, sv. 96, arch. j. 159, b. 3). Podobně to hodnotili i v SSSR, kde Liehm vyvolával pozornost dlouhodobě (srv. *ŽURNALIST: Itak, konkrétno: Antikomunizm*. In: *Litěraturnaja gazeta*, roč. 40, č. 31 (31.7.1968), s. 2).

142 Jen několik slov, s. 1.

Reakce „bratrských stran“ na Dva tisíce slov

Podobně jako na domácí scéně umocnil manifest „Dva tisíce slov“ napětí i v zahraničněpolitických vztazích se zeměmi východního bloku. Sovětsští komunisté jej využili jako záminky ke stupňování tlaku na Československo, jehož klíčovou součástí byla již zmíněná vojenská přítomnost a snaha protahovat cvičení „Šumava“. Na počátku července 1968 se sešlo politbyro ÚV KSSS k přímému jednání nad situací v Československu i nad hodnocením manifestu „a v očích sovětského vedení naprosto nepochopitelnou mírností, již předsednictvo ÚV KSČ projevovalo vůči jeho signatářům. Jako zpravodaj byl ... povolán Červoněnko. Označil manifest za novou etapu v likvidaci KSČ a kritizoval roli ‘centristů’ Dubčeka a Černíka. (...) Zasedání politbyra bylo prodlouženo, jak se stává jen v čase krize. Dne 3. července referoval Brežněv o svých konzultacích s prvním tajemníkem ÚV Maďarské socialistické dělnické strany Jánosem Kádárem. I on prý považoval manifest Dva tisíce slov za kontrarevoluční program, zaměřený na rozklad strany a socialistické moci v zemi.“¹⁴³ Pravděpodobně téhož dne vznikl i dopis politbyra ÚV KSSS předsednictvu ÚV KSČ, který zhodnotil situaci v Československu jako „stále nebezpečnější“ a manifest „Dva tisíce slov“ označil za „politickou platformu protisocialistických sil“, které jsou „řízené konspiračními organizačními středisky“.¹⁴⁴ Dopis opakovaně kritizoval jak samotný manifest,¹⁴⁵ tak „slabou“ reakci předsednictva ÚV KSČ, a doporučil „uvést do pohybu síly dělnické třídy“ a ovládnout média: „Okamžité ovládnutí prostředků masové informace stranou má rozhodující význam.“¹⁴⁶ O den později Brežněv Dubčekovi tlumočil pozvání na společnou poradou do Varšavy. Podobné dopisy přišly na Ústřední výbor KSČ i z dalších zemí „pětky“.¹⁴⁷

---

143 PAUER, J.: *Praha 1968*, s. 97.

144 „...tato kontrarevoluční platforma byla současně uveřejněna čtyřmi ústředními listy a podpisy pod touto platformou byly shromážděny v různých městech Československa. A to je zvláště nebezpečné, neboť za tím se jasně skrývají organizované síly.“ (VONDROVÁ, Jitka – NAVRÁTIL, Jaromír (ed.): *Mezinárodní souvislosti československé krize 1967–1970: Prosinec 1967 – červenec 1968*. (Prameny k dějinám československé krize v letech 1967–1970, sv. IV/1.) Brno, Doplněk 1995, dokument č. 81 –Dopis politbyra ÚV KSSS předsednictvu ÚV KSČ, s. 254; dopis je ovšem datován až 4.7.1968.)

145 „Celý obsah platformy Dva tisíce slov je namířen proti KSČ, na podkopání pozic socialismu v Československu. Je to otevřený a zlostný pokus o pošpinění celé komunistické strany před tváří československého lidu, před tváří světového veřejného mínění. Autoři vyzývají k rozvlnění podvrtné činnosti ... pod pláštikem licoměrných frází i podpoře ‘pokrokového křídla’ uvnitř KSČ žádají všeobecné skandalizování stranických kádrů, vyzývají k uchylování se k takovým opatřením nátlaku, jako jsou stávky, demonstrace, bojkoty.“ (*Tamtéž*.)

146 *Tamtéž*, s. 255 a 256.

147 Dobový termín „pětka“ označoval politické představitele (delegace) SSSR, Polska, Německé demokratické republiky, Maďarska a Bulharska (znění dopisů viz *tamtéž*, dokumenty č. 82–85 ze 4.–5.7.1968).

Členové předsednictva ÚV KSČ o dopisech „bratrských stran“ obsáhle jednali a mimo jiné se shodli na přesvědčení, že jejich reakce na „Dva tisíce slov“ byla vhodná. Opakovaně přitom v diskusi zdůrazňovali, že nedošlo k žádným projevům občanské neposlušnosti, zároveň ale konstatovali, že se jim média skutečně vymkla z kontroly. Brežněvovo pozvání na schůzku odmítli a požadovali dvoustranná jednání na území ČSSR.¹⁴⁸ Dubček s Černíkem iniciovali na 13. července do maďarské části Komárna setkání s Jánosem Kádárem a předsedou maďarské vlády Jenő Fockem, na němž zřejmě chtěli ovlivnit plánovanou schůzku „pětky“. Oba maďarští partneři ale soustředili rozpravu na své výhrady k manifestu „Dva tisíce slov“ a k článku o Imre Nagyovi v *Literárních listech*.¹⁴⁹ Dvoustranná setkání s delegacemi „pětky“, jež navrhovali českoslovenští politici namísto kolektivní schůzky, pak odmítlo jak politbyro ÚV KSSS, tak ve společném dopise představitelé „pětky“; ve Varšavě se tedy za této situace měla uskutečnit plánovaná schůzka i bez československých zástupců. Předcházela a provázela ji protičeskoslovenská kampaň v sovětském, bulharském, východoněmeckém a polském tisku, založená zejména na „odhalení tajného skladu zbraní kontrarevolucionářů“ v Československu – o kterém ovšem referoval bulharský tisk ještě předtím, než československé ministerstvo vnitra o nálezů vydalo oficiální zprávu.¹⁵⁰ Navíc bulharský list *Otečestven front* napadl československého ministra vnitra Josefa Pavla a sovětský armádní deník *Krasnaja zvezda* 23. července ostře zaútočil na vedoucího osmého (státněadministrativního)

---

148 VONDROVÁ, J.: – NAVRÁTIL, J. (ed.): *Komunistická strana Československa: Konsolidace*, dokument č. 105 z 8.7.1968 – Stenografický záznam diskuse na 83. schůzi PÚV KSČ k dopisu pěti komunistických stran ÚV KSČ.

149 Viz MACHATKA, Osvald: Také jedno výročí. In: *Literární listy*, roč. 1, č. 16 (13.6.1968), s. 13. Článek připomínal popraveného vůdce maďarských komunistů jako předchůdce „socialismu s lidskou tvář“ a jen díky Dubčekově omluvě se podařilo předejít protestní notě maďarské strany (k této aféře viz PAUER, J.: *Praha 1968*, s. 84 a 101).

150 Již tehdejší vyšetřování nálezů zbraní na Karlovarsku, které vedlo československé ministerstvo vnitra, ukazovalo na provokaci některé z tajných služeb zemí východního bloku (podrobněji viz např. BENČÍK, A.: *V chapadlech kremelské chobotnice*, s. 97 – viz pozn. 28). Moskevská *Pravda* zprávu o nálezů zbraní otiskla 19. července spolu s článkem, „v němž se hovořilo o údajném ‘operačním plánu’ velitele amerických pozemních sil v Evropě. Předpokládalo se v něm ‘osvobození’ NDR a Československa s pomocí agentů CIA.“ (PAUER, J.: *Praha 1968*, s. 118.) Dušan Havlíček přiblížil snahy KSČ o neutralizaci sovětské propagandy: „...zveřejnění fakt o nálezů [by] mohlo oslabit propagandistickou kampaň ‘bratrských’ sdělovacích prostředků. Otištění v československém tisku nepřicházelo v úvahu, protože redakce byly právě požádány, aby polemiku s tiskem pětky tlumily. (...) Císař mi ... dal pokyn, abych zajistil publikaci výsledků šetření o nálezů zbraní v deníku některé západoevropské komunistické strany. Měl jsem nejprve zajít za náměstkem ministra vnitra Padrůnkem, který vyšetřování řídil, seznámit se se všemi podklady a informace pak sdělit umyšlnou indiskrecí stálému korespondentovi italské *Unity* v Praze.“ Čestmír Císař nakonec akci zastavil a k předání dokumentů nedošlo. (K domácí reakci na nález zbraní srv. např. SVOBODA, L. – RUPEŠ, B.: *Provokace made in...* In: *Obrana lidu* (27.7.1968), s. 1 a 9.)

Jednání sovětské a československé delegace v Čierné nad Tisou na konci července 1968. Vlevo Leonid Brežněv a Andrej Gromyko, vpravo Alexander Dubček, Ludvík Svoboda a Josef Smrkovský. Fotografie pořízena 29. července 1968 (Archiv ČTK, Praha)

oddělení ÚV KSČ generála Václava Prchlíka. Trvala též kampaň proti „Dvěma tisíci slovům“¹⁵¹ a „s pomocí redakce ... časopisu Otázky míru a socialismu se v ČSSR tiskly a šířily protidubčekovské letáky“.¹⁵²

Jednání nejvyšších představitelů „pětky“ ve dnech 14. a 15. července 1968 ve Varšavě měla na programu jediný bod – hodnocení situace v Československu (a mimo jiné přinesla vyvrcholení debat o manifestu v mezinárodním měřítku). Odehrávala se ve znamení ostrého odsouzení zdejšího vývoje a současné politiky KSČ; její účastníci se (s dílčí výjimkou Jánose Kádára) shodli na tom, že v Československu dochází ke kontrarevoluci, a za jeden z klíčových dokladů označili právě manifest „Dva tisíce slov“. Tvrdá kritika se snesla na československá média, například první

151 Manifest mj. odsoudily *Litěraturnaja gazeta* a moskevská *Pravda* (srv. ŽURNALIST: „Čistýje děmokraty“ rvutsja k vlasti. In: *Litěraturnaja gazeta*, roč. 40, č. 28 (10.7.1968), s. 2; ALEXANDROV, I.: Ataka protiv socialističeskich ustojev Českoslovakii. In: *Pravda* (11.7.1968), s. 4; stručný výtah z tohoto článku viz ŠUBRT, Lubomír: Jde jen o slova? In: *Práce* (12.7.1968), s. 1 n.). Na druhé straně podle informace *Práce* ze 17.7.1968 otiskl doslovný anglický překlad manifestu 16. července britský levicový deník *The Guardian*.

152 PAUER, J.: *Praha 1968*, s. 118 n.

tajemník Ústředního výboru Polské sjednocené dělnické strany Władysław Gomułka pokládal za chybné už zrušení cenzury. János Kádár se ohradil proti manifestu „Dva tisíce slov“ a již zmíněnému článku o Imre Nagyovi, zároveň ale odmítl hodnotit situaci v Československu jako kontrarevoluci a mluvil jen o „revizionistických silách“.¹⁵³ První tajemník Ústředního výboru Jednotné socialistické strany Německa a předseda státní rady NDR Walter Ulbricht nato zaútočil nejen proti vedení KSČ, ale i proti Kádárovi: „Jestliže vy v Maďarsku jasně neřeknete, že platforma Dva tisíce slov má kontrarevoluční charakter, tím obtížněji budete ve vlastních řadách organizovat odpor proti těmto vlivům protivníka.“¹⁵⁴ Analýza maďarského vůdce jej „udivila“: „Kádár mluví o revizionistických silách v KSČ. S touto formulací on, Ulbricht, nemůže souhlasit. V KSČ je sice ‘dost revizionistických sil’, ale teď jde o síly kontrarevoluční, které mají vlastní organizaci a platformu Dva tisíce slov, ovládají hromadné sdělovací prostředky, rozkládají armádu a stát. (...) Imperialistické vměšování ... začalo v kulturní oblasti ... ‘kafkovskou konferencí’.“¹⁵⁵ A požadoval, aby speciální „bojové skupiny, to znamená dělnické milice“, provedly očistu médií.¹⁵⁶ První tajemník Bulharské komunistické strany a předseda rady ministrů Bulharské lidové republiky Todor Živkov pak otevřeně žádal vojenský zásah: „Existuje pouze jedno východisko, a to je poskytnout rozhodnou pomoc ČSSR socialistickými zeměmi, komunistickými stranami, státy Varšavské smlouvy, a nespolehat se již na vnitřní síly ČSSR.“¹⁵⁷ Brežněv jako poslední mluvčí přednesené názory zastřešil, shrnul dosavadní vývoj, odsoudil mediální politiku KSČ, s tím že strana nad médii „ztratila kontrolu“ a že „komunisté, kteří jsou teď vystaveni veřejné kritice, nemají sami možnost se bránit. (...) To už není svoboda informací, nýbrž je to svoboda politického teroru, politického bití těch, kteří byli oloupeni o své vlastní politické zbraně.“ Odmítl reakci vedení KSČ na „Dva tisíce slov“ a uzavřel výklad konstataváním, že „KSSS, vláda SSSR a náš lid jsou připraveni poskytnout Československu nezbytnou pomoc“.¹⁵⁸

---

153 VONDROVÁ, J. – NAVRÁTIL, J. (ed.): *Mezinárodní souvislosti československé krize 1967–1970: Prosinec 1967 – červenec 1968*, dokument č. 92 – Záznam porady vedoucích představitelů pěti socialistických zemí ve Varšavě 14.–15.7.1968, s. 277.

154 *Tamtéž*, s. 281.

155 Citováno podle: PAUER, J.: *Praha 1968*, s. 108. Podrobněji ke kafkovské konferenci konané v Liblicích v květnu 1963 srv. např.: KAUTMAN, František: *Osud díla Franze Kafky v českých zemích po roce 1948*. In: *Soudobé dějiny*, roč. 10, č. 3 (2003), s. 404–415; REIMAN, Pavel: *Několik poznámek ke kafkovské konferenci v roce 1963*. In: *Tamtéž*, s. 416–422; KUSÁK, Alexej: *Tance kolem Kafky: Liblická konference 1963*. Praha, Akropolis 2003.

156 VONDROVÁ, J. – NAVRÁTIL, J. (ed.): *Mezinárodní souvislosti československé krize 1967–1970: Prosinec 1967 – červenec 1968*, dokument č. 92 – Záznam porady vedoucích představitelů pěti socialistických zemí ve Varšavě 14.–15.7.1968, s. 285.

157 *Tamtéž*, s. 286.

158 *Tamtéž*, s. 289 a 292.

Představitelé „pětky“ na schůzce přijali společný dopis adresovaný Komunistické straně Československa, který (tak jako Brežněvovo vystoupení na schůzce) obviňoval „síly reakce“ z likvidace „vedoucí úlohy“ KSČ a „podkopávání socialistického zřízení“ a varoval komunistické vedení v Praze, že pokud situaci nezvládne, „bratrské socialistické země“ budou muset zasáhnout. Dopis opět odmítl manifest „Dva tisíce slov“ a označil jej za „organizačně politickou platformu kontrarevoluce“,¹⁵⁹ odsoudil nevlídné přijetí cvičení „Šumava“ v československých médiích a na závěr zformuloval v několika bodech základní pokyny, které musí KSČ pro nápravu stavu splnit.

Varšavský dopis postavil vedení KSČ do velmi obtížné situace – kdyby se přihlásilo k požadavkům „bratrských stran“, muselo by rezignovat na „polednovou politiku“ a „Akční program KSČ“ a obnovit svůj mocenský monopol. Nesplnit požadavky naopak znamenalo veřejně popřít politiku spojenců. Po dvoudenním jednání předsednictva se českoslovenští komunisté rozhodli dopis „pětky“ odmítnout. V odpovědi poměrně sebevědomě obhajovali program reformy a dosažené výsledky, odmítli obavy z kontrarevoluce, hájili principy svobody slova a svobodné výměny názorů, a především odsoudili samotný fakt, že se varšavská porada uskutečnila bez československé účasti.¹⁶⁰ Odpo-

První tajemník ÚV KSČ Alexander Dubček vítá generálního tajemníka ÚV KSSS Leonida Iljiče Brežněva před třetím dnem jednání sovětské a československé delegace v Čierné nad Tisou. Fotografie pořízena 31. července 1968 (Archiv ČTK, Praha)

159 Manifest „obsahuje otevřenou výzvu k boji proti komunistické straně a proti ústavní moci, výzvu ke stávkám a nepořádkům. Tato výzva je vážným ohrožením strany, Národní fronty, socialistického státu, je pokusem o nastolení anarchie.“ (*Tamtéž*, dokument č. 93 z 15.7.1968 – Dopis pěti komunistických a dělnických stran ÚV KSČ (tzv. varšavský dopis), s. 298.)

160 „Nevidíme reálné důvody, jež by opravňovaly k tvrzením označujícím naši dnešní situaci jako kontrarevoluční, tvrzením o bezprostředním ohrožení základů socialistického zřízení.“ (*Tamtéž*, dokument č. 97 ze 17.7.1968 – Stanovisko PÚV KSČ k dopisu komunistických a dělnických stran, s. 311; srv. též CÍSAŘ, Č.: *Člověk a politik*, s. 460 – viz pozn. 75.)

věd se setkala s nadšeným přijetím u veřejnosti,¹⁶¹ Alexander Dubček se ale snažil mírnit „nedorozumění“ a na zasedání Ústředního výboru KSČ v projevu ujišťoval o neměnnosti dosavadního kurzu a zároveň prosil novináře o jistou zdrženlivost.¹⁶² Ústřední výbor strany pak stanovisko předsednictva i navrženou rezoluci k dopisu „pětky“ jednomyslně schválil. Dopis „pětky“, míněný jako podpora „zdravých sil“ a odpověď na manifest „Dva tisíce slov“, tedy nakonec vedl naopak k upevnění pozic Dubčkovy skupiny a k potvrzení reformního kurzu KSČ.

V rámci mezistátních jednání sehrály „Dva tisíce slov“ významnou úlohu ještě při schůzce vedoucích představitelů Československa a Sovětského svazu v Černé nad Tisou na přelomu července a srpna 1968. Hned na úvod Brežněv přednesl omračující, dvě a půl hodiny trvající kritiku vnitropolitické situace v Československu, ve které shrnul dosavadní vývoj a obvinil média z tlaku na vnitřní politiku KSČ prostřednictvím jejích stanov a okresních konferencí. Poté volně přešel k fascinující záplavě „dokladů kontrarevolučního působení“ médií, které tvořily v podstatě kostru jeho projevu. A „Dva tisíce slov“ mu posloužily jako klíč. Zdůraznil, že manifest znamená útok na integritu KSČ, a vyčetl Dubčkovu vedení, že dění jen pasivně přihlíží:

„Prohlášení Dva tisíce slov ... obsahuje otevřenou výzvu k boji proti KSČ a ústavní moci. Pamatujete si, s[oudruhu] Dubčeku, že když jsem s vámi ten den telefonicky hovořil, upozornil jsem na nebezpečí tohoto dokumentu jako platformy kontrarevolučních akcí. Odpověděli jste, že předsednictvo ÚV tuto otázku projednává, že na adresu této výzvy bude vysloveno to nejostřejší hodnocení a že budou učiněna nejrozhodnější opatření. Avšak kromě liberálního usnesení nenásledovala za vašimi slovy prakticky žádná reálná opatření. (...) O závažnosti vzniklé situace, o nutnosti neodkladných opatření hovoří zvláště výrazně fakt, že byla publikována a široce propagována již otevřeně kontrarevoluční platforma – výzva Dva tisíce slov. Tento dokument je namířen přímo proti KSČ a obsahuje otevřenou výzvu k boji proti ústavní moci. Nyní je rozsáhle využíván k sjednocování všech nespokojených se socialistickým řádem a představuje jejich akční program. (...) Nelze si nepovšimnout toho, že autoři této nepřátelské platformy hrozí použitím zbraní na obranu svých pozic. Otevřené vystoupení těchto sil s výzvou Dva tisíce slov dávalo podle našeho

161 Srv. např.: Všechn čs. lid stojí za svým vedením. In: *Lidová demokracie* (19.7.1968), s. 1 a 7; GRYM, Pavel: Srdece lidu promluvílo. In: *Tamtéž* (20.7.1968), s. 3.

162 „Nepôjdeme cestou mocenských zásahov proti slobode tlače a prejavu. Zároveň však opravdivo poukazujeme aj na to, že jedným z bezprostredných podnetov nedorozumenia s bratskými stranami boli niektoré state publikované v našej tlači. (...) Naši novinári berú tak na seba politickú a doslova štátnickú zodpovednosť za svoju činnosť. (...) Je to aj jediný spôsob, ktorým môžu prispieť k vyjasneniu vzájomných nedorozumení, ktoré by v súčasnej situácii mohli negatívne ovplyvniť ďalší politický vývoj u nás.“ (DUBČEK, Alexander: *K otázkam obrodzovacieho procesu v KSČ: Vybrané prejavy prvého tajomníka ÚV KSČ súdruha Alexandra Dubčeka*. Bratislava, Vydavateľstvo politickej literatúry 1968, s. 227.)

První tajemník ÚV KSČ Alexander Dubček, generální tajemník ÚV KSSS Leonid Brežněv a československý prezident Ludvík Svoboda (v pozadí uprostřed) před jednáním delegací komunistických stran Československa, Bulharska, Maďarska, NDR, Polska a Sovětského svazu v Bratislavě. Fotografie pořízena 2. srpna 1968 (Archiv ČTK, Praha)

mínění dostatečný důvod k tomu, aby byly proti nim provedeny rozhodné akce opírající se o stranu a dělnickou třídu. Nic takového, co by bylo možno označit za odpor proti kontrarevolučním silám, však nenásledovalo.¹⁶³

V podobném duchu pokračovala jednání i na následující schůzce s delegacemi celé „pětky“ v Bratislavě 3. srpna 1968. Do zahraničněpolitických jednání se pak téma manifestu opakovaně vracelo ještě dlouhé měsíce po intervenci.

---

163 VONDRŮVÁ, J. – NAVRÁTIL, J. (ed.): *Mezinárodní souvislosti československé krize 1967–1970: Červenec–srpen 1968*, dokument č. 121.1 z 29.7.1968 – Záznam stanoviska politbyra ÚV KSSS k situaci v Československu, předneseného L. Brežněvem na prvním zasedání, s. 45, 57 a 58.

Dva tisíce slov po srpnu

Další letní události pak manifest „Dva tisíce slov“ postupně zatlačily do pozadí, přestože i nadále zůstával pro občany v různých směrech inspirací.¹⁶⁴ Zásadně a o to nekompromisněji jeho poselství aktualizovala až srpnová intervence „spojeneckých armád“. Tehdejší šéfredaktor *Mladé fronty* Miroslav Jelínek opakovaně vzpomínal, že první hodiny 21. srpna 1968 měl jen dvě opravdu důležité starosti – zajistit tisk protiintervenčního prohlášení předsednictva ÚV KSČ a zničit archy s dvaceti tisíci podpisů pod manifestem, protože se obával o bezpečnost jeho signatářů.¹⁶⁵ Podobné obavy panovaly i o bezpečnost autora manifestu.¹⁶⁶

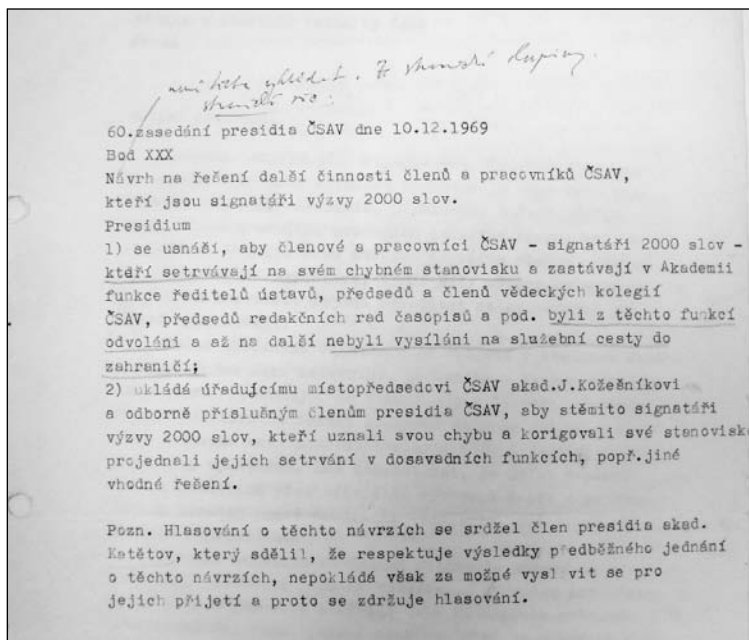
A neradostná očekávání dalšího osudu manifestu i jeho signatářů se ukázala jako důvodná. Hned zkraje „normalizace“ se „Dvou tisíc slov“ zmocnila prointervenční propaganda a vybavila je demonizujícím pláštěm přesně v duchu brežněvovské interpretace. Pro „normalizační“ výklad manifest představoval vtělení „kontrarevolučních snah“. Měsíc po výměně Alexandra Dubčeka ve svém čele navrhlo předsednictvo ÚV KSČ potrestat ty členy ústředního výboru strany, kteří se k prohlášení „Dva tisíce slov“ přihlásili.¹⁶⁷ A snaživá replikace tohoto návodu udělala z podpisu

164 Příkladem přímo inspirovaných aktivit může být otevřený dopis „...a co Napajedla“ ze 3.8.1968, adresovaný představitelům Městského národního výboru, Místní organizace KSČ a Národní fronty v Napajedlech, který podepsalo 42 občanů tohoto moravského města. „Pisatelé v něm položili městským funkcionářům deset otázek a požadovali větší informovanost občanů a jejich podíl na tvorbě místní politiky. (...) Po nástupu normalizace byla petice pohotově aktualizována, nazvána 2000 napajedelských slov, a později v čistkách použita k tvrdým postihům.“ (PECKA, Jindřich – BELDA, Josef – HOPPE, Jiří (ed.): *Občanská společnost 1967–1970: Sociální organismy a hnutí Pražského jara 1967–1970*. (Prameny k dějinám československé krize v letech 1967–1970, sv. II/2.) Brno, Doplněk 1998, s. 385, pozn. č. 3.)

165 JELÍNEK, M.: Úvodní slovo, s. 4 (viz pozn. 103).

166 Dušan Havlíček vzpomíná, že měl v srpnových dnech Vaculíkovi vyřídit od tajemníka ÚV KSČ Zdeňka Mlynáře, „že by měl aspoň načas odjet ze země. (...) ...Vaculík odpověděl, že nevidí jediný důvod, proč by měl někam odjíždět. Zneklidnělý Mlynář naléhal, aby se tedy aspoň přechodně odstěhoval na nějakou chatu v pohraničí, kdyby náhodou. Není vyloučeno, že u některých osobností byl nějaký ‘vyšší’ zájem, aby odjeli do zahraničí nebo aby se nevraceli.“ (HAVLÍČEK, D.: *Jaro na krku*, s. 199 – viz pozn. 9.)

167 „PÚV KSČ ... se usnáší předložit plenárnímu zasedání ÚV KSČ návrh 1. na vyloučení z řad členů ÚV KSČ Karla Kosíka, Františka Pavlíčka a Karla Pavlišťka vzhledem k tomu, že i nyní nesouhlasí s hodnocením ‘2000 slov’ jako protistranické platformy a odmítají změnit svá stanoviska vyjádřená podpisem ‘2000 slov’; 2. na udělení stranického trestu napomenutí a) s[oudruhovi] Oldřichu Starému, který své vystoupení na plénu ÚV a písemné sdělení PÚV KSČ považuje za distancování se od ‘2000 slov’; b) s[oudruhovi] Jiřímu Gočároví, vzhledem k tomu, že podepsal dodatek ‘Jen několik slov’ a zaujal k této chybě sebekritický postoj; 3. na udělení stranického trestu důtky s výstrahou s[oudruhovi] Martinu Vaculíkovi, vzhledem k vysoké stranické funkci, kterou zastával a která u něho odůvodňovala předpoklad větší politické rozvahy, i když ve svém vystoupení se hodlá distancovat.“ (NA, f. 1499, sv. 96, arch. j. 159, b. 3 – Usnesení 131a. mimořádné schůze předsednictva ÚV KSČ z 30.5.1969.)

Záznam o postihu signatářů manifestu „Dva tisíce slov“ z řad zaměstnanců Československé akademie věd, o kterém rozhodlo prezidium ČSAV na svém zasedání 10. prosince 1969 (Masarykův ústav a Archiv Akademie věd AV ČR, v. v. i., Praha)

manifestu jedno z hlavních témat stranických „pohovorů“¹⁶⁸ i zaměstnaneckých čistek – s tragickým dopadem na kariéry jeho signatářů. Za příklad lze vzít situaci v Československé akademii věd, jejíž nové vedení se rozhodlo se signatáři rázně vypořádat a 10. prosince 1969 určilo, „aby členové a pracovníci ČSAV – signatáři 2000 slov – kteří setrvávají na svém chybném stanovisku a zastávají v akademii

168 Na začátku září 1969 Ústřední kontrolní a revizní komise KSČ rozhodla v souvislosti s prohlášením „Dva tisíce slov“ „zavést disciplinární řízení“ s Janem Brodem, Ladislavem Tondlem, Miloslavem Králem a Antonínem J. Liehmem, konstatovala, že proti dalším organizátorům (Milan Jungmann, Ladislav Velenský, Zdeněk Fořt, Miroslav Jelínek a Ludvík Vaculík) „je vedeno disciplinární řízení v jiné souvislosti“, a dále rozhodla „zavést stranické šetření“ s Janem Procházkou, Janem Šternem, Pavlem Kohoutem, Jiřím Hanzelkou, Jiřím Pelikánem, Zdeňkem Hejzlarem, Robertem Horákem, Věnkem Šilhánem, Jaromírem Literou, Karlem Kostrounem, Dušanem Havlíčkem, Otou Šikem, Josefem Pavlem, Oskarem Bizíkem, Josefem Hodicem, Janem Večeřou, Františkem Novákem, Aloisem Poledňákem a Milošem Hájkem. (Viz NA, f. 1499, sv. 103, arch. j. 170, k informaci 5 – Z usnesení pléna ÚKRK KSČ konaného ve dnech 4.–5.9.1969.)

funkce ředitelů ústavů, předsedů a členů vědeckých kolegií, předsedů redakčních rad časopisů apod., byli z těchto funkcí odvoláni a až na další nebyli vysíláni na služební cesty do zahraničí¹⁶⁹. O dvanáct dní později pak předsednictvo ÚV KSČ schválilo „soubor opatření ke konsolidaci politické situace v ČSAV“, v němž se nekompromisně pravilo, že „signatáři, pokud neodvolají, budou do konce roku 1969 zbaveni všech funkcí v ČSAV“¹⁷⁰.

Trvalé problémy měl s dědictvím manifestu Ludvík Vaculík¹⁷¹ i všichni ostatní „zveřejnění“ signatáři. Buldočí jalovost režimního tažení proti nim lze asi nejlépe ilustrovat na životním osudu Jana Vanýska, lékaře, který manifest kvůli několika formulacím nepodepsal, ale přesto nedopatřením na seznamu signatářů figuroval. Při čistkách pak odmítl svůj podpis odvolat, a tak musel odejít z kliniky i z funkce rektora Univerzity J. E. Purkyně v Brně.¹⁷² V této likvidační atmosféře část signatářů provedla rituální sebekritiku a svůj podpis revidovala.¹⁷³

Definitivní tvar „správné“ „normalizační“ interpretaci manifestu dal dokument s názvem „Poučení z krizového vývoje ve straně a společnosti po XIII. sjezdu KSČ“, přijatý na plenárním zasedání ÚV KSČ dne 11. prosince 1970, který se na dalších téměř dvacet let stal jediným, nezpochybnitelným a závazným výkladem „pražského jara“. Přestože „Poučení“ věnovalo výraznou pozornost výkladu „kontrarevoluce“ v médiích, pro jednoznačné uchopení „Dvou tisíc slov“ mu stačily jen tři věty: „Projevem otevřeného a koordinovaného nástupu reakce bylo zveřejnění kontrarevoluční platformy 2000 slov, která byla přímým návodem k násilným akcím a k de-

169 WICHTERLE, O.: *Vzpomínky*, s. 159 n. (viz pozn. 40).

170 URIANEK, K. – MICHÁLKOVÁ, K.: *Československo 1966–1970 (přehled událostí)*, s. 607 (viz pozn. 13); srv. též materiály v Archivu Akademie věd, fond Wichterle Otto, karton 4.

171 V dopise z 15.9.1969 psal Vaculík Janu Šimsovi: „Byl jsem u rozhovoru na ÚV ohledně dvou tisíc [slov] a chtěli jen znát fakta, co jak se odehrálo, závěry si udělají jindy a jinde, jednali velice slušně a zdvořile a s náznakem snahy pomoci mi tím, že bych přijal roli svedeného chlapce z hor, který formuloval myšlenky dodané někým jiným. Jelikož jsem ješitný, urazil jsem se.“ (ŠIMSA, J. – VACULÍK, L.: *Vážený pane Mikule*, s. 26 – viz pozn. 45.) Ve svých vzpomínkách na toto období později Vaculík poznamenal: „V druhém plánu (vyšetřovatelů – pozn. autora) cítil jsem vždy tiché snování mého procesu kvůli Dvěma tisíci slov, procesu, v němž by se mělo dokázat, že jsem na zahraniční objednávku a za peníze napsal program, podle něhož moji muži, které by mi dokonce předvedli a odsoudili by je se mnou, provedli ty a ty trestné činy ... a byl by to generální proces zahrnující Dubčeka.“ (VACULÍK, L.: *Nepaměti*, s. 67 n. – viz pozn. 60.)

172 „Byl jsem znovu vyzván, abych odvolal svůj podpis. Znovu jsem ... vysvětloval, že nemohu odvolat něco, co jsem nepodepsal. Vybídli mě tedy, abych napsal do novin, že můj podpis byl ... podvod. I kdybych napsal jen čistou pravdu, připadal bych si jako zbabělec. (...) Nemohu odvolávat svůj podpis [pod] něčím, co jsem nikdy nepodepsal. To by bylo nelogické a neplatné.“ (VANÝSEK, J.: *Prožil jsem zvláštní století*, s. 340 a 344 – viz pozn. 48.)

173 Srv. např. (ře): Vím, že jsem udělal chybu: Jiří Raška se distancuje od svého podpisu pod 2000 slov. In: *Rudé právo* (12.5.1970), s. 2.

strukci socialistického systému. Tato kontrarevoluční výzva šla zároveň nejdále v rozněcování nenávisti proti Sovětskému svazu a vyjadřovala dokonce veřejnou pohružku našim spojencům ozbrojeným konfliktem. Záměrné opublikování tohoto kontrarevolučního pamfletu v předvečer okresních konferencí ovlivnilo jejich průběh a volbu delegátů na krajské konferenci.¹⁷⁴ Tato redefinice posláním „Dvou tisíc slov“ si přímo vynucovala, aby manifest ve svém původním obraze nejprve vymizel z paměti,¹⁷⁵ a pak se znovuzrodil jako mytický strašák všech, co nechtějí „mít problémy“. A jako takový našel své místo v „normalizační“ politice, žurnalistice i literatuře: „hrdinka jedné prózy se dokonce musí zamknout na toaletě, když ji ostatní honí a nutí podepsat Dva tisíce slov“.¹⁷⁶

Manifest ale z kolektivní paměti nezmizel, naopak – současnost „Dva tisíce slov“ traktuje jako „nejslavnější český komentář“¹⁷⁷ či jako dokument hodný výuky na základních školách.¹⁷⁸ Čím je tak výjimečný? Svým obsahem nevybočuje nijak mimořádně z tehdejšího kontextu¹⁷⁹ a jádro jeho výpovědi bylo z větší části již dříve opakovaně tematizováno v dobových médiích (snad jen s výjimkou onoho méně frekventovaného apelu na osobní iniciativu). Kouzlo manifestu je asi nutné hledat v jeho formě – Vaculíkovi se podařilo sestavit vtipný, čtivý a nadčasový výraz víry v možnosti vůle ke změně. Inteligentní načasování pak manifestu vydobylo aktuálnost a intenzitu kolektivního prožitku. Ale ani to by nestačilo. Dějinnou nepominutelnost „Dvěma tisícům slov“ zřejmě přisoudila až hysterická reakce dobových politických elit.

---

174 *Poučení z krizového vývoje ve straně a společnosti po XIII. sjezdu KSČ*. Praha, Oddělení propagandy a agitace ÚV KSČ 1971, s. 18.

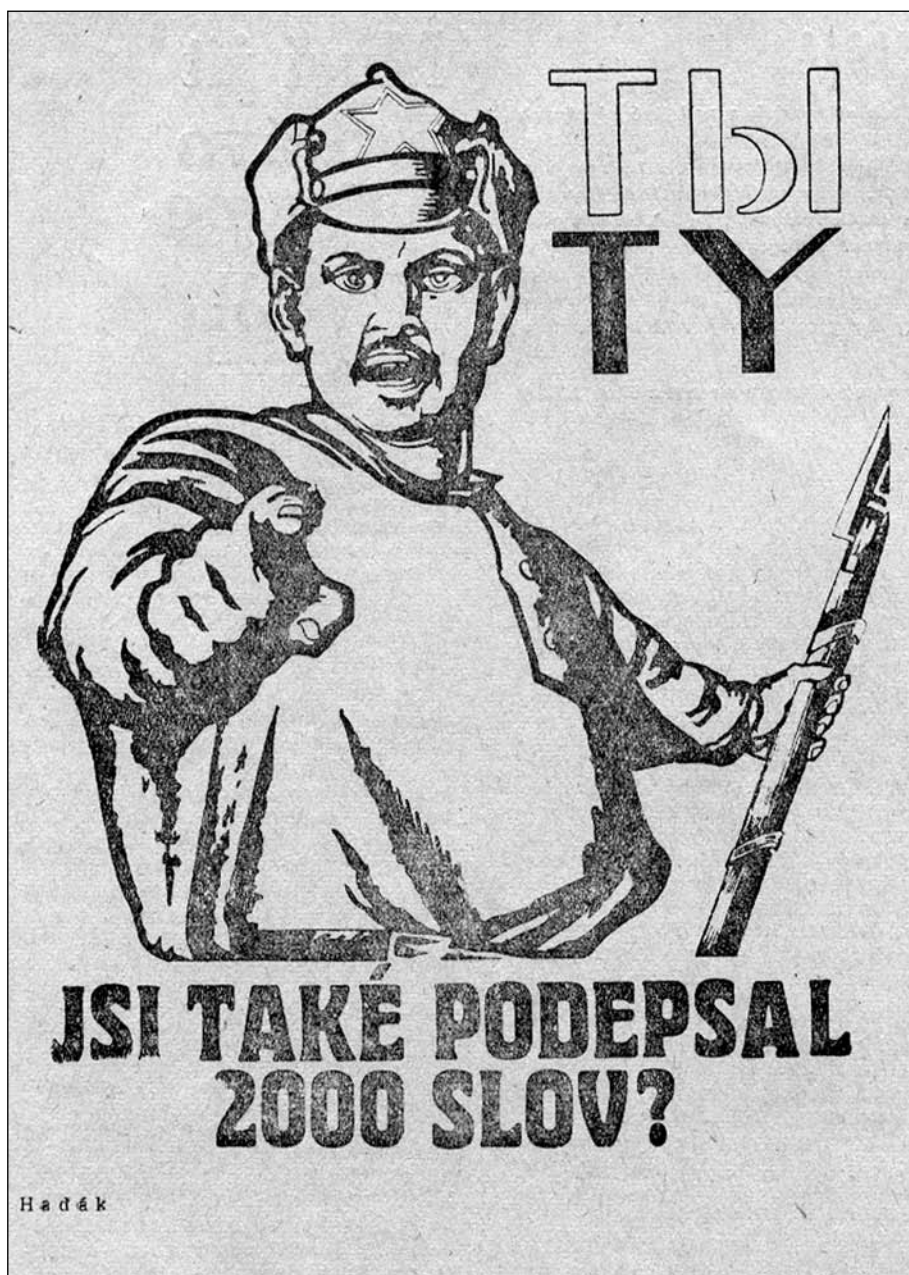
175 Ilustrací může být exemplář deníku *Práce* v Národní knihovně v Praze; stránky se zněním manifestu jsou z něj – příznačně – vyřezané.

176 ŠPORKOVÁ, Alena: Poučení z krizového vývoje: Obraz „pražského jara“ v „normalizační“ próze. In: *Soudobé dějiny*, roč. 12, č. 2 (2005), s. 328.

177 NĚMEČEK, Tomáš: Dva tisíce slov starého mistra. In: <http://hn.ihned.cz/c1-25696070-dva-tisice-slov-stareho-mistra>.

178 Srv. SOTOLÁŘ, Zdeněk: Dokumenty k výuce: Dva tisíce slov. In: *Metodický portál RVP*. Viz <http://www.rvp.cz/clanek/2388>.

179 V prosinci 1968 dokonce Otto Wichterle napsal v dopise Otakaru Poupovi: „Onehdy jsem si přečetl znova našich dva tisíce slov a byl jsem trochu zklamán jejich krotkostí ve srovnání s tím, co bylo vyprovokováno okupací a co se dnes publikuje.“ (AAV ČR, f. Wichterle Otto, k. 3.)

Karikatura kreslíře Miroslava Lidáka upoutala čtenáře Literárních listů 1. srpna 1968

Příloha č. 1

Dva tisíce slov, které patří dělníkům, zemědělcům, úředníkům, vědcům, umělcům a všem¹

Nejdřív ohrozila život našeho národa válka. Pak přišly další špatné časy s událostmi, které ohrozily jeho duševní zdraví a charakter. S nadějami přijala většina národa program socialismu. Jeho řízení se však dostalo do rukou nepravým lidem. Nevadilo by tolik, že neměli dost státnických zkušeností, věcných znalostí ani filosofického vzdělání, kdyby aspoň byli měli víc obyčejné moudrosti a slušnosti, aby uměli vyslechnout mínění druhých a připustili své postupné vystřídání schopnějšími.

Komunistická strana, která měla po válce velikou důvěru lidí, postupně ji vyměňovala za úřady, až je dostala všechny a nic jiného už neměla. Musíme to tak říci a vědí to i ti komunisté mezi námi, jejichž zklamání nad výsledky je tak veliké jako zklamání ostatních. Chybná linie vedení změnila stranu z politické strany a ideového svazku v mocenskou organizaci, jež nabyla velké přitažlivosti pro vládychtivé sobce, vy[po]čítavé zbabělce a lidi se špatným svědomím. Jejich příliv zapůsobil na povahu i chování strany, která nebyla uvnitř zařízena tak, aby v ní bez ostudných příhod mohli nabývat vlivu pořádní lidé, kteří by ji plynule proměňovali, tak aby se stále hodila do moderního světa. Mnozí komunisté proti tomuto úpadku bojovali, ale nepodařilo se jim zabránit ničemu z toho, co se stalo.

Poměry v komunistické straně byly modelem i příčinou stejných poměrů ve státě. Její spojení se státem vedlo k tomu, že ztratila výhodu odstupu od výkonné moci. Činnost státu a hospodářských organizací neměla kritiku. Parlament se odnaučil rokovat, vláda vládnout a ředitelé řídit. Volby neměly význam, zákony ztratily váhu. Nemohli jsme důvěřovat svým zástupcům v žádném výboru, a když jsme mohli, nedalo se po nich zas nic chtít, protože nemohli ničeho dosáhnout. Ještě horší však bylo, že jsme už téměř nemohli důvěřovat ani jeden druhému. Osobní i kolektivní čest upadla. S poctivostí se nikam nedošlo a o nějakém oceňování podle schopností darmo mluvit. Proto většina lidí ztratila zájem o obecné věci a starala se jen o sebe a o peníze, přičemž ke špatnosti poměrů patří i to, že ani na ty peníze není dnes spolehnoutí. Pokazily se vztahy mezi lidmi, ztratila se radost z práce, zkrátka přišly na národ časy, které ohrozily jeho duševní zdraví a charakter.

Za dnešní stav odpovídáme všichni, více však komunisté mezi námi, ale hlavní odpovědnost mají ti, kdo byli součástí či nástrojem nekontrolované moci. Byla to moc umíněné skupiny rozprostřená pomocí stranického aparátu z Prahy do každého okresu a obce. Tento aparát rozhodoval, co kdo smí a nesmí dělat, on řídil družstevníkům družstva, dělníkům závody a občanům národní výbory. Žádná organizace nepatřila ve skutečnosti svým členům, ani komunistická. Hlavní vinou a největším klamem těchto vládců je, že svou vůli vydávali za vůli dělnictva. Kdybychom tomu klamu chtěli věřit, museli bychom dnes dávat za vinu dělníkům úpadek našeho hospodářství, zločiny na nevinných lidech, zavedení cenzury, která

zabránila, aby se o tom všem psalo, dělníci by byli vinni chybnými investicemi, ztrátami obchodu, nedostatkem bytů. Nikdo rozumný samozřejmě v takovou vinu dělnictva neuvěří. Všichni víme, zejména to ví každý dělník, že dělnictvo prakticky nerozhodovalo v ničem. Dělnické funkcionáře dával odhlasovat někdo jiný. Zatímco se mnozí dělníci domnívali, že vládnou, vládla jejich jménem zvláště vychovávaná vrstva funkcionářů stranického a státního aparátu. Ti fakticky zaujali místo svržené třídy a sami se stali novou vrchností. Spravedlivě však řekněme, že někteří z nich si tuto špatnou hru dějin dávno uvědomili. Poznáme je dnes podle toho, že odčiňují křivdy, napravují chyby, vracejí rozhodování členstvu a občanstvu, omezují pravomoc i početní stav úřednického aparátu. Jsou s námi proti zaostalým názorům v členstvu strany. Ale velká část funkcionářstva se brání změnám a má dosud váhu! Má pořád ještě v ruce mocenské prostředky, zvláště na okresech a v obcích, kde jich může užívat skrytě a nežalovatelně.

Od začátku letošního roku jsme v obrodném procesu demokratizace. Začal v komunistické straně. Musíme to říci a vědí to i ti nekomunisté mezi námi, kteří odsud už nic dobrého nečekali. Je ovšem třeba dodat, že tento proces ani nemohl jinde začít. Vždyť jenom komunisté mohli po celých dvacet let žít jakýmsi politickým životem, jen komunistická kritika byla u věcí, kde se dělaly, jen opozice v komunistické straně měla tu výsadu, že byla v doteku s protivníkem. Iniciativa a úsilí demokratických komunistů je proto jen splátkou na dluh, který celá strana má u nekomunistů, jež udržovala v nerovnoprávném postavení. Komunistické straně nepatří tedy žádný dík, patří jí snad přiznat, že se poctivě snaží využít poslední příležitosti k záchraně své i národní cti. Obrodný proces nepřichází s ničím příliš novým. Přináší myšlenky a náměty, z nichž mnohé jsou starší než omyly našeho socialismu a jiné vznikaly pod povrchem viditelného dění, měly být dávno vysloveny, byly však potlačovány. Nemějme iluzi, že tyto myšlenky vítězí teď silou pravdy. O jejich vítězství rozhodla spíš slabost starého vedení, které se zřejmě napřed muselo unavit dvacetiletým vládnutím, v němž mu nikdo nebránil. Zřejmě musely do plné formy dozrát všechny vadné prvky skryté už v základech a ideologii tohoto systému. Nepřeceňujme proto význam kritiky z řad spisovatelů a studentů. Zdrojem společenských změn je hospodářství. Správné slovo má svůj význam, jen když je řečeno za poměrů, které jsou už správně opracovány. Správně opracované poměry – tím se u nás, bohužel, musí rozumět naše celková chudoba a úplný rozpad starého systému vládnutí, kdy se v klidu a míru na náš účet zkompromitovali politikové jistého typu. Pravda tedy nevítězí, pravda prostě zbývá, když se všechno ostatní prosustruje! Není tudíž důvodu k národní vítězoslávě, je pouze důvod k nové naději.

Obracíme se na vás v tomto okamžiku naděje, která je však pořád ohrožena. Trvalo několik měsíců, než mnozí z nás uvěřili, že mohou promluvit, mnozí však nevěří ani teď. Ale promluvili jsme už tak a tolik se odkryli, že svůj úmysl zlidštit tento režim musíme jedinečně dokončit. Jinak by odplata starých sil byla krutá. Obracíme se hlavně na ty, kdo zatím jen čekali. Čas, který nastává, bude rozhodující pro mnoho let.

Čas, který nastává, je léto s prázdninami a dovolenými, kdy se nám po starém

zvyku bude chtít všeho nechat. Vsaďme se však, že naši milí odpůrci si nedopřejí letního oddechu, budou mobilizovat své zavázané lidi a budou si už teď chtít zařídit klidné svátky vánoční! Dávejme tedy pozor, co se bude dít, snažme se tomu porozumět a odpovídat. Vzdejme se nemožného požadavku, aby nám vždycky někdo vyšší podal k věcem jediný výklad a jediný prostý závěr. Každý si bude muset udělat své závěry, na svou odpovědnost. Společné shodné závěry je možno najít jen v diskusi, k níž je nutná svoboda slova, která je vlastně jedinou naší demokratickou vymožeností letošního roku.

Do příštích dnů však musíme jít také s vlastní iniciativou a vlastními rozhodnutími.

Především budeme odporovat názorům, kdyby se vyskytly, že je možné dělat nějakou demokratickou obrodu bez komunistů, případně proti nim. Bylo by to nespravedlivé, ale také nerozumné. Komunisté mají vybudované organizace, v těch je třeba podpořit pokrokové křídlo. Mají zkušené funkcionáře, mají konečně pořád v ruce rozhodující páky a tlačítka. Před veřejností však stojí jejich Akční program, který je také programem prvního vyrovnání největší nerovnosti, a nikdo jiný nemá žádný stejně konkrétní program. Je třeba požadovat, aby se svými místními akčními programy přišli před veřejnost v každém okrese a v každé obci. Tu náhle půjde o velmi obyčejné a dávno čekané správné činy. KSČ se připravuje na sjezd, který zvolí nový ústřední výbor. Žádejme, aby byl lepší než ten dnešní. Říká-li dnes komunistická strana, že své vedoucí postavení napříště chce opírat o důvěru občanů a ne o násilí, věrme tomu potud, pokud můžeme věřit lidem, které už teď posílá jako delegáty na okresní a krajské konference.

V poslední době jsou lidé zneklidněni, že se postup demokratizace zastavil. Tento pocit je zčásti projevem únavy ze vzrušeného dění, zčásti odpovídá faktu: minula sezóna překvapivých odhalení, vysokých demisí a opájitých projevů nebývalé slovní smělosti. Zápas sil se však jen poněkud skryl, bojuje se o obsah a znění zákonů, o rozsah praktických opatření. Krom toho novým lidem, ministrům, prokurátorům, předsedům a tajemníkům, musíme popřát čas na práci. Mají právo na tento čas, aby se mohli buďto osvědčit, nebo zneškodnit. Krom toho v centrálních politických orgánech nelze dnes čekat víc. Stejně projevíly nechtě podivuhodné ctnosti.

Praktická kvalita příští demokracie závisí na tom, co se stane s podniky a v podnicích. Při všech našich diskusích nakonec nás mají v rukou hospodáři. Dobré hospodáře je třeba hledat a prosazovat. Je pravda, že všichni jsme ve srovnání s rozvinutými zeměmi špatně placeni a někteří ještě hůř. Můžeme žádat víc peněz – které lze natisknout a tím znehodnotit. Žádejme však spíše ředitele a předsedy, aby nám vložili, co a za kolik chtějí vyrábět, komu a zač prodávat, kolik se vydělá, co z toho se vloží do modernizace výroby a co je možno rozdělit. Pod zdánlivě nudnými titulkou běží v novinách odraz velmi tvrdého boje o demokracii nebo koryta. Do toho mohou dělníci jakožto podnikatelé zasáhnout tím, koho zvolí do podnikatelských správ a podnikových rad. Jakožto zaměstnanci mohou pro sebe udělat nejlíp, když si za své zástupce zvolí do odborových orgánů své přirozené vůdce, schopné a čestné lidi bez ohledu na stranickou příslušnost.

Jestliže nelze v této době čekat od nynějších centrálních politických orgánů

víc, je třeba dosáhnout více v okresech a obcích. Žádejme odchod lidí, kteří zneužili své moci, poškodili veřejný majetek, jednali nečestně nebo krutě. Je třeba vynalézat způsoby, jak je přimět k odchodu. Například: veřejná kritika, rezoluce, demonstrace, demonstrační pracovní brigády, sbírka na dary pro ně do důchodu, stávka, bojkot jejich dveří. Odmítat však způsoby nezákonné, neslušné a hrubé, jelikož by jich využili k ovlivňování Alexandra Dubčeka. Náš odpor k psaní hrubých dopisů musí být tak všeobecný, aby každý takový dopis, který ještě dostanou, bylo možno považovat za dopis, který si dali poslat sami. Oživujme činnost Národní fronty. Požadujme veřejná zasedání národních výborů. K otázkám, které nechce nikdo znát, ustavujme vlastní občanské výbory a komise. Je to prosté: sejde se několik lidí, zvolí předsedu, vedou řádně zápis, publikují svůj nálezný, žádají řešení, nedají se zakřiknout. Okresní a místní tisk, který většinou zdegeneroval na úřední troubu, proměňujme v tribunu všech kladných politických sil, žádejme ustavení redakčních rad ze zástupců Národní fronty nebo zakládejme jiné noviny. Ustavujme výbory na obranu svobody slova. Organizujme při svých shromážděních vlastní pořádkovou službu. Uslyšíme-li divné zprávy, ověřujme si je, vysílejme delegace na kompetentní místa, jejich odpovědi zveřejňujme třeba na vratech. Podporujme orgány bezpečnosti, když stíhají skutečnou trestnou činnost, naší snahou není způsobit bezvládní a stav všeobecné nejistoty. Vyhybejme se sousedským hádkám, neožírejme se v politických souvislostech. Prozrazujme fyzly.

Oživený letní pohyb po celé republice vyvolá zájem o uspořádání státoprávního vztahu mezi Čechy a Slováky. Považujeme federalizaci za způsob řešení národnostní otázky, jinak je to jen jedno z významných opatření k demokratizaci poměrů. Toto opatření samo o sobě nemusí ani Slovákům přinést lepší život. Režim – v českých zemích zvlášť a na Slovensku zvlášť – se tím ještě neřeší. Vláda stranicko-státní byrokracie může trvat, na Slovensku dokonce o to líp, že jako „vybojovala větší svobodu“.

Veliké znepokojení v poslední době pochází z možnosti, že by do našeho vývoje zasáhly zahraniční síly. Tváří v tvář všem přesilám můžeme jediné trvat slušně na svém a nezačínat si. Své vládě můžeme dát najevo, že za ní budeme stát třeba se zbraní, pokud bude dělat to, k čemu jí dáme mandát, a své spojence můžeme ujistit, že spojenecké, přátelské a obchodní smlouvy dodržíme. Naše podrážděné výtky a neargumentovaná podezření musí jen ztěžovat postavení naší vlády, aniž nám pomohou. Rovnoprávné vztahy si beztak můžeme zajistit jediné tím, že zkvalitníme své vnitřní poměry a dovedeme obrodný proces tak daleko, že jednou ve volbách si zvolíme státníky, kteří budou mít tolik statečnosti, cti i politického umu, aby takové vztahy ustavili a udrželi. To je ostatně problém naprosto všech vlád všech menších států světa!

Letošního jara vrátila se nám znovu jako po válce velká příležitost. Máme znovu možnost vzít do rukou naši společnou věc, která má pracovní název socialismus, a dát jí tvar, který by lépe odpovídal naší kdysi dobré pověsti i poměrně dobrému mínění, jež jsme o sobě původně měli. Toto jaro právě skončilo a už se nevrátí. V zimě se všecko dovíme. Tím končí toto naše prohlášení k dělníkům,

zemědělcům, úředníkům, umělcům, vědcům, technikům a všem. Napsáno bylo z podnětu vědců.

* * *

Podpisy nejsou úplnou sbírkou souhlasu, nýbrž jen vzorkem z různých skupin občanstva podle toho, jak bylo koho možno zastihnout.

Dva tisíce slov, které patří dělníkům, zemědělcům, úředníkům, vědcům, umělcům a všem. In: Literární listy, roč. 1, č. 18 (27. června 1968), s. 1 a 3 (nesignováno)

-
- 1 Manifest byl – bez uvedení autorství – na konci června 1968 zveřejněn celkem v šesti listech: Dva tisíce slov, která patří dělníkům, zemědělcům, úředníkům, vědcům, umělcům a všem. In: *Práce* (27.6.1968), s. 5; Dva tisíce slov, která patří dělníkům, zemědělcům, úředníkům, vědcům, umělcům a všem. In: *Mladá fronta* (27.6.1968), s. 1 a 3); Dva tisíce slov, která patří dělníkům, zemědělcům, úředníkům, vědcům, umělcům a všem. In: *Zemědělské noviny* (27.6.1968), s. 1 a 2; Dva tisíce slov, které patří dělníkům, zemědělcům, úředníkům, vědcům, umělcům a všem. In: *Literární listy*, roč. 1, č. 18 (27.6.1968), s. 1 a 3; 2000 slov. In: *Nová svoboda* (29.6.1968), s. 4; Dvetisíc slov, které patria robotníkom, poľnohospodárom, úradníkomi, vedcom, umelcom a všetkým. In: *Smena* (29.6.1968), s. 3. Bez nároku na úplnost je třeba zmínit ještě dvě pozdější vydání v antologiích publicistiky z doby „pražského jara“: *Jaro 1968: Čítanka pro děti a mládež*. Kolín n/R., 150 000 slov – Index 1989, s. 225–227; HOPPE, Jiří (ed.): *Pražské jaro v médiích: Výběr z dobové publicistiky*. (Prameny k dějinám československé krize v letech 1967–1970, sv. XI.) Praha – Brno, Ústav pro soudobé dějiny AV ČR – Doplněk 2004, s. 219–223.

Příloha č. 2

Jen několik slov

Československý leden 1968 už vešel do historie. Zápas o něj však neskončil.

Loňské Vánoce, letošní Nový rok, a dokonce i Hromnice, se tolik lišily od předchozích. Od chvíle, kdy jsme začali žít život dospělých lidí, věřili jsme v člověka, v lidstvo, ve spravedlnost, ve svobodu, v rozum, ve štěstí, v rovnost, ve svět bez válečného vraždění a sociálních křivd. Řešení problémů současného světa tak, jak je chápe humanistický socialismus a také socialistický humanismus, mělo pro nás obrovskou přitažlivost. A nejen to: i náš souhlas.

Mnohé z toho, čím jsou popsány stránky historie uplynulých let života našich národů, tuto naši víru zrazovalo, šlapalo a málem uskrtilo. Mnozí z nás už přestávali věřit, že je možné ještě ji vzkřísit, mnozí z nás rezignovali na to, že by ještě za svého života mohli spatřit naplnění alespoň některých ideálů, s nimiž tento život žili. Leden 1968 nám tuto naději vrátil.

Od té chvíle však začaly dlouhé dny a týdny obav a strachu, aby někdo opět nepřišel a neoloupil tuto zemi i její lid o perspektivu svobodného socialistického života, jehož nová možnost se před nimi otevřela. Většina z nás nejsou lidé političtí. Po dlouhá léta jsme byli jen objekty politiky, nanejvýš jejími diváky. V uplynulých měsících jsme však cítili, mnozí z nás poprvé, podruhé v životě, že nemůžeme, že nechceme stát stranou. Že jde o příliš mnoho. Nejsme z těch, kdo jdou životem s novinami v rukou, kdo tráví čas u televizorů a rozhlasových přijímačů, dychtiví posledních zpráv. V uplynulých měsících se z nás stali takoví lidé. Až nám bylo chvílemi divné, jak snadno jsme měnili klid pracoven a laboratoří za hluk veřejného života. Ale nemohli jsme jinak.

A tu se nám, kteří jsme přicházeli k politice většinou zdaleka, rýsoval zvláštní, zneklidňující obraz. V čele země skupina lidí, kteří měli v lednu odvahu i svědomí, udělali, co bylo třeba, a získali důvěru nejširších národních vrstev nejen pro sebe, ale i pro cestu, po které vykoučili. A kolem nich, daleko i blízko, stále ještě lidé zoufale a nerozlučně spjatí se vším minulým, kteří čekají na svou příležitost. Měli jsme pocit, že až ta příležitost přijde, nezastaví se před ničím. Ani před jednáním za zády vlastního lidu, ani před jednáním za zády vlastní strany. Jen aby zastavili vlnu, která je hrozila neodvolatelně pohltnout.

Viděli jsme, že jejich čas se krátí, že jsou stále více hnáni do kouta, a že se nuž, který drží v ruce, stává proto stále nebezpečnějším. Pro nás i pro ty, jimž jsme po lednu dali svou důvěru. Proto jsme požádali jednoho z nás, aby to řekl, aby zavolal i naším jménem na lidi této země: Pozor! Ještě není vyhráno! Všichni musíme střežit, co se v lednu zrodilo a co je dosud tak křehké a zranitelné.

Tak, z této starosti a obav, se zrodilo oněch Dva tisíce slov a mezi nimi i těch čtyřicet, o nichž bylo již tolik řečeno a napsáno. Možná, že jsme mylně odhadli

jejich váhu, zvyklí spíše vážit na nejpřesnějších vahách věci zcela jiné než slova. Za to ať nás soudí tento lid a ti, jimž svěřil svůj osud. Ukazuje se však, že jsme se nemýlili v tom hlavním: v odhadu, že nastoupená cesta je stále v nebezpečí a že lidé, kteří se octli mimo ni, jsou schopni všeho. Ve jménu socialismu jsou ochotni obětovat každou naději socialismu v Československu. Ve jménu komunismu jsou ochotni obětovat nikdy nebývalou možnost obnovy prestiže komunistické strany v této zemi. Ve jménu národních a státních zájmů jsou ochotni popřít nejzákladnější principy národní a státní suverenity. Ve jménu obrany zájmů dělníků jsou rozhodnuti znemožnit jim, aby sami rozhodovali o svých osudech. Před těmito lidmi jsme chtěli varovat, proti nim jsme chtěli vyburcovat bdělost všech poctivých Čechů a Slováků, pro něž uskutečnění velkých humanistických ideálů socialismu je u nás nerozlučně spjato s lednem roku 1968 a s těmi, kteří ho reprezentují.

Nikoli však tento lid, nýbrž jiní se rozhodli nás odsoudit a vypálit nám na čelo znamení kontrarevoluce. Jenomže tento pokus nezanechal na našem čele stopu. Jde totiž o nepravdu stejně zřejmou, jako je zřejmé, proč a k čemu bylo naší výzvy zneužito. Československý lid naopak znovu projevil velkou znalost a rozvahu, nedal se vyprovokovat nikým a ničím, vědom si, že právě v tom je v tuto chvíli naše největší síla.

Jsme a vždycky budeme hrdi na to, že Československo má v tuto chvíli vládu, které už zneužít nelze a jež rozumí hlasu svého lidu. Jsme rádi, že rozhodující síla v této zemi, Komunistická strana Československa, položila na misku vah, vážících její oprávnění hrát vedoucí politickou roli, argument, který má váhu nejvyšší, že se ztotožnila s obranou svrchovanosti našeho lidu. Myslíme, že je důležité, aby prestiž komunistické strany v Československu takto vzrůstal[a]. Protože ona bude i v budoucnosti nepochybně hlavním ručitelem vývoje ke skutečnému demokratickému socialismu a ke splnění úkolů, jež ji i nás všechny čekají, bude potřebovat důvěru a podporu spolehlivé většiny našich národů.

Označili nás za kontrarevoluční síly a naše dva tisíce slov za kontrarevoluční výzvu. Bylo by tragické, kdyby se k tomuto označení připojili i lidé, kteří vládou v této republice, znají tuto zemi, znají i nás, vědí, kdo jsme a co chceme, lidé, kteří mají naši důvěru, naši podporu i naši úctu. To se však nestalo. Obvinění byla odmítnuta a důstojně uvedena na pravou míru.

Naše důvěra, podpora a úcta tím ještě vzrostly. Zároveň se zmenšily i naše obavy. Lidé, jichž jsme se obávali, byli znovu demaskováni, jejich skutečná tvář byla opět odhalena. Vedení KSČ a vláda mohou spoléhat na naši podporu při definitivním odstraňování tohoto největšího nebezpečí, jež hrozí tomu, aby Československo bylo zemí skutečně demokratickou, skutečně socialistickou, skutečně svrchovanou, skutečným státem pracujících. A jen Československo socialistické a demokratické může být skutečně spolehlivým spojencem těch, s nimiž je spjato přátelsky i smluvně a kteří dříve nebo později pochopí, že spojení takového Československa je nejlepším zárukou i pro ně samotné.

Jednota na principech socialismu, demokracie, národní i státní svrchovanosti a věrnosti základním zásadám našeho mezinárodního postoje je dnes tím, co

nejvíce potřebujeme. Tato jednota je dnes taková jako nikdy. Nedopusťme, aby ji jakkoli oslabilila či narušila slova. Ať je jich, kolik chce.¹

Jen několik slov. In: Literární listy, ročník 1, číslo neuvedeno, zvláštní vydání z 19. července 1968, s. 1 (nesignováno)

---

1 Přestože text nebyl signován jeho autorem (Antonínem J. Liehmem), byl doplněn o řadu podpisů signatářů „Dvou tisíc slov“ a dalších jmen. Tyto podpisy byly uvozeny krátkým redakčním komentářem: „Toto stanovisko vznikalo v letním období, kdy mnoho signatářů článku ‘2000 slov’ je nedosažitelných. Mohli jsme tedy podepsat do uzávěrky listu pouze ty z nich, které jsme zastihli. Na reportážní cestě je rovněž autor ‘2000 slov’ LUDVÍK VACULÍK. Věříme, že se mu naše zvláštní vydání dostane do rukou a že s ním bude souhlasit. Jeho případný podpis, stejně jako podpisy ostatních signatářů i těch, kteří se k dnešnímu stanovisku dodatečně připojí, otiskneme v příštím pravidelném čísle Literárních listů, které vyjde dne 25. července t. r. K signatářům ‘2000 slov’ se připojili i další: (...)“ Článek „Jen několik slov“ otiskl v mírně zkráceném znění také deník *Mladá fronta* (20.7.1968), s. 1 n. Redakce text předeslala dvěma úvodními větami: „Pod tímto titulkem otisklo včerejší zvláštní vydání Literárních listů pokračování známého provolání ‘2000 slov’. Protože jsme uveřejnili ‘2000 slov’, považujeme za nutné aspoň v menším zkrácení vás seznámit i se včerejším provoláním.“ Za článkem následovala jména signatářů.

Příloha č. 3

**Soupis prvních signatářů prohlášení
„Dva tisíce slov“ a „Jen několik slov“**

datum zveřejnění podpisu	titul	jméno	příjmení	zaměstnání
27.6.1968	národní umělec	Beno	Blachut	člen opery Národního divadla Praha
27.6.1968 i 19.7.1968	profesor MUDr., DrSc.	Jan	Brod	ředitel Ústavu pro choroby oběhu krevního, Praha
27.6.1968		Marie	Buzková	ošetřovatelka prasnic, Chotěbuz
27.6.1968	akademik	Bohumil	Bydžovský	matematik
27.6.1968 i 19.7.1968	docent dr.	Jiří	Cvekl	filozof
27.6.1968 i 19.7.1968		Věra	Čáslavská	olympijská vítězka [19. 7. uvedeno „mistryně sportu“]
27.6.1968		Zdeněk	Čechrák	dělník ČKD
27.6.1968		Zdeněk	Fiala	technik ČKD
27.6.1968		Milan	Hanuš	dělník ČKD
27.6.1968 i 19.7.1968	ing.	Jiří	Hanzelka	spisovatel
27.6.1968		Zdeněk	Holec	dělník ČKD
27.6.1968 i 19.7.1968	MUDr.	Miroslav	Holub	vědecký pracovník Mikrobiologického ústavu ČSAV
27.6.1968 i 19.7.1968		Rudolf	Hrušínský	herec a režisér
27.6.1968		Dušan	Hrůza	dělník ČKD
27.6.1968		Jan	Chocena	soukromý rolník, Chotěbuz
27.6.1968		Jaromil	Jireš	filmový režisér
27.6.1968 i 19.7.1968	profesor MUDr., DrSc.	Vilo	Jurkovič	přednosta II. interní kliniky lékařské fakulty UK v Hradci Králové
27.6.1968	profesorka MUDr., DrSc.	Věra	Kadlecová	přednosta oční kliniky fakultní nemocnice UK v Praze
27.6.1968	docent dr.	A[lois]	Knop	pedagogický institut v Ostravě
27.6.1968 i 19.7.1968		Karel	Kosík	filozof [a člen ÚV KSČ]
27.6.1968 i 19.7.1968	akademik	Jaromír	Koutek	geolog
27.6.1968	ing., CSc.	Miroslav	Král	Vysoká škola politická ÚV KSČ

27.6.1968 i 19.7.1968	profesor MUDr., DrSc.	Jiří	Král	přednosta Ústavu tělovýchovného lékařství v Praze
27.6.1968		Karel	Krautgartner	dirigent Tanečního orchestru Čs. rozhlasu
27.6.1968		Otomar	Krejča	režisér
27.6.1968	profesor MUDr., DrSc.	Vladislav	Kruta	přednosta Fyziologického ústavu Univerzity J. E. Purkyně v Brně
27.6.1968 i 19.7.1968	akademik	Vilém	Laufberger	přednosta laboratoře grafických vyšetřovacích metod v Praze
27.6.1968	profesor MUDr.	Pavel	Lukl	přednosta interní kliniky Palackého univerzity v Olomouci, předseda Kardiologické společnosti a vicepresident Evropské kardiologické společnosti
27.6.1968		Zuzana	Marysová	Státní statek Chotěbuz
27.6.1968		Jiří	Menzel	režisér
27.6.1968		Vladimír	Mostecký	technik ČKD
27.6.1968		Jaroslav	Němec	dělník ČKD
27.6.1968		Josef	Neveršil	dělník ČKD
27.6.1968 i 19.7.1968	JUDr.	Božena	Pátková	advokátka, Praha
27.6.1968	dipl. ing.	Emil	Petýrek	ředitel Hornického ústavu ČSAV, člen korespondent ČSAV
27.6.1968 i 19.7.1968	profesor MUDr., DrSc.	Otakar	Poupa	vedoucí 3. odd. Fyziologického ústavu ČSAV v Praze, člen korespondent ČSAV
27.6.1968	profesor MUDr., DrSc.	Jaroslav	Procházka	přednosta chirurgické kliniky Fakultní nemocnice v Hradci Králové
27.6.1968		Yvonne	Přenosilová	zpěvačka
27.6.1968	národní umělec	Alfréd	Radok	režisér
27.6.1968		Emil	Radok	filmový režisér
27.6.1968		Jiří	Raška	olympijský vítěz
27.6.1968	národní umělec	Jaroslav	Seifert	[básník]
27.6.1968	profesor MUDr., DrSc.	[Bohumil]	Sekla	přednosta Biologického ústavu UK v Praze
27.6.1968	akademik DrSc.	Zdeněk	Servít	ředitel Fyziologického ústavu ČSAV v Praze

27.6.1968	docent ing., CSc.	Jiří	Sláma	Výzkumný ústav ekonomiky průmyslu a stavebnictví v Praze
27.6.1968		Jiří	Snížek	technik ČKD
27.6.1968 i 19.7.1968	profesor MUDr., DrSc.	Oldřich	Stary	rektor Karlovy univerzity v Praze, člen korespondent ČSAV [a člen ÚV KSČ]
27.6.1968		Jiří	Suchý	básník
27.6.1968 i 19.7.1968	docent MUDr.	Mojmír	Ševčík	krajský traumatolog Severomoravského kraje, Ostrava [19. 7. uvedeno Vojmír Ševčík]
27.6.1968		Karel	Šilha	dělník ČKD
27.6.1968		Jiří	Šlitr	hudební skladatel
27.6.1968		Václav	Šroub	dělník ČKD
27.6.1968		Jan	Švankmajer	filmový režisér
27.6.1968		Marie	Tomášová	herečka
27.6.1968	profesor PhDr., DrSc.	Ladislav	Tondl	Kabinet teorie a metodologie vědy ČSAV v Praze
27.6.1968		Josef	Topol	spisovatel
27.6.1968	národní umělec	Jiří	Trnka	režisér a výtvarník
27.6.1968		Jan	Tříška	herec
27.6.1968		Ludvík	Vaculík	novinář (autor tohoto textu)
27.6.1968 i 19.7.1968	profesor MUDr., DrSc.	Jan	Vanýsek	prorektor Purkyňovy univerzity v Brně
27.6.1968	profesor MUDr., DrSc.	V[áclav]	Vejdovský	přednosta oční kliniky Palackého univerzity v Olomouci
27.6.1968	docent MUDr.	Jiří	Velemínský	krajský internista Severomoravského kraje, Ostrava
27.6.1968		Karel	Vojíš	dělník ČKD
27.6.1968 i 19.7.1968	národní umělec	Jaroslav	Vojta	člen činohry Národního divadla
27.6.1968		Viktor	Vörös	dělník ČKD
27.6.1968	národní umělec	Jan	Werich	[herec]
27.6.1968 i 19.7.1968	akademik	Otto	Wichterle	ředitel Ústavu makromolekulární chemie ČSAV v Praze
27.6.1968 i 19.7.1968	plukovník	Emil	Zátopek	olympijský vítěz

27.6.1968 i 19.7.1968		Dana	Zátopková	olympijská vítězka
27.6.1968	ing.	Jindřich	Zogata	agronom, Karviná
19.7.1968		Antonín	Brožek	horizontář, ČKD
19.7.1968		Fedor	Cádra	
19.7.1968		Lumír	Čivrný	[překladatel a spisovatel]
19.7.1968		Jaroslava	Doubravová	jeřábistka, ČKD
19.7.1968		Miloš	Fiala	
19.7.1968		Hermína	Franková	[spisovatelka]
19.7.1968	[ing. arch.]	Jiří	Gočár	[architekt, člen ÚV KSČ]
19.7.1968		Karel	Gott	[zpěvák]
19.7.1968	profesor MUDr.	Arnošt	Gutmann	[lékař]
19.7.1968		Stanislav	Havelka	karuselář, ČKD
19.7.1968		Josef	Híršal	[básník a překladatel]
19.7.1968		Zdeněk	Chotěnovský	
19.7.1968		Václav	Jakubů	kontrolor, ČKD
19.7.1968	profesor dr.	O.	Janota	[pravděpodobně Otakar Janota, primář neurologického oddělení Nemocnice na Bulovce]
19.7.1968		Iva	Janžurová	[herečka]
19.7.1968		Jiřina	Jirásková	[herečka]
19.7.1968		Milan	Jungmann	[literární kritik, šéfredaktor <i>Literárních listů</i>]
19.7.1968		Jan	Kačer	[herec]
19.7.1968		Karel	Kachyňa	[filmový režisér]
19.7.1968		Lubor	Karban	soustružník, ČKD
19.7.1968		Vlado [Vladimír]	Kašpar	[novinář,] předseda ÚV ČSN
19.7.1968		Ivan	Klíma	[spisovatel]
19.7.1968		Pavel	Kohout	[spisovatel]
19.7.1968		Tomáš	Kosta	[ekonom]
19.7.1968		Jan	Kotík	[výtvarník]
19.7.1968		Ivan	Kříž	[spisovatel]
19.7.1968		Milan	Kundera	[spisovatel]
19.7.1968		J. S.	Kupka	[pravděpodobně Jiří Svetožár Kupka, scenárista]
19.7.1968		Julius	Kužel	mistr, ČKD
19.7.1968		Miroslav	Liďák	(Haďák)
19.7.1968		A[ntonín] J[aroslav]	Liehm	[novinář]

19.7.1968		Sergej	Machonin	[literární kritik a překladatel]
19.7.1968		Václav	Mareš	
19.7.1968		Jiří	Moravec	architekt
19.7.1968		Irena	Mošovská	jeřábistka, ČKD
19.7.1968		Pavel	Nauman	
19.7.1968		Marie	Novotná	jeřábistka, ČKD
19.7.1968		Drahomíra	Novotná	[filmová historička]
19.7.1968		Jiří	Novotný	architekt
19.7.1968		Ludvík	Pacovský	tajemník FITES
19.7.1968		František	Pavlíček	[dramatik, člen ÚV KSČ]
19.7.1968	docent MUDr.	Boh[umil]	Peleška	[ředitel Výzkumného ústavu pro elektroniku a modelování v lékařství, Praha]
19.7.1968		Dušan	Pokorný	
19.7.1968		Jan	Procházka	[spisovatel, člen ÚV KSČ]
19.7.1968		Jaroslav	Putík	
19.7.1968	dr.	Dušan	Ruppeltdt	
19.7.1968		Jiří	Schmidt	[malíř]
19.7.1968		Josef	Slaninka	frézař, ČKD
19.7.1968		Jindřiška	Smetanová	[spisovatelka]
19.7.1968		František	Soukup	soustružník, ČKD
19.7.1968		Jaroslav	Stádník	soustružník, ČKD
19.7.1968		Karel	Šiktanc	[básník]
19.7.1968		Josef	Škvorecký	[spisovatel]
19.7.1968	prof.	O[takar]	Šmahel	[přednosta Výzkumného ústavu experimentální terapie, Praha]
19.7.1968		Jiří	Štaidl	[textář]
19.7.1968		Martin	Vaculík	[člen ÚV KSČ]
19.7.1968	docent dr.	Zdeněk	[Vahala]	
19.7.1968		Ludvík	Veselý	
19.7.1968		Felix	Vodička	[literární teoretik]
19.7.1968		Hela	Volanská	
19.7.1968		František	Vrba	[překladatel a kritik]
19.7.1968		Miroslav	Zelinka	horizontář, ČKD
19.7.1968	profesor MUDr., DrSc.	Jaroslav	Krůta	[pravděpodobně se jedná o omyl a je míněn Vladislav Kruta]

Literární listy, roč. 1, č. 18 (27. června 1968), s. 3; zvláštní vydání z 19. července 1968, s. 1

Příloha č. 4

Omluva o 992 slovech

A jestliže uslyšíme nespravedlivé výčitky, velkoryse je přejdeme – a doma o nich znovu přemýšlejme. Svě spravedlivé výčitky si ponechme pro sebe. V tomto čase sporů vracejme řeč na to, co je nám společné a v čem se můžeme se Slováky shodnout.

Tedy těchto jedenačtyřicet slov jsem už věru mohl přidat! Však jsem je tam původně měl. Ale pak jsem je musel vyškrtnout pod tlakem okolností, které se pokusím vylíčit. Prosím předsednictvo ÚV KSS, aby moje vysvětlení považovalo za omluvu, kterou musí odmítnout.

Totíž bylo to tak. Já jsem „Dva tisíce slov“ psal osm dní, vždycy když jsem přišel z práce. Píšu pomalu, protože mockrát přepisuju, a můžu psát, až když všichni u nás jdou spát, protože máme blbý byt. V těch dnech však nebylo klidu ani v noci, protože v naší ulici vyměňovali koleje. To mi každý dosvědčí. Když jsem zavřel okno, bylo zas moc vedro. Na schůzku s vědci, kam jsem měl přinést už návrh textu, jsem se přišel jenom omluvit. Až k dalšímu termínu jsem měl text pohromadě, ovšem nevěděl jsem, kolik těch slov je. Chtěl jsem jich mít dva tisíce, když do jednoho tisíce jsem se nevešel, ač to bylo mým původním úmyslem. Na schůzce jsem dostal množství připomínek, jimž jsem přes neděli podle možnosti vyhověl. Na téže schůzce jsme se dohodli, koho požádáme o podpis. Já jsem navrhl kromě jiných také Přenosilovou,¹ protože se mi od ní líbí píseň „Už to nejde dál“, a taky Smrkovského,² na což však někdo namítl, že to by byla tragédie. Taky jsme pomýšleli získat ministra Galušku,³ což jsem měl na starosti já, ale nevykonal jsem to, protože z naší redakce se téměř nedá telefonovat. Když jsem se dovolal, zas tam nebyl Galuška, tak jsem mu aspoň nechal vzkaz, jestli bych mohl zavolat večer. Večer jsem však na to úplně zapomněl, kamsi jsme se ženou šli a Galuška volal sám. Ten, s kým u nás mluvil, byl však náš desetiletý syn Jan, který mi až ráno řekl: „Tato, a máš volat jakéhosi Galušku.“ Když jsem volal na ministerstvo, Galuška tam nebyl. Taky jsme chtěli mít podpis Matušky,⁴ Kvašňáka⁵ a Kriegla.⁶ Matuška odjel, Kvašňák nebyl k sehnání a od Kriegla jsme upustili, protože někdo správně poznamenal, že ten by z toho mohl mít průser. Tím odpadl i Borůvka⁷ a vůbec celé pokrokové křídlo, protože jsme si řekli: buď získáme všechny politiky, kteří mají v národě sympatie, nebo je nebudeme jednotlivě kompromitovat.

Po nikom se nechtělo, aby podpisoval něco naslepo. Možné však je, že někteří četli text jen letmo, nebo ho četli celkem až po Kodajovi,⁸ jelikož nám věřili. Někteří vyslovovali jednotlivé námítky, jenže každý jinou; nebylo možno s každou z nich znovu obházet všechny podepsané.

Ale nyní ještě k práci na textu. Když byl hotov a projednán, dodatečně a bez ničí připomínky jsem vepsal ony tři věty, které jste četli na začátku této omluvy. Teď bylo konečně možno slova definitivně spočítat. Potřeboval jsem však nutně pracovat na „obrodném procesu v Semilech“, proto jsem požádal nejstaršího syna

Martina, aby slova spočítal a za každou stovkou udělal značku. Když je spočítal, nechal je tam ležet a kamsi šel. Namátkou jsem překontroloval jednu stovku: bylo v ní o sedm slov víc. V další bylo o deset míň. Ani jedna stovka nesouhlasila! To mě rozzuřilo a spíš roztrpčilo. Připadalo mi, že jsem na všecko sám. Stranické konference přede dveřmi. Začal jsem počítat úplně od začátku a čekal jsem, až se syn vrátí. Když přišel, tak místo aby pokračoval v přepočítávání, kde jsem přestal, začal se hádat a schválně přepočítával po mně všecko od začátku. Žádnou chybu ovšem nenašel, přestože⁹ já jsem každou stovku kontroloval nejmíň třikrát. Přiznávám, snad jsem v této chvíli přecenil tuto stránku věci. Byl jsem také velice nervózní, protože co chvíli někdo telefonoval a žádal mě, abych napsal o křivdě, která se mu stala. Řekl jsem, že teď nemůžu. Synovi jsem ostře pravil, že to je typické pro jejich generaci: ani tu nejmenší práci neprovedou spolehlivě, což je vina školy, tedy starého režimu. Vyslovil jsem naději v příchod doby, kdy takové lidi nikdo nepřijme do zaměstnání. V té chvíli přišla z práce má žena. Dopálilo ji, že zas křičím, a přidala se na synovu stranu. K národu prý mluvím, ale aby nám přišli spravit vodovodní trubku, toho nedocílím. Dopočítal jsem jaksi slova, bylo jich 2032. Už jsem se na to vykašlal.

Druhý den jsem vzal slova do redakce. Pořád jich bylo 2032. Ještě telefonoval prof. Brod¹⁰ a tlumočil mi shodnou připomínku několika nekomunistů: mělo být výrazněji řečeno, že i oni chtějí, aby příští ústřední výbor komunistické strany byl lepší. To vyžadovalo slova navíc, a já měl naopak škrtat. Musím podotknout, že v naší redakci se také nedá pracovat. V hluku, zmatku a neustálém vyrušování jsem musel nahonem zredukovat počet slov. Vyškrtl jsem ovšem napřed ony tři věty, neboť ty nikdo ze signatářů ani nečetl.

Teď když je čtu, stejně nevím, jestli by byly předešly slovenskému roztrpčení. Jejich účelem bylo vyzvat český rozum k soudnosti, s níž se lépe projednají naše společné starosti. Věcně však nepřidávaly nic k tomu, co jsme řekli: „Považujeme federalizaci za způsob řešení národnostní otázky, jinak je to jen jedno z významných opatření k demokratizaci poměrů. Režim – v českých zemích zvlášť a na Slovensku zvlášť – se tím ještě neřeší. Vláda stranicko-státní byrokracie může trvat, na Slovensku dokonce o to líp, že jako ‘vybojovala větší svobodu’.“

I po promyšlení stanoviska ÚV KSS nemám na tom já osobně co měnit. Myslím si opravdu, že první naší společnou věcí vedle federalizace je dosáhnout odchodu takových funkcionářů, jací utvořili v republice režim, v němž se všecko rozumné, tedy i federalizace, zdrželo o dvacet roků. Mezi námi a Slováky není nic, co by nešlo rozumně dohodnout, předpokladem však je, že se zbavíme lidí, kteří brání rozumu pracovat. Snažili jsme se říci, že se jich musíme zbavovat metodami radikálního násilí, které nevybočí z mezí zákona.

Bratři Slováci! Až to budete podle své potřeby a jen ze své vůle dělat, prosím, či byste to mohli zařídit tak, aby to zas nebylo na mě.

- 1 Yvonne Přenosilová (1947), zpěvačka populárních písní, po porážce „pražského jara“ emigrovala do SRN.
- 2 Josef Smrkovský (1911–1974), ve významných stranických a státních funkcích již od roku 1945, v letech 1951–1955 vězněn, v roce 1963 celkově rehabilitován, od dubna 1968 do ledna 1969 předseda Národního shromáždění ČSSR a od března 1968 do dubna 1969 člen předsednictva ÚV KSČ, 1970 vyloučen z KSČ.
- 3 Miroslav Galuška (1922), od dubna do prosince 1968 československý ministr kultury, poté do července 1969 v téže funkci v české vládě, zároveň v letech 1968–1969 poslanec České národní rady.
- 4 Waldemar Matuška (1932–2009), jeden z nejpoblárnějších zpěváků 60. let i pozdější doby, v roce 1986 emigroval do USA.
- 5 Andrej Kvašňák (1936–2007), slovenský fotbalista, v 60. letech jedna z opor československé fotbalové reprezentace.
- 6 František Kriegel (1908–1979), lékař a politik, v letech 1964–1969 poslanec Národního (resp. Federálního) shromáždění, od dubna 1968 předseda Ústředního výboru Národní fronty a od června 1968 člen předsednictva ÚV KSČ, z obou funkcí odvolán na konci srpna 1968 na nátlak Sovětů, poté co odmítl podepsat tzv. moskevský protokol, v květnu 1969 vyloučen z KSČ a v říjnu 1969 zbaven poslaneckého mandátu, v 70. letech činný v opozičním hnutí, signatář Charty 77.
- 7 Josef Borůvka (1911–1979), v letech 1946–1969 poslanec Národního (resp. Federálního) shromáždění, od ledna do dubna 1968 člen předsednictva ÚV KSČ, poté do prosince 1968 československý ministr zemědělství a výživy, v roce 1970 vyloučen z KSČ.
- 8 Generálplukovník a poslanec Národního shromáždění Samuel Kodaj na parlamentní schůzi 27.6.1968 ostře odsoudil „Dva tisíce slov“ a interpeloval v této věci vládu.
- 9 Podle smyslu by zde mělo být spíš slovo „protože“.
- 10 Profesor Jan Brod, ředitel Ústavu pro choroby oběhu krevního v Praze, jeden z iniciátorů manifestu „Dva tisíce slov“.

Příloha č. 5

Informace o šetření vzniku prohlášení 2000 slov, jeho autorů a organizátorů

Na základě usnesení květnového pléna ÚV KSČ o zavedení stranického šetření s autory a organizátory prohlášení 2000 slov pověřila 6. června 1969 plenární schůze ÚKRRK KSČ¹ skupinu členů komise k zjištění autorů a organizátorů prohlášení a okolností, za nichž bylo prohlášení organizováno a zveřejněno. Dále uložila, aby zjištěné výsledky a návrhy na opatření dle míry odpovědnosti pracovní skupina předložila plénu ÚKRRK KSČ.

Pracovní skupina ve složení J. Valenta, M. Vecker, J. Loužil, J. Pavlis a pracovnice ÚKRRK M. Lhotová z publikovaných dokladů, a zejména osobních pohovorů s autory a organizátory prohlášení 2000 slov zjistila:

a) Text prohlášení „2000 slov určených dělníkům, zemědělcům, úředníkům, vědcům, umělcům a všem!“² uveřejnily Literární listy, Práce, Zemědělské noviny a Mladá fronta v celkovém nákladu 1 300 000 výtisků.

Text prohlášení potvrdilo souhlasem anebo podpisem 70 občanů, z toho 22 členů KSČ. Ze signatářů prohlášení byla polovina vědců a umělců, z nich 15 lékařů.

b) Dodatek prohlášení 2000 slov „Jen několik slov“ (zveřejněný také výše uvedenými redakcemi)³ potvrdilo souhlasem anebo podpisem 64 občanů (z původních signatářů 20), z toho 35 členů strany.

Sdělení důvodů vzniku prohlášení 2000 slov:⁴

Při pohovoru s více vědeckými pracovníky – prof. MUDr. J[anem] Vanýskem, prof. L[adislavem] Tondlem, doc. M[iloslavem] Králem a šéfredaktory M[ilanem] Jungmanem,⁵ M[iroslavem] Jelínkem, Z[deňkem] Fořtem, L[adislavem] Velenským a autorem prohlášení L[udvíkem] Vaculíkem – bylo zjištěno, že původní myšlenka o prohlášení vědců a dalších vznikla ve skupině lékařů z iniciativy prof. J[ana] Broda, dále prof. [Bohumila] Sekla,⁶ akad[emika] [Otto] Wichterleho a dalších – dle jejich sdělení – z obavy, že po dobu prázdnin a dovolených by se mohl postup demokratizace zastavit. O záměru prohlášení ovlivnit jednání mimořádných okresních konferencí KSČ, jak uvedl v článku „Omluva o 992 slovech“ L. Vaculík, bylo hovořeno zprvu jen ojediněle a vznikl bezprostředně před konáním konferencí, jejichž jednání měli zájem ovlivnit.

Vedle prohlášení 2000 slov mělo na jednání okresních konferencí vliv zejména nerozhodné a nejednotné vystupování členů předsednictva ÚV KSČ k přijatému kritickému stanovisku prohlášení.

Vzniklá psychóza a nejednotné vystupování předních funkcionářů ÚV KSČ nepříznivě ovlivnilo i závěry okresních konferencí k stanovisku předsednictva ÚV KSČ.

Vznik textu prohlášení 2000 slov a způsob získávání signatářů

Dle sdělení L. Vaculíka autoři myšlenky prohlášení vědců k dalšímu postupu demo-

kratizace prof. J. Brod, prof. Sekla a akad[emik] Wichterle jej požádali o zpracování textu prohlášení se záměrem již uvedeným. Po konzultaci návrhu textu jej upravil a předal prof. Brodovi. Pokud je mu známo, získávání souhlasu dalších občanů s textem prohlášení prováděl prof. Brod, prof. Sekla a akad[emik] Wichterle.

Dle sdělení prof. Tondla, prof. Vanýska, M. Jungmana a dalších získávání signatářů k textu 2000 slov bylo prováděno na pracovních schůzkách profesorů a vědeckých pracovníků a různých poradách bližších známých i telefonickými hovory. Někteří signatáři po vyjádření souhlasu s textem prohlášení získávali další.

Podobnou formou konzultovali připomínky k textu prohlášení. Přes více připomínek, zejména k pasáži vyzývající k demonstracím, stávkám a dále k některým hrubým slovním výrazům, nedůstojným vědců (koryta, prošustruje a jiné – písemné připomínky prof. Vanýska), obhájili autoři návrh textu zdůvodněním krátkostí času k další konzultaci nové úpravy a nutností urychleného zveřejnění prohlášení.

Uvedenou manipulací s návrhem textu prohlášení se někteří občané stali jeho spoluautory – signatáři. Vyskytl se případ, že ošetřovatelka prasnic z Chotěbuze, získaná pohovorem agronoma z Karviné, po zveřejnění jejího jména pod prohlášením protestovala, že je nepodepsala. Dle sdělení L. Vaculíka byly podpisy signatářů a seznam podpisů, autorizovaný prof. Brodem, předány redakci Literárních listů. Podpisy signatářů a další podklady k prohlášení spálil L. Vaculík po příchodu spojeneckých vojsk.

Hlavní organizátoři prohlášení 2000 slov

Dle sdělení šéfredaktorů M. Jungmana z L[istů], M. Jelínka z M[ladé] F[ronty], Z. Fořta z Z[emědělských] N[ovin] a L. Velenského z Práce projednávali zajišťování jednotného zveřejnění prohlášení 2000 slov v redakcích prof. J. Brod a L. Vaculík a ve dvou redakcích se s nimi zúčastnili jednání prof. L. Tondl a akad[emik] Wichterle. Na připomínky šéfredaktorů a jejich pracovních kolektivů, zejména k pasáži o výzvě k demonstracím, stávkám a ustavování výborů, reagovali všichni jednotně, že krátkost času⁷ – 3 dny před okresními konferencemi a jejich ovlivnění – vyžaduje urychlené a jednotné zveřejnění prohlášení 2000 slov. Po zdůvodnění, že projednávání připomínek se všemi signatáři by zveřejnění prohlášení zdrželo, souhlasili šéfredaktoři s otištěním návrhu textu.

Po zveřejnění prohlášení 2000 slov docházelo uvedeným redakcím množství stanovisek od jednotlivců, kolektivů, závodů a ze všech úseků společenského života na podporu prohlášení. Zamítavých stanovisek, včetně anonymů, obdržely redakce jen několik (např. redakce M[ladé] F[ronty] asi 30).

Ohlyasy na prohlášení publikovaly redakce z vlastní iniciativy. Odmítavá stanoviska k prohlášení a upozornění na rozpoutávání hysterie na stránkách tisku zanikla. (Šéfredaktoři to zdůvodňují, že je uveřejňovali více, než odpovídal poměr ohlasů.)⁸ S odvoláním se na tehdejší svobodu tisku text prohlášení 2000 slov se stranickými orgány nekonzultovali.

Po přijetí stanoviska předsednictva ÚV KSČ k prohlášení 2000 slov, které je odmítlo jako politicky neodpovědné, uvedené redakce stanovisko zveřejnily. To však zaniklo v množství článků na podporu prohlášení 2000 slov, včetně vybraných

stanovisek z okresních konferencí podporujících prohlášení. (Např. z obvodní konference Prahy 1, konference VŠ Prahy, Brna a další.) Neuváděli (!) však stanoviska okresních konferencí na podporu usnesení předsednictva ÚV KSČ. V uvedené publikaci již redakce poměr ohlasů nerespektovaly.

Vznik dodatku 2000 slov „Jen několik slov“, který byl jednotně zveřejněn po 3 týdnech [od] původního prohlášení

Dle sdělení šéfredaktora Listů M. Jungmana po projednání prohlášení 2000 slov v předsednictvu ÚV KSČ byl A[ntonín] J[aroslav] Liehm požádán s[oudruhem] [Oldřichem] Černíkem, členem předsednictva ÚV KSČ, aby autoři prohlášení 2000 slov vhodnou formou reagovali na vzniklou politickou situaci.

Podobné jednání bylo provedeno dalším členem předsednictva ÚV KSČ MUDr. [Františkem] Krieglem s prof. J. Brodem, prof. Seklou, akad[emikem] Wichterlem a dalšími.

Po uvedeném jednání napsal A. J. Liehm text článku „Jen několik slov“, který dle sdělení byl konzultován [s] již uvedenými členy předsednictva ÚV KSČ.

Projednávání souhlasu signatářů 2000 slov prováděl prof. J. Brod, akad[emik] Wichterle a prof. Sekla. Dle zveřejněného článku „Jen několik slov“ uvedený text podepsalo anebo s ním souhlasilo 20 původních signatářů (další byli již na dovolené a prázdninách), získáno bylo dalších 44 občanů, většinou členů strany. Získávání souhlasu anebo podpisy uvedeného textu bylo také prováděno (!) na aktivu kulturních pracovníků ÚV KSČ.

Zveřejnění článku „Jen několik slov“ projednávali v redakcích prof. J. Brod, prof. Sekla a akad[emik] Wichterle.

Článek „Jen několik slov“, i když mírněji hodnotil politicky vývoj v zemi, v podstatě vyjadřoval původní prohlášení 2000 slov.

x x x

Plenární zasedání Ústřední kontrolní a revizní komise KSČ konané ve dnech 4. a 5. září 1969 rozhodlo:

1. zavést disciplinární řízení se soudruhy
  - prof. MUDr. Janem **Brodem**, DrSc., ředitelem Ústavu pro choroby oběhu krevního,⁹
  - prof. PhDr. Ladislavem **Tondlem**, DrSc., z Kabinetu teorie a metodologie vědy ČSAV
  - doc. inž. Miloslavem **Králem**, býv[alým] vedoucím katedry teorie řízení VŠP¹⁰
  - A[ntonínem] J[aroslavem] **Liehm**, redaktorem;
2. materiály k dalším organizátorům 2000 slov připojit k podkladům ke stranickému šetření, případně disciplinárnímu řízení, které je proti nim již vedeno jinými orgány. Jedná se o:
  - Milana **Jungmana**, býv[alého] šéfredaktora Listů,
  - Ladislava **Velenského**, býv[alého] šéfredaktora Práce,
  - Zdeňka **Fořta**, býv[alého] šéfredaktora Zemědělských novin (byro ÚKRRK),

- Miroslava **Jelínka**, býv[alého] šéfredaktora Mladé fronty (byro ÚKRRK),
- Ludvíka **Vaculíka**, redaktora.¹¹

Národní archiv (Praha), fond 1504 (Sekretariát ÚV KSČ 1966–1971 – původní označení fondu 02/4), svazek 38, archivní jednotka 63, bod 5 – Informace o šetření vzniku prohlášení 2000 slov, jeho autorů a organizátorů. Materiál pro 63. schůzi sekretariátu ÚV KSČ ze dne 13. října 1969

-
- 1 ÚKRRK KSČ – Ústřední kontrolní a revizní komise Komunistické strany Československa.
  - 2 Název provolání je v dokumentu uveden nepřesně, ve skutečnosti zněl „Dva tisíce slov, které patří dělníkům, zemědělcům, úředníkům, vědcům, umělcům a všem“.
  - 3 Článek „Jen několik slov“ byl zveřejněn pouze ve zvláštním vydání *Literárních listů* 19.7.1968 (s.1) a v *Mladé frontě* o den později (20.7.1968, s. 1n.).
  - 4 Tento a následující „mezititulky“ jsou v originálu podtrženy.
  - 5 Správná podoba jména je Milan Jungmann, v dokumentu se všude uvádí chybně „Jungman“.
  - 6 Správně má být: [Bohumila] Sekly.
  - 7 V dokumentu je formulace „pro krátkost času“, uvedená předložka ale narušuje větnou vazbu.
  - 8 Věta v závorce vyznívá v daném kontextu nelogicky; relativně vyšší zastoupení odmítavých stanovisek v publikovaných ohlasech sotva může vysvětlit jejich „neviditelnost“.
  - 9 Rukopisná poznámka „vyloučen“.
  - 10 VŠP – Vysoká škola politická.
  - 11 Rukopisná poznámka „vyloučen“.

Politické rozpravy intelektuálů za „pražského jara“

Karel Hrubý

Během roku 1968 se objevovaly v českých a slovenských časopisech články, statě a úvahy, které vyjadřovaly zklamání z pouhoročových let. Kritizovaly politické, justiční, hospodářské i kulturní poměry, ale také přinášely názory na to, co odstranit a zlepšit, k čemu se v budoucnu upnout, aby krize ve státě i společnosti byla překonána. Jejich autory byli převážně komunističtí intelektuálové středního věku (čtyřicátníci, tj. lidé narození většinou mezi roky 1920 a 1930, v menší míře starší), zejména spisovatelé, publicisté, vědečtí pracovníci, ale také političtí i odborářští funkcionáři. Do diskuse se brzy zapojili i nestraníci, většinou generačně mladší. Oba proudy se od sebe zřetelně lišily svými názory, hodnotovou perspektivou i vztahem k dosavadnímu politickému systému.¹ Početně tvořili nestraníci v diskusi sice menšinu, jejich argumenty ale představovaly vážnou názorovou alternativu.

Mezi komunistickými autory, kteří se v roce 1968 vyslovovali ke stavu systému a potřebě jeho reformy, byli silně zastoupeni lidé, kteří se stali členy KSČ už během války či krátce po ní. Některé k tomu přivedla teorie marxismu, respektive leninismu; u jiných byla rozhodujícím motivem ke vstupu do strany nikoli ideologie, ale vize společnosti zbavené vykořisťování a třídní nadvlády, představa společnosti

---

1 O generačním rozložení (a promísení) intelektuálů „pražského jara“, zejména jejich mladší složky, viz skica v příspěvku Miloše Havelky „První diskuse o tzv. normalizaci: Polemika Václava Havla a Milana Kundery 1968–1969“. In: KOSTLÁN, Antonín (ed.): *Věda v Československu v období normalizace (1970–1975)*. Praha, Výzkumné centrum pro dějiny vědy 2002, zejména s. 37 n., poznámky 3, 4 a 5.

svobodných lidí, naplněných duchem humanismu a spravedlnosti. Jedni i druzí však vstupovali do strany, která už nebyla jen marxistická, ale leninsky proměněná, a především stalinsky deformovaná, a v níž humanistickou víru překrývaly mocenské zájmy jejích špiček. Vstupem do strany se život této generace pronikavě změnil. Strana udávala témata a určovala formy myšlení i kritéria hodnocení svých stoupenců. Poskytovala mechanismy k realizaci toho, co se jim jevilo jako dějinné poslání. Dýchali její atmosféru, žili jejími problémy, opájeli se jejími úspěchy a vzrušovali se politickými a ideologickými půtkami v komunistickém táboře. Děni ve straně jim mnohdy nahrazovalo „celospolečenskou realitu“. Bezohledná likvidace „nepřátel“, k níž zejména v padesátých letech masově docházelo, se jim jevila jako nezbytný průvodní jev revoluce, v jejíž vznešené poslání ještě věřili.²

Proto také jejich vystřízlivění po roce 1956 a hledání nových podob systému bylo bolestné. Když byl stržen mámivý závoj stalinistické propagandy,³ začali překvapeně

---

2 S pozoruhodnou strízlivostí vylíčil později tuto tragickou záměnu stalinské skutečnosti za svůj mladistvý obraz socialismu Zdeněk Mlynář: „Stáli jsme proti nepříteli s veškerou vášní, jakou může člověk v tomto věku mít. Hlavní politickou ctností při našem černobílém vidění byla samozřejmě důslednost a radikalita. (...) Přenášeli jsme tedy svou válečnou mentalitu do prvních poválečných let, kdy se nám už otevřela možnost za něco bojovat. (...) Apoteóza Sovětského svazu a Stalina nebyla v roce 1945 v Československu něčím, co by člověka vyřazovalo z celonárodního nadšení pro svobodu a spravedlnost, které měly zavládnout v novém státě. (...) Poznali jsme a dychtivě jsme hltali ideologický odvar marxismu té doby. (...) A víra v komunistickou ideologii oné stalinistické provenience, kterou jsem po roce 1945 přijal já spolu s desetitisíci svých generačních vrstevníků, ospravedlňovala od začátku křížácké tažení proti nevěřícím. (...) ...byl tu jasný cíl: nepřítel zlikvidovat (tentokrát „jako třídu“), udělat to radikálně a bez kompromisů, a tím otevřít dveře nové, spravedlivé společnosti (tentokrát společnosti komunistické, v níž zavládne rovnost lidí, zmizí zdroje sociálních napětí a válek a dovrší se štěstí všeho lidstva). (...) Byli jsme sveráznou sektou i s tím, co ke každé skutečné sektě neodlučitelně patří: byli jsme šťastni uvnitř této sekty, spojení svými vlastními hodnotami a svou morálkou, jejichž zachovávání nám stále obnovovalo pocit oprávněné nadřazenosti vůči světu nevěřících, a tedy neuvědomělých. (...) Byli jsme ve skutečnosti také odpovědnými práčaty této strany, které její vedení dovedně využívalo všude, kde bylo v jeho zájmu, abychom nejenom radikálně pokřikovali, ale v rámci svých možností také jednali. Nikoho jsme ještě nesoudili a nepostavili na popraviště, ale už jsme schvalovali, že tak strana činí. Vlastníma rukama jsme prováděli jiné represe: různé prověrky a čistky, které znemožnily studium, životní uplatnění a existenci mnoha odpůrcům a kritikům naší víry z řad naší vlastní generace i z řad generací starších. A považovali jsme za přirozené, morální a spravedlivé, že jsme to my, koho politická moc, moc rodící se totalitní diktatury, hájí a preferuje. (...) ...my jsme tehdy skutečně věřili tomu, co hlásala stranická ideologie.“ (MLYNÁŘ, Zdeněk: *Mráz přichází z Kremle*. Praha, Mladá fronta 1990, s. 11–14.)

3 Sovětská skutečnost byla u nás v letech 1945–1948 málo známá, překrývala ji sympatie k SSSR jako osvoboditeli a garantovi odsunu Němců. To přetrvávalo do roku 1956, u mnohých i podstatně déle. Násilné metody kolektivizace a politické procesy 30. let sice starší generaci nezůstaly utajeny, mladí je však nemuseli už znát, a pokud na zprávy o nich narazili, považovali je za zkrslená tvrzení nepřátel sovětského režimu. (Viz BRENNEROVÁ, Christiane:

vnímat odchylky deformované praxe od své někdejší víry a optimistického očekávání.⁴ Přerod pluralitní demokracie v totalitní systém, jemuž po únoru 1948 horlivě napomáhali, se jim nyní jevil jako scestný, defektní. Mezi ideálem a skutečností zela hluboká propast. Srovnávali také pozdější stav se vzpomínkou na demokracii poválečné třetí republiky v její omezené národněfrontovní podobě a na tehdejší volnější poměry v komunistické straně. Neuvěřitelné pokřivení systému stalinskými metodami je nutilo ke „zpytování minulosti“ – také své osobní minulosti. Byli spoluviníky instalace stalinismu u nás – anebo jeho naivními oběťmi?⁵ Alespoň někteří si uvědomovali, že nárok režimu na totální manipulaci života i kultury celé společnosti nedeformoval jen mocenský systém, ale vyvolával také změnu myšlení a hodnocení *jednotlivců*, nástup zaslepeného fanatismu a oslabení vlastního svědomí, který i z nich dělal jiné lidi. Tváří v tvář obrazu deformovaného (pořád ještě marxisticko-leninského) „socialismu“ hledali kořeny své někdejší víry, svého někdejšího přesvědčení, svého ideálu. Odvraceli svůj kdysi obdivný pohled od Stalina zpátky k Leninovi – nepostřehli ještě, že deformace marxistického socialismu měla kořeny právě už v teorii leninismu, zejména v pojetí strany jako profesionální „revoluční avantgardy“, kterou Stalin pak jen cynicky zneužil ke své osobní diktatuře.⁶

Ex oriente lux? In: HAHNOVÁ, Eva (ed.): *Evropa očima Čechů*. Praha, Nakladatelství Franze Kafky 1997, s. 135.) Mnohé nedostatky v životě Sovětského svazu byly považovány za důkaz nezralosti zaostalého Ruska, nikoli za důsledky uplatňování komunistické ideologie. Heda Margoliová-Kovályová, manželka poúnorového náměstka ministra zahraničního obchodu, popraveného v procesu s Rudolfem Slánským, ve vzpomínkové knize *Na vlastní kůži*, kterou napsala společně s Erazimem Kohákem, doznala: „...my nejen nic nevěděli, ale i kdyby nám to někdo řekl, nebyli bychom mu věřili.“ (MARGOLIOVÁ-KOVÁLYOVÁ, Heda: *Na vlastní kůži*. Praha, Academia 2003, s. 14; 1. vydání Toronto, Sixty-Eight Publishers 1978.) Mluví tu o lidech, kteří vyprávěli pohádky o Sovětském svazu, kam utekli za války, a teprve po letech se odvažovali přiznat, že žili většinou v koncentracích nebo v bídných chalupách někde na Sibiři (*tamtéž*, s. 66). Propaganda, naivita i strach vytěsňovaly skutečnost stalinského režimu.

- 4 Představa socialismu byla po válce spojena s očekáváním, že systém „lidové demokracie“ tvoří zatím jen přechodovou fázi mezi kapitalismem a socialismem. Bude-li výsledným stavem socialismus sovětského typu či specifický socialismus československý, o tom v prvních letech po válce uvnitř strany nepanovala ještě jednota. Stejně tak existovaly odlišné názory na cesty a metody vedoucí k dosažení socialismu. (Viz DOBEŠ, Jan: Socialismus v politické teorii a praxi let 1945–1948. In: KOKOŠKOVÁ, Zdeňka – KOCIAN, Jiří – KOKOŠKA, Stanislav (ed.): *Československo na rozhraní dvou epoch nesvobody: Sborník z konference k 60. výročí konce druhé světové války*. Praha, Národní archiv – Ústav pro soudobé dějiny AV ČR Praha 2005, s. 280.)
- 5 Téměř paradigmaticky bylo toto dilema vyjádřeno v diskusi mezi dvěma historiky, Milanem Hüblem a Vilémem Prečanem, na stránkách *Československého časopisu historického* už v letech 1963 a 1964 (viz HRUBÝ, Karel: První desetiletí Československého časopisu historického (1953–1962). In: *Český časopis historický*, roč. 97, č. 4 (1999), s. 800).
- 6 Tento vývoj k diktatuře stranického aparátu nad ostatními obyvateli včetně dělnické třídy byl dávno předvídan jak některými marxistickými mysliteli (Karl Kautsky, Rosa Luxemburgová a jiní), tak kritiky marxismu, jako byl Tomáš Garrigue Masaryk nebo „revizionista“ Eduard Bern-

Objevovali znovu Marxe, zralého i mladého, a inspirovala je také minulost československého národněfrontovního socialismu z prvních poválečných let, který ještě nebyl stalinskými deformacemi plně postižen. Desetiletí mezi roky 1956 a 1966 bylo obtížným zápasem těchto procitajících intelektuálů s mocenským centrem o uvolnění cenzury a byrokratických pout. V červnu 1967 pak vypukla otevřená intelektuální revolta na čtvrtém sjezdu Svazu československých spisovatelů, kde vedle komunistů kriticky vystoupili i někteří nestraníci.⁷ A po lednu 1968 pojednou hráze vynucené stranické disciplíny a cenzury nečekaně povolily a uvolnily tok novému myšlení a hodnocení. Středem všech diskusí se stala otázka po podstatě socialismu a míře i formách demokratizace.

Mnohé příspěvky z této diskuse byly o dvacet let později vybrány do exilové publikace *Jaro 1968* s podtitulem *Čítanka pro děti a mládež*, vydané v roce 1988 redakcí časopisu *150.000 slov* pod vedením Antonína J. Liehma v nakladatelství Index v Kolíně nad Rýnem. Smyslem tohoto souboru textů, uvedeného několika příspěvky přednesenými na čtvrtém sjezdu Svazu československých spisovatelů, bylo připomenout mladým generacím myšlenky i dobovou atmosféru „pražského jara“. Třebaže o reprezentativnosti takového výběru lze vždy vést spor,⁸ zůstává význam této publikace v tom, že vyjadřuje kvas politických myšlenek z let 1967 a 1968 a zprostředkovává i dnešnímu čtenáři názory, přesvědčení a emoce tehdejších angažovaných intelektuálů v jejich bezprostřední, nezjednodušené podobě, jak byly vyslovovány v běhu a rozehvělé atmosféře oněch dnů. A protože výběr byl sestaven reformními komunisty, má přes svůj omezený rozsah do značné míry charakter *autoportrétu*; dovíme se z něj, jak sami vnímali a hodnotili takzvaný obrodný proces,⁹ v čem viděli nápravu minulých pochybení, jaké před-

---

stein. Jádrem této proměny bylo, že vedle přestavby strany na „avantgardu“ profesionálních revolucionářů zdeformoval Lenin marxistické pojetí svobody konceptem militantně pojatého „demokratického centralismu“, a zejména ostrým protikladem mezi (humanistickým) cílem a (nehumánními) prostředky. Zatímco Lenin schvaloval teror především proti kapitalistům, Stalin z něj učinil metodu vlády aparátu a posléze své osobní diktatury proti všem, kdo se mu postavili nebo se mu zdáli jen podezřelí.

7 Viz HRUBÝ, Karel: Tíha omylu. In: *Listy*, roč. 32, č. 3 (2002), s. 25–29.

8 Výběr je zřetelně jednostranný. Dominují v něm názory reformněkomunistických intelektuálů (filozofů, spisovatelů, publicistů), méně jsou zastoupeni politikové (a to jen tzv. progresivní) a nestraníci. Články pocházejí z *Literárních listů*, *Rudého práva*, *Reportéra*, měsíčníku *MY 68*, *Studenta* a *Kultúrného života*, zcela stranou zůstaly listy ostatních stran Národní fronty, odborů a mládeže stejně jako další periodika vydávaná komunisty a regionální tisk. Zaznamenány zde nebyly ani hlasy spontánně se vynořujících politických hnutí, jako byl Klub angažovaných nestraníků, obnovující se sociální demokracie nebo K 231. Zastoupeny jsou však nejcharakterističtější, především politické názory reformního proudu, které ukazují na šíři jeho myšlení ve vztahu k tzv. obrodnému procesu „pražského jara“. Srpnem 1968 výběr končí.

9 Odlišné akcenty politické rozpravy v roce 1968 podává memoárová kniha literárního historika a kritika Milana Jungmanna *Literárky – můj osud: Kritické návraty ke kultuře padesátých a šede-*

stavy měli o budoucnosti – a také v čem se střetávali se svými nekomunistickými oponenty.¹⁰

V popředí politických rozprav intelektuálů byly názory, které odsuzovaly stalin-
ské rysy dosavadního systému a usilovaly o nové politické uspořádání státu a spo-
lečnosti. Ráz jim však udával také tichý předpoklad, že nesmí být zpochybněno
spojenectví se Sovětským svazem a že diskuse zůstane v rámci ideově-politického
konceptu socialismu.¹¹ To znamenalo, že se bude pohybovat převážně na půdě stále
ještě oficiálně platného modelu (státního) socialismu, který byl prezentován jako
marxisticko-leninský. Ten měl být zbaven „deformací“ a reformován, nikoli však
odstraněn. Debata se točila hlavně kolem toho, jaký by tento „obrozený“ socia-
lismus měl být a jak daleko má či může jít demokratizace, respektive jaké úpravy
potřebuje stávající režim. V mnohém ohledu šly názory angažovaných intelektuálů
dále, než bylo ochotno připustit stranické vedení – včetně proreformní skupiny
kolem Alexandra Dubčeka a Josefa Smrkovského. Diskuse v médiích tak odkrývala
skutečné touhy občanské většiny jak z řad komunistů, tak i nekomunistů, kteří se
s dosavadním systémem buď vůbec neztotožňovali nebo byli s jeho chodem nespo-
kojeni. Tento článek chce upozornit na některé hlavní *myšlenky a koncepční před-
stavy o reformě režimu*, které se tenkrát objevovaly v tisku a měly vliv na smýšlení
velké části komunistů i na širokou veřejnost. Články, úvahy a rozhovory z let 1967
a 1968 jsou autentickým svědectvím, jak intelektuální protagonisté politické refor-
my uvažovali a co bylo v tomto období v popředí obecného zájmu.¹²

---

sátých let s aktuálními reflexemi (Brno, Atlantis 1999), která narozdíl od exilové antologie *Jaro 1968* nereprodukuje celé příspěvky, ale jen tematické zkratky diskuse v *Literárních listech*.

- 10 Jiný výbor článků z tohoto období sestavil Jiří Hoppe (HOPPE, Jiří (ed.): *Pražské jaro v médiích: Výběr z dobové publicistiky*. (Prameny k dějinám československé krize v letech 1967–1970, sv. XI.) Praha – Brno, ÚSD AV ČR – Doplněk 2004). Využívá méně časopisů, o které se opírá publikace *Jaro 1968*, zato více přebírá příspěvky z deníků *Práce*, *Mladá fronta* a *Rudé právo*. Větší pozornost zde věnuje otázce federalizace a také hlasům protireformních komunistů (Josef Jodas, Samuel Kodaj a jiní). Časově sahá záběr této antologie až do května 1969, kdy vedení strany zcela převzali do svých rukou „normalizátoři“. Součástí publikace jsou i přílohy důležitých usnesení předsednictva ÚV KSČ, vládních nařízení, zákonů a výnosy úřadů pro tisk z let 1966–1969. Na deseti stránkách je shrnuta chronologie událostí od ledna 1968 do května 1969.
- 11 Pavel Kohout v interview pro deník *Gazeta Wyborcza* k 30. výročí „pražského jara“ prohlásil: „Během pražského jara jsme věděli, že určitou hranici nemůžeme překročit, nešlo nám přece o to, abychom uskutečnili novou Budapešť 1956. Byly to tři věci: spojenectví se SSSR, vedoucí úloha strany, kontrola státu nad ekonomikou. Proto jsme ani my, členové strany, dokonce ani takoví lidé jako Havel nebo Patočka, tato dogmata nezpochybnili.“ (Převzato z internetových *Britských listů*, 8.1.1999).
- 12 Někteří z účastníků tohoto dění se v létě 1971 sešli v anglickém Readingu, aby tu na konferenci věnované „pražskému jaru“ zpětně posoudili, oč vlastně šlo, co vzniklo, resp. co bylo ztraceno během oněch rušných osmi měsíců. Příspěvky z tohoto setkání, které měly už povahu

Jaký model socialismu?

O socialismu se u nás v letech 1963 až 1968 uvažovalo ve třech rovinách: V rovině *teoretické* se hledaly „autentické“ kořeny v marxismu jako základu pro socialistické zformování společnosti, ekonomiky a státu.¹³ Daleko rozšířenější však bylo pojetí socialismu jako *sociálně-ekonomického systému*, charakterizovaného kolektivním vlastnictvím výrobních prostředků a vedoucí rolí komunistické strany; k reformě tohoto systému se také vztahovaly návrhy ekonoma Oty Šika a jeho spolupracovníků. Během „pražského jara“ však diskuse o socialismu přerůstala stále více k pojetí *socialismu jako společenského řádu*, v němž vztahy mezi mocí a občanstvem měly najít nový výraz ve změnách *politického* systému ve smyslu postupné demokratizace.¹⁴ V těchto diskusích se hledaly cesty k přeměně dosavadního *totalitního* systému v systém „*demokratického* socialismu“, v němž organizace společnosti a státu měla doznat podstatných změn ve fungování mocenských struktur, v metodách řízení,

---

obsáhlého hodnocení reformního úsilí osmašedesátého roku z pohledu tehdejších předních komunistických intelektuálů, vyšly ve sborníku *Systémové změny* (Kolín n/R., Index 1972). V roce 1971 se věnovalo hodnocení „pražského jara“ i pařížské *Svědectví* Pavla Tigrida, které ve svém 42. čísle přineslo články tří různě orientovaných autorů – Josefa Pokštefla, Ivana Svitáka a Rio Preisnera. Leccos z kritických a reformních myšlenek té doby zachytily i rozhovory, které s předními českými a slovenskými angažovanými intelektuály vedl v letech 1967 a 1968 publicista Antonín J. Liehm a které vyšly až po dvaceti letech pod názvem *Generace*. Kniha měla původně vyjít na jaře 1969 v Praze, její sazba byla ale rozmetána. Stránkové korektury však zůstaly zachovány a posloužily k exilovému vydání (Kolín n/R., Index 1988). Pražské vydání (Praha, Československý spisovatel 1990) je doplněno o rozhovory s Egonem Hostovským a Jiřím Voskocem a textem Jean-Paula Sartra. Karikatury spisovatelů nakreslil Adolf Hoffmeister. V roce 1978 se v bavorském Frankenu sešli ke společnému dialogu exulanti, kteří odešli za hranice po únoru 1948, s komunistickými intelektuály, kteří opustili republiku po srpnové okupaci či během 70. let. Pavel Tigrid vydal záznam z tohoto setkání pod titulem *Únor 1948 očima vítězů i poražených o třicet let později* (Kolín n/R., Index 1979). Ani tato publikace, přestože byla tematicky zaměřena k únorovým událostem, se nemohla vyhnout diskusi o „pražském jaru“; nebyla však už jeho přímým svědectvím, nýbrž historickou reflexí.

- 13 Diskusi nastartovala filozofická práce Karla Kosíka *Dialektika konkrétního*, která vyšla v nakladatelství ČSAV v Praze poprvé v roce 1963, o dva roky později znovu a v roce 1968 ve třetím českém vydání, po němž následovala řada překladů v jiných zemích. Stala se silným impulzem k zamýšlení nad podstatou nepokřiveného marxismu a jedním z erbovních znaků myšlenkového pohybu v Československu 60. let. (O intelektuálních kořenech „pražského jara“ viz KUSIN, Vladimír: *The Intellectual Origins of the Prague Spring: The Development of Reformist Ideas in Czechoslovakia*. Cambridge, Cambridge University Press 1971.)
- 14 „...musíme náš politický systém rozvíjet tak, aby politická demokracie byla formou rozvoje socialismu jako řádu, za který bojovala v čele celého národa *dělnická třída*, jejímž historickým životním zájmem je komunismus.“ (MLYNÁŘ, Zdeněk: Co dál s naší demokracií? In: *Rudé právo* (26.3.1968), s. 3; také in: *Jaro 1968*, s. 64–66, zde s. 66; HOPPE, J. (ed.): *Pražské jaro v médiích*, s. 99–103, zde s. 103.)

v rozšíření občanských práv a v zohlednění potřeb a zájmů obyvatelstva. V koncepci tohoto demokratického socialismu však stoupenci reformy neměli jasno.¹⁵

Nebylo jasno ani o tom, co vlastně se má rozumět pod základním pojmem „socialismus“, o jehož očistění od hrubých deformací takzvané obrodné hnutí usilovalo. V letech po únoru 1948 se u nás budoval socialismus sovětského typu.¹⁶ Ten ve svém chodu ekonomicky „zadržával“ a jeho realizace přinášela „deformace“ do života celé společnosti. Bylo proto pochopitelné, jestliže například Václav Müller se ptal po jeho podstatě: „Náš systém, který je výsledkem dvacetiletého úsilí, je nyní nazýván deformovaným socialismem. Je *deformovaný* socialismus stále ještě *socialismem*, anebo už něčím jiným? Bude to, co zbude, až odstraníme deformace, socialismem? Co to je skutečný, opravdový socialismus, či dále humánní, demokratický, lepší atd. socialismus?“¹⁷ Podobné rozpaky projevil spisovatel Ivan Klíma: „To, co se až dosud v naší zemi dalo, bylo blíže tomu, ‘proti’ čemu jsme. (...) Ale pro co to vlastně jsme? (...) Netkví kořen tragédie v samotném projektu? (...) ...proč už jednou nepoložit otázku ... zda je možno budovat fungující a šťastnou společnost na principech, které se tak často a tak úplně rozcházejí s tím, co víme, že potřebuje ke svému fungování moderní společnost a ke štěstí člověk druhé poloviny dvacátého věku?“¹⁸

Karel Kosík, nejvýraznější osobnost z domácích marxistických filozofů, který už na počátku šedesátých let ve své *Dialektice konkrétního* prošetřoval nosnost marxistické teorie, považoval za nutné znovu promyslet základní předpoklady socialismu tváří v tvář jeho „deformacím“: „Zdá se mi totiž, že takové všeobecně známé důsledky, jako je neúcta k člověku, destrukce svobody, zmasovění člověka, koncentrační tábory atd., jsou právě jen důsledky a my všichni zůstaneme v zajetí

15 Např. A. J. Liehm v předmluvě k seriálu rozhovorů s intelektuálními protagonisty doby napsal: „Ptají se nás po lednu 1968 stále častěji: Jakou společnost, jakou demokracii? Jaké má být budoucí Československo, co rozumíte pod pojmem ‘demokratický socialismus’? A my si v tu chvíli jasně uvědomujeme ... že není hotové koncepce ani alternativy, že země hledá, tápe, neví. A bude ještě dlouho hledat, tápat, nevědět.“ (LIEHM, Antonín J.: *Generace*. Praha, Československý spisovatel 1990, s. 10, kurzivou zvýraznil KH.)

16 Vilém Prečan poukázal na to, že se sice před únorem 1948 mluvilo v KSČ o různých cestách k socialismu, „ale pod pojmem socialismus se myslel právě jen a jen socialismus sovětského typu“ (PREČAN, Vilém: *Politika a taktika KSČ 1945–1948*. In: TIGRID, P. (ed.): *Únor 1948 očima vítězů i poražených*, s. 49–66, zde s. 60; také in: PREČAN, Vilém: *V kradeném čase: Výběr ze studií, článků a úvah z let 1973–1993*. Ed. Milan Drápala. Praha – Brno, ÚSD AV ČR – Doplněk 1994, s. 115–129, zde s. 124).

17 MÜLLER, Václav: Co je to socialismus? In: *Literární listy*, roč. 1, č. 13 (23.5.1968), s. 1 a 3; též in: *Jaro 1968*, s. 188–191, zde s. 189; HOPPE, J.: (ed.): *Pražské jaro v médiích*, s. 194–198, zde s. 196.

18 KLÍMA, Ivan: Jeden projekt a jedna strana. In: *Literární listy*, č. 9 (25.4.1968), s. 1 a 5; též in: *Jaro 1968*, s. 122–124, zde s. 122; HOPPE, J.: (ed.): *Pražské jaro v médiích*, s. 158–162, zde s. 159.

druhořadého a povrchního do té doby, dokud si neuvědomíme, že humanistický socialismus vychází z jiných základů než socialismus byrokratický...“ A připomíná scestnost vývoje po roce 1948 řečnickou otázkou: „Bylo dějinnou nevyhnutelností, aby se po roce 1948 zrušilo všechno demokratické ve jménu socialismu, takže se v roce 1968 ve jménu socialismu k tomuto demokratickému určitým způsobem znovu vracíme? Nebo šlo o zbytečnou dějinnou okliku, kterou si jiné národy s obdobnými tradicemi mohou ušetřit?“¹⁹ Podstatou socialismu není totiž podle Kosíka jen zespolečenštění výrobních prostředků, není jím ani „vědecky řízená společnost“, nýbrž jeho dějinným smyslem je především *osvobození člověka*: „...a socialismus má historické oprávnění, jen pokud je *revoluční a osvobozující alternativou*: alternativou k bídě, k vykořisťování, k útlaku, k nespravedlnosti, ke lži a mystifikaci, k nesvobodě, k nedůstojnosti a pokořování.“²⁰

Na jaře 1968, kdy už bylo i v komunistických zemích oficiálně přiznáno, že dosavadní systém, vnucovaný Stalinem celému „socialistickému táboru“, nebyl socialistický a vůbec už ne humanistický, přicházel jiný marxistický filozof a historik Robert Kalivoda s ještě mnohem pádnějším zjištěním: tento systém vůbec nebyl ani marxistický. Stalinský model socialismu byl podle něho *nemarxistickým* modelem, který likvidoval humanistickou podstatu marxistického socialismu: „Byrokraticko-machiavellistické pojetí výstavby socialismu zasadilo přitom drtivou ránu marxistickému socialismu právě tím, že si nasadilo marxistickou tvář. Patrně nejhorší důsledek byl ten, že marxistická autostylizace stalinismu vyvolala ve vědomí lidí bezprostřední, a v této své bezprostřednosti zcela přirozenou reakci, kladoucí mezi marxismus a stalinismus rovnítko.“ Toto zjištění vyjadřovalo podstatnou záměnu, jíž podlehly nejen masy, ale také intelektuálové, kteří se názorově a citově hlásili k marxistickému socialismu a nepostřehli, že jim byl podstrčen systém, jenž se svým popřením humanistického náboje s marxismem rozešel. Tak se stalo, že „stalinská deformace je v širokém okruhu progresivních sociálních sil, které jsou orientovány na výstavbu socialismu, pocíťována jako adekvátní forma socialistické revoluce“.²¹ Tato záměna stalinismu za socialismus se ovšem udržovala při životě nejen za „pražského jara“, ale ještě celá desetiletí po něm. O socialismu se i dnes často mluví také tehdy, je-li řeč o letech padesátých s jejich zločiny a brutalitou, jako by stalinsky deformovaný (bolševický) systém byl opravdu ještě socialismem.

19 LIEHM, A. J.: *Generace*, rozhovor s Karlem Kosíkem, s. 322–337, zde s. 329 a 332.

20 KOSÍK, Karel: Naše nynější krize. In: *Literární listy*, roč. 1, č. 7–12 (duben a květen 1968), zde č. 12 (16.5.1968), s. 3; též in: *Jaro 1968*, s. 128–138, zde s. 138; HOPPE, J. (ed.): *Pražské jaro v médiích*, s. 134–148, zde s. 147; též in: KOSÍK, Karel: *Století Markéty Samsové*. Praha, Československý spisovatel 1993, s. 25–62, zde s. 48 (zde vyšlo včetně nepublikované 6. a 7. části eseje).

21 KALIVODA, Robert: Demokratizace a kritické myšlení. In: *Literární listy*, roč. 1, č. 10 (2.5.1968), s. 1 a 13; č. 11 (9.5.1968), s. 6; též in: *Jaro 1968*, s. 148–155, zde s. 150 n.

Obraz socialismu v české společnosti šedesátých let osciloval někde mezi vysokým nárokem na lidskou svobodu a sociálními jistotami materiálního charakteru.²² Například předválečný komunistický novinář a básník Laco Novomeský, v padesátých letech vězněný, byl přesvědčen, že „lidé přijali socialismus mimo jiné i v naději, že jim otevře cestu k takové svobodě myšlení a projevu, jakou jim kapitalismus neotevřel“.²³ Podobně se vyjádřil spisovatel Jan Procházka: „Socialismus, chce-li obstát a chce-li být přitažlivý, nemůže být budován na nenávisti, podezřavosti, na nepravdách a na násilí, ale musí naopak člověku skýtat více svobod než kterékoli jiné zřízení. Jinak vznikl zbytečně.“²⁴ Václav Müller shrnul svou sondáž o přitažlivosti socialismu do méně vznešeného, pragmatického závěru: „Existující sociální jistota, nivelizace a slabý výkon ... tyto vlastnosti systému většiny lidí vyhovují, akceptují je, zvykli si na ně a – preferují je. Lze říci, že právě v nich spatřují hlavní klady dnešního socialismu, jsou pro ně synonymem socialismu.“²⁵ Ludvík Vaculík ohodnotil dosavadní „socialismus“ dokonce negativně: „Zkrátka, naše hlavní zkušenost je ta, že jsme nevybudovali socialismus svých představ. Přitom bylo samozřejmé o socialismu velice mnoho zjištěno, pojem byl mnohem přesněji vymezen, ale je to spíš vymezení negativní, daleko přesněji než kdy dříve víme, co socialismus není. Získali jsme, a s námi celé lidstvo, jednu další zkušenost, jak nelze dospět k šťastné budoucnosti.“²⁶ Marxisticko-leninský socialismus, jak ho realizovala komunistická strana a prezentovala její ideologická propaganda, ztratil ve vědomí kriticky myslících intelektuálů-komunistů své oprávnění.

---

22 Zcela odlišně se mu ovšem rozumělo v řadách katolických, kde – s výjimkou vedoucích funkcionářů národněfrontovní lidové ministrany – byl zřetelný odstup od marxistického pojetí socialismu. Katolíci kladli důraz na morální rozměr pojmu „socialismus“, jak to vyjádřil arcibiskup František Tomášek: „Slovem socialismus rozumím v širším smyslu trvalé a záměrné úsilí o naplnění každého spravedlivého přání každého člověka a o vyloučení jakéhokoliv zla, které jemu může škodit.“ (TOMÁŠEK, František: Náboženství a socialismus. In: *Literární listy*, roč. 1, č. 4 (21.3.1968), s. 4; též in: *Jaro 1968*, s. 56 n., zde s. 56; HOPPE, J. (ed.): *Pražské jaro v médiích*, s. 91 n., zde s. 91.)

23 LIEHM, A. J.: *Generace*, rozhovor s Ladislavem Novomeským, s. 16–32, zde s. 21 (první část rozhovoru, z níž pochází citace, byla pořizena již v lednu 1965).

24 PROCHÁZKA, Jan: a co si o tom myslíte vy? In: *MY 68*, roč. 5, č. 5 (květen 1968); též in: *Jaro 1968*, s. 85–87, zde s. 86 (titulek je názvem pravidelné rubriky, ve které Procházka odpovídal na dotazy čtenářů). Slovenská spisovatelka Zora Jesenská by se naproti tomu se svobodami, které poskytovala klasická demokracie, spokojila. V článku „Práva občana“ to formuluje takto: „...i dnes hovoríme, že budeme mať viac slobôd, než ich dávala klasická demokracia. Myslíme, že viac ich ani nepotrebujeme. Len nech tie isté slobody máme v podmienkach socializmu, čiže v systéme, kde je odstránené vykorisťovanie a kde niet privilegii vyplývajúcich z vlastníctva majetku.“ (JESENSKÁ, Zora: Práva občana. In: *Kultúrny život*, roč. 23, č. 14 (5.4.1968), s. 1 a 8; též in: *Jaro 1968*, s. 99–102, zde s. 101.)

25 MÜLLER, V.: Co je to socialismus? In: *Jaro 1968*, s. 191 (viz pozn. 17).

26 LIEHM, A. J.: *Generace*, rozhovor s Ludvíkem Vaculíkem, s. 88–105, zde s. 101 n.

U některých stoupců reformy se po lednu 1968 vynořila nostalgická vzpomínka na „československou cestu k socialismu“, kterou strana propagovala v prvních letech po válce.²⁷ Před únorem 1948 bylo totiž ještě možné uvažovat o jisté nezávislosti při uskutečňování sovětského modelu, která by respektovala domácí tradice a instituce včetně možnosti parlamentní cesty k socialismu, omezené ovšem existencí politicky pestré poválečné Národní fronty.²⁸ V prvních poválečných letech byla ještě možná vnitrostranická diskuse mezi jednotlivci i proudy a názorová menšina ve straně – většinou ovšem jen v nepodstatných otázkách – byla tolerována. Stranické vedení a byrokracie nemohly ještě užívat metod diktátu, musely své stoupence přesvědčovat. Zejména však byla ještě občanská práva garantována jak ústavou, tak i nezávislým soudnictvím; občan – ani straník – nestál bezbranně proti monopolu moci a ideologie, který pak zavládl po únorovém převratu s aplikací stalinského modelu „socialismu“. Ve vědomí „osmašedesátníků“ se tato někdejší „československá cesta“ k socialismu spojovala hlavně s myšlenkou relativní nezávislosti na cizím vzoru, s neexistencí cenzury, s jistou pluralitou uvnitř komunistické strany i v Národní frontě, s neautoritativním způsobem rozhodování a s volnějším životem kultury i stranických organizací – což všechno odpovídalo i jejich současným požadavkům.

Ve skutečnosti se však vzpomínka na tuto cestu nestala za „pražského jara“ programem nového, reformního socialismu. Ten stavěl stále na základně „znárodnění“

---

27 Už 2.2.1968 obrací pozornost na československou cestu k socialismu Gustáv Husák (!) v *Kulturném životě*: „Máme svoju revolučnú a demokratickú tradíciu. Dnešná 'obroda' si ju nemôže nepovšimnúť. (...) Revolučné obdobia sú veľké tým, že vedia mobilizovať rozum a city ľudí k veľkej akcii. A také boli aj naše roky 1944–1948, tá naša cesta k Februáru. Sú dnes náznaky, že sa k tejto dobrej tradícii budeme vracat.“ (HUSÁK, Gustáv: Poznámky k Februáru. In: *Kulturný život*, roč. 23, č. 5 (2.2.1968), s. 1 a 8; též in: *Jaro 1968*, s. 19–22, zde s. 20.) O týden později Josef Smrkovský (tehdy ještě ministr vodního a lesního hospodářství) volá, abychom se vydali na „svou československou socialistickou cestu“. A zdůvodňuje to argumentem přímo mesianistickým: „Je na nás, na Čechách a Slovácích, abychom se odvážně vydali do neprozkoumaného terénu a hledali v něm svou československou socialistickou cestu. Je to dokonce naše povinnost i vůči celému mezinárodnímu socialistickému hnutí. Ta nás přivádí k tomu, abychom znovu a nově, na osvědčených principech rovnoprávnosti upevňovali jednotu se Sovětským svazem a všemi socialistickými zeměmi a vytvořili typ socialismu, který by měl co říci i průmyslovým zemím Evropy s jejich vyspělým revolučním dělnickým hnutím.“ (SMRKOVSÝ, Josef: Jak nyní dál. In: *Rudé právo* (9.2.1968), s. 3; též in: *Jaro 1968*, s. 28–31, zde s. 30; HOPPE, J. (ed.): *Pražské jaro v médiích*, s. 39–44, zde s. 41.) Také pseudonym Dalimil v *Literárních listech* se přihlásil k československé cestě k socialismu (DALIMIL: Obavy a rozvaha. In: *Literární listy*, roč. 1, č. 12 (16.5.1968), s. 4; též in: *Jaro 1968*, s. 163 n.).

28 Proti přečeňování parlamentní cesty k socialismu, se kterou počítala KSČ v sázce na rozhodné vítězství v příštích volbách, se v září 1947 vyslovila ustavující schůze Informačního byra komunistických a dělnických stran ve Szklarské Porębě. Komunisté potom změnili taktiku a zaměřili se na „vyhnání reakce z Národní fronty“.

z roku 1945 a na změnách, které přinesl únor 1948.²⁹ Za základ socialismu bylo nadále považováno vyvlastnění výrobních prostředků státem, po únoru pak likvidace buržoazie jako třídy, kolektivizace zemědělství a vedoucí postavení KSČ v politickém, hospodářském i kulturním životě země. Tyto změny, posvěcené „Akčním programem KSČ“ z dubna 1968,³⁰ byly pro československé komunisty neodvolatelné.

Dosavadní sociálně-ekonomický systém sovětského socialismu měl být ovšem zbaven „deformací“. Podle reformního projektu Šikova týmu – mluvilo se o „nové ekonomické soustavě“, ale kvůli značnému odporu proti větším změnám uvnitř KSČ mohlo jít spíše jen o vylepšení dosavadního ekonomického modelu – měla být výroba osvobozena od příkaznického centrálního plánu (zvýhodňujícího těžký průmysl) a řízení hospodářství decentralizováno a demokratizováno. Podniky měly respektovat požadavky a pravidla trhu, pracující se měli ve větší míře podílet na řízení. Ekonomický systém však měl nadále zůstat „socialistický“, tedy založený na kolektivním (státním) vlastnictví výrobních prostředků, s převažujícím státním sektorem distribuce, bankovníctví a podobně. Připouštěla se sice myšlenka, že některá vedoucí místa i v národním hospodářství, v podnicích nebo celých oborech, obsadí odborníci-nekomunisté, komunistická strana si však vyhrazovala právo mít v těchto personálních změnách na vyšší úrovni řízení poslední slovo.³¹ Velkým podnikům měla být poskytnuta větší rozhodovací pravomoc, sektor služeb měl být oživen vznikem nových družstev a drobnou privatizací. Pracujícím se mělo dostat podílu jak na řízení (prostřednictvím podnikových rad), tak na zisku, aby se zvýšil jejich zájem na výkonu podniku.³² Novým rysem takového socialismu se měla stát „samospráva“, o jejíž formách se živě diskutovalo.³³ Cílem bylo podle slov Oty

---

29 Srv. HRUBÝ, Karel: Perspektivy „pražského jara“. In: *Soudobé dějiny*, roč. 10, č. 4 (2003), s. 614 n.

30 Jeho postuláty shrnul ve svém návrhu nových stanov Národní fronty její předseda František Kriegel ve čtyřech bodech: uznání února 1948, vedoucí úlohy KSČ, marxisticko-leninské ideologie a nepřípustnost vytváření politických organizací mimo Národní frontu (viz JANÁČEK, František – MORAVEC, Jan: Mezník i rozcestí reformního hnutí (duben–květen). In: KURAL, Václav (ed.): *Československo roku 1968*, sv. 1: *Obrodňný proces*. Praha, Parta 2003, s. 94).

31 Podle článku 49 nových stanov KSČ, které měly být předloženy ke schválení mimořádnému 14. sjezdu strany (viz VONDROVÁ, Jitka – NAVRÁTIL, Jaromír (ed.): *Komunistická strana Československa: Konsolidace (květen–srpen 1968)*. (Prameny k dějinám československé krize v letech 1967–1970, sv. IX/2.) Praha – Brno, ÚSD AV ČR – Doplněk 2000, dokument č. 132 z 10.8.1968 – Návrh stanov KSČ, s. 324–342, zde s. 336).

32 V názorech na podnikové rady byly rozdíly, např. mezi předsedou Ústřední rady odborů Poláčkem a prvním tajemníkem ÚV KSČ Alexandrem Dubčekem. První požadoval, aby se na ustavení a činnosti podnikových rad podílely odbory, druhý naopak odborům tento nárok upíral. (Viz DALIMIL: Náš komentář. In: *Literární listy*, roč. 1, č. 20 (11.7.1968), s. 4.)

33 K otázce dělnické samosprávy např. diskutovali historik Karel Bartošek, právní vědec František Šamálík, filozof Lubomír Sochor, inženýr Rudolf Slánský z ČKD, František Lehr z Ústavu státní správy, Antonín Mynář z Institutu řízení a redaktor *Rudého práva* Zbyněk Málek (in: *Jaro*

Šika „vytvoření skutečného, přímého zájmu výrobců o kapitálový růst prostřednictvím demokratické socializace“,³⁴ která může vést k efektivnějšímu využití a rozvoji výrobních prostředků. Tohoto cíle bylo ovšem možno dosáhnout jen s plnou podporou politického vedení, které bylo stále ještě nejednotné. Předpokladem úspěchu se měly stát i určité změny v chování obyvatelstva, což byl dlouhodobý úkol.³⁵

Za daných okolností stála většina obyvatelstva zdánlivě „na půdě socialismu“. ³⁶ Zda tento prosocialistický postoj byl upřímný či předstíraný, případně vynucený okolnostmi, nelze dnes zcela spolehlivě posoudit. Lze jen s určitostí říci, že odstranění státního socialismu nikdo výslovně nepožadoval, neboť v dané mocenské konstelaci to bylo nejen nereálné, ale i protiústavní. Šikovy návrhy na hospodářskou reformu se naproti tomu jevily jako legitimní a realizovatelné. Byly také širokou veřejností přijímány s velkými sympatiemi, třebaže hlavním tahem reformy se nestaly. Tím byla jednoznačně snaha skoncovat s dosavadním totalitním řízením veškerého života stranickobyrokratickým centrem a úsilí zbavit se násilných metod manipulace společnosti zároveň s obnovením některých rysů demokracie.³⁷

1968, s. 172–185; publikace uvádí, že záznam besedy vyšel v týdeníku *Reportér*, roč. 3, č. 21 (22.–29.5.1968), tento údaj však neodpovídá skutečnosti). Dále viz příspěvek zmíněného Rudolfa Slánského „Jak si představuji samosprávu v našem závodě“ (*Reportér*, roč. 3, č. 21 (22.–29.5.1968), s. 10 n.; též in: *Jaro 1968*, s. 170–172). Kriticky se o významu samosprávy pro demokracii na závodech vyjádřil Petr Pithart: „Nenechme si namluvit, že samospráva je garantem kontroly moci, že je sama o sobě základním prvkem nějaké ‘vyšší demokracie’. Dbejme dnes naopak především o solidní vybudování právě oněch ‘nižších pater’ demokracie. Na nich bude stát dům, ve kterém budeme bydlet.“ (PITHART, Petr: Musí jít o právo na samosprávu. In: *Literární listy*, roč. 1, č. 23 (1.8.1968), s. 4; též in: *Jaro 1968*, s. 282 n., zde s. 283.) Čestmír Kožušník, který plédoval za oddělení hospodářské sféry od státu, viděl v prosazování samosprávného principu „nejen v řízení hospodářských jednotek, ale i jiných společenských organizací a institucí“, reálné záruky pro demokracii (KOŽUŠNÍK, Čestmír: Hospodářství a politika. In: *Reportér*, roč. 3, č. 15 (10.–17.4.1968), s. 9–11; též in: *Jaro 1968*, s. 106–108, zde s. 108).

34 ŠIK Ota: Demokratické a socialistické tržní hospodářství. In: *Systémové změny*, s. 253–271, zde s. 259 (viz pozn. 12).

35 Ministr školství Vladimír Kadlec v článku „Ekonomicky zajistit socialismus“ požadoval, aby lidé asi na dva roky upustili od svých i oprávněných požadavků mzdových a investičních, aby se smířili s odstraněním přebujelých státních subvencí, dotací a intervencí a s ekonomicky nezbytným zvýšením některých cen. Především ale považoval za nutné zbavit se nejhoršího dědictví éry Antonína Novotného – pokleslé pracovní morálky v podnicích i úřadech. (KADLEC, Vladimír: Ekonomicky zajistit socialismus. In: *Literární listy*, roč. 1, č. 23 (1.8.1968), s. 3; též in: *Jaro 1968*, s. 283 n.)

36 „Změny ve vedení vládnoucí strany a odborů začátkem roku 1968 otevřely prostor pro pokračování ekonomické a politické reformy, pro něž byla získána podpora široké veřejnosti.“ (KALINOVÁ Lenka: Postoje obyvatelstva k sociálním otázkám v období státního socialismu. In: PERNES, Jiří (ed.): *Po stopách nedávné historie: Sborník k 75. narozeninám doc. Karla Kaplana*. Praha, ÚSD AV ČR 2003, s. 191–205, zde s. 200.)

37 Spisovatel Jan Procházka to např. vyjádřil slovy: „Socialismus, chce-li prosperovat a chce-li zůstat naživu ... musí nevyhnutelně být systémem demokratickým a svobodným, založeným

Model socialismu, jak ho předkládal Šikův tým, byl teoreticky výraznou odchylkou od sovětského modelu a představoval odlišný typ socialistické ekonomiky. K jeho realizaci však už kvůli odporu prosovětských sil v KSČ a zásahu vojsk Varšavské smlouvy nedošlo. Vcelku se socialismus jakožto sociálně-ekonomický systém během roku 1968 neměnil, plány na jeho reformu, vyšší efektivitu a podílnictví zaměstnanců zůstaly jen v přípravném stadiu. Po srpnové okupaci se sice podnikové rady ustavily v řadě závodů, bylo to však jen přechodné vzepětí, načež Husákovo „normalizační“ vedení projekt Šikovy reformy zavrhl a opustilo.

Zato byl v roce 1968 stále naléhavěji slyšet požadavek liberálnějších metod vládnutí, které měly vést k úplnému překonání dogmatických „deformací“ a k realizaci takzvaného *demokratického* socialismu. V tom se shodovali komunisté s nekomunisty, i když v představách o nápravě se jejich recepty rozcházely.³⁸ Právě tyto demokratizační tendence, vycházející z nestejných kořenů – jak z marxismu a pozdějšího leninismu, tak z domácí tradice masarykovské i politického liberalismu „svobodného světa“ – představovaly v reformním hnutí vážné dilema. Spojit tyto rozdílné prameny do jednoho řečiště se za daných poměrů ukázalo neuskutečnitelné. „Demokratický socialismus“ „pražského jara“ byl ještě před „spojeneckou“ invazí teoreticky sám v sobě rozporný a byl v různých segmentech společnosti spojován s nestejnými vývojovými perspektivami.

Marxismus a demokracie: pojetí filozofů

Podobu nové demokracie, k níž měla reforma socialistického řádu vést, zformuloval v hrubých rysech marxistický filozof Karel Kosík: „Místo přežilého schématu partijní–bezpartijní se může v dnešní krizi vytvořit *nové* politické spojenectví komunistů, socialistů, demokratů a ostatních občanů, založené na politické rovnoprávnosti a plnoprávnosti a vycházející ze zásad socialismu a humanismu. Socialistická demokracie je *integrální* demokracie, nebo není demokracií vůbec. K jejím základům patří jak samospráva socialistických *výrobců*, tak politická demokracie socialistických občanů: jedno bez druhého degeneruje.“³⁹ Jeho návrh trval na socialistickém charakteru systému, postuloval však, že do něj budou plně integrováni i nekomunisté; jít za tuto hranici se nikdo z reformních komunistů ještě neodvažoval.

---

na rovných právech svých občanů.“ (PROCHÁZKA, Jan: a co si o tom myslíte vy? In: *MY 68*, roč. 5, č. 2 (3.2.1968); též in: *Jaro 1968*, s. 23 n., zde s. 23.)

38 „Stranici“ považovali např. zločiny nedávné minulosti za excesy stalinismu, nikoli však komunismu jako takového. „Nestranici“ naopak mezi stalinismem a komunismem 50. let neviděli žádný rozdíl. První se nedovedli smířit s představou, že by „strana“ nebyla už vedoucí silou ve státě – druzí naopak šli ve svých požadavcích až k plné občanské rovnoprávnosti a politickému pluralismu.

39 KOSÍK, K.: Naše nynější krize. In: *Literární listy*, roč. 1, č. 9 (25.4.1968), s. 3; též in: *Jaro 1968*, s. 132; HOPPE, J. (ed.): *Pražské jaro v médiích*, s. 140.

V rozhovoru s Antonínem J. Liehmem v létě 1968 se Kosík vyslovil pro *názorovou pluralitu* v socialistickém systému, aby se marxistická filozofie, která byla myšlenkovouází systému, nestala pouhou ideologií: „Pro dnešní myšlenkovou situaci ve světě je příznačná existence několika základních filozofických proudů, k nimž patří pozitivismus, fenomenologie a existencialismus, dále křesťanství a konečně marxismus. Ukázalo se, že vzájemná konfrontace těchto proudů je plodná pro každý z nich. (...) Protože u nás byla po roce 1948 tato normální světová myšlenková situace násilím zrušena, dostali jsme se automaticky pod úroveň světového myšlení a stali jsme se provincií. Naše současné pokusy vymanit se z provinciálnosti jsou proto zároveň úsilím o navázání kontaktu a dialogu s těmito základními myšlenkovými proudy.“⁴⁰ Kosíkův respekt k názorovému pluralismu byl pozoruhodným posunem v tehdejší hodnocení nemarxistických myšlenkových proudů.

Dosavadní řízení společnosti podrobil Kosík výstižné kritice: „Ztotožněním vedoucí role s vládnoucím postavením vzniká jedna z nejtemnějších mystifikací v dějinách socialismu. Politici hovoří o vedoucí úloze *strany*, ale rozumějí tím vládnoucí postavení mocenské *skupiny*. Tato podvojnost a dvojakost pouze potvrzuje skutečnost, že v systému transmisí se strana rozpadá na vládnoucí menšinu, osobující si výhradní právo mluvit jménem strany a dělnictva, a na stranické masy, které objektivně hrají úlohu *převodové páky*.“⁴¹

Kosíkovu tezi o rovnoprávném partnerství komunistů a nekomunistů zpochybnil filozof Ivan Sviták v přednášce příznačně nazvané „Vaše nynější krize“, kterou proslul 18. dubna 1968 v Klubu angažovaných nestraníků. Podle něj záleží na tom, co demokratizace přijatá komunistickou stranou bude doopravdy znamenat: „Má šest milionů – nestraníků – občanů tohoto státu stejná politická práva jako členové komunistické strany, nebo jim má být jen dopřána větší dávka svobody, neohrožující privilegia straníků? Stojíme před demokratickými, svobodnými a tajnými volbami, nebo před starou hrou s novými lidmi?“ Sviták se netajil svými pochybnostmi a doporučoval *politicky* pluralitní řešení, které by šlo za *ideovou* pluralitu požadovanou Kosíkem: „Současný stav politického života v Československu vyžaduje zdravou opozici komunistickému programu. Nikoli antikomunistickou stranu, která by viděla svůj cíl ve změně hospodářských vztahů a celkové orientace státu, ale politickou stranu nebo strany, které by usilovaly o spoluprádu a partnerství komunistů jako plnoprávní představitelé voličů.“ Alternativní politické strany, které by měly plnit funkci parlamentní opozice, by měly být podle jeho názoru dvě: „na křesťanském a sociálnědemokratickém základě“.⁴² I přes narůstající moskevské tlaky zdůrazňo-

40 LIEHM, A. J.: *Generace*, s. 330 (viz pozn. 19).

41 KOŠÍK, K.: Naše nynější krize. In: *Literární listy*, roč. 1, č. 7 (11.4.1968), s. 3; též in: *Jaro 1968*, s. 129; HOPPE, J. (ed.): *Pražské jaro v médiích*, s. 136.

42 SVITÁK, Ivan: Vaše nynější krize. In: *Student*, roč. 4, č. 18 (30.4.1968), s. 1 a 7; též in: *Jaro 1968*, s. 138–141, zde s. 138 a 140; HOPPE, J. (ed.): *Pražské jaro v médiích*, s. 162–166, zde s. 162 a 164. Sviták, který do KSČ vstoupil s fierlingerovským křídlem tzv. sloučením se soci-

val nezbytnost řádné volby parlamentu, neboť „vše ostatní je už dnes kompromitováno jako podvod“.⁴³

Také Robert Kalivoda se vyslovil pro *politickou* pluralitu, v níž by další strany plnily roli protiváhy komunistů, zdůraznil však, že podmínkou je přijetí socialistického programu: „Pro rozvoj socialistické demokracie v Československu bude jistě jedině ku prospěchu, bude-li mít marxisticko-komunistický program své partnery a protiváhy v jiných socialistických programech a politických stranách. (...) Je ovšem pochopitelné, že musí jít o *socialistické* programy a strany, *akceptující* socialistický program do svého praktického ideologického usilování.“ V tom se Kalivoda ztotožňoval s „Akčním programem KSČ“, avšak stejně jako Kosík se vyslovil pro názorovou pluralitu: „Pro současnou fázi realizace modelu socialistické demokracie to prakticky znamená vytvoření *naproste svobody* pro různé světonázorové a kulturní koncepce, pokud respektují socialistickou organizaci společnosti. (...) A v tomto smyslu právě *komunisticko-marxistický politický* program chápe politický systém socialistické demokracie jako základnu svobodné konfrontace kulturně-světonázorových hledisek, která již ztrácí svůj *třídněpolitický* charakter a stávají se kulturními a světonázorovými hodnotami nikoliv v politickém, *nýbrž v nejvlastnějším lidském slova smyslu*.“ V následující kapitole, nazvané „Od demokracie nepřímé k demokracii přímé“, pak autor říká: „Systém politických stran a politických programů v socialistické demokracii jakožto *systém partnerské kooperace* vede přirozeně k renesanci parlamentarismu, k novému oddělení moci zákonodárné od moci výkonné, k restituci soudcovské nezávislosti, k reálnému zajištění ústavních občanských práv. Padá a přirozeně padne tzv. *kádrový strop* pro nestraníky, padne i zakotvení vedoucí úlohy komunistické strany v ústavě. Musí být legalizováno zrušení cenzury.“⁴⁴ Kalivodův návrh směřuje k obnovení parlamentarismu, jenž nebude manipulován jedním mocenským centrem, nýbrž vytvářen nezávislými politickými stranami, které ovšem musí stát na programech socialistických. Pléduje za klasické oddělení moci výkonné a zákonodárné, za nezávislé soudnictví, za garanci ústavních občanských práv pro všechny občany. To byl jistě pozoruhodný posun, který v mnohém oživoval předúnorový politický systém („socialistické“ partnerství KSČ se sociálními demokraty a národními socialisty v něm mělo být garantováno ustavením Socialistického bloku, ten ovšem fungoval jen na papíře). Dále se Kalivoda vyslovuje pro *socialistickou samosprávu* jako prvek přímé demokracie, signalizující odumírání státu. Určitou formou přímé demokracie je mu také svoboda tisku

---

ální demokracií v červnu 1948, byl už v roce 1968 zase mimo komunistickou stranu a blížil se znovu k sociálnědemokratickému pojetí.

43 SVITÁK, Ivan: Důsledky slov. In: *Literární listy*, roč. 1, č. 21 (18.7.1968), s. 1 a 4; též in: HOPPE, J. (ed.): *Pražské jaro v médiích*, s. 244–246, zde s. 245.

44 KALIVODA, R.: Demokratizace a kritické myšlení. In: *Literární listy*, roč. 1, č. 11 (9.5.1968), s. 6; též in: *Jaro 1968*, s. 153 n. (viz pozn. 21).

a projevu, která v „polednovém“ vývoji hrála klíčovou roli. Článek končí slovy: „Marxistický model socialismu je spjat zcela bytostně s rozvojem přímé demokracie. (...) V naší zemi k němu přistupuje i politický systém partnerské kooperace politických stran na společné bázi socialistického programu, systém socialistického parlamentarismu. Takto strukturovaný politický model socialistické demokracie, bude-li naplňován živým obsahem, může být skutečně nástupem k cíli nejvyššímu, k *socialistické samosprávě* socialistické společnosti.“⁴⁵

Kalivodův koncept socialistické demokracie byl myšlenkově nejucelenějším návrhem vycházejícím z marxistických pozic, který se vedle „Akčního programu KSČ“ v politické rozpravě jarních měsíců roku 1968 objevil. Nezbytným základem politického uspořádání cesty k socialismu mu byla demokracie v dosti liberálním pojetí. I ta ovšem – podobně jako u Kosíka – narážela na své hranice v podobě nutnosti zachovat socialismus jako společenský řád. Koncept „partnerské kooperace“ pak zůstal v podstatě systémem Národní fronty, povolujícím svobodnou diskusi a světonázorovou pluralitu jen potud, pokud akceptuje jako své východisko socialistický program. Vlastním cílem je mu socialistická samospráva, kterou nepostuluje jen pro oblast ekonomie, nýbrž pro širokou oblast veřejného života. Marxistická vize odumírání státu zůstává Kalivodovi trvalou konstantou.

K otázce politické demokracie se vyslovil také filozof Jan Patočka, který připomínal Tomáše Garrigua Masaryka, jehož řešení české otázky bylo veskrze demokratické. Zdůrazňoval přitom demokracii také proti nacionalismu, který se hlásil ze slovenské strany ve chvíli, kdy obnova alespoň některých demokratických svobod měla pro celý stát primární význam.⁴⁶ Patočka, který celým svým působením obracel pozornost k demokratickým a humanitním hodnotám, odsoudil na jiném místě také znásilňování lidí autoritativním vnucováním myšlenkových kadlubů a tezí stejně jako korumpování vědeckých pracovníků přízní mocných.⁴⁷

Demokratizace politiků, spisovatelů a publicistů

Opatrněji se o demokratizačních krocích vyjadřovali politikové, kteří sami měli podíl na odstartování „obrodného procesu“. Ředitel Ústavu pro politické vědy při Ústředního výboru KSČ Václav Slavík, který jako jeden z prvních informoval veřejnost o jednání lednového pléna ÚV KSČ, na němž Antonína Novotného v čele strany vystřídal Alexander Dubček, uvedl hlavní úkoly, na nichž se plénum shodlo: realizovat novou ekonomickou soustavu, nastoupit cestu vědeckotechnické revoluce a zajistit účinné fungování socialistické demokracie. Vyslovil se pro to, aby

45 Tamtéž, s. 6, resp. s. 155.

46 PATOČKA, Jan: Falešná teorie národa a Slovensko. In: *Literární listy*, roč. 1, č. 13 (23.5.1968), s. 1; též in: *Jaro 1968*, s. 186 n.

47 TÝŽ: O principu vědeckého svědomí. In: *Literární listy*, roč. 1, č. 18 (27.6.1968), s. 3; též in: *Jaro 1968*, s. 232–234.

občanské svobody zakotvené v ústavě nebyly omezovány byrokracií, rovnou ale upozornil, že jde v první řadě o zajištění vedoucí úlohy dělnictva a komunistické strany: „Jedním z hlavních předpokladů realizace těchto základních úkolů, které chceme nyní konkretizovat do akčního československého programu, je vedoucí postavení dělnické třídy ve společnosti, avantgardní úloha komunistické strany.“⁴⁸

Josef Smrkovský požadoval „odstranit všechno, co deformovalo socialismus, co kazilo duše, působilo bolest a bralo lidem tolik víry a nadšení“, a sliboval také více rovnoprávnosti dosud diskriminovaným vrstvám. Žádal „vyvodit teoretické i praktické důsledky z toho, že u nás už nejsou nepřátelské síly. A že by nás vrhlo zpět, kdyby se současné problémy měly řešit – byť v jiné podobě – metodami a prostředky užívanými v době, kdy u nás šlo o boj ‘kdo s koho’.“ Argument, že třídní boj u nás vlastně skončil, byl jedním z podnětů k upuštění od perzekučních metod a k důsledné demokratizaci vztahů v komunistické straně i ve státě, na kterou Smrkovský kladl důraz; její formy však blíže nespecifikoval. Nápravnému procesu přitom uložil ve smyslu stranické tradice jako směrnicí – leninismus: „mezi našimi slovy o leninských zásadách a demokratických tradicích a naší nadcházející praxí nesmí být rozpor.“⁴⁹

Tyto hlasy nebyly ještě daleko od dosavadní partajní terminologie. Oba politikové ovšem vystoupili brzy po zmíněném lednovém plénu, kdy ještě nebylo zřejmé, zda cesta tam naznačená bude skutečně nastoupena. Jejich setrvávání na platformě leninismu s avantgardní rolí komunistické strany je tedy možno chápat také jako nezbytnou preventivní obranu proti silám, které se provedení reformy bránily.

O upřímnosti a dostatečnosti takto obecně formulovaných demokratizačních záměrů se proto hned vynořily pochyby. Spisovatel Jan Procházka je vyjádřil slovy: „Mluvíme teď často o demokracii. Ale máme na mysli spíš trochu řízenou demokracii. Nejsme si přece jenom jisti, jestli by každý měl mít právo říkat, co si myslí. Ale jakmile znovu začneme vybírat, kdo bude mít právo a kdo nebude mít právo, stvoříme jenom novou variantu staré nespravedlnosti, a nikoliv novou spravedlnost.“⁵⁰ O dva měsíce později, po zveřejnění „Akčního programu KSČ“, svou skepsi stupňuje: „Je to úsilí provést všechny možné změny, aby podstata věci zůstala nezměněna. (...) ...demokratizace uskutečňovaná nedemokratickým systémem je dlouhou cestou plnou útrap a zklamaných iluzí, po které se můžeme lehce dostat tam, odkud jsme vyšli.“⁵¹ Obavu z nestejně přidělované svobody vyjádřil i Ludvík

---

48 SLAVÍK, Václav: Čas živé účasti. In: *Rudé právo* (30.1.1968), s. 3; též in: *Jaro 1968*, s. 16–19, zde s. 18; HOPPE, J. (ed.): *Pražské jaro v médiích*, s. 32–36, zde s. 34.

49 SMRKOVSKÝ, J.: Jak nyní dál. In: *Jaro 1968*, s. 29 n.; HOPPE, J.: (ed.): *Pražské jaro v médiích*, s. 41 n. (viz pozn. 27).

50 PROCHÁZKA, Jan: a co si o tom myslíte vy? In: *MY 68*, roč. 5, č. 4 (10.4.1968), s. 13–15 (uzávěrka čísla byla 21.2.1968); též in: *Jaro 1968*, s. 40 n., zde s. 41; HOPPE, J.: (ed.): *Pražské jaro v médiích*, s. 131–133, zde s. 133.

51 TÝŽ: a co si o tom myslíte vy? In: *MY 68*, roč. 5, č. 6 (11.6.1968), s. 5–7 (uzávěrka čísla byla 18.4.1968); též in: *Jaro 1968*, s. 146 n., zde s. 146; HOPPE, J.: (ed.): *Pražské jaro v médiích*, s. 207–210, zde s. 207 n.

Vaculík; uvádí příklad z historie, kdy toleranční patent Josefa II., garantující náboženskou svobodu, byl obcházen. A dodává: „A to je fatální na každé toleranci a svobodě, která přichází ode dvora: že ten, kdo ji uděluje, má na to patent. On rozhoduje, jak se jí má rozumět a jaká porce komu přijde.“⁵² Podobně si stěžuje literární historik a kritik, donedávna redaktor *Kultúrného života* Pavol Števíček, který je znepokojen náhlými proměnami byrokratů tyranie v apoštoly demokracie; to nemůže vzbuzovat důvěru. Svoboda je mu podezřelá, vrací-li ji ten, kdo ji vzal. Moc a nemoc aparátu trvají: stále je tu „autonómny aparát, sám sebe zodpovedný, sám sebou kontrolovaný, je kedykoľvek použiteľný proti čomukoľvek a proti komukoľvek“.⁵³ Před důvěřivým spoléháním na slova nových lidí ve vedení strany varuje také redaktor *Studenta* a pozdější novinář Alexandr Kramer: „Do čela strany a státu se v těchto dnech dostali a dostávají čestní a progresivní lidé. Jenomže my – po všech zkušenostech, které máme – už se nemůžeme a nesmíme spolehnout jen na lidi, ani na ty nejlepší. Potřebujeme záruku.“⁵⁴ Požadavek legálních záruk uvažovaných změn, které by garantovaly nové vztahy a práva občana, byl v dané chvíli pochopitelný. Ekonom Jiří Sláma vyslovil pochyby o dostatečnosti reformy, která by se zastavila na hranicích komunistické strany: „Jako komunista ... musím poctivě prohlásit, že bych se silně obával o výsledky tohoto úsilí, kdyby mělo být zajištěno pouze obrodným procesem *uvnitř* strany.“⁵⁵

Proti monopolu moci

Hlavní nápor reformy se vedl proti neomezenému mocenskému monopolu KSČ. Jeho vznik a podstatu popsal historik Karel Kaplan. Připomněl, že dosavadní politický systém se utvářel v době studené války, v atmosféře neustálého strachu o socialismus, podezřívavosti vůči domnělým nepřátelům uvnitř i vně strany, agentomanie a podobně. Přispívala k tomu i teorie o zostřování třídního boje, jež neodpovídala československé realitě a jen vyhrocovala napětí ve společnosti. „Hlavní rys tohoto politického systému je ... že se v ruce skupiny politiků koncentrovala veškerá moc politická, hospodářská i kulturní. Tyto znaky se projevily už před Únorem, ale zesílily zejména po Únoru. Došlo k tomu, že politický systém, budova-

---

52 VACULÍK, Ludvík: Toleranční patent. In: *Literární listy*, roč. 1, č. 1 (1.3.1968), s. 1 n., zde s. 2; též in: *Jaro 1968*, s. 38 n., zde s. 38.

53 ŠTEVČEK, Pavol: Podmienky a pripomienky. In: *Kultúrny život*, roč. 23, č. 13 (29.3.1968), s. 1 a 4; též in: *Jaro 1968*, s. 77–80, zde s. 78; HOPPE, J. (ed.): *Pražské jaro v médiích*, s. 103–108, zde s. 105.

54 KRAMER, Alexandr: Jaká demokracie? In: *Student*, roč. 4, č. 14 (3.4.1968), s. 6; též in: *Jaro 1968*, s. 80 n., zde s. 81; HOPPE, J. (ed.): *Pražské jaro v médiích*, s. 108–110, zde s. 110.

55 SLÁMA, Jiří: O budoucnosti socialistické demokracie v Československu spolurozhoduje ekonomika. In: *Reportér*, roč. 3, č. 20 (15.–21.5.1968), s. 5 n.; též in: *Jaro 1968*, s. 160–163, zde s. 161.

ný na principu více politických stran, byl nahrazen systémem monopolu moci komunistické strany a převodových pák. Tato změna způsobila rozrušení zábrán proti zneužití moci a nástrojů vnitřní sebekontroly... (...) Monopol moci si vynucoval monopol pravdy, který byl potvrzován organizovaným souhlasem občanů. (...) Dosavadní politický systém měl záruku jedině v dobré vůli a vlastnostech vedoucích politiků. Praxe ukázala, že takový systém je špatný, neboť moc tak koncentrovaná příliš rychle mění vlastnosti politiků v neprospěch společnosti,“ napsal výstižně Kaplan.⁵⁶

Proti mocenskému monopolu jedné strany se v březnu 1968 vyslovil například i člen Ústředního výboru KSČ Zdeněk Mlynář, který patřil k teoreticky nejfundovanějším představitelům reformního křídla strany. K otázce politické plurality se však vyjádřil stranicky konformním způsobem, vylučujícím vznik opoziční strany: „Co je naše Národní fronta a její politické strany? Je to politická platforma, která nedělí politické strany na vládní a opoziční v tom smyslu, že by proti *linii státní politiky* vytvářela opozici usilující o moc ve státě. Klade naopak problém sporu o linii státu, tj. i problém případné opozice stanoviska jedné složky proti druhé, na půdu společné dohody, společných zásad *socialistické koncepce*. Opozici proti tomuto pojetí Národní fronty jako celku jsme vyloučili už v roce 1945.“ A odkázal na současnou ústavu, která bude vždy měřítkem toho, co je protiústavní a co ne.⁵⁷ Také podle vyjádření Gustáva Husáka z téže doby „nepřichází dnes otázka několika politických stran v úvahu“.⁵⁸ Pro existenci více stran se naopak vyslovil například Pavol Števec,⁵⁹ i on však zdůraznil, že mají stát na půdě socialismu. Současně požadoval pro slovenský národ vyšší stupeň státnosti – federaci. Obecně je možno říci, že vedoucí role komunistické strany mezi ostatními politickými proudy se v dané chvíli mnohým jevila jako nezpochybnitelný historický fakt. Jediným organismem, v jehož rámci je KSČ ochotna se nějakým způsobem dělit o moc, je Národní fronta – ovšem v nové podobě, rozšířená o všechny reprezentativní skupiny, jak se v československém veřejném životě za poslední léta a měsíce utvořily či utvářejí.⁶⁰

Odlisný názor na povahu a funkci opozice měli nekomunisté. Tématem se ještě před publikací „Akčního programu KSČ“ zabýval Václav Havel. Odmítl předpoklad,

---

56 KAPLAN, Karel: Jak dál v demokratizaci. In: *Reportér*, roč. 3, č. 14 (3.–10.4.1968), příloha, s. III–V; též in: *Jaro 1968*, s. 81–84, zde s. 83 n.

57 MLYNÁŘ, Zdeněk: Co dál s naší demokracií? In: *Rudé právo* (26.3.1968), s. 3; též in: *Jaro 1968*, s. 64–66, zde s. 65; HOPPE, J. (ed.): *Pražské jaro v médiích*, s. 99–103, zde s. 101.

58 Husák to řekl v rozhovoru pro *Rudé právo* z 21.3.1968, s. 3; též in: HOPPE, J. (ed.): *Pražské jaro v médiích*, s. 87–91, zde s. 90.

59 ŠTEVČEK, Pavol: Po prvé, po druhé: Úvaha generačná. In: *Kultúrny život*, roč. 23, č. 15 (12.4.1968); též in: *Jaro 1968*, s. 114–116.

60 Viz např. LIEHM, Antonín J.: Tak vážně: Co konkrétně? In: *Literární listy*, roč. 1, č. 16 (13.6.1968), s. 1 a 4; též in: *Jaro 1968*, s. 200–203; HOPPE, J. (ed.): *Pražské jaro v médiích*, s. 210–215.

že dostatečná záruka demokracie spočívá ve vnitřní demokratizaci vedoucí strany. Naopak je třeba, aby tu existovala silná kontrola zvenčí. Tu nemůže nahradit ani volba jednotlivců do zastupitelských orgánů zvolených mimo kandidátku strany, protože taková opozice by byla bezmocná: „...proti dokonale organizované a disciplinované politické straně s ideologií, aparátem, tiskem, propagandou a programem, dotýkajícím se celé společnosti, stál by hlouček soukromých osob bez politického zázemí... (...) Prostě bez organizované politické síly, disponující právě skrze svou organizovanost zcela specifickou mocí, nemůže vedoucí strana mluvit vážně o jakékoli ‘soutěži o moc’ a domnívat se, že vystavuje své monopolní postavení jakékoli vážnější zkoušce kvality. (...) Opravdu: o demokracii lze vážně mluvit jen tam, kde má lid možnost – jednou za čas – svobodně si zvolit, kdo mu má vládnout. Což předpokládá existenci aspoň *dvou souměřitelných alternativ*. Totiž dvou svéprávných, rovnoprávných a navzájem na sobě nezávislých politických sil, z nichž obě mají tutéž šanci stát se vedoucí silou ve státě, rozhodne-li tak lid.“ Požadavek druhé politické strany přitom nevylučuje vzájemnou koaliční spolupráci. „...při plné politické svéprávnosti ve výkonu vzájemné kontroly mohly by být tyto strany zároveň svázány dohodou o základních obrysech společného cíle, totiž humánní, sociálně spravedlivé a civilizované seberealizace národa cestou demokratického socialismu.“ Havlův termín „demokratický socialismus“ měl ovšem odlišnou náplň od pojetí komunistických reformátorů. Zatímco komunistická strana by zajišťovala uplatňování socialistických principů ve státním zřízení, strana demokratická „by mohla daleko rychleji a radikálněji postavit do středu zájmu opět lidskou individualitu a konkrétního jedince udělat opět *mírou společnosti a systému*“. Od takové strany lze očekávat, že přinese „opět bezvýhradnou rehabilitaci takových donedávna ‘metafyzických’ hodnot, jako je svědomí, láska k bližnímu, upřímnost, soucit, důvěra, pochopení apod.“⁶¹ Havlovi šlo hlavně o nové pojetí a naplnění lidské důstojnosti. V této souvislosti připomněl potřebu důsledné rehabilitace všech nekomunistů, kteří museli léta trpět a dodnes mají na čele zbytky Kainova znamení za to, že některé věci věděli dříve, než k nim dospěli komunisté.

Jiné mínění o možnostech opoziční strany měl publicista Emanuel Mandler, který vystihl podstatu těžkostí s jejím vznikem: „Z hlediska druhé politické strany stojí nyní naše společnost před dilematem: nebude u nás demokracie, nevznikne-li druhá politická strana, ta však nevznikne, dokud nebude demokracie. (...) Druhá politická strana vznikne, až ji komunistická strana povolí. V rozporu s Havlovým tvrzením by tedy vnitřní demokratizace KSČ měla být závažnější „zárukou“ demokracie než vznik další politické strany...“ Mandler si nemyslel, že by kvapný vznik druhé strany prospěl konkrétnímu vytváření demokratické společnosti, které musí zasáhnout každou sféru života společnosti, každý podnik, každé pracoviště.

---

61 HAVEL, Václav: Na téma opozice. In: *Literární listy*, roč. 1, č. 6 (4.4.1968), s. 4; též in: *Jaro 1968*, s. 89–93, zde s. 90 n.; HOPPE, J. (ed.): *Pražské jaro v médiích*, s. 114–119, zde s. 115–117.

Upozornil na to, že komunistická strana nehodlá ustoupit od moci a „mohla by v případě bezprostředního ohrožení, tedy *kdyby již neviděla jiné východisko*, použít násilných prostředků k zvládnutí situace“. Pak by mohl být výsledek takový, jaký měly budapeštské události v roce 1956. Doporučuje tedy nespěchat se zakládáním druhé strany a „respektovat daný stav, tzv. vedoucí úlohu KSČ, a spoluprací demokratických sil, straníků i nestraníků, jednak co nejrychleji likvidovat antikvované štěpení obyvatelstva na privilegované i neprivilegované, jednak společně působit na mocenské centrum v tom smyslu, aby demokratizace pokračovala v celé společnosti i uvnitř strany (zejména rychlým odstraněním direktivní stranické disciplíny); aby dosažený stav demokratizace byl bez prodlení legalizován patřičnými normami a aby také mocenské centrum pracovalo stále demokratičtějším způsobem“.⁶²

Zcela nekompromisně pojal naopak problém vzniku demokratické strany jako oponenta KSČ spisovatel a nestraník Alexandr Kliment. Položil důraz na skutečnost, že změněný kurz komunistické strany se dotýká i většiny obyvatelstva, která je mimo její řady: „...politickou realitou jsou také ti druhí – nestraníci, nekomunisté, nezávislí občané. (...) Monopolizace politického života minulých let uvrhla do izolace nejenom stranu a ty druhé, ale dokonale odcizila mezi sebou právě i lidi stojící mimo stranu.“ Společnost se rozložila v bezmocné a rezignované jednotlivce. Před všemi nyní stojí „naléhavý úkol obnovit politický život“. Kliment tu vyjadřuje radikální požadavek: „Uvažujme radši o nových formách politického života. Jestliže jsme si mohli dovolit dvacetiletý experiment osobní moci, dovolme si dvacetiletý experiment demokracie.“ V zemi tak tradičně už demokratické je právo angažovat se pro společnou věc nárokem každého občana. Komunisté přicházejí se svým „Akčním programem“, který nekomunisté jistě „podpoří ve všem, s čím budou moci souhlasit“. Je však třeba, aby přišli s vlastní iniciativou, a to nejen na takzvané odborářské úrovni. Kliment si proto klade fundamentální otázku: „Může v našem politickém systému vůbec vzniknout opozice? (...) Opozice přece nemusí vždycky usilovat o rozbití státu a převzetí moci, jak jí to neprávem přisuzovaly dobové představy stalinské éry, nýbrž naopak, může za určitých podmínek, jimž se přibližujeme, posilovat státní autoritu a vymezovat její moc. (...) Společný, celonárodní a celostátní ideál socialismu nesmí už nikdy být výlučně ztotožněn s jednou stranou, s jednou skupinou ve straně, ba dokonce s jedinou osobou. ...ideál socialismu v měřítku jedné země je ideálem nadskupinovým a nesmí být monopolizován.“ Svou úvahu Kliment uzavírá výzvou udělat politickou „tlustou čáru“ za totalitní minulostí: „Diktatura splnila svoji úlohu. Vznikla beztřídní společnost. Beztřídní společnost stojí před novými úkoly, které nemůže řešit starými metodami. Úkoly jsou tak náročné, že vyžadují aktivitu všech. Aktivita všech je podmíněna de-

---

62 MANDLER, Emanuel: Se stranou proti straně? In: *Student*, roč. 4, č. 19 (7.5.1968), s. 1 a 5; též in: *Jaro 1968*, s. 156–160, zde s. 156 a 158 n.; HOPPE, J. (ed.): *Pražské jaro v médiích*, s. 166–171, zde s. 167 a 170.

mokracií, tedy diskusí, která není potřebou jenom jedné strany, ale potřebou obou našich národů; proto také nemůže být výsadou jenom jedné strany. Alternativa je tedy prostá: Diktatura, nebo demokracie.⁶³

Radikálně postavil otázku oprávnění opozice i Alexandr Kramer v týdeníku *Student*. Nevyhnul se přitom kritice Josefa Smrkovského, který předtím v besedě na Vysoké škole ekonomické v Praze prohlásil, že v Československu mohou existovat jen takové strany a organizace, které mají v programu vybudování a rozvoj socialistické společnosti: „Pisatel tohoto článku má podanou přihlášku do Komunistické strany Československa. Je pro přátelství a spojenectví se Sovětským svazem, je pro socialistické zřízení. Nechápe však, proč by nemohli dostat slovo – a legální platformu – také lidé, kteří mají opačné názory. Máme-li pravdu, proč se bát diskuse? Nechápu, proč by nemohly být u nás politické strany s nesocialistickým programem? (...) Nemýlím-li se, znamená slovo demokracie vládu lidu. A znamená také dát tomuto lidu *možnost rozhodnout se mezi různými koncepcemi*.“⁶⁴

Na pomyslnost plurality v existujících podmínkách státního vlastnictví výrobních prostředků upozornil Petr Pithart: „...politický pluralismus může být smysluplným mechanismem – právě v podmínkách socialismu. Není-li ovšem zespolečenštěním výrobních prostředků míněno jejich zestátnění; v zemi, kde všichni občané jsou vlastně státními zaměstnanci, nemá žádná demokracie šanci, tím méně demokracie pluralitní.“⁶⁵ To je jen jedna z překážek, které je nutné překonat. Pithart navrhoval změnit volební systém, poskytnout významnou úlohu ústavnímu soudu a garantovat ochranu menšin,⁶⁶ kterým musí být přiznáno právo prezentovat své zájmy a náhledy na dění ve společnosti. Autonomní fungování politických stran, vystupujících ve volbách se samostatnými kandidátkami, a reálná svoboda slova – taková byla dle Pitharta zatím nenaplněná existenční minima československé demokracie.

Dva tisíce slov

Na počátku léta, kdy se stupňoval nápor odpůrců proreformních (podle dobové terminologie „progresivních“) sil, vyslovil Ludvík Vaculík jménem různých skupin občanů obavy z dalšího vývoje v prohlášení „Dva tisíce slov“. Jeho otevřená řeč

63 KLIMENT, Alexandr: Aktivita nepojmenovaných. In: *Literární listy*, roč. 1, č. 3 (14.3.1968), s. 4; též in: *Jaro 1968*, s. 47–49.

64 KRAMER, A.: Jaká demokracie? In: *Jaro 1968*, s. 80; HOPPE, J. (ed.): *Pražské jaro v médiích*, s. 109 (viz pozn. 54).

65 PITHART, Petr: Politické strany a svoboda slova. In: *Literární listy*, roč. 1, č. 17 (20.6.1968), s. 1 a 3; též in: *Jaro 1968*, s. 210–214, zde s. 212.

66 Požadavek ochrany menšin – nejen národnostních, ale i názorových, náboženských, rasových apod. – vyslovila už počátkem dubna 1968 Zora Jesenská v citovaném článku „Práva občana“ v *Kultúrném životě* (viz pozn. 24).

způsobila rozruch jak v tábore zpátečníků, tak mezi reformátory,⁶⁷ ve veřejnosti pak vedle převažující vlny souhlasu vzbudila i obavy z možného zabrzdění „polednového vývoje“. Vaculík tu obnažil poválečnou cestu vládnoucí strany a důsledky jejího působení ve státě a společnosti nemilosrdným konstatováním: „Komunistická strana, která měla po válce velkou důvěru lidí, postupně ji vyměňovala za úřady, až je dostala všechny a nic jiného už neměla.“ Tato centralizace a monopol moci vedly ke špatným koncům: „Činnost státu a hospodářských organizací neměla kritiku. Parlament se odnaučil rokovat, vláda vládnout a ředitelé řídit. Volby neměly význam, zákony ztratily váhu. Nemohli jsme důvěřovat svým zástupcům v žádném výboru, a když jsme mohli, nedalo se po nich zas nic chtít, protože nemohli ničeho dosáhnout.“⁶⁸ Velmi působivě poukázal Vaculík na morální důsledky tohoto stavu: „Ještě horší však bylo, že jsme už téměř nemohli důvěřovat ani jeden druhému. Osobní i kolektivní čest upadla. S poctivostí se nikam nedošlo a o nějakém oceňování podle schopností darmo mluvit. Proto většina lidí ztratila zájem o obecné věci a starala se jen o sebe a o peníze, přičemž ke špatnosti poměrů patří i to, že ani na ty peníze není dnes spolehnutí. Pokazily se vztahy mezi lidmi, ztratila se radost z práce, zkrátka přišly na národ časy, které ohrozily jeho duševní zdraví a charakter.“ Střízlivě pak Vaculík oceňuje proces demokratizace, který po lednu nastal v komunistické straně, připojuje však významnou výhradu: „Je ovšem třeba dodat, že tento proces ani nemohl jinde začít. Vždyť jenom komunisté mohli po celých dvacet let žít jakýmsi politickým životem, jen komunistická kritika byla u věcí, kde se dělaly, jen opozice v komunistické straně měla tu výsadu, že byla v doteku s protivníkem. Iniciativa a úsilí demokratických komunistů je proto jen splátkou na dluh, který celá strana má u nekomunistů, jež udržovala v nerovnoprávném postavení. Komunistické straně nepatří tedy žádný dík, patří jí snad přiznat, že se poctivě snaží využít poslední příležitosti k záchraně své i národní cti.“⁶⁹ Ale tato snaha je pořád ohrožena a nezbyvá než polidšťování současného režimu dovést do konce, „jinak by odplata starých sil byla krutá“.

---

67 Viz VONDROVÁ, J. – NAVRÁTIL, J. (ed.): *Komunistická strana Československa: Konsolidace*, dokument č. 100 z 27.6.1968 – Poznámky z diskuse na 81. schůzi předsednictva a sekretariátu Ústředního výboru KSČ k manifestu Dva tisíce slov, s. 150–161. O vzniku manifestu „Dva tisíce slov“ a ohlasech na něj pojednává studie Richarda Končelíka v tomto dvojčísle *Soudobých dějin*.

68 Podobně argumentoval Ivan Klíma v článku „Předsjezdové obavy“: „...ani jeden z členů strany nemohl mít jinou koncepci či jinou linii. Za něco takového se trestalo šibenicí. Tak sebezpotvrzení vládnoucí části aparátu, sebezpotvrzení osobní moci, probíhalo bez jakýchkoliv komplikací.“ (KLÍMA, Ivan: *Předsjezdové obavy*. In: *Literární listy*, roč. 1, č. 19 (4.7.1968), s. 1 a 4; též in: *Jaro 1968*, s. 252–255, zde s. 254.)

69 Podobně o týden později konstatoval politolog Milan Šimečka: „Obrodný proces je oneskorený, nie je to vôbec nejaké náhle osvietenie, pre stranu je to sebazáchovný akt, ktorý prišiel v poslednej chvíli.“ (ŠIMEČKA, Milan: *Pravda o našej obrode*. In: *Kultúrny život*, roč. 23, č. 27 (5.7.1968), s. 7; *Jaro 1968*, s. 259 n., zde s. 259.) A. J. Liehm na tuto okolnost poukázal už

Na druhé straně ale Vaculík varoval před nějakým vylučováním komunistů z demokratického procesu: „Především budeme odporovat názorům, kdyby se vyskytly, že je možné dělat nějakou demokratickou obrodu bez komunistů, případně proti nim. Bylo by to nespravedlivé, ale také nerozumné. Komunisté mají vybudované organizace, v těch je třeba podpořit pokrokové křídlo. Mají zkušené funkcionáře, mají konečně pořád v ruce rozhodující páky a tlačítka.“⁷⁰ Vaculík nabízel také praktická doporučení, jak pohnout s věcmi kupředu. Bez ohledu na stranickou příslušnost mohou dělníci a zaměstnanci ovlivnit kvalitu příští demokracie tím, koho zvolí do podnikových rad a odborových orgánů. Lidé mohou žádat rezignaci konkrétních zkompromitovaných funkcionářů na všech úrovních. Každý se může zapojit do oživení činnosti Národní fronty, ustavování různých občanských komisí, výborů na obranu svobody slova. Za součást demokratizace Vaculík považoval i federalizaci státu, požadovanou na Slovensku, a v tomto ohledu se nijak nelišil od většiny českých intelektuálů.⁷¹

---

ve zmíněném článku v *Literárních novinách* 13. června: „Kdo, proboha, měl v systému vlády jedné strany tento boj zahájit, měl-li mít sebemenší naději na úspěch, kdo jiný měl možnost, šanci, příležitost a asi i povinnost jakkoli jej vést a dovést ke zdárnému konci než komunisté a jmenovitě vedoucí orgány komunistické strany, v nichž byla soustředěna veškerá moc a její eventuelní kontrola?“ (LIEHM, A. J.: Tak vážně: Co konkrétně? In: *Jaro 1968*, s. 201; HOPPE, J. (ed.): *Pražské jaro v médiích*, s. 211 – viz pozn. 60.)

- 70 Dva tisíce slov, které patří dělníkům, zemědělcům, úředníkům, vědcům, umělcům a všem. In: *Literární listy*, roč. 1, č. 18 (27.6.1968), s. 1 a 3; též in: *Jaro 1968*, s. 225–227, zde s. 225 n.; HOPPE, J. (ed.): *Pražské jaro v médiích*, s. 219–223, zde s. 219 n. Manifest vyšel ve stejný den jako v *Literárních listech* i v několika denících a během doby byl publikován ještě vícekrát; v tomto dvojčísle *Soudobých dějin* tvoří první přílohu ke studii Richarda Končelíka.
- 71 V obsáhlém článku v týdeníku *Reportér* to z české strany nejzřetelněji vyjádřil historik Vilém Prečan: „Demokratizace je skutečně společným problémem v Čechách i na Slovensku, ale zahrnuje navíc i slovenskou otázku. A zde musíme ukázat dobrou vůli a rychle se naučit rozumět.“ (PREČAN, Vilém: Je čas mluvit o Slovensku. In: *Reportér*, roč. 3, č. 12 a 13 (20.–27.3. a 27.3.–3.4.1968), s. 7–9 a 10–12; též in: *Jaro 1968*, s. 50–55, zde s. 55.) V některých příspěvcích slovenských účastníků debaty se federace považovala za samozřejmé řešení. Tak např. básník Milan Rúfus připomněl, že „Košický vládní program nebol a nie je marxistickým riešením národnostného problému. I po tom programe sme ostávali jediným socialistickým štátom na svete, hoci je viacnárodný, nie je usporiadaný federatívne.“ (RÚFUS, Milan: Útrapy z národa. In: *Kultúrny život*, roč. 23, č. 12 (22.3.1968), s. 1 a 14; též in: *Jaro 1968*, s. 59–62, zde s. 60.) Také Pavol Števec považoval federaci za další stupeň státnosti slovenského národa (ŠTEVČEK, P.: Po prvé, po druhé. In: *Jaro 1968*, s. 115 – viz pozn. 59). Kornel Földvári však varoval před těmi, kteří pokládali federalizaci za přednější než demokratizaci (FÖLDVÁRI, Kornel: Sitnianski rytieri. In: *Kultúrny život*, roč. 23, č. 17 (26.4.1968), s. 12; též in: *Jaro 1968*, s. 127). Gustáv Husák v interview pro *Reportér* mluvil o potřebě vyjádřit v ústavě, že Československo je federativní stát Čechů a Slováků s národnostními menšinami (O novém státoprávním uspořádání s Dr. Gustávem Husákem. In: *Reportér*, roč. 3, č. 26 (26.6.–3.7.1968), příloha, s. I–VII; též in: *Jaro 1968*, s. 216–225, zde s. 217).

Vaculíkův text byl vážnou výstrahou před možným neúspěchem reformy a apelem na ty, kteří dosud stáli stranou, aby se aktivně postavili na stranu proreformních sil. Nepřinášel politické teoretizování, jehož byl tehdejší tisk plný, ale konkrétní, kritickou diagnózou poměrů, a k tomu několik praktických rad, jak postupovat dál. Dokázal oslovit vsutku široké vrstvy společnosti a dá se říci, že žádný jiný text z období „pražského jara“ nevyvolal tolik pozornosti a emotivních reakcí, ať už kladných (ve veřejnosti) nebo kritických až odmítavých (v komunistickém vedení a aparátu doma i v „bratrských“ zemích).

Demokracie nezávislých a její meze

Nejúplněji zformulovali a zdůvodnili své požadavky na podobu příští demokracie spisovatelé kriticky naladěni vůči komunistickému režimu v „Prohlášení Kruhu nezávislých spisovatelů“ z počátku června 1968. Odmítli se přitom zaštiťovat socialismem jako samospasitelným pojmem a jasně postavili do popředí demokracii, charakterizovanou jako systém záruk proti koncentraci a zneužití moci. „...ukázalo se, že se u nás nelze přiblížit ani k ideálům socialismu, pokud je socialismus chápán jako protiklad demokracie, a nikoli jako její rozšíření... Socialismus, který připouští demokracii pouze pro někoho, musí být u nás záhy pochopen jako socialismus pouze pro někoho. (...) Jsme přesvědčeni, že úspěšný vývoj k demokratickému socialismu vede jedinečnou cestou rozvoje rozsáhlé *plurality* politických zájmů, programů, aktivit a organizací, přirozeně a svobodně vznikajících, navzájem na sobě nezávislých a politicky vyjadřujících přirozenou historickou, sociální, názorovou a zájmovou diferenciaci národa. A jedinečnou strukturovanou vzájemnou kontrolou těchto různých politických sil a jejich svobodná soutěž o přízeň lidu ve svobodných volbách může v budoucnosti zaručovat to, co rozumíme skutečnou demokracií...“ Jakákoli polovičatost je nedostatečná: „Je třeba, aby demokratizace vedla k demokracii. Normalizace k normálnosti. Liberalizace ke svobodě. Nápravy křivd k zárukám práva. Tolerance k rovnoprávnosti.“ Nezávislí spisovatelé, kteří se založením svého kruhu také distancovali od oficiálního Svazu československých spisovatelů,⁷² se hlásili k různé filozofické orientaci a deklarovali svou úctu k individuální svobodě jako základnímu principu organizace společnosti. Cítili se spojeni navzájem i s mnoha dalšími spoluobčany, straníky i nestraníky, přesvědčením, „že lidský život představuje výsostnou a nedotknutelnou hodnotu, o jejímž bytí a nebytí nemá druhý člověk právo rozhodovat (ani prostřednictvím zákona); že člověk má plné právo svobodně myslet, projevat se a žít, a že společnost má právo tuto jeho svo-

---

72 Založení kruhu jako volného sdružení při Svazu československých spisovatelů ohlásil už v dubnu v *Literárních listech* Alexandr Kliment. Hlavou kruhu byl Václav Havel, jeden z hlavních mluvčích politických názorů nekomunistické opozice. Prohlášení kruhu nezávislých spisovatelů ze dne 6. června bylo otištěno v *Literárních listech* až o měsíc později, 4.7.1968.

bodů zákonně omezit pouze tam, kde ji sám zneužívá ke svévolnému omezení svobody druhého člověka; že všichni lidé si jsou rovni před zákonem i výkonnou mocí a mají totéž právo se svobodně politicky organizovat a ucházet o účast na správě věcí, resp. svobodně rozhodovat ve svobodných volbách o tom, kdo z nich má správu jejich věcí vést“.⁷³

Prohlášení nezávislých spisovatelů stojí na půdě lidských práv a svobod a nepokrytě míří k restituci plnoprávného občanství, politického života a parlamentní demokracie. Představuje tak nejzazší koncepci reformy stávajícího systému, jaká se v čase „pražského jara“ zrodila. Ta se ovšem rozcházela s „Akčním programem KSČ“ a s představami reformních komunistů, kteří se nedokázali vzdát ideologických postulátů socialismu⁷⁴ a „vedoucí úlohy“ komunistické strany.⁷⁵

Nezávislost jednotlivce, na kterou nekomunističtí spisovatelé kladli takový důraz, se ovšem s vedoucím postavením komunistické strany ve společnosti sotva snášela. Prostor pro další změny mocenského systému po usnesení pléna Ústředního výboru KSČ z konce května 1968 byl už znatelně omezen. Historik Michal Reiman skepticky předvídal, že nakonec dojde ke kompromisu – na staré mocenské bázi: „V této zemi není pro dohlednou dobu reálné vážné ohrožení socialismu protisocialistickými silami, zato však je reálné, že pozitivní řešení sotva překročí hranice určitého kompromisu, jehož smyslem bude snad i podstatná ‘liberalizace’, ale na bázi starého mocenského systému (zachování monopolu moci).“⁷⁶ Proreformní síly si toto nebezpečí uvědomovaly a znovu zdůrazňovaly své odhodlání: „Nechceme prohrát tuto bitvu, protože ... ji považujeme za poslední šanci pro socialismus v této zemi.“⁷⁷ Pseudonym Dalimil v redakčním komentáři *Literárních listů* navrhol „vyjít z hradeb, učinit věc

73 Prohlášení Kruhu nezávislých spisovatelů. In: *Literární listy*, roč. 1, č. 19 (4.7.1968), s. 3 a 7; též in: *Jaro 1968*, s. 248–252, zde s. 248 n.; PECKA, Jindřich – BELDA, Josef – HOPPE, Jiří (ed.): *Občanská společnost 1967–1970: Sociální organismy a hnutí Pražského jara 1967–1970*. (Prameny k dějinám československé krize v letech 1967–1970, sv. II/2.) Praha – Brno, ÚSD AV ČR – Doplněk 1998, s. 345–349, zde s. 343 a 345.

74 Krátce před založením Kruhu nezávislých spisovatelů prohlásil Alexander Dubček na zasedání ÚV KSČ jednoznačně: „Bylo by však nepochopením domnívat se, že podstatou demokratizace je mechanické přenesení formální demokracie buržoazního parlamentarismu do socialistické společnosti. Současný vývojový proces je ve své podstatě procesem obrody socialismu.“ (VONDROVÁ, J. – NAVRÁTIL, J. (ed.): *Komunistická strana Československa: Konsolidace*, dokument č. 77 z 29.5.1968 – Záznam vystoupení Alexandra Dubčeka na květnovém zasedání Ústředního výboru KSČ, s. 29–51, zde s. 40 – viz pozn. 67.)

75 Tak např. člen sekretariátu ÚV KSČ Václav Slavík o dva měsíce později připomněl, že strana se nehodlá vzdát úsilí o „avantgardní vedoucí politickou úlohu ve společenském životě“ (SLAVÍK, Václav: Kde se vládne. In: *Literární listy*, roč. 1, č. 22 (25.7.1968), s. 1 a 3; též in: *Jaro 1968*, s. 272–274, zde s. 274).

76 REIMAN, Michal: „Demokratický socialismus“: Možnosti a omezení. In: *Literární listy*, roč. 1, č. 20 (11.7.1968), s. 1 a 6; též in: *Jaro 1968*, s. 262–264, zde s. 263.

77 JUNGSMANN, Milan: Ztracené iluze. In: *Literární listy*, roč. 1, č. 21 (18.7.1968), s. 1; též in: *Jaro 1968*, s. 267.

destalinizace strany i věci lidu“ a nabádal k vytvoření pevného spojení mezi „progresivními“ silami v komunistické straně, za nimiž stojí drtivá většina jejích členů, a nekomunistickou většinou, aby bylo možné zatlačit ty, kteří „nemohou obrátit a vyjet opačným směrem, znovu a znovu vytvářejí konfliktní situace“.⁷⁸ V podobném smyslu se vyjadřoval i právní vědec a politolog František Šamalík. Komunistická strana podle něj v „obrodném procesu“ nejenže neztratila vedoucí postavení, nýbrž získala nespornou hegemonii, která jí umožňuje získat valnou většinu občanů pro myšlenku socialismu. „Obavy“ z ohrožení socialismu slouží těm, kteří si přejí zakonzervovat jej v dřívější autoritativní podobě. V současnosti nejde o střet mezi (progresivními) komunisty a nekomunisty, fronta leží mezi stoupenci reformem bez ohledu na stranickou příslušnost a odpůrci jakýchkoli závažnějších změn.⁷⁹

Úsilí skloubit vedoucí úlohu komunistické strany s demokratickými principy fungování společnosti se v létě 1968, v diskusích před chystaným mimořádným sjezdem KSC, stávalo pro „progresivní“ komunisty jakýmsi gordickým uzlem reformy a svádělo ke značně abstraktním a sofistickým formulacím. Tak například Jindřich Fibich, člen skupiny připravující návrh stanov pro mimořádný sjezd, to pokládal za uskutečnitelné pouze za splnění dvou podmínek: „1. Bude-li tato strana oproti jiným politickým stranám a institucím hlouběji poznávat a demokratičtěji odhalovat rozpornou dialektiku obecných a zvláštních zájmů ve vývoji naší společnosti a pohotověji nacházet a vědecktěji programovat jejich obecně prospěšná socialistická řešení. 2. Bude-li mít více schopnosti otevřeně demokraticky odrážet celospolečenskou problematiku a pluralitu názorů i zájmů ve svém vnitroorganizačním ústrojí a jeho prostřednictvím ji přetvářet v potřebnou veřejně politickou aktivitu.“⁸⁰ Navzdory zatížení marxistickým pojmoslovím je však z těchto vět zřejmé, že ona „vedoucí úloha“ už nebyla vnímána jako nějaký automatický nárok, ale jako náročný úkol v konkurenci jiných pretendentsů vládnutí. A jak autor varoval, plynula z toho pro komunistickou stranu i vážná odpovědnost: nepodaří-li se zajistit demokratizaci strany a celé společnosti na nadcházejícím mimořádném sjezdu kvůli „nezralosti“ některých činitelů, bude nutné ji odložit do roku 1970, a tím vlastně uložit *ad acta*.

Nenaplněná předsevzetí

Ke konci „pražského jara“ bylo tedy politické myšlení v reformním táboře dost pestré. Nejopatrněji se k podstatě reformy vyjadřovali politikové, kteří byli ve

---

78 DALIMIL: Schein und Sein. In: *Literární listy*, roč. 1, č. 22 (25.7.1968), s. 4; též in: *Jaro 1968*, s. 269–271, zde s. 269.

79 ŠAMALÍK, František: Agentománie. In: *Literární listy*, roč. 1, č. 24 (8.8.1968), s. 1 a 3; též in: *Jaro 1968*, s. 295–297.

80 FIBICH, Jindřich: Jaké stanoví, taková demokratizace. In: *Literární listy*, roč. 1, č. 23 (1.8.1968), s. 6; též in: *Jaro 1968*, s. 289–291, zde s. 290 n.

všech vedoucích grémiích tlačeni zastánci starého režimu a také ohledem na odpor Moskvy a jejích spojenců. Ale i mezi intelektuálními protagonisty reformem byly zřetelné rozdíly: komunističtí intelektuálové – sami mezi sebou nejednotní v představě, čeho se má reformou dosáhnout – sice chtěli jít v očistě systému od dosavadních „deformací“ dále než politikové, většinou však podobně jako oni trvali na marxistickém (a mnozí ještě i na leninském) charakteru „obrozeného“ systému. Požadavky nekomunistů naproti tomu vycházely z platformy univerzálních lidských práv. Zatímco mezi komunistickými politiky a reformními intelektuály šlo o rozdíly uvnitř jedné linie stranického myšlení, která usilovala – s odlišnou intenzitou a dosahem – o renesanci původního poslání, či lépe původní víry stoupců komunismu, přicházela od nekomunistů naopak skutečná politická alternativa, která usilovala o renesanci demokracie alespoň v té podobě, jak v Československu fungovala před únorem 1948.

Přitom se intelektuálové obou angažovaných proudů, komunisté i nekomunisté, nebránili jistému sblížení stanovisek, zejména v podpoře vedení státu a komunistické strany v jednání s Moskvou.⁸¹ Byla mezi nimi názorová shoda, zvláště pokud šlo o naprostou svobodu slova a shromažďování a o odstranění příkaznických a perzekučních metod ve státě.⁸² Oba proudy se také přimlouvaly za federativní uspořádání vztahu Čechů a Slováků. Komunističtí intelektuálové usilující o podstatnou reformu systému se dopracovali k požadavkům obnovy názorové a parlamentní plurality a široké kontroly moci, přijímali dokonce myšlenku opoziční strany, bude-li založena na socialistickém programu Národní fronty, požadovali revizi právního řádu a zohlednění práv a nároků nekomunistických občanů. Nedovedli se však odpoutat od misionářsky pojatého poslání komunistické strany, jejíž metody sice chtěli bezesporu humanizovat, zcivilnit, „zlidštit“, ale jejíž vedoucí role na cestě za ideálem obrozeného socialismu měla zůstat zachována.⁸³

---

81 Za mnoho ostatních to řekl Petr Pithart v článku „Chyba není v telefonu“ na konci července: „Vedení strany a státu získalo v posledních dnech nebyvalou důvěru a podporu. Budeme za ním všichni v příštích těžkých týdnech stát, budeme nejspíše ochotni i k dočasným kompromisům, pokud jde o poměry doma, avšak jen při vědomí abnormality vzniklé situace.“ (PITHART, Petr: Chyba není v telefonu. In: *Literární listy*, roč. 1, č. 22 (25.7.1968), s. 1 (v citovaných výběrech z dobové publicistiky článek není zařazen).

82 Případně to vyjádřil Milan Šimečka v článku „Pravda o našem obrode“: „Strana musí zotrvat aspoň na přechodné období ve funkci šéfa podniku. Ale současně nemůže vládnout starým způsobem a so starými lidmi.“ (ŠIMEČKA, Milan: Pravda o našem obrode. In: *Kultúrny život*, roč. 23, č. 27 (5.7.1968), s. 7; *Jaro 1968*, s. 259 n., zde s. 260.)

83 Výmluvné je stanovisko členů a spolupracovníků mezioborového týmu pro výzkum společenských a lidských souvislostí vědeckotechnické revoluce uveřejněné v *Rudém právu* na pokračování v červenci 1968. Požadovalo vytvoření nového, komplexního modelu socialistické společnosti, zbavené industrializační a byrokratické omezenosti, očistěné od mocenské a doktrinářské zvrůle, v níž by panovala větší svoboda slova a pohybu než v buržoazní společnosti a která by směřovala k přímé demokracii se samosprávným systémem jako ke svému cílovému

Stoupenci demokracie bez zvláštních přívlastků se zase nebránili tomu, aby přijali svůj podíl na vytváření demokratického socialismu, ten ovšem chápali jen jako sociálně-ekonomický systém (jehož řízení je třeba zlepšit, když už v daných podmínkách nejde odstranit), zatímco vlastním cílem jim zůstávala obnova liberálně pojaté *politické demokracie* na základě lidských práv. Trvali na takovém zrovnoprávnění všech občanů, které by nebylo jen blahosklonnou tolerancí, ale skutečným popřením výsadního mocenského postavení komunistů a jejich strany. V tom přetrvával mezi oběma proudy i nadále zřetelný rozdíl.

V posledních měsících „pražského jara“ sice oba proudy pod tlakem ohrožení státní suverenity ze strany Moskvy a Varšavské smlouvy podporovaly svorně dubčkovské vedení, nebyly však s to jeho politické postoje rozhodným způsobem ovlivnit. Teze „Akčního programu KSČ“ z dubna 1968 zůstávaly nadále směrnicí politiky komunistické strany i jádrem programu jejího vysočanského sjezdu, od něhož si reformisté slibovali rozhodující signál a mocenské páky pro přestavbu systému. Narychlo a v utajení zorganizovaný sjezd však ve změněných podmínkách okupace nešel ve svých reformních požadavcích tak daleko, jak o ně v posledních měsících usilovali komunističtí intelektuálové. Myšlení mnohých delegátů bylo stále ještě v zajetí ideologických předsudků, které jim nedovolovaly vystoupit ze stínu stranicky pojaté „demokratizace“. V tom zůstávali na půdě *reformy komunismu*. A ani názory nejdůležitějších „reformátorů“ se nekryly s dalekosáhlejšími představami nekomunistů o reformě ve smyslu *demokracie*.⁸⁴ Hlavně však platí, že po 21. srpnu

---

stavu. Komunistická strana v ní měla „neustále usilovat o takové vlastní postavení v tomto systému, které umožní *kontrolu moci* na základě partnerství, soutěže myšlenek a lidí, konfrontace a oponentury“. (Před rozhodnutím: O nový československý model socialismu. In: *Rudé právo* (10., 11. a 12.7.1968), s. 3, 5 a 5; též in: HOPPE, J. (ed.): *Pražské jaro v médiích*, s. 234–242, zde s. 240).

84 Svědectví o polovičatém výsledku vysočanského sjezdu podal tehdejší (záhy odvolaný) ředitel Československého rozhlasu Zdeněk Hejzlar na exilové konferenci v anglickém Readingu v létě 1971. Jeho slova, která odkrývají i uvažovanou perspektivu reformy do budoucna, si zaslouží obšírnější citaci: „*Reformní komunisté* – jak je možno pojmenovat koalici sil, která měla očividně 14. sjezdem upevnit své určující postavení ve straně – připravovali se předložit sjezdu politický program, jehož základem zůstával Akční program z dubna 1968. Byl nadále *koncipován jako velmi umírněný počátek postupné přeměny režimu byrokratické diktatury v režim demokratického socialismu, rozvíjeného při zachování předvojové úlohy komunistické strany* (zvýraznil KH). Tím byl určen charakter i meze tohoto programu. Mělo být dosaženo takové vnitřní transformace strany, aby i při rezignaci na direktivní řízení společnosti mohla svou koncepční, organizátorskou a výchovnou činnost integrovat a prosazovat socialistický zájem, aby se postupně a ve smyslu původní marxistické představy stávala ‘nikoliv politickou stranou, ale předvojem nového života’ (Šmeral). Renaissance politického systému mělo být dosaženo kombinací principů formální zastupitelské demokracie a principy přímé reprezentace zájmů a samosprávy. Vznik institucionalizované opozice měl však být až na další vyloučen. Zvláštní důraz byl položen na obnovování širokých občanských svobod a vytváření právních záruk. Omezenost a jistá rozpornost navrhovaných řešení byla chápána a odůvodňována jako nevyhnutelnost daná

1968 už všechny diskuse o podstatě socialismu a míře demokratizace byly jen emocionálně zjitřenou reakcí na hrubý mocenský zásah, po němž postupně ztrácely svou intelektuální základnu i odezvu v občanských masách.

---

vnitřními i vnějšími historickými podmínkami a z nich vyplývajícím imperativem systému nejen diferencujícího, ale i integrujícího. Reforma měla být postupně ověřována, korigována, zaváděna a kodifikována přibližně do roku 1971, kdy měla vzniknout nová ústava republiky a nový program strany s perspektivou vývoje na dalších 15 až 20 let. Zásada vyslovená v návrzích dokumentů pro 14. sjezd, že Československo samozřejmě zůstává součástí bloku socialistických zemí a bude plnit všechny závazky z toho vyplývající, že však 'postižení optimálního vztahu národního a internacionálního v politice každé strany a země je nezadatelným právem a odpovědností této strany a lidu této země', korespondovala sice s rezolucemi mezinárodních porad komunistických stran chruščovovského období, avšak nikoliv s praxí moskevského centra, které okamžitě reagovalo 'Brežněvovou doktrínou', zlověstně obsaženou už v takzvané bratislavské deklaraci z počátku srpna 1968.' (HEJZLAR, Zdeněk: K politice a vnitřnímu vývoji KSČ po roce 1948. In: *Systémové změny*, s. 69–104, zde s. 94 n. – viz pozn. 12.)

Filmy smíchu a zapomnění

Obraz „pražského jara“ v českém hraném filmu z období „normalizace“

Petr Koura

„...a já vím: oni nechtějí zlikvidovat kulturu, Toman nechce zničit film, oni prostě nevědí, co to je kultura, nevědí, co to je film,“ napsal si 18. září 1970 do svého deníku scenárista a režisér Pavel Juráček, který patřil k nejvýznamnějším postavám takzvané nové vlny československého filmu v šedesátých letech.¹ Tato slova takřka prorocky vystihovala, jakým směrem se v následujícím desetiletí vydá nejen kinematografie, ale i celá česká „oficiální“ kultura. Jednou ze stále nepřítliš probádaných oblastí této „Biafry ducha“ (jak násilné potlačení československého reformního hnutí nazval Louis Aragon) jsou právě dějiny „normalizační“ kinematografie, která je dnes filmovými historiky a teoretiky označována za jedno z nejhorsších období české filmové kultury.²

Za jeden z vrcholů této „nekulturnosti“ lze podle mého soudu považovat filmová díla, která zobrazovala nedávné události roku 1968 ideologicky zkresleně podle tehdy panujícího oficiálního výkladu, stanoveného v neblaze proslulém *Poučení z krizového vývoje ve straně a společnosti po XIII. sjezdu KSČ*. Tyto filmy jsou dnes již prakticky zapomenuté, neboť jejich umělecká hodnota je nízká a při jejich sledování se dnešní divák neubrání smíchu. Přesto tyto pokusy o svého druhu

---

1 JURÁČEK, Pavel: *Deník (1959–1974)*. Praha, Národní filmový archiv 2003, s. 676.

2 Viz např. LUKEŠ, Jan: Pád, vzestup a nejistota: Český film 1970–1996. In: *Illuminace: Časopis pro teorii, historii a estetiku filmu*, roč. 9, č. 1 (1997), s. 53–81.

„zfilmování“ *Poučení z krizového vývoje* zůstávají zejména pro historika zajímavým pramenem – nejen pro poznání ideologie „normalizačního“ režimu, ale i principů vytváření historické fikce v hraném filmu. Zobrazení nedávných událostí v naprosto opačné interpretaci, než jak se vepsaly do paměti drtivé většiny potenciálních diváků, často na základě jejich silných osobních prožitků, připomíná příslovečný pokus o kvadraturu kruhu. Cílem této studie je představit nejen takováto filmová díla, okolnosti vzniku a jejich tvůrce, ale i schémata a stereotypy, které měly u diváků při vzpomínce na „pražské jaro“ vyvolat. Nebudu se speciálně věnovat propagandistickému seriálu *Třicet případů majora Zemana*, jehož tři epizody (*Klauni*, *Štvanice* a *Studna*) se „krizovému období“ také věnují. Důvodem je jednak omezený rozsah této studie, ale i skutečnost, že o tomto seriálu byly v poslední době publikovány dvě monografie a několik dalších statí.³ Moje pozornost tak bude směřovat k pěti celovečerních hraných snímků – *Hroch, Za volantem nepřítel*, *Tam kde hnízdí čápi*, *Tobě hrana zvonit nebude* a *Bouřlivé víno*.

Ilustrace myšlenek z *Poučení* na stříbrném plátně měla nejen poskytnout divákům „správný“ výklad roku 1968 v atraktivnější podobě, ale i ospravedlnit takzvaný konsolidační proces a v neposlední řadě represí proti jeho odpůrcům. V uvedených filmech tak nalezneme řadu obrazů, které byly lidem prožívajícím „pražské jaro“ povědomé, jako například pouliční manifestace s „osmašedesátníckými“ slogany, mediální kampaně či návraty exulantů. Doprovázejí je však záběry, které demagogicky „vysvětlují“, co se skrývalo „pod povrchem“ – rejdy spiklenců, prolhanost novinářů či morální zvrácenost vedoucích představitelů „reformního procesu“ a jejich sympatizantů. Touto kombinací „známých“ a „neznámých“ vjemů se tedy „normalizační“ režim snažil vnutit společnosti svůj pohled na „krizové období“. Nutno předem poznamenat, že tato snaha nebyla příliš úspěšná – až na jednu výjimku (*Bouřlivé víno*) nevyvolaly tyto snímky větší diváckou pozornost. Je nutné také podotknout, že ve filmech s tímto tematickým zaměřením se používala velice podobná schémata jako v „normalizační“ beletrii evokující události „pražského jara“.⁴

Žerty „pražského jara“

Atmosféra „reformního procesu“ doslova dýchá z řady hraných filmů natočených za „pražského jara“, ať už je to známá adaptace Kunderova románu *Žert* (režie

3 DVOŘÁKOVÁ, Jiřina: Jak se točil seriál „Třicet případů majora Zemana“. In: *Sborník archivu ministerstva vnitra*, č. 1. Praha, Ministerstvo vnitra ČR 2003, s. 91–99; BLAŽEK, Petr – CAJTHAML, Petr – RŮŽIČKA, Daniel: Kolorovaný obraz komunistické minulosti: Vznik, natáčení a uvedení Třiceti případů majora Zemana. In: KOPAL, Petr (ed.): *Film a dějiny*. Praha, Nakladatelství Lidové noviny 2004, s. 276–294; RŮŽIČKA, Daniel: *Major Zeman: Zákulisí vzniku televizního seriálu*. Praha, Práh 2005; BÍLEK, Petr A. (ed.): *James Bond a major Zeman: Ideologizující vzorce vyprávění*. Příbram – Litomyšl, Pistorius & Olšanská – Paseka 2007.

4 Viz ŠPORKOVÁ, Alena: Poučena z krizového vývoje: Obraz „pražského jara“ v normalizační próze. In: *Soudobé dějiny*, roč. 12, č. 2 (2005), s. 309–333.

Jaromil Jireš) či méně proslulé snímky jako *Stud* (režie Ladislav Helge) nebo *Směšný pán* (režie Karel Kachyňa). V tomto dramatu, realizovaném podle scénáře spisovatele Jana Procházky, jedné z nejvýznamnějších osobností „pražského jara“, se poprvé v českém filmu objevují scény situované do komunistických uranových lágrů padesátých let a hovoří se zde o rehabilitaci politických vězňů.⁵ Příjezd vojsk Varšavské smlouvy realizaci podobných látek znemožnil, zato však některým již natočeným filmům dodal zcela nečekanou dimenzi. Obětí tohoto žertu „pražského jara“ se stal snímek Hynka Bočana *Čest a sláva*, který na příběhu zchudlého českého rytíře z doby třicetileté války měl kritizovat české „zápěcnictví“. Na jaře 1969 se však vnímání hlavního hrdiny posunulo z negativní roviny takřka do pozitivní, aniž by autoři na filmu cokoli změnili.⁶ Jiný osud naopak postihl další film podle námětu Jana Procházky – *Maratón* (režie Ivo Novák), který s nadsázkou a humorem zobrazoval květnové povstání v roce 1945, včetně pochodu sovětských vojáků na Prahu. Film byl záhy stažen z distribuce, neboť „předvádět v pražských kinech po příjezdu ruských tanků film o příjezdu ruských tanků by asi vážně ohrozilo projekční i jiná zařízení“, jak poznamenal s ironií sobě vlastní Josef Škvorecký.⁷

Ještě než nastoupila „normalizace“ v českém filmu, stačilo být natočeno několik snímků, které bezprostředně reagovaly na srpnovou invazi. Zde je nutné v první řadě jmenovat podobenství Evalda Schorma *Den sedmý, osmá noc*, které bylo posléze označeno za jeden z „nejantisocialističtějších“ filmů, které kdy v Československu vznikly. Narážky na srpen 1968 se objevují též v Juráčkově adaptaci Gulliverových cest *Případ pro začínajícího kata*. Nejotevřenější kritikou „internacionální pomoci“ se bezesporu stal dvaadvacetiminutový školní snímek Vlastimila Venclíka *Nezvaný host*, který byl zabaven Státní bezpečností a stal se příčinou autorova vyloučení z Filmové akademie muzických umění i následného zákazu práce v oboru.

Nová éra ideologických filmů byla zahájena po nástupu nového ústředního ředitele Československého filmu Jiřího Purše v září 1969 a ústředního dramaturga Ludvíka Tomana v prosinci 1969 realizací snímku Vladimíra Čecha *Klíč* (1971), který zobrazoval odbojovou činnost, zatčení a smrt komunistického odbojového

---

5 Další dva filmy o uranových lágrech byly v létě 1968 ve výrobě. Jednalo se jednak o adaptaci prózy Karla Pecky *Horečka*, kterou měl začít natáčet Ladislav Helge právě 21.8.1968, a dále o povídkový film *Návštěvy* podle námětů téhož autora, Zdeny Salivarové a Vladimíra Vondry. Část tohoto filmu byla v srpnu 1968 již natočena, materiál je ale dodnes nezvěstný a byl patrně zničen. Někteří tvůrci tohoto snímku se později podíleli na „normalizačních“ filmech o roce 1968, jako např. herci Jiří Krampol, Václav Sloup, Karel Hábl, Jaroslav Moučka, Gustav Opočenský či výtvarnice Věra Líznerová.

6 V rozhovoru s A. J. Liehmem přirovnal Hynek Bočan svého hrdinu Václava Ryndu dokonce k Janu Palachovi a Janu Zajíčovi (LIEHM, Antonín J.: *Ostře sledované filmy: Československá zkušenost*. Praha, Národní filmový archiv 2001, s. 332).

7 ŠKVORECKÝ, Josef: *Všichni ti bystrí mladí muži a ženy: Osobní historie českého filmu*. Praha, Horizont 1991, s. 240.

Jedním z nejangažovanějších tvůrců „normalizační“ kinematografie byl režisér a scenárista Karel Steklý (1903–1987), jenž ve 30. letech patřil k okruhu české meziválečné avantgardy (převzato z knihy Karla Steklého *Život v inkognitu*. Praha, IQ 147, 1999)

pracovníka Jana Ziky.⁸ Film plný historických nepřesností a demagogických klišé předznamenával dramaturgický návrat české kinematografie k látkám z období „hrdinného“ boje KSČ za „lepší budoucnost československého lidu“. V následujícím desetiletí tak vznikla řada historických filmů, které dezinterpretovaly nejen události druhé světové války či „vítězného února“, ale zobrazovaly též „třídní vykořisťování“ v masarykovské první republice či za Rakouska-Uherska. Realizace většiny těchto historických snímků byla technicky a finančně náročná, mnoho z nich lze bez nadsázky označit za velkofilm. Nezřídka byly spojeny též s osobním pokáním některých tvůrců, ať již šlo o režiséry či herce, kteří tímto způsobem měli odčinit některé své „hříchy“ z konce šedesátých let.

Zvláštní kategorii historických ideologických filmů pak představovaly právě snímky s tematikou roku 1968. Kdo první přišel s myšlenkou realizovat hrané filmy z období „pražského jara“ a „vizualizovat“ tak *Poučení z krizového vývoje*, zatím není bohu-

žel zcela zřejmé. Jisté je, že na schůzi předsednictva Ústředního výboru KSČ dne 12. ledna 1970, která se zabývala situací v československé kinematografii, tento požadavek ještě nezazněl.⁹ Taktéž ve zprávě o situaci a návrhu dalšího postupu „konsolidace“ v československé kinematografii, kterou předsednictvu ÚV KSČ předložili Lubomír Štrougal a Jan Fojtík 22. března 1971, se konstatovalo, že tvorba angažovaných filmů „v souladu se současnou politikou nového vedení strany a státu“ neby-

8 Blíže viz např. KOURA, Petr: *Nazis, Deserteure und Antifaschisten: Das Deutschenbild im tschechischen Okkupationsfilm*. In: ROSCHLAU, Johannes (ed.): *Zwischen Barrandov und Babelsberg: Deutsch-tschechische Filmbeziehungen im 20. Jahrhundert*. Hamburg – München, Richard Boorberg 2008, s. 135 n.

9 HOPPE, Jiří (ed.): *Normalizace a československá kinematografie: Dokumenty z archivu ÚV KSČ*. In: *Iluminace*, roč. 9, č. 1 (1997), s. 162–175.

la dosud možná pro časovou náročnost výroby filmů a jejich literární přípravy. Že by měly být v dohledné době zpracovány látky týkající se „krizových let“, se zde ovšem neříká.¹⁰ Tuto myšlenku nacházíme až v projevu ústředního ředitele Československého filmu Jiřího Purše na „aktivu tvůrčích pracovníků a pracovníků filmové distribuce“ v Praze 29. listopadu 1972. Purš zde vedle požadavku na realizaci filmů zobrazujících „socialistickou skutečnost“ a „revoluční historii boje dělnické třídy“ vznesl též přání, aby na Barrandově vznikala díla, „která by také ukázala československou problematiku z krizového období let 1968–1969“.¹¹

„Jsem s vámi, vy buďte se mnou“ (Hroch)

V době, kdy Purš tento požadavek vznesl, docházelo již k jeho uskutečňování. Ve stejném měsíci dokončil režisér a scenárista Karel Steklý podle vlastního námětu¹² literární scénář k „fantastické burlesce“ s názvem *Hroch*,¹³ který začal o několik měsíců později také natáčet. První český celovečerní hraný film, který zobrazoval události „pražského jara“ z „oficiálního“ pohledu, byl pak uveden do kin v březnu 1974.¹⁴

Skutečnost, že jako první se tohoto „angažovaného“ tématu chopil právě Karel Steklý (1903–1987), je poněkud zvláštní – nejednalo se totiž o příslušníka „budovalské generace“ padesátých let, ale o člověka, který svou filmovou dráhu zahájil ve třicátých letech v prostředí umělecké avantgardy. Původně začínal jako herec u různých divadelních společností, od roku 1928 pak působil v Osvobozeném divadle jako inspicient. Zároveň od roku 1933 psal filmové scénáře pro komerčně sice atraktivní, ale umělecky nepříliš hodnotné komedie, režirované Svatoplukem Inemanem (*U svatého Antoníčka*, *Z bláta do louže*). Za vrchol jeho scenáristické kariéry v předmnichovské republice lze bezpochyby považovat spolupráci na scénáři legendárního filmu *Svět patří nám* (1937), který pod kolektivním pseudonymem „Formen“ vytvořili Jiří Voskovec, Jan Werich, Karel Steklý a režisér filmu Martin Frič. (Steklý se již předtím objevil též v prvním filmu dvojice V+W *Pudr a benzin* z roku 1931, a to v roli inspicienta).

10 Tamtéž, s. 176–190.

11 PURŠ, Jiří: *Poslední socialistického filmu: Projevy a stati z let 1969–1979*. Praha, Čs. filmový ústav 1981, s. 28.

12 Ačkoli se to v materiálech ke scénáři neobjevuje, hlavní zápletka filmu je patrně inspirována Dostojevského satirickou povídkou *Krokodýl* (1865). Za upozornění na tuto skutečnost děkuji ing. Vladimíru Kouřilovi.

13 *Národní filmový archiv*, Praha (dále NFA), sbírka scénářů, signatura (sign.) S-1590-LS, první verze literárního scénáře filmu *Hroch*, listopad 1972.

14 KOURA, Petr: Příběh nejhoršího českého filmu. In: *Mladá fronta Dnes* (28.3.2009), příloha „Kavárna“, s. 5 n.

Větší scenáristické úspěchy zaznamenal Steklý v období nacistické okupace. Podílel se tehdy na scénářích mnoha filmů, povětšinou režírovaných Martinem Fričem, které jsou dnes považovány za umělecky cenné. Vedle společenských komedií *Roztomilý člověk* (1941) či *Valentin Dobrotivý* (1942) vytvořil Steklý scénáře k adaptacím klasických děl české literatury, jako byla Hálkova *Muzikantská Liduška* (1940) nebo Raisův *Pantáta Bezoušek* (1941), které v realitě Protektorátu Čechy a Morava posilovaly „národního ducha“.¹⁵ Steklý si ovšem vyzkoušel i jiné žánry – historickou komedii (*Počestné paní pardubické*, 1944), detektivní film (*Třináctý revír*, 1946), či dokonce parodii (*Těžký život dobrodruha*, 1941), spolupracoval též s režiséry Václavem Binovcem a Ladislavem Bromem. Nepříliš známou epizodu Steklého umělecké činnosti představuje v tomto období jeho práce pro německou společnost Prag-Film, která byla součástí nacistického filmového koncernu UFI. Steklý se podílel na scénáři Prag-Filmem produkovaného dramatu *Der zweite Schuss* (Druhá střela, 1943), jež režíroval Martin Frič, uvedený v titulcích pod „germanizovaným“ jménem jako Fritsch.¹⁶ Není příliš překvapivé, že se o této epizodě ze života „národního umělce“ Steklého z oficiálních publikací z období „normalizace“ nedozvíme.¹⁷ A není zcela bez zajímavosti, že v Prag-Filmu pracoval tehdy jako úředník další později významný představitel „normalizační“ kinematografie – Vojtěch Trapl, jenž natočil v roce 1975 silně demagogický film o „pražském jaru“ *Tobě hrana zvonit nebude*.

Po válce bylo Karlu Steklému umožněno samostatně režírovat. Jeho debut *Průlom* (1946), jenž pojednával o českých havířích v 19. století, byl sice připraven scenáristicky ještě za okupace, stal se ale prvním filmem, který byl celý vyroben znárodněnou kinematografií. Následující rok přinesl režisérovi Steklému nečekaný úspěch – jeho adaptace románu Marie Majerové *Siréna* (1947) získala na filmovém festivalu v Benátkách hlavní cenu Zlatého lva a též cenu za hudbu, kterou zkomponoval Emil František Burian. Steklý tak v soutěži porazil například i Orsona Wellese s filmem *Cizinec* (1946), nominovaným tehdy na Oscara za nejlepší scénář. Žádný další český film prozatím tuto cenu nezískal.

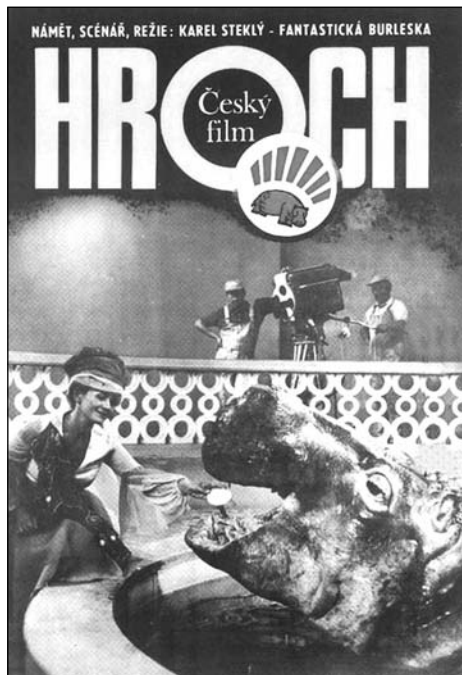
Po únoru 1948 se dal Steklý plně do služeb nového režimu. Zcela v duchu socialistického realismu natočil v padesátých letech velkolepé adaptace dvou románových předloh z tehdejší povinné četby – Jiráskovo *Temno* (1950) a Olbrachtovu *Annou proletářku* (1952), které jsou (vedle Steklého „normalizačních“

15 Viz PTÁČEK, Luboš (ed.): *Panorama českého filmu*. Olomouc, Nakladatelství Rubico 2000, s. 70.

16 K Prag-Filmu nejnověji viz DVOŘÁKOVÁ, Tereza – KLIMEŠ, Ivan: *Prag-Film AG 1941–1945: Im Spannungsfeld zwischen Protektorats- und Reichs-Kinematografie*. München, Edition Text + Kritik 2008.

17 Viz např. BARTOŠKOVÁ, Šárka – BARTOŠEK, Luboš: *Filmové profily: Českoslovenští scenáristé, režiséři, kameramani, hudební skladatelé a architekti hraných filmů*. Praha, Čs. filmový ústav 1986, s. 406–410.

ideologických opusů) považovány za jeho nejslabší filmy. V druhé polovině padesátých let se Steklý soustředil na filmové adaptace Haškova Švejka (*Dobryj voják Švejk*, *Poslušně hlásím*), které si – zejména díky hereckému výkonu Rudolfa Hrušínského v titulní roli – získaly velkou diváckou popularitu, ačkoli filmová kritika z nich nebyla příliš nadšená. Později se věnoval opět sociálním tématům, dětským filmům či dalším adaptacím literární klasiky. Větší úspěch zaznamenal až v roce 1969 s historickou komedií *Slasti otce vlasti*, jejíž scénář napsal Jan Procházka. Ten pro Steklého napsal krátce před smrtí i scénář dalšího filmu stejného žánru, komedie *Svatby pana Voka* (1970), který byl realizován již v době, kdy byl Procházka označován za jednoho z hlavních „exponentů pravice“ v českém filmu.¹⁸ V titulcích a materiálech k filmu byl uveden jako autor námětu a scénáře pouze Steklý – a budeme-li věřit svědectví Pavla Kohouta, zachycenému v jeho „memoárománu“ *Kde je zakopán pes*, pokusil se přivlastnit si i Procházkův honorář. Kohout se tehdy jako poručník Procházkových dcer ujal nevděčné úlohy „vymahače“: „Režisér Karel Steklý se mi pokusil tvrdit, že svůj poslední slušný film napsal sám. Hleděl jsem na tohoto starého muže s pocitem nevýslovného studu, když jsem mu předložil originál, který ho mohl zničit morálně i politicky. Vzdor skutečností jsem si na okamžik sám připadal jak vyděrač, ale on vzápětí bez řečí odpočítal ze zásuvky deset tisíc tuzexových bonů.“¹⁹

Herečka Zdena Hadrboľcová v roli učitelky Plašilové podává na plakátu k filmu *Hroch* mluvícímu zvířeti oplatky připomínající hostie, čímž znemožní spiklencům (a jejich propagandistům v pozadí) zneužít tohoto neobvyklého jevu k jejich politickým cílům (převzato z filmové galanterie Terryho ponožky)

18 Viz např. PURŠ, Jiří: *Obrisy vývoje československé znárodněné kinematografie*. Praha, Čs. filmový ústav 1985, s. 79.

19 KOHOUT, Pavel: *Kde je zakopán pes: Memoáromán*. Brno, Atlantis 1990, s. 33.

Brzy poté uvedl Jiří Purš v jednom z článků Steklého jméno mezi filmovými tvůrci, kteří se přihlásili k nové politice a novému vedení československého filmu.²⁰ Jaká byla Steklého motivace, není zcela jasné – ve fragmentu memoárů, který vytvořil na sklonku života, se k tomu nevyjádřil.²¹ Jisté je, že právě tvůrci jako Steklý byli ve „zlatých šedesátých“ zcela zastíněni nastupující mladou filmařskou generací. V tomto desetiletí natočil Steklý pouhé tři celovečerní filmy, naproti tomu v sedmdesátých letech režíroval filmů devět, tedy prakticky jeden ročně. „Normalizační“ režim tedy pro tyto lidi představoval šanci, jak se vrátit zpět k práci, kterou jim v šedesátých letech „sebrali“ talentovanější kolegové. (Steklého též řadí Pavel Juráček v deníkovém zápisu z konce roku 1970 mezi ty, kteří v následujících letech budou mít na Barrandově „hlavní slovo“.)²² Manželka Karla Steklého Věra Líznerová-Steklá je však přesvědčena, že by její muž dokázal své chování za „normalizace“ obhájit, kdyby se dožil listopadu 1989.²³ Jisté ovšem je, že Steklý patřil za „normalizace“ k nejprotežovanějším filmovým režisérům. V roce 1973 mu byl udělen titul národní umělec, obdržel vysoká státní vyznamenání (Řád práce, Řád Vítězného února a Řád republiky) a k pětasedmdesátým narozeninám mu zaslal blahopřejný dopis sám „prezident zapomnění“ Gustáv Husák.

Dějová linie filmu *Hroch* je neuvěřitelně banální. V jakési blíže nespecifikované zemi onemocní v zoologické zahradě hroch právě ve chvíli, kdy zde dochází k zásadní rekonstrukci vlády. Příslušná banka odmítne poskytnout zlato na opravu hrochova chrupu, což využije skupina ambiciózních manipulátorů k vyvolání masové hysterie, jež má vést k upevnění moci nového ministra Borovce. Banka vyšle do zoo úředníka Bedřicha Hrocha, kterého ovšem jeho zvířecí jmenovec spolkně. Úředník nadále přebývá v jeho útrokách a komunikuje s okolím, což vyvolává efekt mluvícího hrocha. Pokus využít tohoto neobvyklého jevu k převzetí moci ve státě Borovcovou klikou je posléze zmařen, když zvíře po požití oplatek živého úředníka vyvrhne před zfanatizovaný dav.

Ačkoli je film situován do neznámé země a někteří jeho protagonisté mají dosti zvláštní jména, metafora s československým „reformním procesem“ je evidentní a zajisté tak měla být chápána i diváky. Satira totiž obsahuje řadu filmových obrazů, které připomínají určité konkrétní výjevy z období „pražského jara“. To se týká zejména sekvencí s ministrem Borovcem (Miroslav Homola), který je evidentním pokusem o karikaturu vedoucích představitelů „reformního procesu“ Alexandra

20 Viz PURŠ, Jiří: Naše úkoly a cíle. In: *Film a doba: Měsíčník pro filmovou kulturu*, roč. 17, č. 6 (1971), s. 290.

21 STEKLÝ, Karel: *Život v inkognitu*. Praha, Nakladatelství IQ 147, 1999. Autor zde vzpomíná především na první republiku a svou spolupráci s osobnostmi tehdejší umělecké avantgardy, jen výjimečně zachází do období následujících.

22 Viz JURÁČEK, P.: *Deník (1959–1974)*, s. 705 (viz pozn. 1).

23 Dle sdělení historika Petra Kopala.

Dubčeka a Josefa Smrkovského (k oběma jménům má odkazovat průhledná asociace s „borovíci“). Divák ve filmu sleduje Borovcovu rostoucí popularitu, přiživovanou novináři, kteří si pochvalují jeho „lidovost“. Snaha o ministrovu popularizaci vrcholí scénou, při níž se Borovec nechává fotografovat na plovárně při skoku do vody – diváci si zde měli vzpomenout na slavnou obálku časopisu *Mladý svět* z léta 1968, na níž byl vyobrazen Alexander Dubček v plavkách. Právě takovéto Dubčeko jednáni „normalizační“ propaganda často zesměšňovala.²⁴ Není zcela bez zájímavosti, že v první verzi scénáře je postava ministra značně upozaděná – hovoří se o ní sice často v dialozích, ale přímo se objevuje pouze v jednom obrazu. Vládní činitel zde navíc není označován jménem, ale jako „ministr Lesů, vod a strání“, což zase pro změnu odkazuje k Josefu Smrkovskému, jenž byl před nástupem do funkce předsedy Národního shromáždění právě ministrem lesního a vodního hospodářství.²⁵ Zdá se tedy, že postavu „ministra Borovce“ rozpracoval Steklý až po prvním připomínkovém řízení.

Vedle obrazů připomínajících situace, které občané Československa v roce 1968 na vlastní oči viděli, jsou v *Hrochovi* též scény, které objasňují, proč se tyto zdánlivě nahodilé události dějí. Jedná se zejména o sekvence s postavou profesora Fibingera (herec Eduard Dubský), které naznačují, že Borovec je ve svém jednání manipulován jakýmsi tajným společenstvím, scházejícím se (příznačně) ve sklepních prostorách. Fibinger je charakterizován jako „kapacita v oboru mezinárodního práva“ a zároveň se z jeho úst dozvídáme, že usiluje o vědeckou a společenskou rehabilitaci. Zdá se, že se jedná o narážku na Eduarda Goldstückera, který v roce 1968 předsedal Svazu československých spisovatelů. (Tuto tezi podporuje též fakt, že v první verzi scénáře je tato postava označována jako „profesor Hugo Silbernágl“.) Fibinger svým přátelům, které nazývá „mozkovým trustem národa“, sděluje, že brzy vyjdou na světlo, neboť jsou povoláni dát světu „nový model demokracie a socialismu“. Jednomu z přítomných se to příliš nelíbí, jelikož jejich plánem má být přece uchopení moci, a nikoli podpora „milosrdného socialismu“. Kritik je však vzápětí umlčen, s tím že se jedná pouze o taktiku. Vezmeme-li v potaz Goldstückerovy židovské kořeny, nelze se ubránit dojmu, že záměrem zde bylo vykreslit archetypální „židovské spiknutí“, na které najdeme odkazy i v samotném *Poučení z krizového vývoje*: „Značný vliv v boji proti socialismu v ČSSR měly síly, které se angažovaly z pozic sionismu, jednoho z nástrojů mezinárodního imperialismu

---

24 Např. v knize o zlepšovatelích a „hrdinovi socialistické práce“ Františku Zýkovi, kde jsou reprodukovány jeho názory na „reformní proces“ a jeho představitel: „Že by se nám ve straně zahnízдила škodná? (...) Kolem některých nahoře se točí herečky a zpěvačky, první tajemník se předvádí na fotografiích v novinách jako žába při skoku do bazénu. Ať si plave, ale ne v politice, tam musí držet veslo pořádně v ruce, vždyť jde o všechno!“ (WIENDLOVÁ, Květa: *Hrdina všedních dnů*. Plzeň, Západočeské nakladatelství 1976, s. 20.)

25 NFA, sbírka scénářů, sign. S-1590-LS, první verze literárního scénáře filmu *Hroch*, listopad 1972, s. 72.

a antikomunismu. Jejich předními reprezentanty u nás byli F. Kriegel, J. Pelikán, A. Lustig, E. Goldstücker, A. J. Liehm, E. Löbl, K. Winter a řada dalších.²⁶

Trojlístek hlavních spiklenců pak doplňuje novinář se zvláštním jménem Pip Karen (Svatopluk Matyáš), který má patrně připomínat (nejen shodným monogramem) Pavla Kohouta.²⁷ Pip je patrně nejzápornější postavou celého spektaklu – navenek je sice uhlazený a jeho vystupování je kultivované a elegantní, ve skutečnosti ale k prosazení svých cílů používá podplácení, intrik, podvodů a vydírání. V průběhu filmu vyjde najevo, že nedostudoval vysokou školu, Fibinger mu však podvodem zajistí akademický titul. Tyto obrazy mají v divákovi navodit pocit, že vedoucí osobnosti „pražského jara“ byly bandou podvodníků, korupčníků a prospěchářů. Ve vizuální rovině to patrně symbolizuje též skutečnost, že Pip Karen neustále mění obleky – tedy, lidově řečeno, „převléká kabáty“.

Bezcharakternost a proľhanost spiklenců je ve filmu ukázána v řadě obrazů. Scéna, kdy ministr Borovec za asistence novinářů odevzdává na „konto hroch“ společně s manželkou rodinné šperky, měla připomenout sbírku na takzvaný Fond republiky, vyhlášenou v červenci 1968. Divák ovšem vzápětí sleduje Borovce, jak po řediteli banky žádá, aby mu tyto šperky vrátil zpět. Na jiném místě filmu hovoří Borovec v televizi o tom, že „program, jehož symbolem je hroch“, vyžaduje absolutní naplnění svobody – později se ovšem dozvíme, že v rámci této svobodomyšlné politiky byl jistý novinář vyhozen z redakce právě za kritiku ministra Borovce. Tento miláček médií i veřejnosti je zobrazen jako člověk, který se mimo dosah fotoaparátů a filmových kamer chová značně autoritativně a arogantně (například hystericky křičí: „Všechno je můj rezort!“). Po fyzické paralyzaci novinářského kritika prostřednictvím slzného plynu Borovec omlouvá své násilníky tím, že jednali v zájmu „nejlidštější myšlenky“. Že touto myšlenkou je míněn „socialismus s lidskou tvář“, došlo zajisté i méně vnímavému divákovi.

Film též paroduje řevnivost mezi třemi vedoucími spiklenci, kteří o sobě navzájem prohlašují, že právě nepřítomného třetího konspirátora se „při nejbližší příležitosti zbavíme“. Odcizení „hroších spiklenců“ od „pracujícího lidu“ je pak demonstrováno sekvencí, v níž dva „intelektuálové“ baví Fibingerův „mozkový trust národa“ zpěvem přihlouplé písně s nesrozumitelným textem, jež je zakončena „duchaplným“ refrémem se slovy „Já, já, metafyzický, já, já, metafyzický“. Intelektuálové a vědci jsou též ironizováni ve výroku ředitele banky, že „zoo je v péči akademie, čímž je vyloučen jakýkoliv smysl pro humor“.

Některé z postav filmu nápadně připomínají známé osobnosti společenského a kulturního života za „pražského jara“. Populární zpěvačka Soňa, která nazpívá

26 *Poučení z krizového vývoje ve straně a společnosti po XIII. sjezdu KSČ*. Praha, Svoboda 1988, s. 19.

27 Nelze vyloučit, že se jedná o svéráznou reakci Karla Steklého na Kohoutovo vymáhání honoráře za scénář k filmu *Svatby pana Voka*, jak bylo popsáno výše.

úspěšnou píseň o hrochovi, nápadně připomíná Martu Kubišovou, přestože ji hraje světlovlasá Helena Blehárová. V jedné scéně vidíme, jak do okna jejího bytu střílí Pip Karen, aby ji tím přiměl k větší poslušnosti a též zvýšil zpěvaččinu popularitu u veřejnosti díky „anonymnímu útoku“. Scéna nápadně připomíná reálnou událost z jara 1969 – a sice střelbu do oken Marty Kubišové, které se v afektu dopustil její tehdejší manžel Jan Němec, jeden z nejvýznamnějších režisérů takzvané nové vlny československého filmu (a též jeden z nejnapadanějších „kontrarevolucionářů“). Mohlo se jednat o shodu okolností, nicméně není bez zajímavosti, že tuto událost využili též tvůrci televizního seriálu

Scéna z filmu *Hroch*, ve které občané odevzdávají své cennosti na opravu chrupu oblíbeného tlustokožce, nápadně připomínala sbírku na Fond republiky z léta 1968, na niž tehdy mezi jinými přispěl i prezident Ludvík Svoboda (záběr z filmu *Hroch*)

Třicet případů majora Zemana v epizodě situované do roku 1967, jež měla odhalovat údajné pronikání západních špionážních centrál mezi pražské umělce a intelektuály. Archivní dokumenty vypovídají, že při práci na této epizodě hodlal scenárista *Majora Zemana* Jiří Procházka studovat právě i spisy týkající se Němcovy střelby.²⁸

První verze scénáře šla ve vykreslování „zvrhlosti“ představitelů „pražského jara“ ještě dále. O novináři Pipovi zde zazní, že často užívá drogy, zpěvačka Soňa má zase bydlet s dívkou, jež má být doslovně „typická lesbičanka“. Je zde také obraz, v němž novináři hrají dámu se štamprlaty rumu a vodky a vyřazené „kameny“ likvidují jejich konzumací. V původním scénáři je také více konkrétních narážek nejen na „obrodný proces“, ale i na významné osobnosti kultury. Objevují se zde kupříkladu slova o „socialismu s lidskou tvářící“, která ve filmových dialozích nakonec nejsou. Podle původního záměru Karla Steklého měly ve filmu též zaznít písně populárních českých zpěváků – z mluvícího hrocha se mělo ozývat „fortissimo Karla Gotta“, zpěvačka Soňa zase měla zazpívat hrochovi píseň *Podívej, kvete růže*, kterou nazpívala Helena Vondráčková. V jiné scéně měl zase zfanatizovaný dav milovníků hrocha zpívat píseň Karla Hašlera *Kampak na nás, bolševici*.²⁹ Natočený film tak nakonec vyzněl méně konkrétně, za což byl paradoxně Steklý kritizován.³⁰

28 Viz RŮŽIČKA, D.: *Major Zeman*, s. 64 (viz pozn. 3).

29 NFA, sbírka scénářů, sign. S-1590-LS, první verze literárního scénáře filmu *Hroch*, listopad 1972, s. 14, 24, 47, 60, 73, 77 a 89.

30 Viz KLIMENT, Jan: Filmová fraška o frašce politické: Nad novinkou Karla Steklého *Hroch*. In: *Rudé právo* (2.5.1974), s. 5.

Za pozornost též stojí zobrazení „lidových mas“ ve Steklého filmu. Když Pip Karen oznamuje veřejnosti zrušení cenzury, vítá toto opatření zfanatizovaný dav mladých lidí, mezi nimiž nechybějí též „vlasatci“. Podobná na pohled pochybná individua pak v závěru filmu táhnou k zoologické zahradě s transparenty a nápisy, jež oslavují hrocha. Karikatura manifestací rodící se občanské společnosti v roce 1968 je zde naprosto jasná. Obrazy, které byly řadě svědků „reformního procesu“ známé, jsou však doplněny „didaktickými“ sekvencemi o tom, jak byla tato manipulace organizována. Sledujeme tak ministra Borovce, jak si v kruhu svých věrných prohlíží propagační předměty s tematikou hrocha, mezi kterými nechybějí ani plakáty s podobnými hesly, jaká byla vidět v československých ulicích v roce 1968. Obrazem, který dnes již vyvolává spíše úsměv, je plakát propagující „Klub angažovaných přátel hrocha“. V závěrečné scéně, kdy třeštění zfanatizovaného davu vrcholí, jsou lidé přirovnáváni ke zvířatům. Demonstruje to sekvence zobrazující exotická zvířata za zvukového doprovodu oblíbené písně o hrochovi. Zvířata se (narozdíl od lidí) chovají klidně a při tomto hitu nijak nešílí. Následuje výrok ošetřovatele, který zfanatizované lidi označuje za horší nežli zvířata. Jak ještě uvidíme, toto přirovnání se objeví i v některých dalších filmech.

V závěrečné rádoby katarzi překvapivě najdeme pro počínání zfanatizovaných jedinců, kteří si neuvědomují, kdo jimi manipuluje, omluvu. Zazní z úst smutného vězně z hrošího nitra, jenž šílící masu nejdříve uklidňuje větou, která řadě diváků byla zajisté povědomá, neboť parafrázovala známý slogan Pavla Kohouta: „Jsem s vámi a vy buďte se mnou.“ Po vyvržení ze zvířecích útrob ale úředník Hroch ke shromážděnému davu vyčítavě pronese: „Proč se smějete? Já byl jenom popletený.“ Závěr tak lze chápat i jako určité „omilostnění“ zmanipulovaných jedinců – hlavní odpovědnost přece leží na těch, kteří ve jménu svých osobních zájmů tahají za nitky.

Nelze opomenout, že obě dochované verze scénáře mají poněkud odlišný konec. V první variantě vyvrhne hroch obsah svého žaludku nikoli po požití oplatek, ale díky klystýru, který hrochovi v noci tajně nasadí dělníci (režisér si patrně vzpomněl na natáčení adaptace Haškova Švejka). O ideovém vyznění této varianty není třeba se více rozepisovat. Další verze scénáře již počítá s tím, že hrochovy útroby se dají do pohybu díky oplatkám. Nalezneme zde ovšem závěrečný obraz, který natočen nebyl. Podle scénáře se v něm reportér táže na ulici náhodných chodců, co si myslí o ministru Borovcovi (a tedy vlastně o „reformním procesu“). Lidé odpovídají všichni stejně – jsou rádi, že už „to“ skončilo, a pro ministra mají pouze nepublikovatelné výrazy. Celkově lze říci, že původní Steklého scénář, ačkoli neobsahoval zkarikovaného Dubčeka a Smrkovského, byl ještě daleko konkrétnější a kritičtější nežli konečná podoba filmu.

Nelze nezmínit též skutečnost, že snímek obsahuje některé protikřesťanské nářky. Po bouřce, během níž je Hroch spolknut hrochem, zazní šůry jakýsi hlas, který označuje tuto událost za tak strašnou, jako když Kain zabil Ábela. Uvědomíme-li si, že *Hroch* je autorským filmem režiséra, jenž se pohyboval za první republiky v žižkovských anarchistických kruzích kolem Franty Sauera, bojitele mariánského sloupu na Staroměstském náměstí, a že natočil mimo jiné protikatolické *Temno*,

pochopíme, že se zde jedná o těžkou ironii. Podobně vyznívá i postava učitelky, jež se s takřka náboženskou vášní zamiluje do hrocha – chce se za něj mysticky provdat, podává mu oplatky připomínající hostie a v jeho krvácejících očích nakonec spatřuje stigmata.

V původním scénáři však bylo podobných invektiv daleko více. Úředník Hroch zde kupříkladu své manželce demonstruje důležitost účetního pořádku tvrzením, že Bůh poznal hříchy Adama a Evy jen díky tomu, že měl všechna jablka v ráji spočítána. V jiném dialogu odpoví ředitel zoo novináři Pipovi na jeho otázku, proč mají opice sklony k se-

xuálnímu exhibicionismu, replikou, že se to naučily od misionářů. Zdá se, že toto byla i pro „normalizační“ ideology již příliš silná káva. Stejně tak vypadla scéna, v níž se Karel Steklý za pomoci mírné sebeironie stylizoval do role oběti „socialistů s lidskou tvářičkou“ – na Pipovu ironickou poznámku o zvířecím jmenovci mu úředník Hroch odpovídá, že zná ještě horší jména – kupříkladu Steklý. Pip na to reaguje slovy: „A takovýchle lidí se nám pletou do kultury!“ Následuje poznámka, že až se „oni“ dostanou k moci, s těmito lidmi „zametou“.³¹

Poněkud dvojsmyslná je ovšem na druhou stranu scéna, v níž učitelka přivádí své žáky k hrošímu pavilonu. Na jeho dveřích visí totiž nápis „Dočasně uzavřeno“, což nemohlo v roce 1973 nezbuzovat asociace s „dočasným pobytům“ vojsk států Varšavské smlouvy. Ošetřovatel to komentuje slovy: „Toho si nevšímejte, to je jenom dočasně.“ Nezdá se příliš pravděpodobné, že by si této „shody“ nikdo z lidí odpovědných za „ideovou čistotu“ filmu nevšiml – lidové vtipy ironizující termín „dočasnost“ byly tehdy poměrně rozšířené.³² Nabízí se otázka, zda to nebyl záměr, který měl v divákovi vyvolat dojem, že Steklého burleska ironizuje vlastně nejen protagonisty „reformního procesu“, ale i „normalizátory“, a je tím pádem vlastně objektivní. Podobná motivace patrně stála i za scénou, která se vyskytuje

V rámci kampaně na podporu mluvčího hrocha navrhuji spikleneckí propagandisté, připomínající představitele „pražského jara“, založit Klub angažovaných přátel hrocha (záběr z filmu Hroch)

31 NFA, sbírka scénářů, sign. S-1590-LS, první verze literárního scénáře filmu *Hroch*, listopad 1972, s. 18.

32 Viz např. PEČKA, Jindřich: *Spontánní projevy Pražského jara 1968–1969*. (Prameny k dějinám československé krize v letech 1967–1970, sv. I.) Brno, Ústav pro soudobé dějiny AV ČR – Doplněk 1993, s. 123.

pouze v první verzi scénáře. Měli v ní být zobrazeni „záhadní civilové“, jak zabavují (ještě před zrušením cenzury) náklady novin, které informují o mluvčím hrochovi.³³

Zbývá se ještě zastavit u hereckého obsazení filmu. Celkově lze říci, že až na několik výjimek v něm hráli spíše podprůměrní herci, kteří (stejně jako režisér) v šedesátých letech nedostali v českém filmu mnoho příležitostí. Příkladem je samotná titulní role úředníka Hrocha – sehrál ji slovenský herec, moderátor a „lidový bavič“ Oldo Hlaváček. Řada představitelů vedlejších rolí (Jan Skopeček, Jiří Lír či Miloš Willig) se objevila i v dalších „normalizačních“ filmech s tematikou roku 1968. Překvapující ovšem je, že někteří z nich hráli předtím též v „trezorových“ snímcích, jako byl Krškův film *Zde jsou lvi* (1958), Juráčkův *Případ pro začínajícího kata* (1969) nebo Polákovi *Nebeští jezdci* (1968). V *Hrochovi* překvapivě najdeme ve vedlejších rolích i některé uznávané herce, jako například Helgu Čočkovou, Slávku Budínovou či v epizodní roli popleteného ministra školství Josefa Hlinomaze.

Z dostupných pramenů se zdá zřejmé, že *Hroch* příliš velký ohlas u diváků ani u kritiky nevyvolal. Dle údajů o distribuci jej zhlédlo 233 659 diváků. Filmoví historici se ovšem shodují, že zejména u silně ideologických snímků mohou být tato čísla značně zkeslená, neboť je pomáhala navyšovat povinná školní představení či projekce pro pracovní kolektivy.³⁴ Z dostupné bibliografie ovšem vyplývá, že na *Hrocha* byly v denním tisku publikovány pouze dvě recenze; z toho se zdá, že filmoví publicisté se hodnocení tohoto filmu vyhýbali. Určité rozpaky neskrývá ani „oficiální“ recenze v *Rudém právu* z pera obávaného režimního kritika Jana Klimenta, která film označila za „odvážný pokus“. Steklého zásluha za to, že se „rozhodl namířit první filmový šíp proti oné frašce trapných hrdinů s maskou lidské tváře“, je hlavním motivem celé recenze, která vnímá *Hrocha* jako první vykročení na cestě „správným směrem“. Klimentovi ovšem nevadil ani tak směšný scénář či toporné herecké výkony jako hlavně nekonkrétnost a metaforičnost – podle jeho představy by měl film o „pražském jaru“ zobrazovat skutečné „pravičáky“, a nikoli představitele fiktivní země. Jak bude dále zřejmé, ve svém dalším filmu naplnil Karel Steklý Klimentova přání takřka doslova. Chválu si režisér naopak vysloužil za údajně vynikající zobrazení procesu manipulace s lidmi. Nechce se až věřit, že následující slova myslel hlavní „normalizační“ filmový kritik opravdu vážně: „Karel Steklý nikým nemanipuluje. Už proto, že je komunista. V tom spočívá nesporná poctivost jeho frašky, jeho pamfletu.“³⁵ V kritice neopomněl Kliment též vyplísnit

33 NFA, sbírka scénářů, sign. S-1590-LS, první verze literárního scénáře filmu *Hroch*, listopad 1972, s. 52.

34 Viz BŘEZINA, Václav: *Lexikon českého filmu*. Praha, Filmové nakladatelství Cinema 1997, s. 13; LUKEŠ, J.: Pád, vzestup a nejistota, s. 73 (viz pozn. 2).

35 KLIMENT, J.: Filmová fraška o frašce politické (viz pozn. 30).

Steklého kolegy, kteří svou angažovanost pro novou politiku strany sice deklarují, ale nenaplnují a vyhýbají se takto ožehavým tématům.³⁶

Stojí rovněž za pozornost, že Steklého práce byla patřičně oceněna na příslušných místech. I když Jan Kliment v souvislosti s *Hrochem* konstatoval, že se ne vždy všechno povede, byla tomuto filmu udělena cena za scénář na filmovém festivalu v Nitře. Poněkud ironicky ovšem působí skutečnost, že tři tvůrci filmu (Steklý, Dubský a Matyáš) obdrželi prémii Českého literárního fondu. Patrně tedy „znormalizovaní“ literáti ocenili, že ve filmu jsou zesměšňováni intelektuálové v čele s někdejšími předsedou Svazu československých spisovatelů Eduardem Goldstückerem. Dnes filmoví historici hodnotí film *Hroch* značně negativně a označují ho za „nejtrapnější záležitost v historii české kinematografie“³⁷ či za „účelový paskvil“.³⁸ Nedávno po něm byla dokonce pojmenována anticena české filmové kritiky, určená pro nejhorší české filmy.

„Vyhrát schopní nejsou“ (*Za volantem nepřítel*)

V době, kdy do českých a slovenských kin mířil *Hroch*, měl již Karel Steklý hotový scénář dalšího filmu, který se zabýval událostmi roku 1968. Jmenoval se *Za volantem nepřítel*, natáčel se v létě 1974 a do kin byl uveden v říjnu 1975. Jako autor jeho námětu v literárním scénáři figuroval (stejně jako později v titulcích, a dokonce i na plakátech) tehdejší vedoucí kulturního oddělení ÚV KSČ Miroslav Müller. Lze tedy bez nadsázky říci, že se jednalo o film vyrobený na objednávku nejvyšších stranických míst.

Miroslav Müller (1926–1997) se vedle politické činnosti věnoval též práci literární, a to pod pseudonymem Miroslav Kapek. Zdá se být až neuvěřitelné, že tento obávaný „normalizační kádr“ studoval v letech 1945 až 1947 estetiku a sociologii na Filozofické fakultě Univerzity Karlovy, kde tehdy působila řada významných osobností českého intelektuálního života, jejichž přednášky patrně Müller navštěvoval. V roce 1950 nastoupil do aparátu Ústředního výboru KSČ, v letech 1954 až 1957 pak studoval Vysokou stranickou školu v Moskvě. V čele oddělení kultury stál od roku 1972 až do jara 1989, o rok později byl vyloučen z komunistické strany. Jeho prozaická prvotina *S Elvírou v lázních* vyšla v roce 1972 a následovalo ji devět dalších knižních titulů; poslední vyšel příznačně v roce 1989. Literární historikové dnes jeho dílo charakterizují jako politicky zabarvenou komunální a společenskou

36 Kliment zde kritizoval, že někteří tvůrci se místo angažovaných látek věnují únikovým tématům, jako např. Alexandru Dumasovi, a zaútočil tak nepřímou na Karla Kachyňu, který natočil podle scénáře Jaroslava Dietla o tomto spisovateli životopisný film *Tajemství velkého vypravěče* (1971).

37 BŘEZINA, V: *Lexikon českého filmu*, s. 135.

38 PTÁČEK, L. (ed.): *Panorama českého filmu*, s. 158 a 169 (viz pozn. 15).

satiru kombinovanou s pokleslým hedonismem.³⁹ O estetickém vkusu autora vypovídá i skutečnost, že v osmdesátých letech napsal (pod pseudonymem Miroslav Melen) několik písňových textů pro skupinu Kroky Františka Janečka, jež je dnes považována za jeden ze symbolů „normalizační“ popkultury.⁴⁰

Film *Za volantem nepřítel* již není žádnou metaforou či alegorií. Jeho děj je zasažen do letních měsíců roku 1968 a hlavní dějovou linií tvoří zápas ředitele pražské taxislužby Mudrocha (Miloš Willig) se stoupenci „pražského jara“, kteří se jej snaží jako skalního komunistu nejprve odvolat z funkce a posléze i zabít, což se jim podaří. Vedle tohoto příběhu ovšem kamera sleduje i dění na pražských ulicích či v zábavních podnicích a nechybějí ani obrazy představitelů „reformního procesu“, jak sdělují své názory médiím.

Hlavním syžetem filmu je tedy situace, jež se v *Hrochovi* ještě neobjevila, zato byla opakovaně zobrazována v dalších „normalizačních“ filmech a seriálech s tematikou roku 1968. O „štvanici“ na pravověrné komunisty se psalo expresivně i v *Poučení z krizového vývoje*: „Někteří funkcionáři v předlednovém období prokázali neschopnost zvládnout úkoly a měli být oprávněně vyměněni, ale pod tlakem pravice docházelo stále častěji k „odstřelu“ funkcionářů jen proto, že se postavili na obranu strany a socialismu.“⁴¹ Film *Za volantem nepřítel* je prakticky převedením tohoto demagogického tvrzení na filmové plátno. Sledujeme zde nejen veřejné schůze, na kterých stoupenci reformního kurzu urážejí pravověrné komunisty, ale i jejich intriky a podlosti, které dokonce sám jeden z „reakcionářů“ nazve v jednom dialogu „kurvárníčkami“.

Zvrhlost stoupců reforem je opět takřka učebnicová. Jsou zobrazeni jako podivné a odporné figurky, jež mluví vulgárně, lační po laciném zisku a v pracovní době vysedávají nad půllitry piva a sní o „dolarových kšeftech“. „Obrodný proces“ jim přináší příležitost, jak dosáhnout větších materiálních požitků. I tyto obrazy mají svou oporu v *Poučení*, kde se hovoří o „sociální demagogii“ a „živelních tlačích na zvyšování mezd“ v době „pražského jara“.⁴² V ostrém kontrastu vůči nim jsou vykresleni pravověrní komunisté – ředitel Mudroch a hlavní dispečer, třicátník Chaluš (Petr Skarke), kteří jsou prakticky na každém kroku pro své přesvědčení biti. Mudroch, který byl za okupace odsouzen nacisty k trestu smrti a jen konec války jej zachránil před popravou, tak čelí anonymním výhrůžkám a urážkám, zatímco jeho žena je nespravedlivě napadena v novinách. Chaluš zase nedostane v restauraci

39 Viz JANOUŠEK, Pavel a kol.: *Dějiny české literatury 1945–1989*, sv. 4: 1969–1989. Praha, Academia 2008, s. 719.

40 Hudební publicista Jiří Černý jeden z Müllerových písňových textů v roce 1988 zkritizoval, aniž tušil, kdo je skutečným autorem. Způsobilo to tehdy skandál, o kterém psaly např. i samizdatové *Lidové noviny*.

41 *Poučení z krizového vývoje...*, s. 13 (viz pozn. 26).

42 *Tamtéž*, s. 17.

místo k sezení, protože osloví číšníka „soudruhu“, a nemůže tak pozvat na večeři k výročí svatby svou ženu (Regina Rázlová). Ta se vzápětí stane obětí intrik svého bývalého milence, „zrádného emigranta“ Rudolfa (Karel Hábl), jenž se v důsledku politické situace vrací do Prahy, aby zde svou někdejší přítelkyni přemluvil rovněž k emigraci. Zášť a nenávisť se nevyhne ani Mudrochovu synovi Milanovi, kterému kolegové v továrně namalují na oblečení hákový kříž a jehož přátelé vyobcují z motorkářské party.⁴³ Útoky posléze vrcholí fyzickým napadením Mudrocha (samozřejmě zezadu), když po svém odvolání z funkce ředitele přebírá vůz, aby pracoval jako řadový řidič taxislužby. To však „reakcionářům“, které vede bývalý doktor práv (Gustav Opočenský), nestačí – rozhodnou se jej zabít a nařízují mu hadici s brzdovou kapalinou. Závada se projeví ve chvíli, kdy se automobil, vezoucí dva hlavní protagonisty na letiště za utíkající Chalušovou ženou, srazí s hasičským vozem. Nehodě je náhodou přítomen i mladý Mudroch, který však pouze přihlíží, jak mu otec v náručí umírá, a ptá se ho: „Táto, proč sis nedal pozor? Sám jsi říkal, že jsou schopný vraždit.“ Umírající otec mu však odpoví: „Vraždit... Ale vyhrát schopní nejsou. Nikdy.“ Finální záběr proslulé Prahy, doprovázený hudební variací písně *Kupředu, levá*, navozuje pak dojem, že scéna se odehrála vpředvečer příchodu „internacionální pomoci“.

O závěru filmu *Za volantem nepřítel* se traduje, že jej měla doplňovat ještě scéna přistávajících sovětských letadel na ruzyňském letišti, která nebyla pro technic-

Na plakát filmu Za volantem nepřítel pronikl jeden z nejčastějších motivů, které lze najít v „normalizačních“ filmech s tematikou roku 1968 – štvance stoupenců reformu na pravověrného komunistu. V tomto případě vrcholí útok pokusem o fyzické napadení „spravedlivého“ komunisty, útočník sám je však vzápětí inzultován (převzato z filmové galanterie Terryho ponožky)

43 Podle literárního scénáře se měl Mudrochův syn stát signatářem proslulého dopisu 99 prago-váků, otištěného 30.7.1968 v moskevské *Pravdě*. Nakonec ve filmu pouze o dopisu nadšeně mluví.

ké obtíže realizována.⁴⁴ Nahlédnutím do literárního a technického scénáře ale zjistíme, že toto tvrzení není zcela přesné. Původně byl totiž zamýšlen zcela jiný konec. Mudrochův taxík se měl těsně před letištěm srazit přímo s jeho synem na motocyklu, nikdo však neměl být při nehodě zraněn. Následovat měl trikový záběr nočního přistávání letadel. Ve finální scéně měl pak Mudrochův syn zvolat: „Táto, to vypadá... No jo! To sou voni!“ Nato se měli všichni začít radovat.⁴⁵ Zdá se, že k realizaci této scény nedošlo i z jiných důvodů, nežli byly technické obtíže. V situaci, kdy většina obyvatelstva vnímala srpnovou invazi jako okupaci, musela scénka zarytých komunistů objímajících se pod přistávajícími antonovy působit značně provokativně. Jedná se o jediný zjištěný případ, kdy se vážně uvažovalo přímo o natočení záběrů invazních vojsk. Překročit tento rubikon se nakonec „normalizační“ filmoví tvůrci neodvážili – narozdíl od literatury, v níž se scény vítání sovětských vojáků objevily.⁴⁶ Nedůvěryhodný *happy end* tak byl nakonec nahrazen závěrem, který má v divákovi vyvolat negativní emoce vůči lidem, kteří hlavního hrdinu úkladně zavraždili.

Tolik tedy k samotnému ději a nyní pár slov k atmosféře „pražského jara“, jak je ve filmu *Za volantem nepřítel* vykreslena. Klíčovým indikátorem jsou v tomto ohledu scény z Václavského náměstí, ve kterých mladí lidé sbírají podpisy pod nejruznější petice a diskutují s občany o politické situaci. Tito mladí stoupenčí „obrodného procesu“ jsou však vykresleni jako agresivní a absolutně netolerantní osoby s anarchistickými sklony, které napadají a urážejí každého, kdo projeví jiný názor.⁴⁷ Dispečerku Janu, která je platonicky zamilovaná do Chaluše, neváhají dokonce fyzicky napadnout, když do petičního archu napíše „Nesouhlasím“. Zvláště výrazný je v tomto ohledu dlouhovýslý mladík, který nosí tričko s nápisem „Jimi Hendrix“. Tyto scény ostře kontrastují s projevy reformních politiků o svobodě a uplatnění každého jedince, které se ozývají tu z rádia, tu z televize a ve dvou případech jsou pronášeny přímo na kameru. V jedné z těchto scén jakýsi politik poskytuje rozhovor, v němž vychvaluje právě mladé stoupence reformem. „Máme nádhernou, zapálenou mládež,“ říká. „Počíná si, pravda, poněkud temperamentně, ale nikdy nevybočí z rámce obecné slušnosti. Je potěšitelné, že lid je odhodlán hájit nezávislost. Za toto právo bojují i menší národy, dokonce se zbraní v ruce.“ Žurnalista se ho nato zeptá: „Máte snad na mysli Izrael?“ A politik mu se shovívavým úsměvem odpovídá: „Na jméno přece nezáleží.“ Scéna tedy opět odkazuje k „sionistickým silám“, jež měly podle autorů *Poučení* stát za „obrodným procesem“.

44 Viz BŘEZINA, V.: *Lexikon českého filmu*, s. 476 (viz pozn. 34).

45 NFA, sbírka scénářů, sign. S-783-S, technický scénář filmu *Za volantem nepřítel* (1974), s. 227.

46 ŠPORKOVÁ, A.: *Poučena z krizového vývoje*, s. 330 n. (viz pozn. 4).

47 Tento obraz koresponduje s interpretací sympatizantů „pražského jara“ v dvoudílném propagandistickém dokumentárním filmu *Vlastenci bez masky* (1973), kde jsou účastníci demonstrací z 21.8.1969 představeni jako kriminální živly.

Obraz reformních politiků a jejich stoupenců má zde vedle již popsavých aspektů dvě zajímavé dimenze. Zaprvé jsou jim často vkládány do úst výroky, které mají navodit dojem, že tito lidé vlastně nikdy nebyli komunisty. Volají po zakládání opozičních stran, zpochybňují vedoucí úlohu dělnické třídy nebo odmítají myšlenky Vladimira Iljiče Lenina. Takové názory zajisté během „pražského jara“ zazněly, ovšem nikoli od vedoucích představitelů reformního proudu v KSČ, jak naznačuje Steklého film. Čestné označení „komunista“ je zde jakoby vyhrazeno pouze pro odpůrce reformem. S tím korespondují i názory diskutujících z ulice – jeden muž chválí Dubčeka za to, že umožňuje veřejnou kritiku komunistů, a naprosto odmítá argument, že „Dubček je taky komunista“. Jiný neznámý muž zase spokojeně konstatuje, že „Rudý právo už dávno není rudý“.

Kromě toho se stoupenci „reformního procesu“ vyznačují svým napojením na jakési tajemné intrikány, ze kterých se nakonec vyklubou „reakcionáři“. Mudrochovi taxikářští odpůrci se scházejí s jedním z nich, vysokým úředníkem ministerstva financí, příznačně v nočním podniku, kde se provozuje zvrhlá zábava – striptýz. Tento muž posléze díky svým kontaktům na dalšího „spiklence“, vysokého činitele Revolučního odborového hnutí, zařídí Mudrochovo odvolání. Když se tito dva vysocí funkcionáři státního aparátu potkají na koňských dostizích, je z jejich rozhovoru patrné, že jejich aktivita v taxislužbě tvoří pouze součást jakési větší koordinované akce. Společně pak vzpomínají na chyby, kterých se dopustili během února 1948, s tím že je nyní již nebudou opakovat. Navozuje se zde dojem, že „pražské jaro“ bylo jakýmsi pokračováním pokusu o „reakční puč“ z února 1948. (Přitom skutečnost, že řada předních osobností „obrodného procesu“ byla naopak v době „vítězného února“ velice aktivně zapojena do komunistické činnosti, byla všeobecně známá). V literárním scénáři byla tato scéna doplněna ještě dialogem s šéfredaktorem politického vysílání televize, který si měl postěžovat, že je momentálně zcela vytížený budováním tajných vysílacích studií.⁴⁸ (Ve filmu nakonec „pouze“ žádá pro televizi valutovou dotaci).

Z tohoto schématu také pramení výrok, který dal celému filmu název – vysloví jej Mudroch ve chvíli, kdy se snaží uklidnit svého fámula Chaluše, deprimovaného

*Obraz komunisty Mudrocha (Miloš Willig), jak na stranické schůzi bojuje s přesilou reformistů, připomíná některá klasická díla socialistického realismu. Willig se stal takřka monopolním představitelem těchto rolí (záběr z filmu *Za volantem nepřítel*)*

48 NFA, sbírka scénářů, sign. S-783-S, technický scénář filmu *Za volantem nepřítel* (1974), s. 69.

Dalším opakovaným motivem „normalizačních“ filmů jsou obrazy zfanatizovaného a agresivního davu stoupců „pražského jara“. Zde jej ztělesňuje dlouhovlasý fanoušek rockového kytaristy Jimyho Hendrixe, jenž uráží na Václavském náměstí každého, kdo projeví odlišný názor (záběr z filmu Za volantem nepřítel)

jak politickou situací, tak krizí svého manželství. Na Chalušovo konstatování, že velké starosti mají řešit ti „za volantem nahore“, Mudroch odpovídá: „Jenže za volantem může taky sedět nepřítel.“ A doporučuje svému příteli, aby své pochybnosti řešil studiem Marxe a Lenina.⁴⁹ Příprava ozbrojeného protikomunistického puče je naznačena též ve scéně, kde z Prahy odjíždí diplomat nejmenované západní země s přesvědčením, že politická situace zde začíná připomínat události v Budapešti v roce 1956. Jeho český protějšek jej uklidňuje tím, že reformátoři mají situaci pevně v rukou: „Uděláme všechno, co je v našich silách, ovšem samozřejmě nemůžeme vyloučit, že se zde nebude i střílet“.

Z reálných historických osobností se ve filmu hovoří vedle Alexandra Dubčeka též o Josefu Smrkovském, Ludvíku Vaculíkovi, Otovi Šikovi, Vladimíru Škutinovi (který byl v době vzniku scénáře ve vězení) a Jiřím Hermachovi, v jedné scéně se na televizní obrazovce objeví dokonce tvář komentátora Vladimíra Toska. Jeho údajné televizní vystoupení je ovšem zmanipulované – záběry doprovází jiný zvuk, takže populární novinář zde hovoří jiným hlasem o tom, že „vedoucí úloha dělnické třídy“ je jen „mlhavým přeludem“ a že komunisté nejsou dostatečně vzdělání. Neuvěřitelným paradoxem je pak epizodní herecké účinkování Václava Neckáře, který ve filmu ztvárňuje fakticky karikaturu sebe sama – jeho role je ve scénáři charakterizována slovy „typický zpěvák šlágrů“.

Ve filmu je taktéž hrubě dezinterpretován generační konflikt. V době, kdy mladá generace kladla svým otcům nepříjemné otázky ohledně minulosti, chtěla se svobodně rozvíjet a bavit a její postoj byl dokonce prezentován v jednom televizním pořadu jako „soud“ nad starší generací, je syn hlavního hrdiny vyobrazen jako ultraradikální zapálený komunist, který otci vyčítá přílišné ustupování. Milan otce kritizuje, že se s podobně smýšlejícími starými komunisty schází jako ilegální buňka, ironicky glosuje, že „zavřeli revoluci do muzea“, a vyzývá jej k revolučnímu vystoupení proti „reformnímu procesu“. Jeho chování je naprosto nevěrohodné a těžko si lze představit, že psychologická kresba této postavy byla míněna vážně.

⁴⁹ V literárním scénáři je navíc scéna, v níž Mudroch hledá odpovědi na otázky spjaté s „reformním procesem“ v Leninově knize o „renegátu Kautském“.

Film *Za volantem nepřítel* vyvolal ještě menší zájem nežli *Hroch*. Dle oficiálních údajů jej zhlédlo 119 220 diváků. Miloš Willig ovšem obdržel za svůj herecký výkon Cenu Československého výboru Svazu dramatických umělců a film též získal druhé místo v soutěži o nejlepší scénář na přehlídce „avantgardních neorealistic-kých filmů“ (sic) v italském Avellinu v roce 1976. Spokojeni byli i oficiální kritici – označovali film za „sugestivní“ a Jan Kliment jej zařadil „k tomu nejlepšímu o době krize“.⁵⁰

„Stejně půjdete do hajzlu“ (*Tam kde hnízdí čápi*)

Trojlístek silně angažovaných snímků v sedmdesátých letech završil Karel Steklý filmem *Tam kde hnízdí čápi*, který měl premiéru v březnu 1976. Film byl opět vyroben na zakázku nejvyšších míst – první verzi jeho literárního scénáře vytvořil v květnu 1974 scenárista Karel Valtera spolu se samotným Ludvíkem Tomanem, ústředním dramaturgem Filmového studia Barrandov, který patřil mezi hlavní „normalizátory“ české kinematografie. Tento scénář byl adaptací románu Bohumila Nohejla *Velká voda* (1973), a přestože za něj byli jeho autoři odměněni první cenou v literární soutěži k třicátému výročí osvobození Československa, Karel Steklý jej radikálně přepracoval a dal filmu jiný název. Nedržel se přitom zdaleka románové předlohy, pouze využil základní dějovou linii a románové postavy, z nichž některé vybavil zcela jiným charakterem, a vytvořil jiné zápletky. V titulcích se tak uvádí, že film vznikl na motivy Nohejlovy knihy, Tomanova účast na scénáři zde zmíněna není. V jednom z rozhovorů Steklý mimo jiné řekl, že práci na filmu vnímal jako „stranický a občanský úkol“.⁵¹

Film se jako jediný z „osmašedesátnických“ snímků vrací hlouběji do historie. Jeho první část se odehrává v padesátých letech, druhá pak v létě 1968. V první polovině sledujeme mladého komunistu Štěpána Urbana (Jiří Krampol), jak ve vesnici Údolná v západočeském pohraničí zakládá jednotné zemědělské družstvo. Namluví si zde dceru místního sedláka Lenku, jejíž bratr ho při senoseči fyzicky napadne; Urban jej přesto neudá a získá si tím respekt venkovanů. Archetypální příběh Romea a Julie vrcholí improvizovanou svatbou, po níž Urbana přijme i rodina nevěsty. Ve druhém díle pak sledujeme destrukci toho, co bylo za patnáct let v Údolné vybudováno. „Reformní“ vedení okresu záměrně sabotuje opravu hospodářských strojů, čímž ohrožuje sklizeň obilí, Štěpána zase nespravedlivě osočí místní noviny ze zločinů padesátých let. Přesto vše dopadne dobře – stroje se podaří proti vůli reformátorů opravit a žně mohou začít. Autor románové předlohy

50 Viz BARTOŠKOVÁ, Šárka – BARTOŠEK, Luboš: *Filmové profily*. Praha, Československý filmový ústav 1986, s. 409; KOVÁŘ, Miloslav: *Film a ideologie*. Praha, Panorama 1985, s. 245.

51 Tam, kde hnízdí čápi: Národní umělec Karel Steklý o filmu. In: *Zemědělské noviny* (4.12.1975), s. 2.

zachytil ve *Velké vodě* do určité míry své vlastní zkušenosti – v padesátých letech působil jako tajemník a předseda Místního národního výboru v městečku Žichovici na Sušicku, jehož okolí se shoduje s krajinou popisovanou v románu.⁵² Klíčová zápleтка předlohy – povodeň, která zasáhne Údolnou v padesátých letech – ale ve filmu chybí. Autor románu, vyznamenaného Cenou Antonína Zápotockého, ji přirovnává právě k „reformnímu procesu“, který také jako velká voda vtrhl do vesnice a zanechal zde obrovské škody.⁵³

Ve filmu nalezneme řadu schémat, která byla popsána již na předcházejících filmech. Je zde opět postava pravověrného komunisty, okresního tajemníka Brabce (ztvárněná takřka monopolním představitelem těchto rolí Milošem Willigem), jenž je za své věrné služby „pracujícímu lidu“ uštvan zrádnými reformisty k smrti. Rodící se občanskou společnost ilustruje transparent na ulici okresního města, který zve na ustavující schůzi Klubu angažovaných nestraníků, kde má mít hlavní referát „pracovník Akademie věd ČSSR“ Ivan Sviták. Jedná se o jedinou konkrétní historickou osobnost z období „pražského jara“, která je ve filmu zmíněna. Odvolaný okresní tajemník Brabec glosuje aktivity KANu slovy: „Za mě by to možný nebylo.“ Bezprostředně po tomto výroku následuje obraz běžícího stáda koní, který má patrně metaforicky znázorňovat zfanatizování společnosti v důsledku manipulace reformistů.

Obraz vedoucích osobností „obrodného procesu“ do značné míry navazuje na jejich vykreslení v předchozím Steklého filmu. Také zde jsou jim vkládány do úst výroky, které by „opravdový komunista“ nikdy neproněsl. Z rádia se tak ozývá projev jakéhosi náměstka ministra, který volá po ukončení „vlády legitimací“, tedy příslušníků KSČ. Nový ředitel traktorové stanice (Josef Vinklář), kterého do funkce vynesla „polednová politika“, hovoří s despektem o svých předchůdcích jako o „soudruzích“. Obraz reformátorů je zde ovšem podstatně rozšířen o nový prvek – nejsou již „pouze“ bezcharakterní prospěcháři, kteří touží po zisku a libují si v luxusu, ale v postavě Richarda Marka (Antonín Hardt) jsou vykresleni jako lidé, kteří jsou zodpovědní za „porušování socialistické zákonnosti“ v padesátých letech. V prvním díle tak sledujeme Marka coby okresního instruktora, kterak kritizuje Štěpána za pomalý postup kolektivizace v Údolně. „Máme dost prostředků, jak přivést každého k rozumu,“ prohlašuje na veřejné schůzi v hostinci a ničí tak důvěru, kterou si Štěpán k sedlákům pracně budoval. „A co to má za cenu honit lidi do družstva bičem?“ odpovídá mu Štěpán. V roce 1968 je pak tentýž člověk stoupencem reformního kurzu a stává se šéfredaktorem místních novin. Z titulu nové funkce demagogicky obviňuje věrné komunisty z činů, kterých se sám dopouštěl, a snaží se dosáhnout jejich odvolání z funkcí. V případě Brabce se mu to podaří – uštve jej k smrti, a ještě

52 Skutečnost, že autor do románu promítl vlastní životní zkušenosti, je uvedena též v oficiální anotaci filmu (Tam kde hnízdí čápi. In: *Filmový přehled*, č. 12 (26.3.1976), [s. 6]).

53 Viz NOHEJL, Bohumil: *Velká voda*. Plzeň, Západočeské nakladatelství 1973, s. 166.

se nestydí hovořit na jeho pohřbu. V novinách pak anonymně napadne Urbana, ten mu však s nadhledem a lakonicky vmete do tváře: „Stejně půjdete do hajzlu.“

Toto schéma nepostrádá jistou logiku, neboť někteří významní představitelé „pražského jara“ byli skutečně v padesátých letech značně aktivní. Působí mnohem hodnověrněji nežli teze o „pražském jaru“ jakožto pokračování pokusu o „reakční puč“ z února 1948. Navíc koresponduje s myšlenkou, že tito lidé nebyli vlastně nikdy pravými komunisty – ve skutečnosti straně vždy „pouze škodili“. Podobné schéma se za „normalizace“

uplatňovalo též v literatuře o roce 1968.⁵⁴ Ve filmu *Tam kde hnízdí čápi* je ale dovedeno do extrému – Urban totiž nevydrží lži reformisty Marka nad Brabcovou rakví a rozhodne se ze strany vystoupit se slovy, že s těmito lidmi odmítá „sedět v jednom rychlíku“. Reformní KSČ je tak zobrazena jako organizace, která se pravověrným komunistům hnusí, jako „jejich strana“, nikoli „naše strana“. (V románu tato situace zcela chybí, a je tedy nejspíše dílem Karla Steklého.) Z této perspektivy se pak jeví vylučování z komunistické strany, které postihlo v letech 1969 a 1970 téměř půl milionu lidí, jako naprosto logické.

Novým příspěvkem k obrazu „obrodného procesu“ je postava politického vězně Viktory (Karel Šebesta), který v roce 1968 usiluje o rehabilitaci. V první části filmu jej sledujeme, jak se ve funkci vedoucího výkupu tváří k „lidovědemokratickému“ zřízení loajálně, ve skutečnosti však ve spolupráci s nejbohatšími „kulaky“ sabotuje kolektivizaci a organizuje rozšiřování protikomunistických letáků. V létě 1968 je však označen za nevinnou oběť vykonstruovaného politického procesu a zodpovědnost za jeho utrpení je připisována Urbanovi, který je obviněn z jeho udání. Když však Viktora s Markem žádají po jeho někdejším spojenci „kulaku“ Mašátovi (Zdeněk Kryžánek) svědectví o jeho nevině, dovídají se od něj, že Viktora byl zloděj a trest mu náležel právem.

Zajímavá – a skoro až úsměvná – je právě postava „zmoudřelého“ sedláka Mašáta. Ten nejprve intrikuje proti založení JZD, a to mimořádně podlým a rafinovaným způsobem. Navenek se tváří jako stoupenec kolektivního hospodaření a nabídne svou mlátičku ke společnému výmlatu obilí, stroj si však sám v noci poškodí a ne-

Další film Karla Steklého se sice odehrává na vesnici, ale formou plakátu zvoucího na schůzi Klubu angažovaných nestraníků je zde připomenut i jeden z nejvýznamnějších celostátních představitelů této organizace – filozof Ivan Sviták (záběr z filmu Tam kde hnízdí čápi)

54 Viz ŠPORKOVÁ, A.: Poučena z krizového vývoje, s. 318–322 (viz pozn. 4).

váhá přitom usmrtit ani vlastního psa, aby vše maskoval jako útok neznámých vandalů. (To připomíná obraz soukromých zemědělců v ideologických filmech z padesátých let, například v Krejčíkově *Froně*). V druhé polovině filmu ho však vidíme – pod vlivem stáří – jako moudrého kmeta, který si uvědomuje výhody socialistického zřízení. Když se jej snaží Marek zkorumpovat příslibem vrácení pole, odpovídá mu Mašát: „Co bych s ním dělal? Všichni jsou rádi, že se ho zbavili.“ Podobné výroky zazněly i v epizodě *Štvanice* (1980) ze seriálu *Třicet případů majora Zemana*. Manžel předsedkyně JZD Mates (Ladislav Trojan) zde na dotaz hlavního představitele, co si lidé na vesnici myslí o „reformním procesu“, odpovídá: „Boje se jen jedny věci. Aby se někdo nezbláznil a nechtěl jim vracet zpátky dobytek a půdu. Na vesnici se každému daří tak, jak se v životě neměl.“

Oproti *Majoru Zemanovi* není ovšem závěrečný film Steklého „osmašedesátnické trilogie“ tolik schematický a černobílý. Postava Urbanova švagra, sedláka Zavadila (Adolf Filip), je v konečném vyznění kladná. A to i přesto, že v padesátých letech odmítá kolektivizaci a v roce 1968 pod vlivem Marka žádá po předsedovi JZD, aby se družstvo věnovalo pěstování mléčných telat na export. Zavadil ale nakonec odmítne návrhy „našeptávače“ Marka, aby v čele družstva nahradil Urbana, a zásadním způsobem přispěje k úspěšnému zahájení žňových prací. Na správnou stranu se postaví i jeho syn, když se nepřipojí ke dvěma kulackým synkům, kteří s pomocí ukradeného Urbanova auta chtějí utéci do západního Německa. Trojlístek zmouřelých vesničanů doplňuje ještě invalida Šindler (Gustav Opočenský), který se v padesátých letech přátelil s bohatými sedláky, ale v roce 1968 odsuzuje nespravedlivé útoky na Urbana. Není bez zajímavosti, že románová předloha naopak líčí sedláky značně negativně (Šindler zde dokonce vystupuje jako odhalený americký špion, který v době „pražského jara“ zakládá sdružení K-231 a organizaci lidové strany). Steklého interpretace je vůči nim shovívavější – za největší padouchy jsou zde právě reformní komunisté, ztělesnění Markem. Ve filmu se též několikrát objeví myšlenka, že v padesátých letech se některé věci nedělaly správně, což v románu nenajdeme. Propagandistický záměr je zde tak rafinovanější nežli v předchozích Steklého filmech.

Film opět nevyvolal příliš velký zájem. Dle oficiálních údajů jej zhlédlo pouze 93 387 diváků, což jej řadí na poslední místo co do návštěvnosti ze všech „osmašedesátnických“ filmů z období „normalizace“.

„Vám nešlo o svobodu a demokracii, ale o moc“ (*Tobě hrana zvonit nebude*)

V roce 1975 vznikl další z těchto filmů, situovaný tentokrát do let 1968–1969. Natočil jej Vojtěch Trapl podle vlastní stejnojmenné divadelní hry, jež byla uvedena jako první české jevištní dílo s tématem „pražského jara“ v únoru 1973, a to hned na dvou scénách zároveň – v pražském Divadle S. K. Neumanna a v Divadle Vítězného února v Hradci Králové. V srpnu 1973 pak byla vydána i tiskem. Hra tematicky čerpala ze skutečné události, a sice z pokusu o zlyčňování padesátileté manželky vysokého armádního důstojníka, který se odehrál v prvních dnech

srpnové okupace na Leninově třídě v Košicích. Trapl nebyl jediný, kdo se tímto případem, často uváděným komunistickou propagandou, nechal inspirovat. V roce 1974 o něm natočil třináctiminutový dokumentární film s názvem *Člověčina* tehdejší student FAMU Fero Fenič. Traplova hra byla též realizována jako televizní inscenace.

Vojtěch Trapl (1917–1975) se za nacistické okupace živil jako úředník, neboť po uzavření vysokých škol v listopadu 1939 nemohl pokračovat ve studiích práv. Pracoval nejprve v Pražské úvěrní bance a poté v Prag-Filmu. Jeho životopis z období „normalizace“ uvádí, že zde založil buňku radikální mládežnické ilegální organizace Předvoj.⁵⁵ V dosavadní odborné literatuře o této skupině se však Traplovo jméno neobjevuje.⁵⁶ Zdá se tedy, že jeho role v rámci této organizace nebyla nikterak klíčová. Po osvobození se Trapl stal prvním předsedou závodní rady Barrandovských ateliérů, v únoru 1948 byl jmenován dokonce jejich prozatímním ředitelem. Na podzim 1948 se posléze stal ředitelem Krátkého filmu Praha. Během jeho dvouletého působení v čele této instituce zde vznikla řada ideologicky zabarvených filmů, jako například agitka *Zrcadlo* (1948), na jejímž námětu se Trapl podílel. Tento snímek zobrazoval lidi stranící se „budovatelské práce“, pro něž mají být brzy připraveny pracovní tábory.⁵⁷ Nelze též vyloučit, že v době Traplova ředitelování vznikl v Krátkém filmu propagandistický film o takzvaném čichoštském zázraku *Běda tomu, skrze něhož přichází pohoršení* (1950, režie Přemysl Freiman). V letech 1955 až 1960 natáčel Trapl krátké filmy s technickou a zemědělskou tematikou ve filmovém studiu v Gottwaldově (například instruktážní film *Krystalizace ušlechtilé oceli*). Počátkem šedesátých let působil na Barrandově jako

V „normalizačních“ filmech s tematikou „pražského jara“ se opakovaně objevují známé osmašedesátnické slogany, jež bývají většinou zasazeny do naprostého protikladu vůči jejich smyslu, jako zde do souvislosti s pouličním násilím (záběr z filmu *Tobě hrana zvonit nebude*)

55 Viz BARTOŠKOVÁ, Š. – BARTOŠEK, L.: *Filmové profily*, s. 451 (viz pozn. 50).

56 MENCL, Vojtěch – SLÁDEK, Oldřich: *Dny odvahy: Z historie revoluční skupiny Předvoj*. Praha, Svoboda 1966; WAGNEROVÁ, Alena – JANOVIČ, Vladimír: *Neohlížej se, zkameníš*. Praha, Naše vojsko 1968; LACHOUT, Václav – BĚLÁČKOVÁ, Vendula (ed.): *Předvoj: Historie – vzpomínky – dokumenty 1943–1945*. Praha, Sdružení domácího odboje a partyzánů 2005.

57 *Český hraný film / Czech Feature Film*, sv. 3: 1945–1960. Praha, Národní filmový archiv 2001, s. 387.

lektor, v letech 1965 až 1969 byl pak zaměstnán jako vedoucí filmového referátu ministerstva zemědělství. V roce 1970 se na Barrandov vrátil ve funkci vedoucího dramaturgické skupiny, jež vytvářela nejvíce ideologické filmy. Drama *Tobě hrana zvonit nebude* (1975) se stalo Traplovým prvním celovečerním hraným filmem. Později ještě režíroval velkoformátový film o únorových událostech *Vítězný lid* (1978) a příběh ze současnosti o angažovaném učiteli *Velké přání* (1981). Vedle filmu byl Trapl činný též literárně. Vytvořil řadu próz a divadelních či televizních her, které měly většinou silně ideologický obsah a byly namířeny proti společenským změnám v druhé polovině šedesátých let, a napsal též činoherní „oratorium“ o Janu Husovi (1987). Za „normalizace“ kromě toho přednášel na Fakultě žurnalistiky Univerzity Karlovy a na Filmovou akademii muzických umění.

Trapl zasadil příběh lynčované ženy do českého okresního města. V úvodu divák sleduje, jak zfanatizovaný dav čítající stovky lidí pronásleduje mladou ženu a pokusí se ji vhodit pod kola jedoucího autobusu. Události přihlíží i zděšená prokurátorka Ronešová (Jiřina Petrovická), která telefonuje o pomoc a posléze se ujme vyšetřování případu. Napadená žena zde není manželkou armádního důstojníka, ale náměstkyně ředitele místního strojírenského podniku Balcara, který se za „pražského jara“ postavil proti reformám. Prokurátorka navzdory anonymním výhrůžkám a odporu svého manžela pokračuje ve vyšetřování a dospívá k přesvědčení, že útok nebyl spontánní, ale předem naplánovaný. Během soudního přelíčení pak vyjde najevo, že iniciátorem celé události byl redaktor místních novin, zmanipulovaný advokátem Kahanem, který v době „pražského jara“ zastával reformní postoje.

Film je po formální stránce velice slabý. Režisér v něm prozrazuje nejen to, že neumí vést herce, ale že nezná ani základy filmového řemesla. K filmařskému diletantismu se zde pojí i diletantismus scenáristický – postavy odříkávají patetické a nevěrohodné dialogy, nechybí ani značně kýčovitě sekvence (například opakované záběry na hlavní hrdinku, jak se prochází parkem a recituje si verše anglického renesančního básníka Johna Donna, které tvoří motto Hemingwayova románu *Komu zvoní hrana*).⁵⁸ Scénář navíc trpí řadou dějových nelogičností.

Hlavní pozornost filmu se soustředí především na samotnou prokurátorku a její vnitřní svět. Sledujeme její pevné komunistické a humanistické přesvědčení, které prosazuje nejen proti vůli kolegů, ale i většiny obyvatel města. Snaha o vyřešení případu se promítne i do jejího osobního života – manžel na ni naléhá, aby se vyšetřování vzdala, a nakonec ji opustí. Jeho motivace je prostá – sám totiž přihlížel inkriminovanému útoku. Když se to během závěrečné katarze prokurátorka dozví, vyzve jej, aby se sám přiznal. Ronešová postupuje ve svém „odhalování pravdy“ striktně podle práva a v duchu hesla „padni, komu padni“ – zažaluje tak i redaktora Vosku, který připravuje její dceru ke studiu žurnalistiky. Rozpor mezi filmovým obrazem a skutečným počínáním „normalizační“ elity musel být v době vzniku

---

58 Recenzenti divadelní hry mylně připisovali tyto verše samotnému Hemingwayovi.

filmu evidentní. Na prokurátorku v jejím počínání shlíží ze stěny obraz tehdejší komunistické ikony Julia Fučíka. Pod ním pracuje (v jednom záběru je vidíme dokonce společně) zapisovatelka Karešová, představovaná herečkou Ludmilou Plachou, jež za nacistické okupace pracovala jako spojka Julia Fučíka. Za tuto činnost byla Plachá s Fučíkem a jeho pobočníkem Jaroslavem Klecanem-Mirkem souzena nacistickým soudem v Berlíně.⁵⁹ Přítomnost Fučíka a jeho živé spolupracovnice tak jakoby „posvěcují“ nejen jednání prokurátorky, ale i myšlenkové vyznění filmu.

Protipól hlavní hrdinky představuje postava obhájce obžalovaných doktora Kahana (Martin Růžek), který lže, podvádí a intrikuje. Jeho postava silně připomíná instruktora Marka z filmu *Tam kde hnízdí čápi*. Ačkoli v padesátých letech byl „prokurátor jako řemen“ a podílel se na politických procesech, v roce 1968 připíjí na „lednovou politiku“ a káže o národní cestě k socialismu, který podle jeho slov mají Češi „v krvi již od husitských dob“. V závěru však vyjde najevo, že svou účast na nepravdách padesátých let se Kahan snažil skrýt za aktivity Ronešové. Rozšiřuje nepravdivé tvrzení, že prokurátorka svým posudkem zavinila úřední vystěhování sedláka Kuchaře, ačkoli k jeho postihu přispěl on sám. Je též odhaleno, že útok na Balcarovou byl součástí předem připraveného „odstřelu“ jejího muže, jenž vadil reformistům mimo jiné proto, že mu v podniku věřila stále většina dělníků. „Nakonec se nám to vymklo z rukou,“ připouští v závěru redaktor Voska. A prokurátorka nemilosrdně obžalovává doktora Kahana, hlavního strůjce celého útoku: „Vám nešlo o svobodu ani demokracii, ale o moc!“

Naproti tomu postava postiženého sedláka není zobrazena jednoznačně negativně – je to právě on, kdo pronásledované ženě poskytne záchranu ve svém obchodě, odmítá však s prokurátorkou spolupracovat právě proto, že jej kdysi označila za „kulaka“. V závěru jí ale přijde vyjádřit obdiv za její snahu o spravedlnost. Působí to však značně nevěrohodně. „Nezákonosti“ z padesátých let jsou v této interpre-

V „osmašedesátnických“ filmech se často objevují obrazy slovních i fyzických ataků na odpůrce reformního kurzu. Zde má útok podobu vyhrožování smrtí a následně pokusu o pouliční lynč (záběr z filmu *Tobě hrana zvonit nebude*)

59 Ludmila Plachá byla sice v letech 1948–1988 členkou činohry Národního divadla, nebyla však příliš obsazována a vynikla především v 50. letech v dramatech s fučíkovskou tematikou, kde hrála sama sebe. V hraném filmu se objevila jen výjimečně.

taci opět dílem „osmašedesátníků“, nikoli pravých komunistů. S počínáním prokurátorky nakonec souhlasí i staříčkový profesor Valenta (Bohuš Záhorský), který má symbolizovat intelektuály.

Značně nevěrohodné jsou též scény, které zachycují řádění mladých chuligánů, písíciích po zdech hesla z období „pražského jara“. Kamera sleduje mladé „vlastence“, jak demolují auto, pouštějí na ulicích hlasitě rockovou hudbu a posléze chtějí zlynčovat nevinnou ženu. Právě rádobyfilozofické úvahy o davové psychóze a hysterii se prolínají celým filmem, několikrát se též objeví přirovnání zfanatizovaného davu ke zvířatům. Ronešová přitom nemilosrdně zastává názor, že podlehnutí davové psychóze nezabavuje její účastníky viny, a hovoří o „odstupňované odpovědnosti“. Jeden z obžalovaných se pak pod tíhou důkazů doznává a prohlašuje: „Jak jsem jen mohl tak zblbnout...“ A dodává, že by dav pod vlivem manipulace pronásledovanou ženu snad i upálil, neboť během útoku byl rozlíván benzín.⁶⁰ Traplův snímek tak narozdíl od Steklého filmů nesnímá ze „svedených“ sympatizantů „reformního procesu“ odpovědnost a označuje je za přímé spoluviníky.⁶¹ Nelze zde také přehlédnout další vyznění, a sice ospravedlnění nové vlny politických procesů, která počátkem sedmdesátých let postihla odpůrce „konsolidace“. Prokurátorka to vyjadřuje výrokem: „Naší povinností je odhalovat a spravedlivě trestat ty, kteří si toto harmonické soužití nepřejí.“

Jako v jediném „osmašedesátnickém“ filmu se zde objevuje i sovětský faktor. Nikoli ovšem v podobě intervenujících vojáků (bez jejichž přítomnosti by fakticky k žádnému vyšetřování nedošlo), ale jako mučedníků, kteří položili za svobodu českého národa život. Zazní zde výrok, že představitelé „reformního procesu“ propagují heslo „ pryč od Sovětů“, paní Balcarová je zase označena za oběť pouliční štvance právě pro svou lásku k Sovětskému svazu. Ta je vyjádřena neuvěřitelně schematickým obrazem, kdy Balcarová ukazuje svému synovi hroby sovětských vojáků na Olšanech za doprovodu písně *Vstavaj strana ogromnaja*, interpretované legendárními Alexandrovcí.

Film podle oficiálních údajů navštívilo asi sto tisíc diváků. Recenze z pera Jana Klimenta, publikovaná v *Rudém právu*, samozřejmě nešetří chválou. Debutujícího osmapadesátiletého Trapla označuje za „talentovaného režiséra“, který vede herce „s jistotou, kterou mu zřejmě dává vnitřní přesvědčení, vnitřní stranická angažovanost“.⁶² Jak se asi na film dívali ostatní filmoví kritici, napovídá skutečnost, že recenze divadelní předlohy, publikované o dva roky dříve, obsahovaly řadu critic-

60 Nelze vyloučit, že se jedná o pokus snížit jedinečnost činu Jana Palacha.

61 V hradecké inscenaci Traplovy divadelní hry byl tento postoj vyjádřen závěrečným čtením rozsudku vůči samotným divákům.

62 KLIMENT, Jan: Nový český barevný film: Tobě hrana zvonit nebude. In: *Rudé právo* (11.9.1975), s. 5.

kých hodnocení. V jedné se hovořilo o ne zcela propracované předloze⁶³, jiná zase konstatovala, že „nebylo asi lehké pro herce uvěřit textu hry a jejím hrdinům“.⁶⁴ Upozorňuje se v nich též na dějové nelogičnosti a Traplovy technické neznalosti. Přesto byl film překvapivě oceněn na dvou zahraničních festivalech (v San Sebastianu a v Avellinu), Vojtěch Trapl byl v roce 1975 dekorován vyznamenáním Za zásluhy o výstavbu a o rok později oceněn na čtrnáctém Festivalu českých a slovenských filmů v Brně za „úspěšné zvládnutí společensky žhavé tematiky“.

*„Moc jich není, ale vyvádějí, jako by jim patřila celá vesnice“
(Bouřlivé víno)*

Posledním filmem, kterému v této studii bude věnována větší pozornost, je snímek Václava Vorlíčka *Bouřlivé víno*, natočený v roce 1976.⁶⁵ Narozdíl od předchozích filmů se jedná o komedii, což do určité míry předurčilo i silný divácký ohlas snímku. V oficiálních materiálech se uvádí, že předlohou k filmu byl román *Svatý Michal*, který napsal jeden z předních „normalizačních“ spisovatelů Jan Kozák. Děj románu se odehrává na východním Slovensku v letech 1959 a 1960, scenáriste filmu (vedle režiséra a autora předlohy též spisovatel a scenárista Miloš Macourek) jej však přesadili do jihomoravské vinařské vesnice Pálavice v létě 1968. Předvolební boj o vedení zemědělského družstva, popsany ve *Svatém Michalovi*, tak díky „krizovému období“ dostává zcela jinou dimenzi.

Hlavní dějovou linii filmu představuje snaha několika mocichtivých venkovanů ovládnout místní JZD a svrhnout dosavadního oblíbeného a pracovitého předsedu, „svatého“ Michala Janáka (Vladimír Menšík). Jeho odpůrci, sdružení ve vinařském družstvu, jsou vykresleni podle výše popsaných schémat charakterizujících příznavce „reformního procesu“ – intrikují, podvádějí, přijímají úplatky a touží po valutovém zisku. V jejich čele stojí ambiciózní Kvasnička (poslední role Zdeňka Kryžánka), který byl v padesátých letech za protirežimní aktivity vězněn. Vše rámuje situační komika, která díky zkušeným hercům nevyznívá zdaleka tak trapně jako v *Hrochovi*. Sřet neprobíhá ani tak na úrovni ideově-politické, jak je tomu v předchozích filmech, ale v rovině hospodářské. V klíčové scéně se proto na družstevní schůzi řeší, jaký model hospodaření je efektivnější – zda soukromý, prosazovaný Kvasničkou, nebo státní, který obhajuje Janák. Institucionálním nástrojem k dosažení Janákova odvolání však nejsou „reformní“ změny v komunistické straně, ale překvapivě (a nově) Národní fronta. Nikoli KSČ, ale právě Národní fronta se stává

63 TVRZNÍK, Jiří: Novinka ve dvou podobách. In: *Mladá fronta* (8.3.1973), s. 4.

64 MALUŠKOVÁ, A.: Inscenace vysoce aktuální. In: *Večerní Praha* (29.3.1973), s. 2.

65 Blíže k osobě režiséra viz např. *Filmový smích Václava Vorlíčka*. Praha – Rychnov nad Kněžnou, Filmový klub Rychnov n/K. – Národní filmový archiv – Asociace českých filmových klubů 2005.

rejdištěm „nekalých živlů“, které pod její záštitou prosadí v obci uspořádání tajné ankety. V ní se mají občané vyjádřit, jak jsou spokojeni s vedením družstva. Anketa se však stává nátlakovým prostředkem – zatímco její organizátoři rozšiřují fámy o Janákově neúspěchu, za oblíbeným předsedou stojí většina obce. „Moc jich není, ale vyvádějí, jako by jim patřila celá vesnice,“ glosuje to jeden z vesničanů. Navozuje se tak dojem, že zprávy o oblíbenosti vrcholných politiků „pražského jara“ nebyly pravdivé, nýbrž lživě vykonstruované.

To podporuje i obraz práce novinářů. Klíčovou družstevní schůzi natáčí televize, ale překvapení vesničané pak na obrazovce vidí pouze zkreslený sestřih některých výroků, jež sice zapadají do rámce populárního „reformního procesu“, ale v celkovém kontextu neodpovídají realitě. „Starý kádr“ Janák, ačkoli na schůzi obhájil své počínání, je podle novinářů všeobecně kritizován a většina občanů volá po jeho odvolání a změnách v hospodaření. Demagogické vykreslení práce médií v době „pražského jara“ zde však není zobrazeno tak přímočaře jako v ostatních „osmašedesátnických“ filmech.

Z projevů občanské angažovanosti v roce 1968 je ve filmu zmíněna podpisová akce „výboru“ pro lidská práva⁶⁶ a také obnovení skautské organizace. Tu vede postava, která se dosud ve filmech s tematikou „pražského jara“ neobjevila – katolický farář. Vyzývá sice občany k účasti na klíčové schůzi nebo peskuje Janákova syna za ateistické názory, celkově však vyznívá spíše jako legrační postavička. Jeho snaha zapojit mládež do farního života tím, že poskytne v kostele prostor místní bigbeatové kapele, vyvolá u starších návštěvníků zděšení.

Nejzápornější postavou filmu nicméně není žádný z obyvatel obce, ale „zrádný emigrant“ Hrdlička (Jiří Vala), který v padesátých letech společně s Kvasničkou prováděl protistátní činnost (zapaloval stohy) a před spravedlností utekl do Rakouska, kde byl posléze za podvody uvězněn. Hrdlička se ve vypůjčeném automobilu vrací v létě 1968 do rodné obce a předstírá, že je ředitelem úspěšné firmy. Ziskuchtiví vinaři s ním chtějí navázat obchodní spolupráci a lehkomyšlně mu svěří své úspory. Návrat falešného milionáře se tak stává příležitostí pro rozehrání mnoha humorových situací. Jeho řádění ukončí až Janák, když ve Vídni navštíví sídlo jeho údajné firmy. Veselá honička podvodníka, která připomíná řadu scén z jiných Vorlíčkových komedií, je situována do dopoledních hodin 20. srpna 1968. Divák tak měl po zhlédnutí filmu nabýt dojmu, že „internacionální pomoc“ přišla skutečně v pravou chvíli, neboť zachránila Československo před domácími i západními podvodníčky. Samotné finále, jež se odehrává několik hodin před zahájením intervence, ale na druhou stranu ukazuje, že vnějšího zásahu nebylo vlastně (alespoň v Pálavicích) zapotřebí. Lidé si uvědomí proradnost Kvasničky a jeho stoupenců a vyjadřují na schůzi, která měla přinést ve vesnici mocenskou změnu, plnou podporu Janákovi. Ten se stává vítězem i v jiné bitvě – krásná Kateřina, které se dvoří Kvasničkův syn, se rozhodne provdat za ovdovělého Janáka.

---

66 Míneňna patrně Společnost pro lidská práva.

Reakce na film, který získal v roce 1976 jubilejní cenu na festivalu v Karlových Varech, byly velice pozitivní. Jan Kliment jej nazval „vpravdě socialistickým“ filmem a vedle „výstižného“ vykreslení událostí roku 1968 oceňoval zejména kritiku maloměšťáctví,⁶⁷ ostatní recenzenti obdobně označovali *Bouřlivé víno* za nejlepší dosavadní film o roce 1968, i když mu některé drobné chyby vytýkali. Divácká návštěvnost byla nebývalá – film zhlédlo 647 240 diváků, což bylo několikanásobně více nežli u ostatních „osmašedesátnických“ snímků. Zájem diváků bezpochyby přitáhla plejáda populárních herců, kteří se ve filmu objevili (vedle Menšíka též například Iva Janžurová, Čestmír Řanda, Slávka Budínová, Vítězslav Jandák či František Filipovský), a patrně také to, že ideologie nedýchá z každého záběru filmu, jako tomu bylo u předcházejících snímků s podobnou tematikou. O to větší potenciál pro konstrukci ideologického obrazu „pražského jara“ však film v sobě skrýval. Režisérovi Václavu Vorlíčkovi, tvůrci oblíbených filmů pro děti či řady dodnes ceněných filmových parodií, byla za *Bouřlivé víno* udělena Státní cena Klementa Gottwalda. Vorlíček pak natočil ještě dvě další filmová pokračování – *Zralé víno* (1981) a *Mladé víno* (1986).

Vedle výše uvedených pěti snímků, které byly situovány do roku 1968, vznikaly za „normalizace“ i filmy, které „krizové období“ zobrazovaly v druhém plánu. To je případ psychologického dramatu *Běž, ať ti neuteče* (režie Stanislav Strnad) z roku 1976, jež zobrazovalo na jedné z vedlejších postav trauma divadelního herce (Martin Růžek) trápícího se nerozhodností svých postojů v roce 1968. Za zmínku též stojí nerealizované projekty. Dle jednoho z deníkových záznamů Pavla Juráčka

*Již samotný plakát ke komedii Václava Vorlíčka *Bouřlivé víno*, situované do srpna 1968, naznačoval, že ve filmu půjde o střet dvou ideových světů, ztělesněných postavami, jež ztvárnili herci Vladimír Menšík a Jiří Vala. Čestný a charizmatický předseda JZD zvítězí nakonec nad „zrádným emigrantem“ i jeho domácími přísluhovači, a to i bez pomoci intervenčních vojsk (převzato z filmové galanterie Terryho ponožky)*

67 KLIMENT, Jan: Nepančované víno. In: *Rudé právo* (13.5.1976), s. 5.

uvažoval údajně Ludvík Toman krátce po svém nástupu do funkce ústředního dramaturga Filmového studia Barrandov o natočení filmu o představitelích takzvané nové vlny. Film se měl jmenovat *Továrna na iluze* a měl zobrazovat zhýralého mladého režiséra, jehož pochybnou kariéru ukončí právě srpnová invaze. Toman údajně plánoval použít do tohoto snímku záběry z dvanácti filmů nové vlny, jež měly demonstrovat „zvrhlost“ jejich tvůrců.⁶⁸ Film nakonec naštěstí nebyl realizován – byl by to jen další příspěvek do sbírky filmů smíchu a zapomnění. V této souvislosti však nelze nezmínit, že „normalizační“ „továrna na iluze“, která se snažila vnutit společnosti prostřednictvím filmového média svůj pohled na události roku 1968, úspěšná nebyla. Svědčí o tom i skutečnost, že po natočení „osmašedesátnických“ epizod seriálu *Třicet případů majora Zemana* na přelomu sedmdesátých a osmdesátých let se již tematika roku 1968 v českém hraném filmu do pádu komunistického režimu neobjevila.⁶⁹

68 Viz JURÁČEK, Pavel: *Deník (1959–1974)*, s. 679.

69 Tato studie vychází v rámci výzkumného záměru Ministerstva školství, mládeže a tělovýchovy ČR, č. 0021620827 „České země uprostřed Evropy v minulosti a dnes“, řešeného na Filozofické fakultě Univerzity Karlovy v Praze.

Těplušky a ešelony

Českoslovenští legionáři na cestě napříč Ruskem

Dalibor Vácha

Předkládaná studie je pokusem o nové uchopení materie, která v posledních desetiletích až na výjimky stojí mimo rámec aplikace moderních historických metod dějin každodennosti a mentalit. Československé legie na Rusi jsou po faktografické stránce poměrně dobře prozkoumaným tématem, stále však čekají na systematictější pohled mimo obzor politických nebo vojenských dějin. Právě specifický způsob života legionářů, soustředěný kolem mobilních obydlí v podobě upravených železničních vagonů, se pokouší vystihnout následující text.

Historik každodennosti československých legií je postaven před téměř nepopsanou deskou. Jedná se o téma obtížně postižitelné, k němuž je nutno přistoupit s výzbrojí dobré znalosti pramenů, literatury a metod využívaných dosud více pro jiná období historie. Badatel přitom musí mít stále na paměti, jak snadné a matoucí by bylo nechat se strhnout výpovědní silou pramenů, jejichž svůdnost plyne z povahy žánrů, které pro daný účel stojí v popředí zájmu – deníků, vzpomínek¹ a takzvané legionářské beletrie. Právě hojná tvorba románová a povídková, jež tvoří svěbyť-

---

1 Kromě knižně vydaných deníků (použité jsou citovány dále v poznámkovém aparátu) je namístě připomenout záslužný projekt regionálních českých archivů, které vydávaly publikace o legionářích z řad místních občanů a rodáků, zahrnující většinou rozsáhlé partie z jejich deníků a vzpomínek i obrazový materiál. Z memoárové literatury nemožno nevzpomenout tituly Františka Václava Krejčího (*U Sibiřské armády*. Praha, Památník odboje 1922), Jindřicha Skácela (*S generálem Syrovým v Sibiři*. Praha, Osvobození 1923) nebo Jaroslava Červinky (*Trp, kozáče, budeš atamanem*. Praha, Orbis 1929).

nou součástí žánru československého válečného románu, vyniká svou výpovědní hodnotou pro zkoumání dějin legionářské každodennosti a mentality.² Výhodou (ale i úskalím) beletristických zpracování je v tomto ohledu jejich subjektivita, jež umožňuje nahlédnout do prožívání jednotlivých vojáků. Zároveň je nedocenitelná v tom, že zprostředkuje svérázný a jinak brzy zaniknuvší slang dobrovolců.³ Výrazné obohacení a dokreslení řady detailů dále přináší využití ikonografických památek (zejména dobových fotografií a kreseb)⁴ a není možné pominout ani legionářský tisk vycházející přímo v Rusku.⁵

Literatura k tématu je podobně rozsáhlá jako pramenná základna, většina publikací však byla vydána již před druhou světovou válkou. Mnohdy se přitom jedná spíše o komentované prameny⁶ než o analytické, či dokonce syntetizující práce. K nejvýznamnějším patří čtyřdílná kronika *Za svobodu*,⁷ publikační úsilí Františka Šteidlaera⁸ a okruhu okolo periodika *Naše revoluce* pod vedením historika Jaroslava Werstadta, svou cenu díky zveřejněným pramenům má i *Cesta revoluce* levicově orientovaného spisovatele Jaroslava Kratochvíla.⁹ Badatel by neměl opomenout ani širě koncipova-

-
- 2 K nejdůležitějším autorům patřila trojice Rudolf Medek, Josef Kopta a František Langer, pro historika je ale mnohdy cennější produkce méně známých spisovatelů, jako byl Karel Fibich, Adolf Zeman, Václav Valenta-Alfa, Rudolf Vlasák nebo Pavel Fink (mimo jiné také novinář).
  - 3 K tomu viz VÁCHA, Dalibor: Legionáři a Rusko. In: *Literární archiv*, č. 40. Praha, Literární archiv Památníku národního písemnictví 2008, s. 54–57.
  - 4 Kromě sbírek Vojenského historického archivu jsou pravou pokladnicí ikonografických pramenů např. fotografické publikace *K vítězné svobodě: 1914–1918–1928* (ed. Rudolf Medek, Praha, Památník odboje 1928) nebo *Návrat československých legií kolem světa* (Praha, Památník odboje 1921).
  - 5 K nejvýznamnějším tiskovinám patřil *Československý deník* (vycházel také v krácené ruské verzi *Tělegramy Československého deníku*), jako další vycházely časopisy *Československý voják*, *Slovenské hlasy*, literární revue *Československé besedy* (jejím redaktorem byl Josef Kopta) nebo *Československý válečný zpravodaj* (ilustrovaný měsíčník s popiskami v češtině, ruštině, francouzštině, angličtině). Také legionáři jiných národností měli periodika v rodném jazyce, Němci čtrnáctideník *Heimat* a Maďaři *Magyar Honfitárs*. Svou cenu má humoristický časopis *Houpačky*, jehož vznikem reagovali lidé kolem *Československého deníku* na kritiku ze strany vojska. Obtížněji dostupné jsou občasnky či jednorázové časopisecké tisky vydávané amatérsky mezi dobrovolci, z nichž se mnohdy dochoval jen název; z nepřeberného množství lze uvést např. *Za svobodu*, *Tulák*, *Vrtule*, *Kolem světa*, *Maxim*, *Kulomet* nebo *Slovan* (dokonce s přílohou suplující francouzskou cvičebnici). Legionáři si vydávali i knihy, a to ve třech knižnicích: Knihovna československého vojáka, Knižnica slovenských hlasov a ruská Československá bibliotěka.
  - 6 Za všechny viz ČERVINKA, Vincenc: *Naši na Sibiři: Kapitoly vlastní i cizí*. Praha, Pražská akciová tiskárna 1920.
  - 7 VANĚK, Otakar – HOLEČEK, Vojtěch – MEDEK, Rudolf (ed.): *Za Svobodu*, sv. 1–4: *Česká Družina 1914–1916. Československá brigáda, 1916–1917*. Praha, Památník odboje 1925; *Pod vedením prof. T. G. Masaryka. Československý armádní sbor, 1917–1918*. Praha, Památník odboje 1926; *Anabase, 1918–1920*. Praha, Památník odboje 1926; *Od Volhy na Urál. Magistrála. Návrat do vlasti 1918–1920*. Praha, Památník odboje 1929.
  - 8 ŠTEIDLER, František: *Naše vystoupení v Rusku v r. 1918*. Praha, Památník odboje 1923; TÝŽ: *Československé hnutí na Rusi: Informační přehled*. Praha, Památník odboje 1921.
  - 9 KRATOCHVÍL, Jaroslav: *Cesta revoluce*. Praha, Čin 1928.

né publikace Tomáše Garrigua Masaryka a Edvarda Beneše.¹⁰ Jistou renesancí prožilo bádání o prvním československém odboji v šedesátých letech, zvláště díky Karlu Pichlíkovi, který se pak k tématu vrátil ještě po pádu komunistického režimu.¹¹

V devadesátých letech nastalo krátkodeché oživení problematiky, které však přineslo spíše rozhojnění tradičně pojatých příspěvků a studie k jednotlivostem než zásadní nové práce. Mezi čestné výjimky lze zařadit knihy zmíněného Karla Pichlíka a Roberta Saka, o zviditelnění řady otázek (včetně komemorace legií) se postaral Jan Galandauer, zatímco Ivan Šedivý legionářské téma uchopil v širší perspektivě českého prožitku a účasti v první světové válce.¹² V nedávné době byly vydány knihy amerického historika českého původu Victora Miroslava Fice, které jsou opět politicko-vojenským výkladem.¹³ Dějiny legií jsou v odpovídající míře zasazeny do syntetických pojednání Zdeňka Kárníka, Jiřího Kovtuna, Roberta Kvačka nebo Antonína Klimka.¹⁴ Vratislav Doubek a Jaroslav Vaculík se dotkli tématu v souvislosti se svým zájmem o situaci české emigrace před vypuknutím války.¹⁵ Josef Fučík se pokusil rozbourat historiky dávno již opuštěný mýtus o dezerci 28. pražského pluku.¹⁶ Pod vedením Jana Gebharta a Ivana Šedivého vznikl soubor studií snažících se o komparaci obou světových válek z více úhlů pohledu.¹⁷ Z autorek a autorů drob-

---

10 MASARYK, Tomáš Garrigue: *Světová revoluce: Za války a revoluce 1917–1918*. Praha, Orbis – Čin 1925; BENEŠ, Edvard: *Světová válka a naše revoluce: Vzpomínky a úvahy z bojů za svobodu národa*, sv. 1–3. Praha, Orbis – Čin 1935.

11 PICHlíK, Karel: *Zahraniční odboj 1914–1918 bez legend*. Praha, Svoboda 1968; TÝŽ: *Bez legend: Zahraniční odboj 1914–1918. Zápás o československý program*. Praha, Panorama 1990; PICHlíK, Karel – KLÍPA, Bohumír – ZABLOUDILOVÁ, Jitka: *Českoslovenští legionáři (1914–1920)*. Praha, Mladá fronta 1996.

12 SAK, Robert: *Anabáze: Drama československých legionářů v Rusku (1914–1920)*. Jinočany, H&H 1996; GALANDAUER, Jan: *2.7.1917: Bitva u Zborova. Česká legenda*. Praha, Havran 2002; TÝŽ: Hrob Neznámého vojína v proměnách času. In: *Historie a Vojenství*, roč. 48, č. 2 (1999), s. 251–273; TÝŽ: *O samostatný československý stát 1914–1918*. Praha, SPN 1992; ŠEDIVÝ, Ivan: *Češi, české země a Velká válka*. Praha, Nakladatelství Lidové noviny 2001.

13 FIC, Victor Miroslav: *Československé legie v Rusku a boj za vznik Československa 1914–1918*, sv. 1: *Vznik československých legií v Rusku 1914–1918. Ruská otázka a boj za svobodný stát*. Praha, Academia 2006; sv. 2: *Bolševici a československé legie. Počátek jejich ozbrojeného konfliktu. Březen–květen 1918*. Brno, Stilus 2007.

14 KÁRNÍK, Zdeněk: *České země v éře První republiky (1918–1938)*, sv. 1: *Vznik, budování a zlatá léta republiky (1918–1929)*. Praha, Libri 2000; KOVTUN, Jiří: *Masarykův triumf: Příběh konce velké války*. Praha, Odeon 1991; KVAČEK, Robert: *První světová válka a česká otázka*. Praha, Triton 2003; KLIMEK, Antonín: *Velké dějiny země Koruny české*, sv. 13: *1918–1929*. Praha, Paseka 2000.

15 DOUBEK, Vratislav: *Česká politika a Rusko (1848–1914)*. Praha, Academia 2004; VACULÍK, Jaroslav: *Dějiny volyňských Čechů*. Praha, Sdružení Čechů z Volyně a jejich přátel 1997.

16 FUČÍK, Josef: *Osmadvacátníci: Spor o českého vojáka I. světové války*. Praha, Mladá fronta 2006.

17 GEBHART, Jan – ŠEDIVÝ, Ivan (ed.): *Česká společnost za velkých válek 20. století: Pokus o komparaci*. Praha, Karolinum 2003.

nějších časopiseckých studií, které se zabývají jinými aspekty prvního odboje než válečnými a politickými událostmi,¹⁸ zde zaslouží zmínku alespoň Dagmar Kutílková a Jitka Zabloudilová.¹⁹

Z cizojazyčné literatury, která se dotýká tématu legií, je možno uvést práce německého badatele Winfrieda Baumgarta nebo anglosaských historiček Carol Willcoxové Meltonové, Sheily Fitzpatrickové a jejich kolegy Michaela Carleyho.²⁰ Z memoárových titulů zahraničních protagonistů válečných událostí na ruské frontě vyšly česky vzpomínky francouzského generála Maurice Janina a ruského generála Alexeje Brusilova,²¹ důležité jsou dále paměti britského podplukovníka Johna Warda, amerického generála Williama Sydneyho Gravese a ruského generála Antona Děnikina.²²

Historie československých legií v Rusku je sice sdostatek známá z nejrůznějších publikací, než však vstoupíme do jejich každodenního života, stojí za to připomenout si alespoň základní fakta. Idea vytvořit české (později československé) ozbrojené jednotky v rámci carské armády se objevila již na počátku války, kdy se různé zájmové skupiny českých emigrantů v Rusku pokoušely demonstrovat svou loajalitu k vládnoucímu režimu. Zpočátku se uvažovalo o nevelké jednotce s pře-

- 18 Tyto události jsou mj. doménou Petra Prokše, který jim věnoval řadu podrobných článků ve *Slovanském přehledu* (viz např. PROKŠ, Petr: Politické rozcestí válečného vývoje Rakousko-Uherska (prosinec 1916 – říjen 1917). In: *Slovanský přehled*, roč. 92, č. 4 (2006), s. 509–530).
- 19 KUTÍLKOVÁ, Dagmar: K problematice stejnokrojů československé jednotky v Rusku v letech 1914–1918. In: *Historie a vojenství*, roč. 50, č. 4 (2001), s. 796–815; ZABLOUDILOVÁ, Jitka: Vojenská spojitelná čs. vojska v Rusku. In: *Tamtéž*, roč. 48, č. 1 (1999), s. 98–120. Dále viz např. HÁJKOVÁ, Dagmar: Role propagandy ve válečných aktivitách T. G. Masaryka od vypuknutí války do ledna 1917. In: *Tamtéž*, roč. 49, č. 1 (2000), s. 14–37; HANZLÍK, František: Legie v Rusku, v Itálii a ve Francii 1914–1918 na cestě k samostatné Československé republice. In: *Demokratické principy vzniku Československa: Sborník referátů z vědecko-osvětové konference k 80. výročí vzniku ČSR*. Brno, Ministerstvo obrany ČR – Avis 1998, s. 23–38.
- 20 BAUMGART VON OLDENBOURG, Winfried: *Deutsche Ostpolitik 1918: Von Brest-Litevsk bis zum Ende des Ersten Weltkrieges*. München – Wien, R. Oldenbourg 1966; WILLCOX MELTON, Carol: *Between War and Peace: Woodrow Wilson and the Siberian Expeditionary Force in Siberia, 1918–1921*. Macon (Georgia), Mercer University Press 2001; FITZPATRICK, Sheila: *The Russian Revolution*. New York, Oxford University Press 2001; CARLEY, Michael: *Revolution and Intervention: The French Government and the Russian Civil War*. Kingston, McGill-Queen's University Press 1983.
- 21 JANIN, Maurice: *Moje účast na československém boji za svobodu*. Praha, J. Otto [1926]; BRUSILOV, Alexej Alexejevič: *Vzpomínky na světovou válku a vlastní životopis*. Praha, Čin – Orbis 1929.
- 22 WARD, John: *With the Die-Hards in Siberia*. Cassell & Co. Ltd. 1920; GRAVES, William Sydney: *America's Siberian Adventure (1918–1920)*. New York, Jonathan Cape 1931; DĚNIKIN, Anton Ivanovič: *Očerki ruské smuty*. Moskva, Nauka 1991, sv. 1–6; PARIŽ, J. Polozovky & Co. 1921–1923; Berlin, Slowo 1921–1926.

vážně propagandistickými úkoly. Vznikla tak Česká družina, původně zamýšlená jako nepravidelný prapor o dvou rotách. Všichni vyšší důstojníci museli být ruské národnosti a byli k družině odveleni z řadových útvarů. Původně neměla být družina nasazována přímo do boje, ale jen postupovat spolu s vítězíci carskými armádami do Čech, kde by fungovala jako spojovací článek mezi předpokládanými osvoboditeli a národem. Do družiny vstupovali jak ruští Češi, potomci emigrantů, tak „noví Češi“, kteří byli v Rusku jen krátkodobě za prací. Již mezi prvními dobrovolci (jak znělo jejich dobové označení) se objevila jména později proslulých mužů jako Stanislav Čeček, Jan Syrový, Antonín Číla nebo Jiří Švec. Osmadvacátého září 1914 (dle reformovaného kalendáře 11. října) byl vysvěcen prapor České družiny a záhy poté nastoupil první kontingent českých a slovenských vojáků v ruských uniformách cestu na frontu. Od podzimu 1914 do léta 1917 vedli čeští zástupci jednání s carským, posléze revolučním režimem o rozšíření jednotky, nejdříve na pluk a později na brigádu. Rozvoji České družiny a jejich nástupnických formací odporovali někteří Rusové a jisté kruhy v samotném československém odboji. Zlomem se stala bitva u Zborova v červenci 1917, po níž bylo povoleno protirakouskému odbojovému hnutí bez omezení provádět agitaci a nábor mezi zajatci, kteří již od roku 1915 v menší míře a velmi složitě doplňovali řady československých dobrovolců.

Nedlouho po bitvě u Zborova, kde se zhroutila Brusilovova „revoluční“ ofenziva, byla Československá střelecká brigáda stažena na Ukrajinu do zázemí, kde díky přílivu dobrovolníků ze zajateckých táborů vznikaly další vojenské formace, včetně uskupení dělostřelectva a týlových služeb. Po vpádu vojsk ústředních mocností na Ukrajinu, ke kterému došlo na základě pozvání ukrajinských separatistů ještě před počátkem jara 1918, bylo rozhodnuto, že role československého vojska v Rusku končí a že bude převedeno do Francie, aby bojovalo na západní frontě po boku ostatních spojenců. Jako jediná možná trasa byla vybrána cesta přes celé Rusko, Sibiř a Dálný východ do Vladivostoku a poté lodními transporty fakticky kolem celého světa. Vše ale dopadlo úplně jinak. V květnu a červnu 1918 se legie střetly po celé délce transsibiřské magistrály s bolševickými jednotkami a vypukl konflikt, který měl trvat ještě déle než rok. Zpočátku šli legionáři od vítězství k vítězství, obsazovali velká města jako Omsk, Vladivostok, Irkutsk a další. Poráželi bolševiky v jedné bitvě za druhou, jen neprávem je zapomenuta krvavá bitva u Lipjag (4. června 1918). Pak přišlo pozdní léto a podzim 1918, legionáři zažili první neúspěšnou operaci (proti Kazani v srpnu). Tíhu povinnosti, možná nesouhlas svých vojáků, neunesl dříve populární plukovník Švec a spáchal sebevraždu, jeho pohřeb se konal tak trochu symbolicky 28. října 1918. Zatímco od léta až do konce roku 1918 bojovali legionáři v první řadě protibolševických sil na uralské a mnohých jiných frontách, rok 1919 plynul ve znamení ochrany magistrály, kam byli unavení a znechucení vojáci staženi. Komplikovaná situace Čechoslováků ve stále složitějším prostředí ruské občanské války vyústila v mnoho střetů a konfliktů i v rámci samotného jejich hnutí a vojska. Vojáci chápali jako zradu spojenců, kteří jim poslali jen minimální posily, mužstvo a důstojnický sbor jako kdyby se ocitly na opačných stranách pomyslné barikády. Padly idealistické plány na svržení bol-

ševického režimu a legionáři konečně nastoupili zdlouhavou cestu domů, která se protáhla až do konce roku 1920.

Na palandách a kolem kamen

Pokud historik obhlíží každodenní život československých dobrovolců na Rusi v období téměř tří let mezi březnem 1918 a prosincem 1920, velmi záhy narazí na jeden rozměrný předmět, který byl pro vojáky a jejich útvary více než důležitý. Je jím železniční vagon, v dobovém slangu nazývaný *těpluška*, jenž se paradoxně při své pohyblivosti stal pro Čechoslováky pevným bodem v nestabilitě ruských revolucí a občanské války. Těplušky se svými obyvateli tvořily ostrovy uprostřed ohromné bouře měnící tvářnost Ruska a celého světa. Co však taková těpluška byla konkrétně? Pro Čechoslováky zpočátku nic zvláštního – upravený nákladní železniční vagon, který používala ruská armáda k transportu vojáků.²³ Těplušky a z nich sestavené vlaky zvané *ešelony*²⁴ měly legionáře dopravit z Ukrajiny přes celé Rusko až do Vladivostoku, kde měli vojáci nasednout na loď, aby splnili rozkaz svého vůdce Tomáše Garrigua Masaryka a nakonec stanuli po boku spojeneckých vojsk na západní frontě. Modifikace standardního nákladního železničního vagonu na těplušku byla jednoduchou záležitostí. Prvotní úprava sestávala ze dvou úkonů – instalace *nar*, lůžek ve formě paland, většinou o dvou až třech patrech, a následného umístění kamínek. Ostatní úpravy byly již individuálního charakteru.

Jednotky československého vojska na Rusi se po těžkém ústupu od Kyjeva a zkoušce ohněm v bitvě u Bachmače²⁵ dostaly do ešelonů v březnu 1918. Kon-

23 Těplušek se využívalo k přepravě zajatců a civilistů. O nepohodlí dlouhého transportu zajatců až na Sibiř mluví jeden z našich vypravěčů takto: „Jsme jako opice v takových kastlíkách uloženi, ve třech etážích nad sebou. Tam pěkná měkká lůžka (ve druhé třídě – pozn. autora), a zde holé desky nevlídně šedivé, odřené.“ (BOUČEK, Bohuslav: *Prosím, aby zápisník byl odevzdán mé ženě jako pozůstalost*. Praha, Medard 1998, s. 51.)

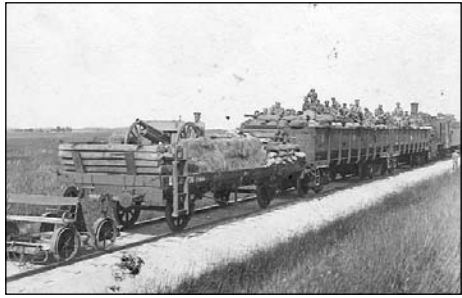
24 Stejně jako *těpluška* je slovo *ešelon* jedním z několika rusismů, které pronikly do obecné češtiny. Mělo hned několik podobných variant: *ešalon*, *šaloun*, *ešaloun*, *kšaloun*.

25 Dne 8.3.1918 se poprvé rozhořel boj s Němci; první se s nimi střetl 7. pluk severně od železniční trati Bachmač–Konotopy, pak nastoupil do pole 6. pluk (Hanácký), jenž držel směr od Kyjeva. Zpočátku šlo o průzkum bojem. Vzápětí (již druhý den, 9. března) došlo ke srážkám vážnějším a zdálo se, že nevelké jednotky československé armády nemají proti několikanásobné přesile sebemenší šanci. Přesto se jim povedlo Němce zpomalit a nakonec zastavit. Během urputných bojů 10. března dokázali zvládnout situaci na dráze severního směru, kdy jim stanice Česnokovka posloužila jako základna protiútoky. Větší problémy nastaly na dráze „kyjevské“, kde posílený protivník postupoval rychle směrem k Bachmači a hrozilo proražení obrany, což by vyústilo v katastrofu. Většina vlaků legií ještě železničním uzlem neprošla a v případě, že by Němci obsadili oblast Kruty–Ična–Bachmač, byl by sbor rozdělen, značně oslaben a zřejmě zničen. Dočasné vítězství přinesl rozhodný protiúder vedený proti nastupujícím německým jednotkám. Situace na frontě se tím stabilizovala natolik, že mohl pokračovat odsun vojsk směrem na východ. (Viz např. CHÁB, Václav: *Bachmač*. Praha, Knihovna Národního osvobození 1948; PICHlíK, K. – KLÍPA, B. – ZABLOUDILOVÁ, J.: *Českoslovenští legionáři*, s. 140–143.)

fiskované, poskytnuté nebo ukradené vagony mnohdy nebyly pro převoz vojska nijak upraveny (a nelze je tedy ještě označit za těplušky). „Již se stmívalo, když jsme se dostali k vagonům, které stály na trati asi čtyři kilometry od Česnokovky.²⁶ Bez řeči jsme si vlezli mezi bratry do vagonu, který ještě nebyl zařízen. Byl bez kamen a bez pryčů, takže jsme leželi jen na podlaze, a v každém vagoně nás bylo hodně přes třicet. Venku už zase mrzlo. Ale když se zavřelo a my si lehli navzájem na nohy, bláto se zapařilo a my spali jako v ráji. Příštího dne jsme se probouzeli již někde u Konotop. Byla to na nás podívaná! Tváře jako komináři, takže jsme se skoro ani nepoznali. Z pláštů se ještě kouřilo, a konce pláštů, které byly suché, byly jako prkna. Hodně jsme se nadřeli, než jsme se zase podobali vojákům,“ vzpomínal jeden z účastníků.²⁷

Vagonů byl relativní nedostatek, už jen z toho prostého důvodu, že k ústupu docházelo pod tlakem vnějších okolností a bylo nutno do vlakových souprav dostat všechen majetek vojska včetně těžkých zbraní, nejlepších koní, kancelářů, zásob, výstroje a podobně. Obecně kolísal počet osazenstva jednoho vozu mezi dvaceti a třiceti pasažéry, zpočátku nebylo výjimkou ani čtyřicet. Dobrovolci se tísnili a někdy na ně dokonce nevybylo místo;²⁸ pak byli nuceni cestovat na otevřených (plošinových) vagonech a na relativní pohodlí si museli počkat až do Kurska: „Hřáli jsme se sice u ohně, který hořel na železném plátu uprostřed plošiny vagonu, ale druhá strana byla ztuhlá mrazem.“²⁹

Vybavení těplušek zpočátku tvořily jednoduché nepohodlné postele. Vojáci si s sebou mnoho osobního majetku nepřinesli – kromě vojenských propriet spíše různé drobnosti. Nejdůležitější pro ně byly fotografie, dopisy blízkých, trofeje, vy-

Improvizovaný obrněný vlak 6. pluku v Marianovce byl sestaven z uhlíkových vagonů a plošin, na které se umístila lehká polní děla (všechny fotografie pocházejí z osobního archivu autora)

26 Vesnice nedaleko železničního uzlu Bachmač.

27 Vzpomínka Viléma Hojgra ve sborníku: KOPTA, Josef – LANGER, František – MEDEK, Rudolf (ed.): *Od Zborova k Bachmači: Památník o budování československého vojska pod vedením T. G. Masaryka*. Praha, Čin 1938, s. 196.

28 „Ve vagonech je nás tolik, kolik se tam vejde! Kdejaké místečko na dvojitých pryčnách je osazeno. Uprostřed vozu máme kamna...“ (Osobní deník Jana Faláře. In: KREJČOVÁ, Jana (ed.): *Českoslovenští legionáři: Rodáci a občané okresu Prachatice*. Prachatice 2000, záznam z 3.3.1918, s. 64.)

29 NĚMEC, Matěj: *Návraty ke svobodě*. Praha, Naše vojsko 1994, s. 94.

znamenání či suvenýry z jejich předchozího pobytu v Rusku a v neposlední řadě bylo jejich pokladem jídelní náčiní, sestávající z univerzálního kotlíku (*kotělok*) a lžíce. Někdy bychom mohli na palandě najít hudební nástroj, většinou harmoniku (*garmošku*), a knihu. Zcela intimním majetkem byla dýmka (*čibuk*). Jinak byla těpluška prozatím poměrně neútulným prostorem, který teprve čekal na „komfortnější“ úpravy, smích a hádky svých obyvatelů. Spalo se na neohoblovaných prknech paland a vojáci se přikrývali buď pláštěm nebo (ti šťastnější) dekou; o luxusu v podobě polštáře si mohli nechat jen zdát, tlumok pod hlavou je mnohem pravděpodobnější. Pokud bychom tedy vlezli do průměrné těplušky v druhé polovině března, čekal by nás tam nepořádek (rozházené věci, bahno na podlaze) a zápach.³⁰ O něco lépe na tom byl důstojnický sbor, který disponoval *klasňáky*, tedy vozy druhé či třetí třídy. Jednou z mála důstojnických výhod byl menší počet ubytovaných na jeden vagon; v pozdější době průměrně na jeden vůz připadala dvojice důstojníků, jejich osobní sluhové a nezřídka nějaká ta žena.

Centrálním bodem těplušky byla kvůli mrazivému počasí litinová a nepřilíš kvalitní kamna s improvizovaným komínem ústícím střechou vagonu ven. Topilo se prakticky celý den a celou noc, když teploty klesaly hluboko pod bod mrazu, a vojáci si sami rozdělovali služby. Problém nastával s topivem, neboť ve zmatku chaotického ústupu neexistovala žádná centrální rozdělovací služba a každý vagon se tak musel o vlastní palivo starat sám.³¹ Shánělo se všemožnými způsoby, hlavně bezostyšnými krádežemi na nádražích a v jejich bezprostředním okolí. Jak vysvítá i ze vzpomínky Rudolfa Medka, před legionáři nebyla v bezpečí žádná hromádka dřeva a uhlí, dokonce ani ploty; vše s průjezdem legionářských ešelonů mizelo doslova před očima: „Vůz byl uprostřed volný. Stála zde malá kamínka, u kterých seděl starší chlapík s kapičkou u nosu a zvolna přikládal silná polena dříví, kusy všelijakých latí, občas hroudu černého uhlí a různé tříštky zurážených železničních plotů.“³²

O teplotu vzduchu a její udržování v těplušce se mezi vojáky vedly nekonečné hádky. Ti na horních palandách vztekle protestovali, protože se mohli vedrem zaklnout, a ti dole zase hromovali, že je jim zima: „Jelikož dobrovolci spali po šesti i více nad sebou na každé straně, byla v obou patrech nestejná teplota: bylo-li horním příjemně teplo, tu krajním dole div nepřimrzly vlasy ke stěně vagonu – hřebíky

30 S hygienickou úrovní ruských železničních vagonů (a kasáren) se setkali též příslušníci jiných spojeneckých vojsk; podplukovník John Ward z britské armády označuje těplušky za „zoufale vyhlížející dobytčáky“ a stěžuje si, že „pro velícího důstojníka (Johna Warda – pozn. autora) a jeho štáb byl poskytnut jen špinavý vagon druhé třídy“ (WARD, J.: *With the Die-Hards in Siberia*, s. 8).

31 Již v té době se ruské železnice začaly dostávat do těžkých problémů, zejména v opotřebovanosti vybavení a přísunu uhlí či dalších paliv. Krize se postupně prohlubovala i v dalších letech, až byla železniční doprava v Rusku téměř ochromena.

32 MEDEK, Rudolf: *Mohutný sen*. Praha, J. R. Vilímek 1930, s. 38.

a kov byly pokryty jíním – a bylo-li dole teplo, tu nahoře bylo již nesnesitelné vedro.³³ Naštěstí se blížilo jaro a s přibývajícím týdnem už začala kamna po vagonech vyhasínat a vojáci vyráželi krást zase něco jiného než dřevo.

Obrazy, pachy, zvuky

První rozsáhlejší úpravy se týkaly vytápění a místa na spaní. Vojáci se snažili, aby kamna příliš nekouřila, což se jim většinou podařilo. Objevily se bedničky na topivo a „odpadkové koše“. Lůžka už vypadala upraveněji a dobrovolci si vyráběli slamníky z celtoviny. Ucpávaly se nespočetné otvory, aby dovnitř netáhlo, opravovaly se dveře. To však vojákům nestačilo. Pustili se do výroby stojanů na pušky, truhliček na munici a košíků na ruční granáty, věšáků na kabáty a pláště. V těpluškách se objevily stoly a stolky a nikomu ani nevadilo, že jejich desku tvořily třeba ukradené dveře od nádražního záchodu. Do stěny se zatloukl hřebík, na němž visívalo poslední číslo *Československého deníku*, zatímco starší čísla buď posloužila jako materiál na ubalení cigaret a na podpal nebo se schovávala v rodících se hrubých knihovničkách, kde jim dělala společnost nevelká, ale pestrá sbírka knih v češtině i ruštině, kalendáře a různé časopisy. Těpluška už nebyla tak temnou jeskyní, světlo do ní přinesly lampy. Vojáci tak nebyli při čtení, kartách, údržbě zbraně nebo drobných úpravách šatníku odkázáni jen na mihotavé světlo nekvalitní svíčky vyrobené svépomocí, do níž se místo knotů používaly tkaničky do bot. Sháněly se skleněné tabulky do oken vagonů (dosud zatlučených), těpluška se prosvětlovala.

Ke všem uvedeným úpravám bylo třeba velké množství různého materiálu, pomůcek a náradí. Všechno se však dalo získat či nahradit: „Těplušky, které zpočátku byly holé, prázdné a neútluné, pomalu se zařizovaly. Vznikaly stoly a lavice, opatrovala se nejodvážnějším způsobem železná kamínka, svítilny a lampy všemožných tvarů, ‘baky’ (plechové mísy) a ohromné čajníky. Žádná bouda u nádraží, opuštěný vagon nebo skladiště – nebyly si jisty, že jejich vnitřek nebude podroben bedlivé prohlídce dobrovolců, pátrajících po potřebných předmětech. Z těplušek stávaly se tak pomalu snesitelné ‘kvartýry’.“³⁴

Vagony zpočátku postrádaly jakákoli hygienická zařízení, vojáci si však dokázali poradit i s tím. Buď poodešli od vagonu nebo jednoduše za jízdy či na zastávce otevřeli dveře: „Přestože náš vagon stojí právě proti obydlému staničnímu baráku, z jehož oken každou chvíli vykukují dvě starší panny, vypouštějí kluci ‘vodotrysk’ skulinou poodsunutých vrat, [jako] by se nechumelilo. Však prý to žádný nepozná, teče-li to ze střechy nebo z ‘kliky’.“³⁵ Přesto byly k nalezení těplušky, které jejich činorodí obyvatelé obohatili o improvizovaný „záchod“: „Než jsme dojeli do Rtiš-

33 VANĚK, O. – HOLEČEK, V. – MEDEK, R. (ed.): *Za svobodu*, sv. 3, s. 29 (viz pozn. 7).

34 ZEMAN, Adolf: *Osvoboditelé*. Praha, Sfinx – Bohumil Janda 1931, s. 129.

35 FIBICH, Karel: *Povstalci*, sv. 3: *Povolžská fronta*. Praha, Osvětový odbor Družiny dobrovolců čsl. zahraničního vojska 1938, s. 292.

Improvizovaný obrněný vlak 6. pluku v Marianovce

čeva, pokrývala vyřezaný otvor, jímž bylo možno pozorovati kolejnice pod vlakem, destička otáčející se kolem hřebíku. Na ní vybízel modrý nápis: 'V případě nebezpečí rače odsunouti.' Na stěně těplušky stojí křídou napsáno: 'Použití dovoleno jen za jízdy v nejkrajnějším případě. Zneužití se trestá vyhazovem z těplušky!'³⁶

Jakmile se zlepšilo počasí, rozhodli se legionáři pohyblivé přibytky vyčistit, vymýt a vyklidit. Začaly se shánět hadry, kbelíky, košťata, mycí prostředky všeho druhu a z vozů

mizely odpadky, nánosy bahna, sazí a všeho nepořádku. Vojáci též „čistili“ sebe a oblečení, mylo se a pralo jako o závod; vojáci totiž věděli, že další příležitost vyprat si propocené mundúry a prádlo nemusí přijít hned zítra. Pohyblivé domovy se poté proměnily v dusné prádelny, plné vlhkosti a rozvěšených částí napůl usušeného oblečení.

Vizuální stránka těplušky se dá zdokumentovat na základě deníků, vzpomínek a ikonografických materiálů poměrně snadno. Tím je však vyčerpán pouze jeden ze smyslů. Opominout nelze pach těplušky, její zvuk ani její povrch. Při přemýšlení nad pachy těchto obydlí je nutno si uvědomit, kdo v nich žil. Muselo se do nich vejít v průměru okolo pětadvaceti dospělých mužů, kteří vzhledem k okolnostem sotva mohli pravidelně dodržovat základní osobní hygienu.³⁷ Z toho by vycházel první dojem – pach čerstvého a starého potu. Druhým neodmyslitelným čichovým vjemem byly závaný tělesných procesů, které mnohdy přiváděly legionáře do varu a jindy vyvolávaly salvy smíchu.³⁸ To vše podporoval odér sušících se šatů (zvláště silný byl u ovinovaček). Praní prádla až na výjimky naráželo na podobný problém jako osobní hygiena, takže na provizorních sušících většinou neviselo prádlo mokré po vyprání, ale propocené nebo promočené. Do toho všeho se mísila jemná vůně strojního oleje, výpary z doneseného jídla nebo čaje a občas zavoněla vodka. Zcela typický byl pach – pro někoho spíš zápach – hrubého ruského tabáku zvaného

36 Týž: *Povstalci*, sv. 2: *Mogila*. Praha, Osvětový odbor Družiny dobrovolců čsl. zahraničního vojska 1938, s. 230.

37 O hygieně v legiích viz např. PAZDERA, David: „Organizátoři čistoty“: K problematice řízení hygieny v čs. legiích v Rusku. In: PETRÁŠ, Jirí (ed.): *Československé legie a první světová válka*. České Budějovice, Jihočeské muzeum 2002, s. 12–21.

38 „...Dohnal se ptal ještě jednou, ale mimo spáče, jenž – nevědomky – dal průchod svým větrům. Nikdo se neozval. 'Otevři trochu, ať to vyjde!' řekl svlečený již Končič.“ (VLASÁK, Rudolf: *Houpačky na magistrále*, sv. 1. Praha – Čáslav, Za svobodu 1927, s. 19.)

machorka. Zpočátku by návštěvník marně hledal parfémů ruských žen či kolínskou parádivých dobrovolců, na to ještě bude čas v budoucnu. Vzduch byl většinou těžký a vlhký, a pokud se větralo, byl zase ostrý a studený.

Jak těpluška zněla? Vesele, smutně, hromově a jen málokdy klidně. Pětadvacet chlapů na jednom místě snad ani nemůže být úplně potichu. Kdyby náhodný kolemdoucí přiložil ucho ke stěně, slyšel by kakofonii hlasů vyprávějících, hádajících se, nadávajících, vysvětlujících a poučujících. Zazněl smích, hádka, vzpomínka na domov a velmi často též píseň, ať už ruská nebo česká. Slyšel by housle, harmoniku, praskání dřeva v kamnech, mlaskání a lomození lžice o *kotělok*. Cvakaly závěry zbraní, brousily se bodáky, kindžály, dýky. Dupaly boty. Vyprávěly se pohádky. Dřevo paland praštělo, někdo četl nahlas noviny, jiný se učil francouzsky, rusky, nebo dokonce anglicky. Rozebírala se politika, válka, rodina. Když se jelo, tak navíc vrzaly osy, popraskávalo dřevo stěn a pod podlahou pravidelně bouchala kola. Na pohmat byla těpluška drsná, neohlazená, nebylo těžké zarazit si třísku. Hrubé bylo sukno pláštů a nekvalitní papír novin, mastná hlaveň pušky a ohlazená její pažba. Kovová část dveří mohla být ledová a kamna zase většinou rozpálená do ruda.

Nápisy a dekorace

Tichá a nevyhlášená soutěž o nejlépe vybavenou těplušku se záhy změnila v soutěž o nejlépe vyhlížející „škatulku“. Vojáci obrátili svůj um na vnější stranu vagonu a zrodily se následovnice slavných zdobených zemljanek z let 1914 až 1917. Vagony byly najednou výstavní skříní a plakátovací plochou svých obyvatel, dobrovolcekeho vojska a hnutí za společnou samostatnost Čech a Slovenska. Nejdříve vojáci zhotovili schůdky; někde to bylo jen pár obyčejných prken, jinde výborné schody skládací. Fotografie dokládají dokonce tak luxusní záležitosti jako madlo, vyrobené z vyprázdněné dutinky nevybuchlého šrapnelu a určené k tomu, aby se člověk snadněji vyhouplnul do těplušky.³⁹

Pak přišla na řadu „firma“ („Parlament“) nebo soupis „nájemníků“. A k tomu „na každém vagoně seznam měst a míst přítomných českých vojáků“.⁴⁰ Nápady toho druhu se šířily valem dle zákona nápodoby: „Jeden ešelon – vlastně jen jeden vagon – měl na stěnách napsáno, odkud ten který bratr, obyvatel vagonu, jest. Všetaty, Praha II, Karlín, Mělník, Uherské Hradiště, Olomouc, Strašnice, Žižkov, Beroun atd. bylo napsáno na vagoně – křídou. Bylo to jakési ‘Hledají se’, neboť stanul-li kde tento ešelon, bylo kolem vagonu ihned spousta bratří. ‘Kdo je to ze Všetat?’ ptal se jeden. ‘Já!’ ozvalo se z vagonu... Jakmile však onen vagon, lépe ešelon, odejel,

39 Fotografie ve 3. svazku publikace *Za svobodu*, sestavené O. Vaňkem, V. Holečkem a R. Medkem, ukazují obojí – úchytku ze šrapnelové dutinky i prkenné schody do těplušky (s. 17).

40 Osobní deník Jana Čížkovského. In: CTIBOROVÁ, Miroslava (ed.): *Českoslovenští legionáři: Rodáci a občané okresu České Budějovice*. České Budějovice 2000, zápis z 27.4.1918, s. 65.

začali pracovatí bratři, kterým se nápad – napsati jména měst, míst, vesnic atd., z nichž pocházeli obyvatelé těplušky – líbil. Museli to mítí také. Dali se do práce a za chvíli byly vagony popsány – jmény bratří a míst, z nichž pocházeli, někde i místa, v nichž byli v zajetí.⁴⁴¹

Za předky složitějších vyobrazení na těpluškách lze považovat nápisy ozdobené chvojí a různými praporky: „Na vozech zelená chvoj, národní praporky a nadpisy: ‘Čeští letci na cestě kolem světa’⁴⁴² a ‘Kyjev–Vladivostok–Chicago–Paříž–Berlín–Praha’.⁴⁴³ Pak se objevily plnokrevné obrazy, scenerie, a dokonce plastiky – výtvary legionářů, které trápila dlouhá chvíle. Velké množství ikonografického materiálu nám ukazuje nejobvyklejší schémata, obrazy a dekorace zcela jasně. Silně se v nich odrážely kořeny legií i jejich současnost. Převládala hesla vlastenecká, národní a propagační („*Vlasti na pomoc*“) a vyobrazení podobného rázu, jako byl slovenský bača s panoramatem Tater,⁴⁴ slovanstvo,⁴⁵ Slovák ozbrojený valaškou⁴⁶ nebo umírající dobrovolec doprovázený nápisem v ruštině.⁴⁷

Představovaly se historické vzory „ze slavných dob“ české minulosti, zejména Jan Žižka⁴⁸ a Jan Hus. Husitství, nebo spíše jeho idealizovaná forma, bylo v legiích velmi živé. Nezapomínalo se ani na „psohlavce“, Jana Sladkého Kozinu či svatého Václava. Svě místo měla města jako Praha, Tábor nebo hrad Karlštejn. Stejně tak na těpluškách defillovaly postavy ze slavných literárních děl (*Lešetínský kovář*,⁴⁹ *Strakonický dudák*) a zjevy, případně místa, myticko-historické (Přemysl Oráč, kněžna Libuše,⁵⁰ Blaník). Vlak mohl být skutečnou přehlídkou českých dějin, mýtů a kultury: „Ráno započali jsme s okrašlováním vagonu zvenčí. Někteří donesli chvoj, vázali věnce a já maloval na stěně vagonu bohyni hudby (děvu s harfou). Na protější stěně úryvek z Dalibora: ‘Který pak Čech by neměl hudbu rád?’ Pracuje se silně ve všech vagoncích a vidíš krásné umělecké obrazy našich dvou akademických malířů: Žižka s palcátem ve válečném voze (Kdož jste boží bojovníci), sokol s rapírem na stráž (Kupředu, zpátky ni krok), v pozadí jeho silhoueta Prahy, Mistr Jan Hus na hranici. Blaničtí rytíři spící ve Blaníce (bohyně války odhaluje oponu Blaníku a vidíš odpočívající vojíny ve francouzských uniformách s bílo-červenou páskou).

41 VLASÁK, Rudolf: *Houpačky na magistrále*, sv. 2. Praha – Čáslav, Za svobodu 1929, s. 203; viz také fotografie v publikaci: PÍSECKÝ, Ferdinand: *Světlem za svobodu: Osudy československého legionáře*. Praha, Ústřední knihkupectví učitelstva československého 1920, s. 149.

42 Jednalo se o ešelon československého aviatického oddílu.

43 Osobní deník Jana Čížkovského, zápis z 27.4.1918, s. 65.

44 „*Nad Tatrou sa blýska, hromy divo bijú...*“

45 „*Hoj, rodino milá, hodina odbila, žije matka Sláva!*“

46 „*Kto sa Slovák cítí, nech sa šable chytí a medzi nás stane!*“

47 „*Lučše smert', čem žizň raba*“ (Lepší smrt než život otroka).

48 „*Bijte, zabijte, nikoho neživte*“, „*Kdož jste Boží bojovníci...*“

49 Na jedné z těplušek byl dokonce do kostýmu Lešetínského kováře obléknut T. G. Masaryk.

50 „*Ó, moje město, sláva bude Tvá! Ty cízí chátru nohou rozšlápeš!*“

Raněný voják a za ním v mlze Karlův most a Hradčany. I ze chvoje vidíš nádherné práce.⁵¹ Jako materiál se používalo chvojí, dřeva, bílé březové kůry, zakoupených barev, plátna, různých stuh a vlastně čehokoli, co se vojákům dostalo do rukou. Vypisovaly se soutěže o nejzdařilejší výzdobu, a ačkoli ceny nebyly nijak velké (většinou menší finanční částka), znamenaly alespoň příjemnou motivaci a odměnu. Svěrázná byla dílka „mechanická“, většinou větrníky. Tyto větrníky nevypadaly primitivně, doplňovaly je pomalované a oblečené postavičky (často císařové František Josef I. a Vilém II.), které se ve větru různě pohybovaly. Nad střechou se mohl vznášet model letounu.⁵²

Historik může s odstupem času poukázat ještě na jeden význam dekorací, který nemusel být příliš zřejmý současníkům. Je to význam identifikační. Dobrovolci ukazovali: tady jsme, jsme to my, tohle je naše historie, to naše přítomnost, takový je náš svět. Deklarovali se tak před okolím i sami před sebou, vymezovali se proti cizímu světu, který se pro ně stával hrozbou. Ve výzdobě je zřetelně patrný myšlenkový svět legionářů, který zahrnoval (ideologizovaný) obraz českých dějin. Nejživějšími náměty jsou husité, za něž se legionáři sami považovali, a další slavné osobnosti ryze české historie: tedy motivy prosáklé typickými historickými stereotypy. Ty jsou pak k nalezení i v dalších oblastech činnosti legionářů, jako byla propaganda, tisk, názvy vojenských těles, slavnosti. Zatímco na počátku vnější výzdoby stály „firmy“ a názvy těplušek, na jejím dočasném konci se objevovala kódovaná sdělení: „Bude třeba bílit“, „Štětky neodevzdávejte, budeme bílit!“ či jen „Budeme bílit!“. Tyto vzkazy byly primitivním kódem a vztahovaly se k jedinému – k požadavku razit si cestu na východ navzdory bolševikům.⁵³ Slovo „bílit“ je v legionářském slovníku časté a znamená zaútočit, vyčistit od nepřítele. „Štětky“ jsou zbraně.

Dílny, fámy a zbraně

Na koleje se nestěhovali jen vojáci, ale skutečně celé československé vojsko – co nebylo možno naložit na vagony, zůstalo na Ukrajině. Materiál byl buď rozdán, vy-

Vykolejený vlak – jeden z následků železniční války na magistrále

51 Osobní deník Jana Čížkovského, zápis ze 17.5.1918, s. 66.

52 Viz fotografie ve 3. svazku publikace *Za svobodu*, s. 756 (viz pozn. 7).

53 Záleželo na situaci: velmi často byly tyto „telegramy“ psány nejen na stěny legionářských těplušek, ale i projíždějících osobních či nákladních vlaků.

měněn za skladnější položky nebo zničen. Nejdůležitější byla pro vojáky výzbroj, výstroj a zásoby všeho druhu. Do vlaků se přesunuly všechny „služby“, dílny a většina skladů. Vznikaly pak „specializované“ těplušky různého určení. Zpočátku bylo jejich vybavení značně primitivní, dílenské vagony mnohdy sloužily i k ubytování. S postupem času a s rostoucím počtem nových vagonů byly v ešelonech řazeny obytné těplušky a důstojnické vozy druhé či třetí třídy, vozy se zásobami a s koňmi⁵⁴ a množství dílenských vagonů rozmanitého určení.

Velmi důležité byly dílny kovoobráběcí a opravárenské, sloužící k úpravám a údržbě zbraní a dalšího zařízení.⁵⁵ Objevili bychom též malé dílny truhlářské, jejichž nejdůležitějším artiklem byly (kromě kousků nábytku určeného do těplušek) rakve. Není možné opominout dílny kožedělné, zajišťující opravy i výrobu řemení a bot, a dílny oděvní či krejčovské, kde se spravovaly uniformy.⁵⁶ Stejně tak se na koleje dostaly pekárny,⁵⁷ kuchyně⁵⁸ a prodejny (*lávočky*).⁵⁹ Štáby jednotek s sebou dál vezly menší nebo větší kanceláře všeho druhu. Jednu takovou kancelář a její činnost přibližuje Karel Fibich: „Cestovní kancelář vojenského odboru má ovšem patřičnou ‘ránu’, nadiktovanou těpluškovými poměry. Psací stroj je umístěn na palandě. Píše se na něm v sedu s roztaženýma nohama. Rozviklaná bedna od sucharů, naplněná náborovou poštou, slouží bratru Ježkovi za psací stůl. Jenda úřaduje na fošně v sedu jízdomo. Tláskal se svým protokolem rozložil se na druhé polovině palandy a stojí na Jendově sedátku...“⁶⁰

54 „Živého inventáře“ u legií moc nebylo, velkou část koní vojáci zanechali na Ukrajině. U těch zbývajících pak nastal vážný problém s krmením. Koně zůstali zejména u dělostřeleckých oddílů.

55 Fotografie jsou ve 3. svazku publikace sestavené O. Vaňkem, V. Holečkem a R. Medkem *Za svobodu*, s. 815 (viz pozn. 7).

56 Obuvnická dílna je zachycena na fotografii *tamtéž* (s. 18), krejčovská a obuvnická dílna *tamtéž* (s. 807 a 818) a v publikaci *K vítězné svobodě* (s. 118 – viz pozn. 4).

57 Viz fotografie vnější i vnitřní podoby pekáren na kolejích v publikacích *K vítězné svobodě* (s. 119) a *Za svobodu*, sv. 3 (s. 811).

58 Na fotkách v publikaci *K vítězné svobodě* (s. 118) je kuchyně štábu armádního sboru (při škrábání brambor) a poddůstojnická kuchyně třetího pluku.

59 „Lávky“ nebyly příliš dobře zásobené, zajišťovaly spíše doplňkový prodej. Jejich sortiment závisel na obratnosti „provozovatele“; prodávaly se zde zápalky, svíčky, nitě, jehly, knoflíky a podobné drobnosti, ale také potraviny, jako cukr, salámy, klobásy, a nesměl chybět tabák. Tyto prodejny měly za úkol nahrazovat špatné zásobování „drobnostmi“ denní potřeby. Nejdříve fungovaly díky penězům, jež poskytly jednotlivé roty, během doby si na sebe začaly vydělávat. Dva rozdílné dojmy nabízejí fotografie lávočky v citovaných publikacích: na fotce v albu *K vítězné svobodě* (s. 119) je vystavena jen klobása a též nápis na dveřích vagonu je jaksi „odbytý“; zato pohled do nitra lávočky ve 3. svazku knihy *Za svobodu* (s. 823) ukazuje plné police.

60 FIBICH, K.: *Povstalci*, sv. 2, s. 230 (viz pozn. 36). Fotografie jiné těpluškové kanceláře ve 3. svazku publikace *Za svobodu*, s. 806.

Na improvizovaných ošetrovnách (*okolodky*) a v získaných nemocničních vagonch se převáželi nemocní a zranění. Mnoho pohodlí a náležité zdravotní péče si zde ale neužili: „A naše putování! Ležím na okolodku ve voze kdysi III. třídy, jak svědčí ještě nápis na vnějšku vozu. Lékárna nemá ani těch nejpotřebnějších léků; těžce nemocní zápalom plic leží ve voze na tvrdých lavicích, kde zima fučí se všech stran. Pomoci není! Nemohu popsati, jaké vzpomínky tanou na mysli nám všem. – Před námi však vznášá se hlavně jedna myšlenka: co nám přinese budoucnost?“⁶¹ Mezi vyloženě nadstandardní a nepříliš obvyklou výbavu pozdějšího období patřil holičský „salon“⁶² nebo knihařská dílna.⁶³ Ohromná rozmanitost „vojska na kolejích“ se časem ještě zvětšovala. Po většinu roku 1918 legionářské tažení poskytovalo nezvyklý obraz moderní armády, která je neustále v pohybu prakticky s veškerým svým majetkem.

Do vlaků se přestěhovala i tiskárna a novinářské redakce, včetně zastřešující redakce *Československého deníku*.⁶⁴ Jeden z jejích členů na to vzpomínal: „...a 10. března jsme i s listem přešli do vlaku. Tehdy nám psal Florian Zapletal z Moskvy, že je to šilenství, chtít ve vlaku vydávat časopis, a to ještě denní list. A brzo posílal články do toho šíleného podniku, který vycházel ve vlaku do konce srpna, kdy teprve jsme se přestěhovali do všedních místností. A v té době kromě normálního vycházení ‘Deníku’ vydali jsme ještě jedno nebo dvě čísla odborného časopisu ‘Č.S. Voják’ a několik čísel ‘Slovenských Hlasů’...“⁶⁵

Legionáři byli pochopitelně dychtiví po všemožných zprávách o vojenských a politických událostech. Zvláštní formou přenosu informací byly takzvané *latriny* neboli *sluchy*, tedy fámy a „zaručené“ novinky, které vznikaly z přemíry fantazie nebo

Krejčovská dílna československých legionářů, zřejmě v Petropavlovsku

61 VONDRÁČEK, František: *Husité dvacátého století: Deník ruského legionáře*. Praha, Československý vědecký ústav vojenský 1922, zápis z 9.3.1918, s. 34.

62 Viz fotografie ve 3. svazku publikace *Za svobodu*, s. 810.

63 Viz fotografie *tamtéž*, s. 814.

64 Začal vycházet v Kyjevě jako oficiální tiskový orgán československého zahraničního hnutí na Rusi počátkem ledna 1918.

65 KUDELA, Josef: Informačně Osvětový. In: ČERVINKA, V.: *Naši na Sibiři*, s. 51 (viz pozn. 6). Pobyt *Československého deníku* na kolejích máme zdokumentován též ikonograficky (MEDEK, R. (ed.): *K vítězné svobodě*, s. 117).

očekávání. Šířily se rychle a dokázaly napáchat nemálo škod. Nejúspěšnější fámy se částečně zakládaly na pravdě a rozrývaly bolesti v legionářských duších. Tyto paralelní informační kanály měly u legionářů často větší vážnost než oficiální sdělení. K jejich šíření však přispívala i oficiální místa, která jim dávala prostor svým mnohdy nejednoznačným chováním: „V těchto dnech nervového napětí a duševní nudy četlo se každé tištěné slovo jako Písmo svaté, rozebíral se zjevný i tajný smysl každé věty a komentoval se tím, co tajemná fáma roznášela po vagonech, jakýmsi nevysvětlitelným způsobem. Běda každému slovu a každé větě, jež nebyla volena s rozmyslem a nedovedla počítat s touto náladou. A to ‘Čsl. deník’ nedovedl. Tento list, tištěný za účely informačními pro vojsko také v jednom z ešelonů, byl nejpodivuhodnějším typem žurnalistiky za světové války. Leč scházel mu stálý styk s vojensko-technickým vedením našeho vojska a vedením politickým. Přílišnou samostatností a neinformovaností pak se stávalo, že psal s podivuhodnou přímostí o událostech a věcech, jež z důvodů vojenských i politických měly spíše býti pominuty mlčením. Jeho postavení ovšem bylo těžké. Nebylo žurnalisticky ani politicky vyspělých sil, nebylo kontaktu ani pomůcek...“⁶⁶

Probouzení nebezpečné hysterie za pomoci distribuce zkreslených informací mezi vojáky se snažila využívat bolševická propaganda. O těch nejpalcivějších „sluchách“ v prvních měsících roku 1918 promluvil Rudolf Medek v zásadním článku „Historická cesta“, publikovaném v *Československém vojáku*: „Jindy jsou však pochybnosti i kolébání, ba sklon uvěřit těm ‘strašným sluchům’, jež se tu a tam šíří. A sluchy jsou takové: Že jsme prodáni, že jsme zrazeni, že nás někdo někde zařeže, že všichni zdechneme hladem a morem, že jedeme jako ‘kanonenfutter’, že nás ten či onen prodal Němcům za půldruhého milionu, že na nás čekají německé ponorky, jež nás ihned utopí atd.“⁶⁷ Skoro až klaustrofobické prostředí železničních vagonů bylo skutečnou sociologickou laboratoří. Fámy, legendy a výmysly byly jedním z projevů složitého individuálního i kolektivního prožívání, které nebylo možno ventilovat do okolí, ale jen v rámci uzavřené skupiny. Vycházely z touhy vytušit budoucnost, z bájení, lhaní, nudy, paranoie, černého humoru, ze snahy pochopit souvislosti vzdáleného dění a porozumět realitě cizího světa. Fámy a pověsti sloužily jako ventil strachu a přebujelé fantazie.

Míra nervozity v těpluškách stoupala, a nemohly za to jen fámy. Legionáři žili nejen úpravami a zdobením svých příbytků, ale měli za sebou také mnoho zklamání, hladu a zimy. A hlavně v květnu 1918 stáli před těžkým rozhodováním. Bylo dohodnuto, že odevzdají většinu svých zbraní, až na povolenou kvótu. Jejich nedůvěru vůči bolševikům však nebylo možné zaplašit, ve zbraních viděli svou jistotu a nechtěli se jich vzdávat. Vojáci i mnozí důstojníci proto přikročili k poměrně svéráznému, nenásilnému a tichému protestu: odevzdávali těžké zbraně (včetně několika

66 ZEMAN, A.: *Osvoboditelé*, s. 142 (viz pozn. 32).

67 MEDEK, Rudolf: *Historická cesta*. In: *Československý voják*, č. 9 (30.3.1918).

letadel), ale ručnice, součástky kulometů, ruční granáty a munice, chladné a krátké palné zbraně, to vše schovávali do nejrůznějších úkrytů uvnitř vagonů. Dobrovolci k tomu využívali každého volného prostoru. Vznikaly schránky pod podlahou, falešné výdutě ve stěnách, ručnice byly maskovány jako výztuže lůžek, pušky mizely dokonce v komínech.⁶⁸ Nebylo to jen dílem opatrnosti a sebezáchovné reakce, ale i projevem odvěkého intimního vztahu bojovníka ke své zbraní. Není divu, že vojáci (zvláště veteráni), kteří si svou pušku i pojmenovali a chovali se k ní bezmála jako k živé bytosti, se s ní nehodlali rozloučit.⁶⁹ Právě s odevzdáváním zbraní v Penze a s odporem vůči němu je spojena jedna dosud opominutá tematická součást výzdoby těplušek. Jednalo se o nápisy se snadno rozluštitelným, nekomplikovaným obsahem, jimiž reagoval na demobilizaci 5. pluk. Jeho vojáci vagony vyzdobili provokativními hesly jako „Odzbrojená garda“ a „Bezbranní emigranti“.

Těplušky v boji

Propuknutí nepřátelství s bolševiky v časném létě 1918 znamenalo pro obyvatele těplušek úplnou změnu životního rytmu.⁷⁰ Ešelony byly počátkem května 1918 roztroušeny daleko od sebe, uprostřed širé ruské krajiny – od Penzy přes Ural, obrovské dálavy Sibíře, Dálný východ až po přímořský Vladivostok. Bez řádného spojení⁷¹ i valné koordinace, která je v moderním válečnictví zásadní. Základním stavebním kamenem jednotlivých improvizovaných uskupení dobrovolců nebyly kompaktní pluky a divize, ale roty a ešelony, náležející k různým vyšším taktickým uskupením. Ešelony se staly skutečnými ostrovy uprostřed bouře. Frenetická aktivita, kterou legionáři dříve investovali do hádek, debat, úklidu, sportování, muzicování a výzdoby těplušek, se obrátila navenek.

Vypukla válka. Těplušky se začaly měnit. Už v prvních dnech bojového vystoupení ztrácely přívětivou tvář vlasteneckých obrazů, barev a vlajek. Stávaly se terčem střelby, některé zachvátil oheň, jiné byly v bojích zničeny úplně. Tu a tam bylo

---

68 Například jeden ešelon 8. pluku (pořadové číslo 11, velitel štábní kapitán – později známý generál – Lev Prchala), který dorazil do Vladivostoku před vypuknutím nepřátelství, dokázal propašovat zarážející množství zbraní: 13 kulometů vzor Maxim, 8 lehkých kulometů vzor Chauchat, 200 pušek, 250 granátů a 80 tisíc nábojů. Naštěstí pro legionáře neměli bolševici v rukou žádné relevantní soupisy výzbroje jejich armádního sboru. Zhotovení soupisu bylo prakticky nemožné, zmatená situace po zhroucení ruské fronty a při odchodu z Ukrajiny nic podobného nedovolovala.

69 Ke vztahu vojáka a jeho zbraně viz PAZDERA, David: *Voják a zbraň*. In: PETRÁŠ, Jiří (ed.): *Česká společnost a první světová válka*. České Budějovice, Jihočeské muzeum 1999, s. 5–8.

70 Viz ŠTEIDLER, F.: *Naše vystoupení v Rusku v r. 1918* (viz pozn. 8).

71 Mezi jednotlivými ešelonami neprobíhala skoro žádná komunikace v reálném čase, která by se mohla dotýkat skutečně důležitých záležitostí, neboť telegraf měli v rukou bolševici. Legionáři je tehdy již považovali za potenciálního nepřítele, a proto využívali v drtivé většině případů služeb posílů.

dokonce nutno je opustit a zanechat na místě všechno, i vlastní raněné.⁷² Vnější výzdoba z těplušek mizela; pokud nebyla rovnou zničena v boji, pak ji nikdo neobnovoval a neopravoval, takže postupně chátrala. Vítr, déšť a slunce dílo zkázy dokonaly, jak na obrazech, tak na větrnicích, plastikách a jiných dekoracích.

Podstatně se měnilo vnitřní uspořádání vagonů. Nedostávalo se už času na udržování ani té nezákladnější úrovně čistoty a pořádku. Pokud se vojáci někdy předtím snažili prostor svého živobytí zútulnit a vtisknout mu řád, s vypuknutím válečných operací tomu byl konec. Padali do postelí v uniformách a někdy i v botách, mnohdy špinaví a pokrytí bahnem nebo vrstvou prachu. Podlaha se nezametala, všude se povalovaly součástky zbraní, munice, granáty, bodáky a další věci bez ladu a skladu. Stejně tak jídelní náčiní bylo pohozené mezi zmuchlanými kusy oblečení a součástmi výstroje. Těplušku stále zaplňoval štiplavý pach čerstvého potu smíšený s mnohem nepříjemnějším zápachem potu starého. Oblečení se prakticky nepralo, protože na to nebyl čas,⁷³ a také osobní hygiena se udržovala jen velmi sporadicky. Štěstí bylo v tom, že teplé počasí dovolovalo větrat, i když silný odér těplušky si vojáci s sebou nosili pořád.

Měnil se počet obyvatel těplušky, některá místa na spaní se najednou uprázdnila; jejich majitelé byli buď na nějakém výpadu, padli nebo se nacházeli v péči mediků kvůli zranění či nemoci. Atmosféra by se nám nejspíš jevila jako ponurá. Nebylo už slyšet tolik smíchu, nade vším vítězila únava a stále častěji zaznívaly nadávky na Rusy (spojenecké i nepřátelské), spojence, vlastní velení a vlastně na všechno. Na hřebíčku na stěně visel *Československý deník* několik dnů či týdnů starý, neboť mezi jednotlivými ešelony nebylo spojení a noviny se k nim dostávaly až s notným zpožděním, stejně jako většina ostatních informací. Tempo bojových operací bylo však u jednotlivých vlaků rozdílné a nikde se nebojovalo nepřetržitě po celé léto, přestože spojením čeljabinské a penzenské skupiny 6. července 1918 začala skutečná intervenční válka. Situace se tak pozvolna stabilizovala a vojáci ve volných chvílích opět začali své škatulky zvelebovat.

Když se koncem léta 1918 zhroutila povolžská fronta, rozhodlo se československé velení převzít v oblasti své působnosti dohled nad železnicemi, jejichž fungování bylo životně důležité pro přežití vojska. Zřídilo v Jekatěrinburku Dopravní železniční odbor československých vojsk, který se měl starat jak o údržbu tratí, strojního parku a dalšího příslušenství, tak o samotnou dopravu. Na důležitých stanicích byli rozmístěni důstojníci či poddůstojníci z řad legionářů ve funkci československých

---

72 Po přepadení ešelonu u Zlatoustu 27. května byli vojáci donuceni ustupovat pěšky přes Ural. Náročný pochod by však nevydrželo několik zraněných, kteří byli ponecháni ve vlaku v péči dobrovolně se přihlásivších ošetřovatelů.

73 Vojáci většinou vlastnili pouze jednu soupravu prádla a jedinou uniformu, takže v době praní museli pobývat v nedbalkách. Za válečných operací a neustálé pohotovosti se nepralo též z toho důvodu, že voják by při poplachu vlastně neměl co na sebe.

staničních velitelů. K nim posléze přibyli další odborníci, kteří měli provádět kontrolu a pečovat o to, co zanebávaly ruské úřady. Vznikla tak paralelní struktura schopná převzít iniciativu dle dispozic velení.⁷⁴ Původně se československá železniční organizace nestarala pouze o Čechoslováky, ale přispívala k zajištění plynulosti ruské dopravy osobní i nákladní. Vojsko mělo k dispozici odborníky v topírnách a strojovných, na nádražích i v kancelářích, od poloviny roku 1919 pak začalo shromažďovat schopné strojvůdce a topiče z vlastních řad. To bylo projevem předvídatelnosti a pochopitelné nedůvěry vůči ruskému železničnímu personálu.⁷⁵ „Železniční odbor“ úzce spolupracoval s technickými rotami vojska, jejichž úkoly byly spjaté spíše s bojovými operacemi než s „mírovým“ provozem. Technické roty měly za úkol opravovat mosty a tratě poničené při bojích nebo diverzemi. Každá rota měla k dispozici vlak, který ji dopravoval po celém určeném rajonu.⁷⁶

S rostoucím ohrožením v létě a na podzim 1918 získávaly těplušky v životě legionářů ještě větší důležitost. Obyvatele těplušky (respektive celého ešelonu) propojovalo jisté pouto, které nemuselo být vždy pozitivní. Jak se těpluška stávala pro legionáře domovem, spolubydlíci se měnili ve svéráznou rodinu, kde nebyla nouze o drobné rozbroje a podrážděnost. Po dlouhých obdobích, která vojáci trávili mimo těplušky v poli, se však do nich zase s úlevou a radostí navraceli. Takovou chvíli zachytil například Karel Fibich: „Ve 3 hodiny přijel ešelon. Ošklivou sněhovou vánicí zaburácel výskot kluků. Po měsíčním putování různými Tatar- a Mordva-Sullami, Urustamaky a Usman-Tašlemi, plnými tarakánů (švábů – pozn. autora) a podobné havěti, zalézáme s jásosem velikým velice velmi do milovaných těplušek, které nás snad konečně odvezou na dávno slíbený oddech. Roztápíme kamínka a už to jede.“

Odpočinek před obchvatem. Legionáři využívali při výpadech do tajgy a obchvatových operacích rekvírovaných „povozek“, s nimiž pronásledovali nepřítele nebo se mu snažili vpadnout do zad

74 Stejná situace existovala v dalších strategických odvětvích. Čechoslováci převzali řízení řady dolů a továren, čímž drželi část průmyslu (zvláště spjatého s armádou a železnicemi) stále v provozu.

75 Ruský železniční personál do konce jara 1919 sympatizoval s Čechy a Slováky, ale později se přikláněl politicky více nalevo. Mezi zaměstnanci železnice legionáři odhalili řadu bolševických buněk. (Viz SAIDL, Josef: *Českoslovenští železničáři v sibiřské Anabasi*. Praha, Památník odboje 1924.)

76 Fotografie k činnosti 3. technické roty jsou ve 4. svazku publikace *Za Svobodu*, s. 696 n. a 699 (viz pozn. 7).

Ti, již mínili schrupnout, šeredně se přepočítali. Psina, řev a veselost překračují všechny meze lidskosti.⁷⁷ V těchto radostných pocitech zaznívá již i naděje, že těplušky s dobrovolci dorazí k cíli jejich ruské anabáze, k moři a lodím, které s nimi pak vyplují do vlasti.

Radost z návratu se však záhy měnila v negativnější pocity, v někdy až zuřivou neochotu škatulky znovu opustit. Odmítání vystoupit z těplušek symbolizovalo nevlí bojovat za cizí věc a touhu jet domů, bylo projevem nesouhlasu s politickým vedením či vojenským velením. Právě tyto důvody se (mimo jiné) skrývaly za zřejmě nejznámější sebevraždou legionářského důstojníka – plukovníka Josefa Jiřího Švece, který se svým činem stal jednou z ikon prvního československého zahraničního odboje. Vojáci tomuto jinak oblíbenému důstojníkovi vyjádřili nedůvěru tím, že se odmítli přesunout do kasáren ve městě. Plukovník Švec totiž nechtěl a ani nemohl dát vojákům záruku, že nebudou nasazeni v dalších bojích a že se okamžitě přemístí do zázemí. O hlubinných důvodech této osobní tragédie můžeme jen spekulovat; pravdě se blíží tvrzení, že veterán Švec byl již příliš citově vyčerpán, než aby snesl „zradu“ svých podřízených, nátlak nadřízených a odpovědnost vlastní funkce. Důležité je také dějiště obou událostí, tedy odmítnutí poslušnosti vojáků a následné sebevraždy velitele. V obou případech bylo kulisou nádraží. Švec spáchal svůj poslední čin ve vagoně, v důstojnickém klasňáku; provolání ke svým vojákům, které psal těsně před svou smrtí, už nedokončil. Shodou okolností se Švecův pohřeb konal ve stejný den, kdy Praha slavila vznik samostatného státu.⁷⁸

„Cirkusy“, zahrádky a „vilky“

Pokud se v čase posuneme o několik měsíců kupředu, jeviště i herci se opět trochu promění. Těplušky byly lépe zařízené, některé začínaly být trochu přecpané vším možným harampádím, jemuž často vévodil ohromný ruský samovar. Oproti strohému vybavení na jaře byly nyní, na podzim a v zimě 1918, vagony plné novin, poloprázdných pytlíků s ulepeným cukrem, různých suvenýrů a kořisti, pohledů, uschlých kytiček uralské flóry, dalekohledů, revolverů, šavlí, bajonetů, dýk, kindžálů, bodáků, čepic, pláštů a rubašek. Na zdech visely kalendáře a různé obrázky, ať už tištěné nebo vytvořené dobrovolci. Počet obyvatel na jednu těplušku se oproti předchozímu stavu snížil, i když v některých vagoněch společnost zpestřovala přítom-

77 FIBICH, K.: *Povstalci*, sv. 3, s. 352 (viz pozn. 36).

78 Viz SAK, R.: *Anabáze*, s. 86 n. (viz pozn. 12); KUDELA, Josef: *Aksakovská tragédie: Plukovník Švec*. Brno, Moravský legionář 1932; KUDELA, Ivan: *Aksakovská tragédie: Smrt plk. Josefa Švece*. In: *Vojenské rozhledy*, roč. 12, č. 3 (2003), s. 151–156. K tématu existují též romány (např. ZEMAN, Adolf: *Plukovník Švec*. Sfinx – B. Janda [1933]) a proslulá divadelní hra (MEDĚK, Rudolf: *Plukovník Švec*. Praha, J. R. Vilímeček 1930). Ke studiu života J. J. Švece poslouží též edice jeho deníku (KUDELA, Josef (ed.): *Deník plukovníka Švece*. Praha, Památník odboje 1923).

nost dívek, dam či „ženštin“.⁷⁹ Těplušky rozhodně nebyly uklizenější nebo čistější. Nebyly ani tišší, posluchač by z nich ale slyšel méně smíchu a stále více klení a nadávek. Jazyk vyprávěnek i hádek byl stále více prochnut rusismy a legionářskými novotvory. Obyvatelé spíše zhrubli a jejich hygienické návyky se nezlepšily. Vagony se stále více podobaly „cirkusům“, v něž se postupem času opravdu změnil, bylo v nich stále více psů, ptáků a také uralských nebo sibiřských medvídků a medvědů.⁸⁰

Jednotlivé vagony ešelonu se již řádně specializovaly. Kromě těplušek a důstojnických klasňáků⁸¹ tu byly již zmiňované dílny, tentokrát však již striktně od nich oddělené. To však nezabraňovalo ševcům, zbrojařům, kuchařům či krejčím spát přímo ve své dílně.⁸² Samostatné vagony byly vyhrazeny také pro sklady (zvláště bedlivě hlídané), které bývaly propojeny s prodejny (lávkami). Vznikly rovněž speciální vozy kuchyňské, prádelní a lázeňské.

Složení osazenstva těplušek se změnilo díky přílivu nováčků z řad zajatců. Veteráni byli „naředeňi“ nově příchozími, kteří obhajovali jiné názory a postoje a kteří se mnohdy nechtěli plně ztotožnit s tím, jak to v legiích chodí. Dobrovolný princip se měnil na princip povinnosti, též se pomalu rozevírala propast mezi důstojnickým sborem a mužstvem. Veteráni se dost často vymezovali oproti nováčkům a osočovali je přinejmenším z prospěchářství, že vstoupili do vojska jen kvůli tomu, aby se s ním dostali pryč z rozpadajícího se Ruska.⁸³ Někteří veteráni se od nově příchozích separovali a dávali jim najevo svou nadřazenost. Právě posun od dobrovolnosti k povinnosti, pokud šlo o zařazení v legiích, vzbuzoval velkou nevoli mezi veterány, kteří si zvykli na větší míru nezávislosti. Jejich postoj vyjádřený větou „Co platí pro mobilizované, nemůže platit pro dobrovolce“,⁸⁴ vyvolával vztek nejen u mnohých důstojníků, ale právě u těch „mobilizovaných“. Hádky mezi mužstvem byly stále ostřejší a destruktivnější. Oleje do ohně přilévala rostoucí únava, listopadový převrat admirála Kolčaka, ruské nepořádky, názorové různice ve vojsku, vznik Československa, neochota spojenců důrazně zasáhnout v Rusku, bolševická pro-

79 Zatímco v češtině má tento výraz negativní konotaci, v ruštině není slovo *ženščina* nijak citově zabarvené. V českém užívání zmíněného výrazu obojí splývalo, dobrovolci však spíš inklinovali k českému významu.

80 Viz fotografie ve 4. svazku publikace *Za svobodu*, s. 297 (viz pozn. 7).

81 V takovém klasňáku žil a bydlel nejen důstojník (popř. důstojníci), ale přebýval tu i jeho sluha (*fajfka* či *potinoha*) a vyřizovaly se úřední záležitosti jednotky.

82 Zvláště krejčí a ševci využívali svých dílenských těplušek a možnosti uplatit nějakou tu krásku vlastním výrobkem až příliš okatě.

83 Je snad zbytečné dodávat, že mnohým později příchozím tyto názory křivdily. Ale nejen Rudolf Medek ve své knize *Anabase* (Praha, J. R. Vilímek 1931) vzpomíná na bývalého zuřivého Rakušáka kadeta Macka, který nakonec do legií vstoupil po vzniku samostatného Československa. Za literární postavou kadeta Macka se zřejmě skrývá skutečný voják téhož jména, původním povoláním učitel, s nímž se Rudolf Medek seznámil za svého pobytu v rakouské armádě na haličské frontě před dezercí na ruskou stranu.

84 Viz FIBICH, K.: *Povstalcí*, sv. 3, s. 364 (viz pozn. 36).

paganda, prostá lidská závist a osobní antipatie. Generál Jan Syrový 1. října 1918 napsal generálovi Williamu Sydneymu Gravesovi, veliteli amerických jednotek na Sibiři, dopis s následujícími slovy: „Muži jsou na konci svých sil, ztráty způsobené nemocemi a zraněními dosáhly až padesáti procent. Jednotky našeho východního uskupení nejsou schopny dále udržet frontu.“⁸⁵

Vojáci neopustili těplušky ani s příchodem roku 1919 a nových povinností na transsibiřské magistrále. Tyto upravené vagony byly stále v jejich blízkosti, připravené vyrazit na cesty. Určité procento těplušek a vojáků bylo neustále v pohybu, protože si to vyžadovaly operace podél trati. Narozdíl od roku 1918 se však vojáci přitom mohli na určitou dobu někde usadit, a když vyráželi na pochody či výjezdy proti nepříteli do tajgy, většinou se pak vraceli na stejné místo. Jen jednotky dislokované v sibiřských velkoměstech někdy odstavily své vagony na slepou nádražní kolej (*tupik*), odstrojily je a odebraly z nich vybavení, které je odlišovalo od obyčejných nákladních vozů. Zdaleka ne na všech stanovištích však bylo možné bez potíží přesunout vojáky z železničních vagonů do kamenných kasáren. Mnoho menších jednotek, zvláště rot, se totiž rozmístilo v malých městečkách, kde pro ně nebyly dostačující ubytovací kapacity. Situace se řešila tím, že vagony zaparkovaly na slepé koleji a staly se jakýmsi pevnými domky na kolečkách (pokud příhodná slepá kolej v místě nebyla, ženisté nebo vojáci z železničních útvarů ji vybudovali). Stačilo pak několik dní, a už to tam vypadalo jako na nějakém zvláštním československém předměstí nebo vesnici. Opět se uklízelo, mylo, vymetalo a pralo. Opravovaly se poškozené části vnitřního vybavení těplušek i ostatních vagonů; a pokud měli dobrovolci ve svých řadách někoho, kdo tomu rozuměl, pouštěli se i do oprav os a dalších mechanicky namáhaných vozových dílů. Oživovaly se již rozpadlé a většinou úplně zničené dekorace na vnějších stěnách vagonů, obrazy, plastiky a hesla. Po úklidu vagonu přišlo na řadu zvelebení okolí „ukotvených“ těplušek.

Jelikož je řeč o počátku jara, nutno zmínit, že v legionářích se probudila duše zahradníků. V blízkosti slepých kolejí vyrostly květinové zahrady s barevně různorodými záhony, které obklopovaly zajímavě řešené zahradní altány, na něž bylo využito březového dřeva.⁸⁶ Z tohoto dřeva, na Sibiři více než hojného, se vyráběly lavice, stolky, křesílka a podobně. Rozličně tvarované záhony legionáři ještě doplňovali umělými skalkami a nezřídka i „mozaikami“ z různobarevných kamenů nebo mechu a dřeva. Tyto výtvořiny představovaly další plakátovací plochu jednotlivců i celých útvarů. V mozaikách se objevovala jednoduchá hesla a obrazy z dalekého domova nebo stylizované portréty mnohých „vynikajících mužů“ českých (a slovenských) dějin včetně nepominutelného Tomáše Garrigua Masaryka. Vojáci však nestáli jen o to okopávat záhonky a večer si posedět v besídce s dýmkou nebo cigaretou v ústech a sledovat západ slunce. Touha zahnat nudu je vedla k tomu,

85 WILLCOX MELTON, C.: *Between War and Peace*, s. 82.

86 Viz fotografie ve 4. svazku publikace *Za svobodu*, s. 285 (viz pozn. 7).

aby začali zřizovat kuželníky, tolik typické pro český předválečný venkov. Zajímavostí bylo přírodní divadlo 2. praporu 7. pluku, vybudované u železniční stanice Tomsk 2. Ještě neobvyklejší byl biograf „v lesíčku nedaleko ... ešelonu“, který zřídil americký „strýček“ Mr. Riley.⁸⁷ Program divadla ani kina bohužel neznáme.⁸⁸

Během roku 1919 se v legionářské komunitě objevuje nové slovo – „vilky“ nebo „rodinné vilky“. Úprava okolí těplušek tomuto novému názvu skutečně dala reálný podklad, nebyla však jediným důvodem pro přejmenování některých z nich. S postupem času zvolna narůstalo u legií procento ženatých vojáků a důstojníků. Celkem obvyklým jevem bylo, že tito ženatí legionáři měli děti, většinou se však nejednalo o jejich pokrevní potomky. Vojsko pochopitelně rodinný život nijak nepodporovalo, nekladlo mu ale ani nepřekonatelné překážky, a institucí „rodinných vilek“ mu dokonce vycházelo vstříc. V relativně klidnějším období s dostatkem volných vagonů bylo možno přestěhovat dobrovolce i s jeho ženou a ratolestmi do prázdné těplušky, která se předělila na dvě části, čímž vznikl miniaturní byt pro dvě rodiny. Kromě toho, že takové opatření umožnilo spokojenější život manželů, pocítili ulehčení i dosavadní spolunocležníci, neboť přítomnost manželského páru mezi ostatními vojáky vyvolávala neovladatelné spory, podnícené někdy nevěrou ženy s některým ze „sousedů“, jindy planou žárlivostí manžela nebo zase pánovitostí toho či onoho partnera vůči ostatním vojákům. U málokterých ešelonů měli „ženáči“ k dispozici celé vagony, a tak si teprve nyní mohli zařizovat jakžtakž pořádnou domácnost. Spolu se soudobými pozorovateli nezřídka problematických vztahů je možné škodolibě poznamenat, že pak sice ubylo hádek mezi manžely a „sousedy“, nikoli však uvnitř manželských párů.

Není bez zajímavosti, že takové „vilky“ vyvolávaly celé spršky vtípů u svobodných dobrovolců. Manželské páry se ocitaly pod skutečným drobnohledem širého okolí, které hledalo záminky pro nové vtipy, klepy a jízlivosti. Nejvíce kritiky a vtípů se snašelo na hlavy „ženáčů“, o nichž se tvrdilo nebo přímo vědělo, že začali litovat svého skutku, jakmile opustili *cerkev* (kostel). Původní, značně nepoetický název rodinných těplušek „ženáči s bábama“ se po nahlédnutí do tajů jednotlivých československo-ruských manželství změnil ve výstižnější „očistec“.⁸⁹ „Svobodní“ nenechali na pokoji ani děti; dali jim přezdívku „štěstí“ nebo „štěstička“, a v těch slovech člověk znalý legionářské mentality cítí větší než malé množství ironie, možná dokonce výsměchu.⁹⁰

Rudolf Vlasák zanechal popis jednoho ešelonu jízdního pluku, který může pomoci ve výkladu. Ešelon měl dvacet sedm obytných vagonů, z toho sedm posledních

87 Viz *tamtéž*, s. 672.

88 Lépe byly vybaveny oddíly 7. pluku umístěné přímo v tomských kasárnách, které měly k dispozici přednáškový sál, divadelní sál a klub s čítárnou.

89 Viz VLASÁK, R.: *Houpačky na magistrále*, sv. 2, s. 237 (viz pozn. 41).

90 Což dokládá opět Rudolf Vlasák škodolibou sentencí: „...dětí, které podle té paní, co napsala knihu *Jak odpomoci nežádoucímu početí* – jsou 'štěstím rodiny'.“ (*Tamtéž*, s. 237.)

vyhrazených pro rodiny a nazývaných „vilovou čtvrtí“. Každá „vila“ nesla na vratech či vedle nich své označení. Vlasák dokládá názvy „U šťastných“, „Malej, ale náš!“, „U krásný paní“, „Ráj“ a „U zlatý šavle“, jejichž popisné cedule byly vroubeny vkusnými rámečky z březových větviček nebo chvojí. Velmi sdílný a nezřídka silně parodující (až posměšný) Rudolf Vlasák nezapomíná ani na interiéry: „...zařídil si to tam ‘parádně’. Široká postel, stůl, kufr, všelijaké nádoby z ruského žurnálu ‘Ogoněk’ a podobné věci zdobily jeho – vilu, v níž jedna půlka tvořila salon přijímací, pokoj pro hosty, kuchyni, ložnici, vše...“⁹¹ K vybavení možno přičíst nočníky, kolébky a mnohé další předměty, většinou domácí výroby.

Těplušky kontra Štefánik

Pokud bude pečlivý historik srovnávat těplušky po polovině roku 1919 s předchozím obdobím, narazí na několik drobným odlišností, ale obecně lze říci, že z hlediska materiálního k zásadním změnám nedošlo. Hromadily se různé suvenýry a trofeje, kterých přibývalo skoro s každou novou zastávkou. Až do okamžiku rozpadu sibiřské fronty se pomalu snižoval průměrný počet vojáků na jednu těplušku. Zásadnější byla změna atmosféry k horšímu. Bratrstvo, které – ač rozhárané – drželo dříve blíže u sebe, se najednou rozčlenilo na mnoho skupin s různými názory na všechno a všechny. Důvodem byla těžká strážní služba v týlu nepevné fronty, rozpory mužstva s vedením, rostoucí zklamání – a v neposlední řadě neodmyslitelná touha po domově, která se přerodila v chronické onemocnění ovlivňující chování většiny legionářů.

Ohromná krize vojska přišla se zničením jeho dobrovolnického charakteru. Rozkaz Milana Rastislava Štefánika o zrušení legionářské samosprávy⁹² vnesl nejen do těplušek uragán vášni. Rozkaz a změny, které vzápětí následovaly, s sebou přinesly hned několik negativních důsledků. Nelze zde rozsáhle komentovat skutečný zámer Štefánikových rozkazů a reforem, stručně je ale možné říci, že mu celkem logicky šlo o to přetvořit legie na pravidelné vojsko podřízené pražské vládě. „Staří“ dobrovolci-veteráni byli zklamáni: považovali se spíš za občany než vojáky, chtěli se podílet na rozhodování a nikdy neuměli dobře plnit rozkazy, kterým nevěřili. Nyní cítili, že jsou připravováni o svobodu rozhodování, které si nadmíru cenili. Jinak tomu bylo u mužů, kteří byli do armády odvedeni podle rozkazu o mobilizaci a přicházeli vlastně již do standardního vojska, z něž dobrovolnické principy mizely. Těmto novým vojákům chyběly ideály jejich předbojovníků, viděli v legiích

91 *Tamtéž*, s. 238.

92 „Štefánikův“ reorganizační rozkaz číslo 588, komentář k rozkazu a jeho uplatňování viz KRATOCHVÍL, J.: *Cesta revoluce*, s. 219–259 (viz pozn. 9); k pobytu Štefánika v Rusku viz SAK, R.: *Anabáze*, s. 111 (viz pozn. 12); PICHLÍK, K. – KLÍPA, B. – ZABLOUDILOVÁ, J.: *Českoslovenští legionáři*, s. 239 (viz pozn. 11).

obyčejnou vojenskou službu a reptání zkroušených veteránů je v tomto jen utvrzovalo. Pro roky 1919 a 1920 bylo příznačné střetávání a ovlivňování dvou principů a postojů; dobrovolce, jenž vstoupil do vojska s osvobozeneckými ideály, a mobilizovaného vojáka, pro něhož tyto ideály, nebo dokonce rusofilství, neměly většinou žádnou hmatatelnou cenu.

Milan Rastislav Štefánik do Ruska přicestoval společně s novým vrchním velitelem spojeneckých vojsk generálem Mauricem Janinem v listopadu 1918. Monarchistický vizionář a nemocemi zmítaný aristokrat ducha, který přijížděl na Sibiř s ambiciózními plány na zřízení elitní armády z dobrovolnického sboru hrdinů a vojenských nevzdělanců, narazil na něco, co nemůžeme nazvat jinak než „těplušková politika“. Štefánik sice imponoval uniformou francouzského generála, fascinující byly údajně jeho oči, leč pozici u legionářů posedlých tělesnou zdatností (vzpomeňme jen na ideu sokolství) mu zhoršovala jeho slabá tělesná konstituce a bledolící vzezření. Příliš často odříkal setkání, mítinky, projevy, vítání a svou nevybíravou kritikou možná ubližoval více, než chtěl. Vojáků se velmi dotklo, když kritizoval jejich propojení armády a ideologie,⁹³ které pro ně bylo přirozené již od počátku boje.

Pro legionáře velmi kontroverzní tečku za svým pobytem v Rusku udělal Štefánik 16. ledna 1919, kdy podepsal rozkaz číslo 588, jeden z nejdiskutovanějších rozkazů dějin legií. Znamenal rozpuštění Sněmu československé revoluce, zrušení plukovních zastupitelstev, rotních důvěrníků, plnomocníků Odbočky Československé národní rady na Rusi (OČSNR)... Z popudu Štefánika byl přitom tento rozkaz zveřejněn až 28. února 1919, tedy měsíc poté, co 30. ledna československý ministr obrany prakticky „uprchl“ z Ruska. Reorganizační instrukce byla téhož dne doplněna a rozvedena rozkazem číslo 17 generála Jana Surového, který stanovil další podrobnosti. Týkaly se například financí zaniknuvších zastupitelstev, způsobu jejich budoucího spravování a využití jejich archivů. Zrušení samosprávných orgánů přililo olej do ohně v tu nejnesprávnější dobu.

Štefánik cestoval po Rusku samozřejmě tím nejlogičtějším způsobem – vlakem. Dějištěm většiny jeho uvítání, řečí a setkání tak bylo klasické sibiřské nádraží.

Ukořistěný obrněný vlak Orlík, jedna z klíčových zbraní bojů na magistrále a přelehlých tratích

⁹³ Štefánik např. při rozpravě s vojenskou delegací 11.12.1918 prohlásil: „Dále se o československém vojsku v Sibiři tvrdí, že je v rozkladu, že zapomíná na základní věci, že vojna je jedna a politika druhá věc.“ (Citováno podle: KRATOCHVÍL, J.: *Cesta revoluce*, s. 223.)

Při řešení zásadních problémů, jako bylo odpírání poslušnosti, narážel Štefánik na tvrdou opozici, která jako kdyby přímo vycházela ze zešeřelých těplušek, kde bouřily vášně v nekonečných diskusích a hádkách o politice a budoucnosti. Těplušky, ešelony a nádraží byly místem nepříliš častých promluv subtilního generála se slabým hlasem – a posléze také uragánu negativních emocí, jež vyvolaly jeho rozkazy na sklonku února 1919. Nepřekonatelná zeď, na kterou z jedné strany naráželi prostí legionáři a z druhé strany jejich nejvyšší velitel, byla vystavena jak v těpluškách, tak v hlavě ministra Štefánika. Ač se zpočátku vzájemně dívali na sebe s nadějí, skoro s radostným očekáváním, konečné účtování s realitou bylo šokem a zklamáním pro obě strany.

Evakuace na východ

Letmý pohled na události podzimu 1919 ukazuje, kolik nadějí se rozplynulo a kolik plánů bylo zmařeno. V té době se již Kolčakovo panství rozkládalo,⁹⁴ generál Radola Gajda se nestal velkým mesiášem, jak po tom toužil, a jeho krátké angažmá v sibiřské armádě skončilo v září neslavnou hádkou a odchodem. Patnáctého listopadu Rudá armáda obsadila Omsk, dosavadní metropoli nebolševické Sibiře.⁹⁵ Čechoslováci opět stáli před hrozbou zničení. Vojáci i jejich velitelé chápali, že bleskurychle a brutálně nastupující bolševické síly nelze zastavit, natož porazit.⁹⁶ Generál Jan Syrový proto vydal rozkaz o evakuaci směrem k Vladivostoku a toto rámcové nařízení, brzy rozpracované do detailu, se v konečném důsledku dotklo i těplušek. Šestnáctého listopadu nechal Syrový svévolně zastavit veškerou ruskou železniční dopravu v rozsáhlé oblasti západně od Krasnojarska, aby tudy mohly plynule projíždět československé ešelony, za což si vysloužil opovržení, mnoho výtek a zanedlouho i vskutku anachronické vyzvání k souboji, který se však nikdy nekonal.⁹⁷

Rozvrat sibiřského železničního systému dostoupil už tehdy vrcholu a železnice se ocitly ve stavu faktické paralýzy. Legionářské autority vstoupily do tohoto zmatku na dráze, která tvořila jedinou smysluplnou spojnicí se spásným Vladivostokem, velmi nekompromisně. Podél tratí se na slepých kolejích hromadily dlou-

94 Viz FINK, Pavel: *Bílý admirál: Profil kolčakovštiny. Poznámky a dokumenty ze zápisníku válečného zpravodaje*. Brno, Družstvo moravského kola spisovatelů 1929.

95 Viz GAJDA, Radola: *Moje paměti*. Praha, Vesmír 1920; KLIMEK, Antonín – HOFFMAN, Petr: *Vítěz, který prohrál: Generál Radola Gajda*. Praha – Litomyšl, Paseka 1995; KRATOCHVÍL, J.: *Cesta revoluce*; DOTSENKO, Paul: *The Struggle for a Democracy in Siberia 1917–1920: Eyewitness Account of a Contemporary*. Stanford, Hoover Institution Press 1983.

96 Určité procento legionářů s bolševiky více či méně sympatizovalo natolik, že by se jim se zbraní v ruce na odpor nepostavilo.

97 Na souboj vyzval Syrového 21.12.1919 generál Vladimír Oskarovič Kappel, neboť rozkaz o prioritním pohybu československých ešelonů postihl i vlak, který přepravoval prchajícího admirála Alexandra Kolčaka.

hé vlaky plné zoufalých uprchlíků a evakuovaného majetku (od nábytku a peřin přes stříbrné přívěsky až po klece s papoušky), zatímco Čechoslováci nemilosrdně provázeli vlaky své. Napětí mezi legionáři a ruským obyvatelstvem bylo více než hmatatelné.⁹⁸ Ten okamžik se stal zřejmě nejviditelnějším důkazem vystrážlivosti z rusofilství. Legie zcela v souladu s touhou po přežití nechávaly všechny ideály o pomoci ruskému bratru za sebou, nedbaly na přání, prosby ani na časté výhrůžky. Krize semkla vojáky do útvaru, jenž by sice nemohl čelit ohromné vojenské síle blížící se Rudé armády, ale dokázal se dostat přes Semjonovce u Bajkalu, přestát agresivní chování Japonců, a hlavně překonat nástrahy sibiřského zmatku.

O náladě, která panovala ve vojsku těsně před evakuací – konkrétně mezi vojáky zažívajícími pohnuté Vánoce 1919 za irkutského povstání – vypovídá Adolf Zeman: „Byly to smutné večery, jež trávil jsme v hloučcích v rozlehlých kasárnách. Začalo být nebezpečné bydlení v soukromých bytech, roztroušených po městech. Staly se případy i přepadení našich bratří, jichž srdce zavleklo je někam na periferii města. Ze všech míst na trati hlášen byl vzrůst bolševismu a očekáván nový převrat, tentokrát sovětský. Náhlada nás opouštěla a stávali jsme se zamklými, hašteřivými a zlostnými. Začalo se mezi námi vzdmáhat politikaření a někteří bratři trochu rudli... Oživovaly staré spory osobní i stranické. Naše jednotnost z počátečních dob našeho hnutí ... začala se tříštiti...“⁹⁹

Při evakuaci nejzápadněji umístěných jednotek přistoupilo velení k jedinému možnému řešení: vzhledem k zoufalému nedostatku pojízdných lokomotiv se musel snížit počet vlaků, a tím pádem i vagonů. Na nádražích západně od Bajkalu proto zůstaly stát desítky a stovky těplušek, opuštěných a prázdných. Legionáři se doslova nacpali do zkrácených vlaků a nechali za sebou část svého osobního majetku i několik let života, které ve vagoncích zaparkovaných na slepých kolejích strávili. Na nějakou lítost ani nebyl čas, mysl legionářů zaměstnávala především nutnost uniknout z dosahu hrožícího nebezpečí. (Ve Vladivostoku, kde vojáci nepouštěli své „škatulky“ nedobrovolně pod tlakem nepřítele, tak ale činili radost-

Předsunutá hlídka 6. pluku na uralské frontě za bojů ve sněhu a ledu. Legionáři byli nuceni čelit nepříteli za všech povětrnostních podmínek

98 Rusové dávali Čechům za vinu, že v odstavených vlcích umírají zimou, hladem a na nemoci stovky a tisíce ruských civilistů.

99 ZEMAN, Adolf: *Bílý kapitán*. Praha, A. Čížek 1932, s. 290.

ně a s pocitem, že jedna noční můra je už za nimi.) Zkracování ešelonů až o dvě třetiny s sebou neslo mnoho problémů, potíží a hádek, šlo však spíše o pohodlí a majetek jednotlivce než o lásku k vlastní těplušce. V žargonu legií se díky tomuto citovému vypětí pevně uchytilo sousloví *uplotnění ešelonů* (první slovo bylo brzy modifikováno na charakteristicky legionářské *uplotnění*), označující zkrácení vlakových souprav.

Velení a organizátoři odsunu na východ se snažili o co největší racionalizaci. Některé velké zásilky důležitého a drahého materiálu byly tou dobou buď už v bezpečí nebo se ještě do poslední chvíle nakládaly pod dozorem nervózních, po zuby ozbrojených stráží. Vše zachránit nešlo, proto byla zřizována „likvidační družstva“, která milionové hodnoty neničila ani nerozdávala, ale za pomoci dražeb a výměnného obchodu se snažila získat místo nich peníze nebo suroviny zabírající ve vlaku menší objem. Přitom se postupovalo podle hesla: „V prvé řadě evakuace lidí, potom majetku!“¹⁰⁰

Do těplušek pro osobní dopravu bývalo nacpáno dvacet až třicet osob, včetně rodinných příslušníků a evakuovaných krajanů. Rusové a Rusky se snažili uplácet ve velkém, aby se do takového vagonu dostali nebo aby jejich vagon byl připojen k ešelonu Čechoslováků. I ta nejelementárnější hygiena šla stranou, o kultuře „bydlení“ nemluvě. Lidé spali namačkání k sobě v těžko větratelných prostorách, které se pomalu posunovaly směrem ke spásnému východu. „Naše těplušky, tvořící dříve naše obydlí, celkem pohodlné na ‘sibiřské poměry’ a hostící 14–16 bratří, stávaly se nyní pravým peklem, v němž tísnilo se až 24 bratří i se svým majetkem,“ vzpomínal Adolf Zeman.¹⁰¹ Nepohodlí tělesné ještě umocňovala nejistá situace podél trati, kde se již dlouhou dobu mobilizovaly různé bandy nejen zbolševizovaných povstalců. Byla ideální doba pro fámy, „latríny“, které skutečně létaly od ešelonu k ešelonu, od těplušky k těplušce; střídaly se v nich děsivé zkazky o zničených plucích a železničních neštěstích s optimistickými pohádkami o přicházejících spojencích, kterým už stejně nikdo nevěřil.

Zmizela polská dobrovolnická divize,¹⁰² zadní voj ustupujících československých ešelonů. Poměrně početné polské oddíly (cestující v devatenácti vlacích) se vzda-

100 FINK, Pavel: *Mezi mohylami: Knihy „Bílý admirál“, díl druhý; Glossy a materiály; Ze zápisníku válečného korespondenta*. Praha, Čin 1922, s. 19.

101 ZEMAN, A.: *Bílý kapitán*, s. 280.

102 Polské ozbrojené síly na Sibiři začaly vznikat po československém vystoupení proti bolševikům na jaře 1918; nábor do nich ovšem „prováděl se drakonicky“ (FINK, P.: *Mezi mohylami*, s. 71). Brzy byla postavena celá divize, která se však nikdy netěšila přílišné důvěře žádné ze stran kvůli svým násilnickým choutkám. Postupem času získala dokonce podobnou pověst jako nechvalně proslulé „divoké divize“, složené z banditů a lupičů. (Viz WOJSTOMSKI, Stefan Witold: *O polskiej legii syberyjskiej: Artykuly*. Warszawa 1937; BANDROWSKI, Jerzy: *Neprůmořitelné prameny*. Praha, Plamja 1924.

ly bolševickým pronásledovatelům – údajně v počtu tří jezdců – prakticky bez jediného výstřelu.¹⁰³ Záhy podobně neslavně skončil jihoslovanský pluk. Legionáři museli bojovat. Druhý jízdní pluk byl dokonce nucen opustit své ešelony a postupovat podél trati koňmo, aby bránil pomalu se sunoucí vlaky ostatních jednotek proti bočním útokům. Hýčkané těplušky končily v plamenech, svržené pod náspy, nahlučené ve srážkách. Vojáci, kteří se ještě před několika měsíci snažili udržovat trať průjezdnou, teď vyhazovali

Nádraží ve Vladivostoku. Na tomto a podobných nádražích trávili legionáři velkou část svého času v letech 1918–1920

do povětří mosty, ničili kolejiště, vodojemy, nádraží, výhybky a železniční materiál. Během tohoto ústupu ztratili legionáři hodně osobních věcí, mnohdy přišli o všechny knihy, dopisy, fotografie, dary, cetky, upomínky, kořist, nákupy, hygienické potřeby, rezervní oblečení... Zůstal jim jen holý život.

Nervozita ustupujícího vojska se projevovala násilnostmi, dokonanými nebo zamýšlenými, při obstarávání lokomotiv, vagonů a volného průjezdu. Nezřídka se Čechoslováci domáhali vlastní záchrany s výhrůžně napřaženými ručnicemi a téměř nikdy nedávali průchod altruismu, který po nich žádali Rusové. Všeobecný zmatek a krveprolití ještě zvyšovaly zoufalé zbytky ruské sibiřské armády, které táhly pod velením těžce nemocného generála Vladimira Kappela¹⁰⁴ (a posléze budoucího československého generála Sergeje Vojcechovského)¹⁰⁵ podél trati. Průvodce tím po-

103 Pavel Fink správně míní, že „kapitulace Poláků“ byla „podmíněná naprostou demoralizací“ (FINK, P: *Mezi mohylami*, s. 72).

104 Generál Kappel spadl při přechodu řeky do vody, těžce se nachladil, omrzly mu obě nohy a nakonec po dlouhém utrpení zemřel 26.1.1920 v železniční stanici Utaj. Již legendární je jeho odmítnutí nechat se evakuovat československými ešelony – považoval Českoslováky za zrádce a nepřátele.

105 Sergej Nikolajevič Vojcechovskij se narodil 28.10.1883 ve Vítěbsku a zemřel jako politický vězeň zřejmě v Tajsetu někdy koncem října 1951. Dne 8.9.1917 se stal náčelníkem Husitské divize, čímž vstoupil do úzkých styků s Českoslováky, 6.1.1918 pak byl jmenován velitelem 3. pluku a od 10.6.1918 velel Západní skupině legií. Osmého prosince téhož roku se vrátil zpět do ruských služeb, aby 1.5.1921 našel definitivně své místo v československé armádě. Po porážce sibiřských vojsk odjel v únoru 1920 na Krym, aby pokračoval v bojích proti bolševikům, ale „bílé“ síly se zhroutily i tam a jejich zbytky byly evakuovány do Turecka. V Československu se stal velitelem pěší brigády v Michalovicích (obdržel hodnost generála V. třídy), posléze velel divizi v Trenčíně, byl ustanoven zemským velitelem v Brně (to již v hodnosti generála IV. třídy). V roce 1935 se stal zemským velitelem v Praze. Na hodnostním žebříčku

hnutým časem Pavel Fink líčí v živých barvách průvod posledních kolčakovských vojáků: „Otrhaní, zavšivení, hladoví jdou mrtvou tajgou, oživenou výstřely pušek, jež přinášejí netušeně smrt. Kdesi, v mlhavé dáli, mizí jim pod obzorem cíl, jehož nutno za každou cenu dosíci. Nemajíce vlastních zásob, vraždí! Krev opíjí a dává zapomenouti... Požáry vesnice svítí jim na cestu. Dým vyloupených chat plouží se jejich stopami. Šílenství bičuje mozek, vysává duši... V závějích sněhu vyrůstají hromady mrtvých, které bylo nutno odhoditi jako nepohodlnou přítěž. Skřek havranů kroužících pod nízkými olověnými mraky je truchlivou melodií strašného toho ústupu...“¹⁰⁶ A několikráté již citovaný Adolf Zeman přidává další pochmurný obraz: „Byl to bolestný pohled na vyhublé a vychrtlé postavy, vlekoucí se sněhem, na kulhající koně, zraněné a zkrvavělé na nohou, s hnisajícími ranami na kyčlích a bocích, táhnoucí saně, na nichž rudly celé čtvrtě masa, bělaly se pytle s moukou nebo sténali napolo zmrzlí nešťastníci, jimž smrt již zírала z horečkou planoucích zraků...“¹⁰⁷

Do vlasti

Evakuační úřad pod vedením Rudolfa Rašeho vydal pro cestu do vlasti celou řadu nařízení a rad, dokonce i informační publikaci k tématu.¹⁰⁸ Armádní rozkazy stanovily mimo jiné množství osobních věcí, které si voják mohl vzít s sebou na loď. Veškerý vojákův majetek měl být umístěn v bytelné zamykatelné truhlici, nejlépe s okovanými rohy, uložené do nákladového prostoru lodi; k úschově nejdůležitějších a nejcennějších předmětů mělo sloužit příruční zavazadlo, většinou v podobě vaku nebo tlumoku. Kromě rozčilení, fám (jak jinak) a údivu vyvolalo toto nařízení velkou poptávku po šikovných truhlářích, neboť bylo třeba, aby se bedna nerozpadla při prvním větším nárazu¹⁰⁹ a klopotně nashromážděný majetek nepřišel niče: „Všechny koně byly zapřaženy do povozek a uháněly do města. Kdejaký plech, všechn byl skoupen. Hřebíky malé, velké, pily, kladívka, všechno ‘pravoslavný žid’ Chudakov dobře zpeněžil... Jedni svázeli plech a hřebíky, druzí prkna ... a ráno,

---

postupoval až po úroveň armádního generála. Penzionován byl 1.4.1939. Osvobození Československa se stalo počátkem jeho věznění. Dne 12.5.1945 ho zadržela sovětská NKVD a jako mnoho dalších ruských emigrantů ho odvěkla do Sovětského svazu, kde jeho stopa mizí. (K tématu viz BYSTROV, Vladimír: *Osud generála: Komentář k některým dokumentům o životě a tragickém konci Sergeje Vojevčovského*. Praha, Academia 2007; FIDLER, Jiří: *Generálové legionáři*. Brno, Books 1999.)

106 FINK, P.: *Mezi mohylami*, s. 78

107 ZEMAN, A.: *Bílý kapitán*, s. 309.

108 RAŠE, Rudolf: *Na cestu domů mořem: Několik rad a pokynů evakuovaným*. Irkutsk, Informačně osvětový odbor československého vojska na Rusi 1919.

109 Bedny byly okované také kvůli lodním krysám; někteří vojáci měly plechem vyztužené nejen rohy, ale pokrytou většinu plochy kufru.

sotva vyšlo slunce, proměnil se prostor u semaforu v jednu velikou truhlářskou dílnu. A k večeru stálo již několik kusů u každého vagonu...“¹¹⁰

Když byla bedna (či lodní kufr) hotová,¹¹¹ bylo třeba ji zřetelně označit. Někteří vojáci se toho zhostili kaligrafickým způsobem, jiní se moc nena-máhali a dbali spíš na nesmazatelnost a zřetelnost popisku než na umělecký dojem. Nejtěžší však bylo rozhodnout, co do kufru dát a co vyhodit nebo zpeněžit. Někteří vojáci totiž během pobytu v Rusku dokázali nashromáždit tolik jmění, že jeden kufr pro ně byl skoro výsměchem. Každý

voják považoval za svůj nejcennější majetek asi něco trochu jiného; jasně měli snad jen příslušníci jízdních oddílů – obecně přezdívaní „jiskráci“ – pro něž na prvním místě byla jejich uniforma, čapka, šavle a ostruhy. A tak uniformy zabíraly v jejich kufrech místa nejpřednější, „nejpohodlnější“ a byly zabaleny do různých papírů a látek, které měly zaručit, že paráda nedojde úhony. Většina legionářů se snažila z dlouhého pobytu v Rusku něco přivést těm, kteří na ně čekali ve vlasti. Někteří dárky sháněli delší dobu, jiní to nechali na poslední chvíli, mnozí nakupovali ještě v přístavech cestou do Evropy. Dárky zaujímaly v bednách čestná místa. Některé byly rozměrné, jako pravý ruský samovar, jindy šlo o skutečné drobnosti – klasic-kou ruskou machorku, dýmku nebo vyřezávaný suvenýr z čínského či korejského krámku. Ženatí vojáci neměli právo na mnoho zavazadel navíc, proto jejich balení bylo snad ještě bolestnější, když většinu pracně vybudované domácnosti museli nechat v Rusku. Je jisté, že balení společného majetku se neobešlo bez drobnějších či větších hádek a sporů mezi partnery.

Některé transporty dokonce potkalo, že vojáci museli svá zavazadla na loď naložit sami, což jinak s radostí přenechávali jak zajatcům, tak přístavním dělníkům. A právě stávky dělnictva ve vladivostockém přístavu způsobily, že se legionáři proměnili v nosiče. Minimálně jednou se navíc stalo, že už při nakládání se protrhla síť a legionářské kufry se vysypaly do moře; ten incident dal okamžitě vzniknout celé

Svetlanská ulice ve Vladivostoku. Na této hlavní třídě tichomořského přístavu se kromě mnoha obchodů nacházela i velitelství jednotek spojenců na Dálném východě, včetně velitelství československého

110 VLASÁK, R.: *Houpačky na magistrále*, sv. 2, s. 231. Zcela jiné problémy měli legionáři zadního voje, který se doslova serval (nešlo o klasické vojenské střetnutí, ale spíše o jakousi hospodskou rvačku) s bolševickým předvojem a většinu svého majetku pozbyl. Ti, kteří měli ještě peníze, se snažili nakupovat, ostatní sbalili aspoň to málo, co jim ještě zbylo.

111 Dokončovací práce na kufrech jsou zachyceny na fotografii ve 4. svazku publikace *Za svobodu*, s. 819 (viz pozn. 7).

řadě fám o záměrně zničených bednách, o tom, jak je čínští dělníci (*choďové*) házejí do moře, aby si ulehčili práci, pomstili se za jakési domnělé příkoří a podobně.

Pro určité procento legionářů bylo možná osobní tragédií, že jim nikdo nezakazoval na loď naložit manželku. Lze předpokládat, že ve Vladivostoku (a nejen tam) zůstala nemalá skupinka žen, které spojovala jediná věc – nesplněný slib legionáře, že je odveze ve svou „rodinu, kde země chvátí“; tedy svérázným legionářským žargonem řečený slib o vlasti, kde má dotyčný spoustu půdy a majetku.¹¹² Trefně poznamenává Adolf Zeman, že jeden den se voják s dívkou seznámil, druhý den „oblomil její pevnost“ a třetího dne již přiletěl dotěrný požadavek: „*Davaj venčatsja...*“; tedy, „vezmi si mne za ženu“.¹¹³ Zkrácené podání příběhu, jenž by pasoval na leckterého legionáře, se blíží skutečnosti – a sarkastický Zeman si neodpustil ještě jednu poznámku, spojenou s výletem do historie, která by potěšila dalšího notorického ironika Rudolfa Vlasáka: „V starém Řecku bývalo pravidlem, že bojovník vracel se z boje buď se štítem nebo na štítě. Z nás někteří vracejí se dokonce – pod pantoflem.“¹¹⁴

---

112 Pro pořádek je nutné uvést, že Rusky o svém původu také lhaly. Většinou se stavěly do pozice zoufalých gymnazistek na cestě za rodinou, brzy z nich ale byly zase luzou ožebračené šlechtičny či „kapitánské dcerky“ – prostě cokoli, co mohlo vojákovi zaimponovat.

113 ZEMAN, Adolf: *Československá odyssea: Dojmy čsl. novináře-dobrovolce z cesty na lodi 'Prezident Grant' z Vladivostoku do vlasti. Tichý oceán, květen–červen 1920*. Praha, J. Ota 1920, s. 32.

114 *Tamtéž*, s. 34.

Materiály

„Ultras“ v Hradci *Aktivity prosovětských sil na Královéhradecku na podzim 1968*

Ondřej Felcman

Olomoucký historik Pavel Urbášek ve stati, kterou před necelými třemi lety publikoval v měsíčníku *Listy*, velmi svědomitě mapoval vznik, existenci a působení „různorodých skupin ultraradikálně orientovaných jedinců“, kteří se po intervenci vojsk pěti zemí Varšavské smlouvy sešli „na platformě nekompromisního perzekučního revanše proti stoupcům reforem“.¹ Autor tyto osoby označoval různými obecnými termíny – levičáctví dogmatici, levičáctví „ultras“ (podle Zdeňka Hejzlara), dogmatické skupiny, ultralevice a ultralevičáci – ale také konkrétními dobovými výrazy vycházejícími z příjmení jejich vůdců – jodasovci, famírovci, případně jodasovští dogmatici. Posléze – již pro poměry roku 1970 – použil názvu jejich organizace Levá fronta. Urbášek tak obrátil pozornost na činnost sice nepočetného, ale po určitou dobu velmi vlivného a ambiciózního politického proudu, jímž se zatím historikové podrobně nezabývali a který (podle jeho názoru) dokonce nahlízejí „příliš epizodně, až panoptikálně“.²

---

1 URBÁŠEK, Pavel: Jak „pancéřové divize“ bránily socialismus: K úloze ultraradikální levice v letech 1968–1970. In: *Listy*, roč. 36, č. 4, (2006), s. 17–24. Vzhledem k charakteru periodika není článek opatřen poznámkami.

2 Tamtéž, s. 17.

V historické literatuře jsou tyto aktivity spojovány především se známou libeňskou schůzí na počátku října 1968 a se shromážděním k výročí bolševické revoluce v půli listopadu v pražské Lucerně.³ Dalšího působení těchto skupin si historiografie všimá vsutku okrajově, když se omezuje na zmínky o docházení jejich příslušníků na sovětské komandatury, o jejich nasazení při kolportování kolaborantských *Zpráv* či stycích s částí komunistického aparátu, které se rozrostly po zvolení Vasila Biřáka tajemníkem Ústředního výboru KSČ. V celostátním měřítku nejsou téměř vůbec reflektovány silné regionální skupiny ultralevice na Ostravsku a Olomoucku, ačkoli v tomto případě jsou již k dispozici fundované historické příspěvky.⁴

Obecně se má za to, že šlo převážně o starokomunistické fanatiky, kteří jen krátkodobě ovlivňovali „velké dějiny“ a ve veřejnosti vzbuzovali oprávněnou a silnou averzi. Přesto se ukazuje, že působení ultralevice mělo poněkud širší pozadí, když bylo na podzim 1968 velmi těsně zapojeno do sovětské okupační taktiky, směřující k dlouhodobému oslabování Dubčekova proreformního vedení KSČ.⁵ K bližšímu poznání praktických postupů, jimiž se ultralevice pokoušela nahledávat dosud pevnou demokratickou a vlasteneckou jednotu, utvořenou v důsledku okupace, mohou přispět historické sondy do tehdejšího dění v dalších regionech. Z iniciativy a za dohledu prokremelských pomahačů, často z řad předválečných členů KSČ, se totiž na různých místech konaly besedy a „aktivy“, mnohdy zřejmě zatím nepodchycené, na nichž se tamní pracovníci komunistického aparátu, funkcionáři národních výborů, řídicí pracovníci podniků a zemědělských družstev i další zájemci setkávali se zástupci sovětských vojsk a případně deklarovali svůj souhlas s mocenským potlačením „kontrarevoluce“. Nepochybně užitečné by bylo provést také rozbor pojmů užívaných k označení prosovětské „páté kolony“, neboť historická literatura (jak o tom svědčí vzpomínutá Urbášková stať) pracuje bez hlubšího zdůvod-

-
- 3 Výjimkou jsou pasáže z pera Miloše Bárty, který stručně zhodnotil nasazení „ultras“ na podzim 1968, přičemž také naznačil, z jakého sociálního prostředí se rekrutovali (BÁRTA, Miloš: Pokus o záchranu reformního programu. In: MENCL, Vojtěch a kol.: *Československo roku 1968*, sv. 2: *Počátky normalizace*. Praha, Parta – Ústav mezinárodních vztahů 1993, s. 5–50, zde s. 16 n.).
  - 4 Částečně se činnosti levých komunistických dogmatiků dotýkají některé ze studií ve sborníku: GÍMEŠ, Emil – KOUDELKA, František (ed.): *Počátky „normalizace“ na severní a střední Moravě: Sborník studií*. (Sešity Ústavu pro soudobé dějiny AV ČR, sv. 24.) Praha, ÚSD AV ČR 1996. Ostravským pohrobkům stalinismu věnoval důkladnou pozornost Karel Jiřík ve studii „Frakční činnost předválečných členů KSČ v Ostravě v letech 1968–1969“. In: *O sovětské imperiální politice v Československu v letech 1945–1968: Sborník příspěvků*. (Acta Universitatis Olomucensis: Faculta Paedagogica, roč. 1.) Olomouc, Univerzita Palackého 1995, s. 25–41. O jejich olomouckým souputnicích pojednal Pavel Urbášek v již zmíněné stati (Jak „pancéřové divize“ bránily socialismus, s. 20 n.).
  - 5 Tohoto aspektu si všímá Jitka Vondrová v úvodní studii k edici elaborátu historika Václava Krále z roku 1969 (VONDROVÁ, Jitka: „Je třeba vyrovnat se s řáděním pravicových živelů“: Úvahy Václava Krále nad stavem československé historiografie z léta 1969. In: *Soudobé dějiny*, roč. 14, č. 4 (2007), s. 880–891).

nění se značně rozsáhlou paletou termínů, které nejsou vždy významově totožné, a tudíž nemusí přesně vyjadřovat zejména ideově-politický profil a sociální skladbu konkrétních složek tohoto proudu.⁶

Předkládaná materiálová stať podrobněji přibližuje aktivity skupin ultralevice a k ní tíhnoucích prosovětských funkcionářů KSČ v královéhradeckém regionu. Po úvodu, který je v nezbytné míře zasazuje do obecnějších souvislostí, popisuje několik jejich schůzí a besed se sovětskými důstojníky na podzim 1968. Na základě dochovaných dokumentů z regionálních archivů rekonstruuje jednotlivá setkání a jejich časovou následnost. Zachycuje rovněž politickou atmosféru v královéhradecké okresní organizaci KSČ, uvádí okolnosti, které dovedly k účasti na těchto akcích další členy komunistické strany, ukazuje rozdílné přístupy konkrétních funkcionářů k těmto aktivitám a na závěr se pokouší stanovit, jak rozsáhlý a závažný byl pokus ultralevice na Královéhradecku mocensky se prosadit s ohledem na celostátní měřítko.

Nástup ultralevice na podzim 1968

Složitá situace v Československu po srpnu 1968, jejímž základním definičním rámcem byla přítomnost okupačních vojsk v zemi, posvěcená přijetím moskevského protokolu, vedla k zesílení názorové diferenciaci uvnitř nejvyššího komunistického vedení, ve své většině donedávna sledujícího reformní politický kurz. Ve snaze vyhovět požadavkům moskevského protokolu a pod sovětským tlakem, často překračujícím jeho ustanovení, se rodila nová politická strategie, v níž se mísila realistická potřeba zklidnit napětí a najít nový *modus vivendi*, přizpůsobivost cizí mocenské autoritě a postupně stále více i pragmatická vypočítavost.⁷ Protagonistou takového

---

6 Povšechný terminologický průzkum ukazuje, že pro označení daného politického proudu, aktivního zejména na podzim 1968, se používají v zásadě tři termíny. Převažuje pojem „ultralevice“ (podle zařazení v politickém spektru), následován dobově frekventovaným, avšak vágním označením „konzervativci“ a „dogmatici“ (obojí podle vztahu k reformnímu procesu a komunistické ideologii). Vzájemným kombinováním a doplňováním těchto termínů potom vznikají další názvy, jako (ultra)levicoví konzervativci, (ultra)levicoví dogmatici, levičáctví či ortodoxní dogmatici, dogmatictví „ultra“, ultradogmatici, levičáctví „ultras“, radikální levice. V této souvislosti se však objevují i různé variace na pojem stalinismu – neostalinisté, ultradogmatická stalinistická složka, ultralevičácký dogmatismus stalinistického typu apod. Je zřejmé, že ve většině případů autoři tyto pojmy používají jako synonyma, ačkoli jejich politologický rozbor by tuto praxi zproblematizoval. S touto relativizující výhradou i předkládaná stať pracuje s pestřejším výrazivem pro stoupence sovětských interventů.

7 K situaci ve vedení KSČ viz BÁRTA, M.: Pokus o záchranu reformního programu, s. 24 n. (viz pozn. 3); dále úvodní studie ve svazcích IX/3, VI/2 a III/3 z edice „Prameny k dějinám československé krize v letech 1967–1970“ (VONDROVÁ, Jitka – NAVRÁTIL, Jaromír (ed.): *Komunistická strana Československa: Kapitulace (srpen–listopad 1968)*. Praha – Brno, ÚSD AV ČR – Doplněk 2001; BENČÍK, Antonín – PAULÍK, Jan – PECKA, Jindřich (ed.): *Vojenské otázky*

přístupu se stal Gustáv Husák, který byl bezprostředně po návratu z moskevských jednání na konci srpna zvolen do čela Ústředního výboru Komunistické strany Slovenska namísto jednoznačně prosovětského konzervativce Vasila Biľaka. „Realistickou linii“ zastával také prezident Ludvík Svoboda (ačkoli se v tomto případě vyskytují i zcela jiná hodnocení)⁸ a stále zjevněji premiér Oldřich Černík a ministr obrany generál Martin Dzúr. V následujících týdnech podzimu 1968 se z prakticko-politických postojů tohoto druhu již zformoval nový politický proud, jehož součástí se stávali další slovenští i čeští politici, jako nově jmenovaný předseda Ústředního výboru Národní fronty Evžen Erban, místopředseda vlády Lubomír Štrougal, někteří ministři a podobně.

Souběžně s nástupem „politického realismu“ se na podzim 1968 uvnitř KSČ vytvořil jiný, zjevně disonantní politický proud, který sdružoval komunisty krajně levicového smýšlení. Jejich skupiny sice nebyly příliš početné ani neměly ve svém středu známé či důležité osobnosti, na významu jim však dodávala konformita se záměry okupantů, ochota aktivně se podílet na jejich prosazování a mnohdy přímo působení v sovětské režii. Útočili proti reformnímu hnutí a jeho představitelům, poskytovali různé informace okupačním orgánům a pomáhali vytvářet podmínky pro politický zvrat poměrů ve smyslu obnovení sovětského modelu byrokraticko-centralistického socialismu. Upevňování kontroly Kremle nad československými poměry, potvrzené v polovině října schválením smlouvy o dočasném pobytu sovětských vojsk v Národním shromáždění, využili k návratu do politického dění také ti komunisté, kteří museli na jaře 1968 odejít z funkcí kvůli svému podílu na režimu osobní moci Antonína Novotného nebo příliš dogmatickým postojům. Přirazovali se proto do tábora prosovětských sil, jehož sympatizantům postupně stoupala odvaha. Nebylo pak divu, že křik těchto levicáků byl slyšet stále častěji. Od okupačních dnů se jednoznačně orientovali na spolupráci se sovětskými vojsky a v říjnu 1968 přistoupili již otevřeně k pořádání sešlostí, na nichž hlučně deklarovali příchýlnost k Sovětskému svazu, věrnost marxismu-leninismu a zároveň otevřeně požadovali tvrdé účtování s „politickou pravici“, k níž řadili hlavně kritické intelektuály.

Početná skupina konzervativních předválečných členů KSČ v Praze, kterou reprezentovali především libeňští komunisté na čele s Josefem Jodasem a Emanuele Famírou,⁹ fakticky vznikla již v předjaří 1968 a brzy si vybudovala vazby k funkci-

---

československé reformy: Srpen 1968 – květen 1971. Praha – Brno, ÚSD AV ČR – Doplněk 1999; CIGÁNEK, František – FELCMAN, Ondřej (ed.): *Národní shromáždění: Srpen 1968 – leden 1969.* Praha – Brno, ÚSD AV ČR – Doplněk 2009). Stále cenné jsou i starší studie Viléma Prečana, Milana Otáhalo a některé další.

8 Srv. BENČÍK, Antonín: Ludvík Svoboda a srpen 1968. In: *Soudobé dějiny*, roč. 1, č. 1 (1994), s. 24–43.

9 Stručné osobnostní profily Josefa Jodase a Emanuela Famíry, jakož i nástin prosovětských aktivit jejich pražských spojenců, zachycuje Pavel Urbášek (Jak „pancéřové divize“ bránily socialismus, s. 17–20 – viz pozn. 1).

onářům Městského výboru KSČ v Praze spjatým se zdejšími bývalými vedoucími tajemníkem Antonínem Kapkem. Vedle ní začaly po okupaci otevřeně působit aktivní skupiny dogmatiků v Olomouci a na Ostravsku. Jejich sociální zázemí bylo překvapivě odlišné. Zatímco ostravští (neo)stalinisté se rekrutovali zejména z bývalých vedoucích pracovníků průmyslových podniků, stranických aparátčků a starých členů strany kolem Jaromíra Brovjáka,¹⁰ olomoucká skupina pod vedením lékaře a univerzitního profesora Jaromíra Hrbka zahrnovala hlavně příslušníky vysokoškolské inteligence, současné politické pracovníky Okresního výboru (OV) KSČ a funkcionáře Městského národního výboru (MěNV) v Olomouci.¹¹ K takovýmto „ohniskům kolaborace“ se s rostoucí podporou v mocenských strukturách přidávali spolu s předválečnými komunisty v hojnějším počtu i pracovníci stranického aparátu, příslušníci Sboru národní bezpečnosti (zejména Státní bezpečnosti) a členové Lidových milic. Díky propojování těchto skupin s dalšími sympatizanty aktivní prosovětské kolaborace, jejich zjevnému napojení na okupační velení a stále těsnějším kontaktům s konzervativním křídlem v Ústředním výboru KSČ (Vasil Biřak, Alois Indra, Vilém Nový, Karel Mestek, Květoslav Innemann) sílilo jejich sebevědomí, takže se v druhé polovině října a na počátku listopadu 1968 odhodlali své nátlakové akce směřovat i přímo proti Dubčekově skupině ve vedení strany. Už se nespokojovali jen s „družbou“ se sovětskými vojsky a kolportáží jimi vydávaných *Zpráv*, ale stále častěji osočovali představitele „polednové politiky“ z politických chyb, nedůslednosti při plnění dohod s „bratrskými stranami“ a ze slabosti vůči údajným antisocialistickým a protistranickým silám. Tento posun přitom vycházel z upřesněné sovětské taktiky, jak si plně podřídit československé vedení a nastolit v zemi staré pořádky.¹²

10 Kromě uváděné studie Karla Jiřka (viz pozn. 4) se činnosti severomoravských stalinistů, zejména ostravských, olomouckých a karvinských, částečně věnovala v rámci analýzy posrpového vývoje v kraji také Nina Pavelčíková ve studii „Počáteční fáze procesu normalizace v Severomoravském kraji v letech 1968–1971“ (in: GÍMEŠ, E. – KOUDELKA, F. (ed.): *Počátky „normalizace“ na severní a střední Moravě*, s. 7–30). O ostravských a karvinských „ultras“ pojednává též diplomová práce Břetislava Holesze *Působení ostravských stalinistů v letech československé reformy (1968–1969)*, obhájená v roce 2004 v semináři autora této studie v Ústavu historických věd Pedagogické fakulty Univerzity Hradec Králové. Práce je založena na studiu archivní dokumentace uložené ve Státním okresním archivu v Karviné (písemnosti Okresního výboru KSČ, Okresního výboru Svazu československo-sovětského přátelství a Okresního národního výboru Karviná a Městského národního výboru Havířov) a v Archivu města Ostravy (fondy Předsednictvo a Plénum Městského výboru KSČ Ostrava).

11 Podrobněji k činnosti Hrbkovy olomoucké skupiny srv. GÍMEŠ, Emil: *Počátky normalizačního režimu na Olomoucku*. In: TÝŽ – KOUDELKA, F.: *Počátky „normalizace“ na severní a střední Moravě*, s. 31–56.

12 O sovětském postupu od září 1968 pojednává úvodní studie Jitky Vondrové ve svazku IV/3 „Pramenů k dějinám československé krize v letech 1967–1970“ (VONDROVÁ, Jitka – NAVRÁTIL, Jaromír (ed.): *Mezinárodní souvislosti československé krize 1967–1970: Září 1968 – květen 1970*. Praha – Brno, ÚSD AV ČR – Doplněk 1997, s. 10–25); viz též DOSKOČIL, Zdeněk: *Duben 1969: Anatomie jednoho mocenského zvratu*. Brno – Praha, Doplněk – ÚSD AV ČR 2006, s. 34 n.

Kreml sice dosáhl podpisem moskevského protokolu značného úspěchu, který byl pro něj východiskem z politické slepé uličky po invazi, avšak poté již potřeboval co nejdříve vyřešit otázku dalšího osudu půlmilionové intervenční armády (její aktuální vojenské a materiální zabezpečení po odchodu z měst), a především dosáhnout legalizace pobytu části této armády v Československu v podobě trvale umístěného většího vojenského kontingentu, jak si to vyžadovaly také sovětské strategické vojenskopolitické zájmy. Okupační moc také chtěla potlačit odpor „kontrarevolučních sil“ na mnoha úrovních a utlumit protisovětské nálady veřejnosti, zejména české. Uvědomovala si přitom, že reformní hnutí nelze udusit vojensky a že na jeho porážku bude třeba delšího času. K nalezení optimálního scénáře, který by naplňoval nejen obsah moskevského protokolu, ale také dlouhodobější sovětské úmysly s Československem, měl přispět mimo jiné návrh na opatření k „normalizaci“ politické situace v zemi, který Ústřednímu výboru KSSS předložil již počátkem září náčelník Hlavní politické správy Sovětské armády generál Alexej Jepišev.¹³ Ačkoli pátý bod moskevského protokolu konstatoval, že vojska a orgány spojeneckých zemí se nebudou vměšovat do vnitřních záležitostí Československa,¹⁴ uvedený dokument hovořil o pravém opaku. Vysoký hodnostář Sovětské armády otevřeně navrhoval „vytvářet na všech úrovních široké pracovní a politické kontakty s místními stranickými a státními orgány“ s cílem „houževnatě se domáhat aktivního zapojení do práce místních stranických a státních orgánů, velitelů a politických orgánů ČSLA“. Velitelé a političtí pracovníci sovětských vojsk pak měli ve spolupráci s těmito orgány „pokračovat v provádění aktivní agitačně-propagandistické práce mezi obyvatelstvem i příslušníky československé armády“, ať již šlo o rozšiřování sovětského tisku, vystoupení zástupců sovětských jednotek, návštěvy podniků, škol a vojenských útvarů, organizování večerů „družby“, promítání filmů, pořádání výstav fotografií a podobně.¹⁵

Ani československá strana nezůstala v tomto směru neutrální. Již 1. září 1968 vydal ministr národní obrany generálplukovník Martin Dzúr po vojenské linii rozkaz ukončit všechny formy pasivní rezistence, poskytnout vojskům pěti zemí materiální pomoc a navazovat s nimi pracovní kontakty. Organizování „rozsáhlejších střetnutí a besed“ s okupanty však rozkaz „zatím“ nedovoloval, i když jen „z důvodů možných nedorozumění i provokací“.¹⁶ Tento směr spolupráce potvrdil o pár dnů poz-

13 Viz BENČÍK, A. – PAULÍK, J. – PECKA, J. (ed.): *Vojenské otázky československé reformy 1967–1970: Srpen 1968 – květen 1971*, dokument č. 5 ze 4.9.1968 – Návrh náčelníka Hlavní politické správy Sovětské armády Alexeje Jepiševa Ústřednímu výboru KSSS na opatření k „normalizaci“ politické situace v Československu, s. 31–33.

14 Viz VONDROVÁ, Jitka – NAVRÁTIL, Jaromír (ed.): *Mezinárodní souvislosti československé krize 1967–1970: Červenec–srpen 1968*. (Prameny k dějinám československé krize v letech 1967–1970, sv. IV/2.) Praha – Brno, ÚSD AV ČR – Doplněk 1996, dokument č. 169 z 26.8.1968 – Protokol z jednání delegací SSSR a ČSSR 23.–26.1968 v Moskvě, s. 271–274.

15 BENČÍK, A. – PAULÍK, J. – PECKA, J. (ed.): *Vojenské otázky československé reformy 1967–1970: Srpen 1968 – květen 1971*, dokument č. 5, s. 31.

16 *Tamtéž*, dokument č. 2, s. 24, pozn. 2 (citace z rozkazu č. 012 ministra národní obrany).

ději sám prezident, armádní generál Ludvík Svoboda v projevu k vedoucím politickým pracovníkům Československé lidové armády, ve kterém požadoval přijmout „realistický“ pohled na situaci a navazovat vztahy s představiteli intervenčních jednotek.¹⁷ Na tomto vojensko-politickém organizačním půdorysu se pak mohly prosazovat i skupiny ultralevice, vytvářející na domácí straně alespoň zdání vstřícného podhoubí pro spolupráci s okupanty, když jinak téměř celá společnost neměla o podobné „bratříčkování“ zájem.

„Aktivy“ – obvykle s účastí zástupců sovětských vojenských jednotek – na nichž levicoví radikálové kritizovali Dubčekovo vedení, napadali sdělovací prostředky a inteligenci a otevřeně prohlašovali, že příchod vojsk byl nezbytný, se staly celkem účinným způsobem, jak na sebe strhnout pozornost. Zřejmě první akci tohoto typu uspořádali již 2. září 1968 místní levičáci v Ostravě. Bojovně vyznívající setkání předválečných členů KSČ, svolané Jaromírem Brovjákem a jeho lidmi, nezůstalo osamoceno. Nedlouho po něm (11. září) totiž následovala podobná akce v Karviné, kterou zorganizovalo dokonce předsednictvo tamního Okresního výboru KSČ,¹⁸ a v polovině září dvě podobná setkání v Olomouci.¹⁹ Tyto akce sice ještě neměly širší ohlas, staly se však předzvěstí spektakulárnějších shromáždění.

První celostátně vnímanou a usilovně propagovanou akcí toho druhu byla schůze předválečných pražských členů KSČ v libeňské Čechii 9. října, konaná pod hlavičkou Svazu československo-sovětského přátelství. Její účastníci se předháněli v útocích na „polednovou politiku“ a Dubčekovo vedení, jak o tom svědčí i přijatá rezoluce, kterou šířili vlastními silami po republice.²⁰ Současně usilovali o to, aby obdobně smýšlející skupiny uspořádaly schůze a besedy i jinde, což se v některých oblastech zdařilo.

Jednoznačně protireformně a protidubčekovsky vyzněl dvoudenní „aktiv“ velitelů Lidových milicí a funkcionářů okresu Praha-západ na Homoli, konaný za účasti tajemníka Ústředního výboru KSČ Aloise Indry a podplukovníka Státní bezpečnosti

---

17 *Tamtéž*, dokument č. 6 z 10.9.1968 – Zápis z porady vedoucích politických pracovníků Československé lidové armády konané 9. září 1968 na Pražském hradě a záznam projevu prezidenta republiky, s. 33–35.

18 Více HOLESZ, B.: *Působení ostravských stalinistů v letech československé reformy*, s. 39–41 a 47–50 (viz pozn. 10).

19 Nejříznější přátelská setkání se sympatizanty okupace z celé střední a východní Moravy organizoval tajemník Městského národního výboru v Olomouci Štěpán Mucha, který udržoval velmi úzké styky se sovětskými veliteli. Ve dnech 16. a 17.9.1968 Mucha na přání sovětských zástupců svolal hned dva „aktivy“; prvního se zúčastnili komunisté z vedení olomouckých průmyslových závodů, druhého – kde patrně vládla nenucenější atmosféra – předváleční komunisté. (Srv. GÍMEŠ, E.: *Počátky normalizačního režimu na Olomoucku*, s. 33 n. – viz pozn. 11.)

20 Viz VONDROVÁ, Jitka – NAVRÁTIL, Jaromír (ed.): *Komunistická strana Československa: Kapitulační (srpen 1968 – listopad 1968)*, dokument č. 205 z 9.10.1968 – Rezoluce ze schůze „předválečných pražských komunistů“ uspořádané dne 9. října 1968 v libeňské Čechii..., s. 353–356.

Bohumila Molnára 17. a 18. října 1968. Sešla se zde stovka milicionářů a okresních funkcionářů KSČ a ONV, dvacet příslušníků StB a pět sovětských důstojníků. K navození konkrétní představy o rázu akce lze přispět dvěma údaji. Jeden z milicionářů se zde odvážil obhajovat Alexandra Dubčeka a jeho politiku, byl však umlčen a musel urychleně odejít. Naproti tomu Alois Indra oznámil shromážděným, že vlastní dokumenty, z nichž vyplývá, že „protisovětské síly“ připravovaly převrat a že bývalý ministr vnitra Josef Pavel chtěl zneužít své pravomoci proti Sovětskému svazu. V závěru akce se plánovalo, že 4. listopadu by se měl sejít širší „celookresní aktiv“, který by požadoval uspořádání „celokrajského aktivu“ a odvolání Alexandra Dubčeka, Josefa Smrkovského a Oldřicha Černíka z funkcí. (Zdá se však, že žádný takový „aktiv“ se již nesešel, nejsou o něm totiž zprávy v pramenech a na překážku jeho svolání by patrně bylo i to, že by svými intencemi již nezapadal do aktuální sovětské taktiky.) Podle dochovaného záznamu se v polovině října podobné „aktivy“ konaly celkem asi na pěti místech, konkrétně v Olomouci a v Ústí nad Labem.²¹

„Aktiv“ starých komunistů v Hradci Králové

Nepochybně k nim lze přiřadit „setkání“, které uspořádala komise pro práci s předválečnými a zasloužilými členy strany při Okresním výboru KSČ v Hradci Králové 17. října 1968 v budově okresní Večerní univerzity marxismu-leninismu. Hradecká schůzka prosovětských stoupenců v komunistické straně nezůstala bez povšimnutí; společně se zmíněným „aktivem“ na Homoli byla koncem listopadu vzpomenuata jako příklad těchto aktivit na jednání předsednictva Národního shromáždění.²² O ní samotné se však příliš nevědělo a teprve studium archivních písemností ve Státním okresním archivu v Hradci Králové přineslo do celé záležitosti jasno.²³ Jak se však při studiu dochovaných písemností ukázalo, měl „aktiv“ v Hradci Králové vlastní

21 Viz *Archiv Ústavu pro soudobé dějiny AV ČR, v. v. i.*, (Praha), Sběrka komise vlády Česko-slovenské federativní republiky pro zkoumání událostí let 1967–1970 (SKV ČSFR), fond S II/183. Jednostránkový dokument bez názvu je stručnou informací, připravenou pro blíže neurčeného adresáta – snad nějaký orgán nebo funkcionáře KSČ.

22 Tajemník branného a bezpečnostního výboru Karel Jaroš ji na sklonku listopadu 1968 zmínil v dokumentu, který předložil k projednání schůzi předsednictva Národního shromáždění (viz CIGÁNEK, F. – FELCMAN, O. (ed.): *Národní shromáždění: Srpen 1968 – leden 1969*, dokument č. 44 z 28.11.1968 – Informace tajemníka výboru branného a bezpečnostního Národního shromáždění Karla Jaroše k některým otázkám plnění dohody o dočasném pobytu sovětských vojsk na území ČSSR, s. 344–346).

23 Potřebné informace byly nalezeny ve fondu královéhradeckého Okresního výboru KSČ. Jedná se o zápisy ze schůzí jeho předsednictva, pléna a porad tajemníků. Viz *Státní okresní archiv Hradec Králové* (dále jen *SOKA Hradec Králové*), fond (f.) Komunistická strana Československa – Okresní výbor Hradec Králové (KSČ OV HK). Některé informace získal autor díky laskavosti paní Heleny Rytířové z Hradecka, která mu umožnila prostudovat dokumenty uchované v soukromé sbírce.

„předhistorii“. Byl totiž vyvrcholením zhruba třináctidenního úsilí skupinek dogmaticky smýšlejících aktivistů o uspořádání většího setkání se zástupci intervenčních vojsk. Výrazně se v celé věci angažovali předváleční komunisté, v královéhradecké okresní organizaci KSČ však projevovali zájem o takové setkání i další členové strany, většinou v řídicích hospodářských (ale i politických) funkcích. Byli to jednak vedoucí pracovníci státního statku v Hradci Králové, jednak členové pléna a zaměstnanci zdejšího okresního výboru KSČ, kteří se vcelku hojně zúčastnili jedné předešlé schůzky podobného rázu.

Podle různých, navzájem se doplňujících údajů se na předměstích a v okolí východočeského krajského města konaly od sklonku září do poloviny října celkem tři schůzky či besedy, zčásti organizované jako privátní akce vybraných účastníků. První v pořadí byla beseda předválečných členů strany, ale i několika mladších komunistů, se sovětskými zástupci v severní části města Na Pláckách, která se odbyla již 25. září, tedy před shromážděním v Praze-Libni. Nezáčastnil se jí nikdo z aparátu okresního výboru KSČ a k dispozici nejsou ani údaje o počtu přítomných. Nedoznala také žádné odezvy, přestože účastníci přijali rezoluci, kterou rozeslali stranickým orgánům od Ústředního výboru KSČ až po hradecký Okresní výbor KSČ a adresovali ji rovněž médiím, konkrétně *Rudému právu*, východočeské *Pochodni* a krajskému vysílání Československého rozhlasu.²⁴

O týden později, 2. října 1968, se konala další beseda, tentokrát v hradeckém Pouchově (část Kydlinov). Zřejmě pod vlivem předchozí schůzky (možná i na naléhání některých jejích účastníků v ekonomických funkcích) ji uspořádalo vedení hradeckého státního statku a jeho celozávodní výbor KSČ. Této besedy se sovětskými důstojníky se zúčastnili vedoucí farem a předsedové základních organizací KSČ působících na státním statku, předsedové některých zemědělských družstev z okolí a tentokrát i dva pracovníci Okresního výboru KSČ v Hradci; Josef Kalenda, o kterém zde ještě bude řeč, zastával funkci vedoucího politickoorganizačního oddělení okresního výboru a byl též členem jeho pléna. Podle dodatečného vyjádření zúčastněných schůzka nebyla svolána jako aktiv pravověrných levičáků, ale měla posloužit k tomu, aby si pracovníci statku a další zemědělci z okolí vyslechli zástupce sovětských jednotek a seznámili se s jejich pohledem na důvody intervence. Nelze ovšem vyloučit, že pod patronací vedení statku měla schůze poskytnout příležitost, aby řídicí a političtí pracovníci statku byli v otevřené diskusi se sovětskými veliteli názorově ovlivněni ve prospěch okupantů. I z této besedy totiž vzešla rezoluce, jež byla zaslána Krajskému a Okresnímu výboru KSČ v Hradci Králové a tisku. O akci

---

24 Rezoluce se nedochovala. O schůzi informuje zpráva pro jednání pléna OV KSČ v Hradci Králové, kterou předložilo předsednictvo OV KSČ 8. zasedání pléna, svolanému na 13.11.1968. Poměrně rozsáhlou zprávu přineslo 9. číslo informačního bulletinu OV KSČ v Hradci Králové *Zpravodaj* z listopadu 1968, určeného pro vnitrostranickou potřebu (Zpráva pro jednání pléna OV KSČ v Hradci Králové, s. 1). Dokument se nachází v soukromé sbírce dokumentů paní Heleny Rytířové.

bylo dodatečně informováno rovněž předsednictvo a plénum OV KSČ, zasedající 11. října 1968.²⁵

Pouchovská schůzka měla již bezprostřední a podstatně větší odezvu, když někteří pracovníci statku, ale i komunisté z vesnických organizací KSČ na severním předměstí krajského města stejně jako staří členové strany, požadovali opakování takovéto besedy. Z toho je zřejmé, že ani z morálního, ani z národního hlediska nebyly zmíněné schůzky v tamním prostředí ostrakizovány jako nepřijatelné akce krajní levice, což prosovětským silám usnadňovalo další aktivitu. Zvýšený zájem se pak projevil i u části pracovníků a funkcionářů hradeckého okresního výboru strany.²⁶

Svolání „aktivu“ starých komunistů se na doporučení některých pracovníků aparátu OV KSČ ujala komise pro předválečné a zasloužilé členy strany, která navrhla termín konání 7. října. Porada okresních tajemníků však přípravu akce pozastavila s tím, že se k věci musí vyjádřit předsednictvo okresního výboru. To se sešlo 8. října a zaujalo poměrně benevolentní stanovisko, když organizování podobných besed ponechalo na místních stranických organizacích. Konstatovalo přitom, „že těmto besedám nebrání ani je neorganizuje“, avšak jako orgán KSČ odmítlo se zástupci cizích armád jednat.²⁷ Tento celkem vsřícný postoj přijalo předsednictvo okresního výboru i proto, že se již předtím některé besedy konaly. Z takového stanoviska, tlumočeného i na zasedání předsedů základních organizací KSČ a potvrzeného zřejmě i plénum OV KSČ 11. října, vyvodila nová schůzka komise pro předválečné a zasloužilé členy strany, svolaná na 14. října 1968, závěr, že „aktiv“ lze uspořádat. Z termínu stanoveného na 17. října 1968 je patrné, že jeho příprava byla již ukončena; stačilo rozeslat pouze pozvánky. Zmíněná komise zároveň požádala Josefa Kalendu, který jí tlumočil stanovisko okresního předsednictva, aby schůzi řídil. Ten nabídku, vyvolanou zřejmě jeho vystoupením v komisi, přijal. O důvodech lze jen spekulovat. Stěží to bylo proto, aby Okresní výbor KSČ v Hradci měl nad akcí alespoň částečnou kontrolu. Tomu neodpovídal jeho laxní postoj k celé věci. Není ale vyloučeno, že si Kalenda o řízení „aktivu“ předem sám řekl. Navrhl totiž komisi, aby připravila koncept rezoluce, což se opravdu stalo. Navíc z Kalendových pozdějších projevů vyplývalo, že již dávno překonal šok z invaze (pokud se u něho vůbec dostavil) a Sovětský svaz považoval nadále za spojence, jemuž nelze odepírat přátelství. Dávka „politického realismu“ se

25 *Tamtéž*, s. 2. Ani text druhé rezoluce se nepodařilo nalézt, regionální tisk jednu ani druhou rezoluci nepublikoval.

26 O třetí schůzce viz níže.

27 *Tamtéž*. Citované znění odráží úpravu provedenou dodatečně až na mimořádném zasedání předsednictva OV KSČ 1.11.1968 na návrh člena předsednictva Pavla Navrátila. V původním stanovisku z 8. října bylo totiž místo slova „neorganizuje“ uvedeno „nezakazuje“, což fakticky utvrzovalo smířlivý postoj předsednictva. (Srv. *SOKA Hradec Králové*, f. KSČ-OV HK, karton (k.) 81, inventární číslo (inv. č.) 94, zápis z mimořádného zasedání předsednictva OV KSČ v Hradci Králové 1.11.1968. Více informací o přípravě „aktivu“ přináší „Zpráva pro jednání pléna OV KSČ v Hradci Králové“ ve *Zpravodaji*, č. 9.)

u něj navíc snoubila se silným citovým přimknutím k Sovětskému svazu a jeho ideologii. Lze se proto spíš domnívat, že si vůbec nepřipouštěl, že by jeho role neodpovídala postoji stranického orgánu, jehož pracovníkem i členem byl. Komise uzavřela své jednání schválením textu pozvánky a seznamu pozvaných. Shoda data s „aktivem“ na Homoli (a možná i s dalšími akcemi tohoto typu na jiných místech republiky) je zřejmě náhodná, i když někteří staří komunisté (spíše než pracovníci hradeckého OV KSČ) s největší pravděpodobností udržovali prostřednictvím „spolehlivých soudruhů“ kontakty s „centrem“.

Termín schůzky komise pro práci s předválečnými a zasloužilými členy strany se shodoval s datem schůze údajně uspořádané v místnostech redakce krajského deníku *Pochodeň*, na niž 18. října ostře reagovala základní organizace KSČ na Lékařské fakultě Univerzity Karlovy v Hradci Králové. Po poměrně podrobné informaci upozornili lékaři-komunisté v přijatém usnesení, že přes dílčí negativní jevy není možné odmítat celý „polednový vývoj“, jak to učinil ve svém vystoupení poslanec královéhradeckého městského národního výboru Tuláček. Přitom ocenili výrazný vzestup neformální autority komunistické strany a požadovali co nejdříve svolat její řádný čtrnáctý sjezd.²⁸

Souběžně s přípravami na svolání „aktivu“ předválečných členů strany se 15. října²⁹ sešli na podnikové chatě Československého státního statku Hradec Králové ve Zdobnici v Orlických horách opět vedoucí pracovníci statku a další zájemci z jeho zaměstnanců, aby pobesedovali se sovětskými důstojníky. Jednalo se v pořadí o třetí schůzku tohoto typu (pokud by se však skutečně 14. října v redakci *Pochodně* odehrála ještě jedna akce, byla by tato již čtvrtá). Zdobnická beseda měla improvizovaný ráz a v zásadě polosoukromý charakter, což ale nebylo na překážku, aby se jí zúčastnilo pět politických pracovníků, a dokonce sedm funkcionářů Okresního výboru KSČ (dvou tajemníků, členů jeho pléna i členů okresní kontrolní a revizní komise KSČ). Údajně byli přítomni také zemědělci z obcí severozápadně od Hradce Králové (Všestary) a náčelník okresní vojenské správy (podle několika diskutujících na schůzi předsednictva OV KSČ 5. listopadu). Účastníci akce ve Zdobnici pak

---

28 O závěrech schůze ZO KSČ na Lékařské fakultě Univerzity Karlovy v Hradci Králové byla dopisem z 23.10.1968 informována redakce krajského rozhlasu (písemnost se nachází v soukromé sbírce dokumentů Heleny Rytířové). Není zcela jasné, zda kritizovaná akce byla totožná se schůzí komise pro předválečné členy KSČ nebo šlo o jinou schůzi. Pro první možnost mluví to, že podle usnesení mediků na ní byla přijata rezoluce, čímž by mohl být míněn koncept připravený v komisi pro sezvaný „aktiv“. Konečně ani v písemnostech hradeckého OV KSČ není o případné další schůzce žádná zmínka. Možnost, že obě akce na sebe bezprostředně navazovaly, resp. že jedna přerostla v druhou, se zdá v těchto souvislostech rovněž nepravděpodobná.

29 V písemnostech OV KSČ není sice datum schůzky uvedeno, termín jejího konání však zmínil – ale až na zasedání pléna okresního výboru 13. listopadu – jeden z diskutujících (*SOkA Hradec Králové*, f. KSČ-OV HK, k. 81, inv. č. 94, zápis z 18. schůze OV KSČ 13.11.1968, vystoupení tajemníka J. Vaníčka).

tvrdili, že si vyjasňovali se zástupci sovětských vojsk názory na potřebnost intervence a dalšího pobytu cizích vojsk na československém území, aniž by v tom viděli porušení jakýchkoli usnesení stranických orgánů. Popírali, že by se jednalo o frakční činnost namířenou vůči hradeckému okresnímu stranickému výboru a Dubčevku vedení, nepřijali ani žádnou rezoluci, a dokonce si sami hradili občerstvení.³⁰ Pokud tomu tak bylo, zbývá otázka, proč zrovna zemědělci z okolí východočeského krajského města toužili po setkávání se sovětskými důstojníky. Přispívalo k ochotě lidí diskutovat s okupanty značné nakupení sovětských jednotek na polích západně a severně od Hradce Králové? Hned dva členové pléna okresního výboru KSČ uváděli, že při práci na polích, kdy se traktoristé okupačním jednotkám nemohli vyhnout, občas docházelo k improvizovaným kratším rozhovorům se sovětskými vojáky. Stežší lze však takové vysvětlení vztáhnout i na poměrně vysokou účast lidí z OV KSČ na sešlosti v Orlických horách.

Královéhradecký „aktiv“ starých komunistů měl narozdíl od zdobnické schůzky jednoznačné vyznění. Jeho průběh se zřejmě organizátorům vymknul z rukou. Konal se za účasti asi sto padesáti osob, mezi nimiž nechyběli členové komise pro předválečné a zasloužilé členy strany (její předseda Krátký schůzi řídil), zmíněný činitel okresního výboru Josef Kalenda a bývalí i současní příslušníci Sboru národní bezpečnosti (včetně Státní bezpečnosti). Objevili se zde i komunisté z jiných východočeských okresů, spisovatel Karel Michl z Prahy a skupina asi deseti sovětských a polských důstojníků, která nebyla do počtu zahrnuta.³¹ Zatímco krajského korespondenta pražského rozhlasu nechtěli na schůzi vpustit, pracovnice královéhradeckého vysílání se jí mohla zúčastnit, a dokonce si její průběh natáčet (i když řediteli vysílání bylo telefonicky před aktivem doporučeno, aby redaktory na schůzi neposílal). Nebyla však sama, neboť také jeden polský novinář v uniformě důstojníka nahrával celou diskusi na magnetofon; informaci o „aktivu“ díky tomu přinesl varšavský rozhlas. Pozvánky pro účastníky byly vytištěny na úředním, „hlavičkovém“ papíře Okresního výboru KSČ v Hradci Králové a opatřeny jeho razítkem.

Schůze se konala bez předem připraveného programu, bez vědomí předsednictva okresního výboru KSČ a jeho vedoucího tajemníka a nebyla ani v souladu s přijatým usnesením OV KSČ. Podle záznamu, který si redaktorka královéhradeckého rozhlasu pořídila, vystoupilo mezi 13. hodinou, kdy shromáždění začalo, a 17. hodinou, kdy odcházela a kdy byla přijímána rezoluce, celkem sedmáct účastníků. Prostřednictvím záznamu je možné učinit si poměrně přesnou představu o téměř

30 Zpráva pro jednání pléna OV KSČ v Hradci Králové, s. 4 a 7 (viz pozn. 24).

31 Údaje o počtu zúčastněných pocházejí z dokumentu uvedeného v následující poznámce; v dalších písemnostech se tyto údaje liší. V rezoluci, kterou účastníci „aktivu“ přijali, je uvedeno rovněž 150 osob. Podle předsednictva OV KSČ v Hradci, vycházejícího z údajů komise pro předválečné členy KSČ, bylo pozváno 148 členů strany.

celém průběhu schůze. Poněvadž dokumentů, které podávají jasný obrázek o podobě takovýchto sešlostí, se dochovalo pravděpodobně minimum, stojí za to jej zde podrobněji tlumočit.³²

V úvodním vystoupení navrhl Josef Kalenda, aby se diskutovalo k obecným politickým otázkám souvisejícím se stavem společnosti po invazi a s plněním moskevského protokolu. V příspěvcích jednotlivých diskutérů pak udávali tón zejména komunisté, kteří se cítili „reformním procesem“ osobně dotčeni, neboť museli odejít ze svých funkcí. Kritizovali „polednové chyby“ (čímž mínili údajné útoky na bezpečnostní aparát, na justici a národní výbory, vyhrožování komunistům, kariérismus, štvání médií, nadbíhání mládeži, kabinetní politiku a převahu inteligence) a Dubčekovo vedení, které prý dovedlo zemi až do situace, v níž musela zasáhnout spojenecká vojska. Nebyla nouze o skutečně extrémní názory. Podle jednoho řečníka měla intervence přijít již v lednu, neboť celá „kontrarevoluce“ se dělala pod hlavičkou KSČ, další zase konstatoval, že Sověti Dubčka neinternovali, ale „zabalili, aby nenadělal víc ostudy než dosud“, za což sklidil potlesk...³³

Značnou váhu mělo vystoupení známého komunisty a spisovatele Karla Michla, pocházejícího z Hradce Králové,³⁴ který sice přímo netvrdil, že v zemi byla kontrarevoluce, ale rozhodně se prý připravovala, především ve Svazu československých spisovatelů (důkazem mu bylo, že umělecké svazy se stavěly proti prezidentské kandidatuře generála Ludvíka Svobody). Kritizoval, že „polednový vývoj“ určovaly hlavně sdělovací prostředky, nikoli komunistická strana, a ztotožnil se s libeňskou rezolucí, kterou měl u sebe. Michl představoval nepochybně spojku k pražským stalinistům a vývoj hradeckého „aktivu“ i jeho závěr výrazně ovlivnil. Za využití rezoluce libeňských komunistů se zasazovali i další diskutéři a dodávali, že „potřebujeme, aby na odpovědných místech stáli ti, kteří mají marxismus-leninismus v krvi“.³⁵

Diskusi se snažil poněkud uklidnit Josef Kalenda s poukazem na to, že prezident Svoboda nabádá k rozvaze, ale ostatní ho přerušili, že noviny čtou také. Jiný řečník si stěžoval, že staří komunisté sice situaci a nutnost zásahu armád dobře chápou, ale stranické orgány se chovají alibisticky. Dával za příklad okresní, a zejména krajské stranické tajemníky a po Okresním výboru KSČ v Hradci žádal, aby ukončil

32 Zápis nadepsaný „Beseda starých a zasloužilých členů strany, uspořádaná komisí při OV dne 17.10.1968 ve večerní univerzitě od 13 hodin“ má rozsah 10 stran. Rozhlasová redaktorka Irena Šmídová, která jej vyhotovila, se s názory účastníků neztotožnila. Zápis je součástí soukromé sbírky dokumentů Heleny Rytířové.

33 Tamtéž, s. 4. Týž řečník si pochvaloval, že vojska konečně přišla, a na adresu Dubčekova vedení doplnil, že „nepotřebujeme, aby se nám líbali s herečkami a jednali s těmi tajtrlíky“.

34 Karel Michl (1898–1982) psal knížky pro mládež a vlastivědné práce s kulturněhistorickým zaměřením (*Za Babičkou Boženy Němcové, Husitství na Hradecku*). Patřil k ortodoxně smýšlejícím komunistům. Za své postoje po srpnu 1968 obdržel tento nositel Řádu práce (1958) v roce 1974 titul zasloužilého umělce, ale především v roce 1977 Řád Vítězného února.

35 Beseda starých a zasloužilých členů strany..., s. 4.

neutralitu a poskytl základním organizacím jasné stanovisko. Některé proslovy nenávislně mířily na konkrétní představitele reformní komunistické inteligence, například na Otu Šika a Eduarda Goldstückera, jiné opět pranýřovaly sdělovací prostředky. Jeden z dalších účastníků (jejich jména se redaktorce bohužel nepodařilo zachytit) odmítl lednové plénum ÚV KSČ a označil je za předem připravenou akci, která měla ukončit vládu komunistické strany a předat republiku Němcům. Další vyčetl Dubčekovi termín „socialismus s lidskou tváří“, protože to prý vypadá, jako by v jiných zemích měl socialismus zvířecí tvář. Třetí požadoval doslova „umlčet už jednou hubu nepříteli“, za což sklidil potlesk.³⁶

Jako poslední před sedmnáctou hodinou hovořili tři příslušníci SNB (z nich jeden evidentně příslušník StB). Stěžovali si na psychický teror, kterému jsou mnozí lidé prý vystaveni, a odůvodňovali současný stav systematickým působením zahraničních výzvědných centrál, které se po potlačení maďarského povstání v roce 1956 údajně rozhodly soustředit na Československo jako na hospodářsky nejsilnější stát sovětského bloku. Kritizovali tlak vyvíjený na Sbor národní bezpečnosti a Lidové milice, snahu omezit počty příslušníků Veřejné bezpečnosti a zrušit milice (přičítali to Čestmíru Císařovi a Oldřichu Černíkovi, který prý v televizi prohlásil, že po sjezdu KSČ dospějí Lidové milice „samy k tomu, že jsou zbytečné“). Jeden se na adresu ÚV KSČ, kde prý sedí žába na prameni, neomalene vyjádřil: „Ti političtí kretění nám nechť (!) a nebudou rozumět.“³⁷ Poslední z nich, který se označil za mladého příslušníka Veřejné bezpečnosti, přítomným sdělil, že od starších kolegů ví, že studentské protesty na strahovských kolejích na podzim 1967 nenastaly kvůli problémům s vypínáním elektrického proudu, ale byly záměrně vyvolány, aby poškodily SNB, což bylo „vrcholem sprostáctví od kluků, kteří za dělnické peníze studují“. Odsuzoval také některé intelektuály, Mňáčkovo dílo *Jak chutná moc* označil za pamflet, který neměl vyjít, a již bývalého ministra vnitra Josefa Pavla za zahradníka jahod, kterého on nikdy neuznával, protože pro bezpečnost nic neudělal.³⁸

Projevy poznamenané nesmiřitelností ovlivnily náladu shromáždění natolik, že původní text návrhu rezoluce, připravený ještě komisí pro předválečné a zasloužilé členy strany, byl odmítnut, neboť prý nedostatečně odráží atmosféru „aktivu“ a obsah diskuse. Narychlo zde zřejmě ustavená komise (Baudyš, Kafka, Knittlová, Kudr, Kudrna, Lounský? a Michl) proto předložila po vystoupení příslušníků bezpečnosti jiný návrh rezoluce, který již vycházel především z textu rezoluce přijaté v libeňské Čechii. Závislost hradecké rezoluce na libeňské předloze je naprosto zřejmá, což ostatně signatáři nijak neskrývali.³⁹ Bezprostředně před odchodem redaktorky

36 Tamtéž, s. 5–8 (zde se vyskytují všechny uvedené příklady).

37 Tamtéž, s. 8 n.

38 Tamtéž, s. 10.

39 Z toho důvodu je zde hradecká rezoluce editována a připojena jako příloha č. 2 k této stati. Viz *SOka Hradec Králové*, f. KSČ OV HK, k. 81, inv. č. 94, Rezoluce přijatá na besedě zasloužilých členů strany dne 17. října 1968.

navrhl Josef Kalenda, aby bylo konečně dáno slovo hostům, závěr schůze však bohužel už není zaznamenán.

Ohlasy a hodnocení hradeckého „aktivu“

„Aktiv“ vzbudil v komunistických organizacích královéhradeckého okresu velký, vesměs negativní ohlas. Jako jedny z prvních zareagovaly stranické organizace na hradeckých vysokých školách. Komunisté základní organizace z Pedagogické fakulty Univerzity Karlovy v Hradci Králové se sešli 23. října 1968. S rozhořčením odmítli aktivitu „určitých skupin členů strany“, v nichž mají hlavní slovo ti, kteří museli za „pražského jara“ odejít z funkcí. Projevili také obavy nad početným zastoupením příslušníků Státní bezpečnosti na „aktivu“ a nad skutečností, že podobných besed se v regionu konalo více a na několika místech. Komunisté z pedagogické fakulty odsoudili volání po potrestání novinářů, rozhlasových a televizních redaktorů a dalších lidí oddaných reformám. Podle jejich názoru je možné v rámci strany vystoupit s odlišným názorem, kritici by však měli své výhrady sdělovat na řádných stranických schůzích, a ne na podobných akcích, které pomáhají maskovat frakční činnost uvnitř KSČ, zaměřenou výslovně proti Dubčekovu vedení. V dopise určeném předsednictvu Okresního výboru KSČ v Hradci Králové proto požadovali, aby zaujalo jasné stanovisko v souladu s politickou linií ústředního výboru komunistické strany, a totéž očekávali od Krajského výboru KSČ v Hradci. Kromě toho chtěli, aby na schůzi jejich organizace přišel některý ze zodpovědných funkcionářů OV KSČ, nejlépe sám vedoucí tajemník, a otevřeně odpověděl na dvě otázky: proč bylo jménem okresního výboru takové shromáždění svoláno, zvláště když skladba účastníků vůbec neodpovídala složení komise pro předválečné členy strany, a zadruhé, proč se besed zúčastňují důstojníci „cizích armád“, když podle přijatých dohod mohou jednat jen na úrovni krajských a okresních národních výborů. Podle komunistů z hradecké pedagogické fakulty tím byl porušován protokol, a proto v závěru dopisu navrhli, aby se co nejdříve sešel jak separátní sjezd českých komunistů, tak celostátní sjezd KSČ. V jeho konání spatřovali podmínku pro udržení jednoty strany a vypracování jasné a pevné linie.⁴⁰

S „aktivem“ hradeckých levičáků vyjádřilo ostrý nesouhlas i shromáždění padesáti komunistických funkcionářů národního podniku ZVÚ Hradec Králové svolané 25. října 1968. Jeho účastníci, členové a aktivisté celozávodního výboru KSČ a předsedové všech závodních organizací KSČ, odmítli rozdělování na „mladé“ a „staré“ komunisty a schůzi ze 17. října označili za frakční činnost. Stejně jako komunisté z hradeckých vysokých škol nesouhlasili s tím, že někteří členové strany

---

40 Třístránkový dopis ZO KSČ Pedagogické fakulty Univerzity Karlovy v Hradci Králové předsednictvu OV KSČ tamtéž s datem 25.10.1968 se nachází v soukromé sbírce dokumentů Heleny Rytířové.

(a nejen starí komunisté) se setkávají na takto zaměřených schůzkách s představiteli okupačních armád, kde potom pomlouvají vedení ÚV KSČ a komplikují složitou vnitropolitickou situaci. Jménem celozávodního výboru byl na závěr požádán přítomný pracovník Okresního výboru KSČ v Hradci Bydžovský (který prohlásil, že o přípravě a svolání besedy nic nevěděl), aby informoval předsednictvo OV KSČ a tlumočil mu požadavek, aby okresní výbor „zhodnotil politickou úroveň pracovníků svého aparátu, kteří tyto akce organizují“.⁴¹ Obdobně reagovali i komunisté na jednotlivých pracovištích hradeckého podniku ZVÚ, kteří vesměs rezoluci z „aktivu“ starých komunistů odsuzovali. Lišili se však v názoru, zda je vhodné ji publikovat v krajském tisku, aby mohla být veřejně diskutována a odsouzena, anebo zda na ni mají reagovat pouze stranické orgány.⁴²

Nesouhlas s „aktivem“ byl v královéhradeckém okrese takřka všeobecný. Podle informační zprávy pracovníků okresního stranického výboru k němu zaujalo na sklonku října negativní stanovisko mnoho členských schůzí základních organizací KSČ v regionu. V usneseních a prohlášeních zdejší komunisté vyjadřovali podporu „polednovému vývoji“ a zásadně odmítali rezoluci přijatou na „aktivu“ (jen patnáct základních organizací ale své stanovisko zaslalo okresnímu výboru). Vesměs také žádali, aby okresní výbor sdělil, kdo „aktiv“ organizoval a podle jakých kritérií byli vybírání jeho účastníci, a aby vedl iniciátory k zodpovědnosti za zneužití razítka a porušení stranických zásad.⁴³

Uvedené ohlasy zřejmě přispěly k tomu, že se předsednictvo Okresního výboru KSČ v Hradci Králové muselo začít obsahem „besedy starých komunistů“ a jejich rezolucí zabývat. Učinilo tak poměrně brzy, již 22. října 1968,⁴⁴ a soustavně pokračovalo i v dalších dvou týdnech, přičemž třikrát se sešlo dokonce na mimořádné schůzi (25. října, 1. a 3. listopadu). První dokument, který předsednictvo přijalo 25. října, ve skutečnosti žádným stanoviskem nebyl. Zaujalo v něm totiž zcela alibistický postoj. Již v prvním odstavci konstatovalo, že informaci připravilo na vyžádání základních organizací KSČ, a zrekapitulovalo svá dosavadní stanoviska: dne

41 Odsuzujeme každé sektářství! In: *Únorovec*, č. 39 (25.10.1968), s. 1 n. Závodní noviny ZVÚ Hradec Králové *Únorovec* jsou součástí soukromé sbírky dokumentů Heleny Rytířové.

42 Stojíme si za dnešním vedením strany. In: *Tamtéž*, s. 2 n.

43 Podle „Informační zprávy o současné politické situaci v okrese Hradec Králové“ z 12.11.1968, která se nachází v soukromé sbírce dokumentů Heleny Rytířové.

44 Shodou okolností týž den diskutovalo předsednictvo ÚV KSČ o „aktivu“ v libeňské Čechii. V přijatém usnesení jej odmítlo jako nesprávný, jelikož porušuje kompetence územních stranických orgánů, a upozornilo všechny krajské a okresní výbory KSČ, že podobné akce organizované bez jejich vědomí narušují „vyjasnění si a ujednocení názorů na další postup a práci strany“. (VONDROVÁ, J. – NAVRÁTIL, J. (ed.): *Komunistická strana Československa: Kapitulace (srpen–listopad 1968)*, dokument č. 211 a 212 z 22.10.1968 – Poznámky z diskuse na 104. schůzi předsednictva ÚV KSČ ke schůzi tzv. starých komunistů v libeňské Čechii a činnosti Městského výboru KSČ v Praze a usnesení téže schůze, s. 440–443 a 443.)

24. září 1968 rozhodlo, „že nebude navazovat styk s představiteli vojsk“, a 8. října schválilo usnesení, že besedám se sovětskými vojáky nebude bránit, rozhodování však ponechává na místních organizacích, jejichž pořadatelé také nesou odpovědnost za zvážení účelnosti těchto besed. V závěru předsednictvo přiznalo již známá fakta (kdo „aktiv“ uspořádal a řídil, že jej natáčeli polští vojenští žurnalisté a že účastníci schválili namísto připravené rezoluce svou vlastní).⁴⁵ Poté byl dokument rozeslán společně s rezolucí z hradeckého „aktivu“ základním organizacím na okrese.

Takto bezbarvý popis situace nemohl stačit. Po kritice předsednictva Krajského výboru KSČ v Hradci, tlumočené jeho tajemníkem Josefem Kubíčkem, muselo předsednictvo okresního výboru své „stanovisko“ revidovat.⁴⁶ Nové zhodnocení začalo připravovat 1. listopadu na svém druhém mimořádném zasedání, aby je v konečné podobě odsouhlasilo o dva dny později.⁴⁷ Není vyloučeno, že k nápravě přispělo i zmíněné usnesení předsednictva ÚV KSČ z 22. října, neboť stanovisko hradeckého okresního výboru obsahuje zmínku o jeho dopise z 25. října 1968, která působí jako parafráze onoho usnesení.⁴⁸

Jednání vedoucích okresních činitelů KSČ prvního listopadového dne mělo zřejmě dosti živý průběh. Byli na ně přizváni všichni tajemníci okresního výboru, Josef Kalenda a čtyři zástupci komise pro předválečné a zasloužilé členy strany včetně jejího předsedy Krátkého. I v tomto ohledu se zřejmě předsednictvo v Hradci Králové zachovalo podle usnesení nejvyššího stranického vedení, které počítalo s pozváním účastníků libeňského „aktivu“ z řad ÚV KSČ na společné setkání.⁴⁹ Schůze

---

45 SOKA Hradec Králové, f. KSČ-OV HK, k. 81, inv. č. 94, Informace o konání besedy zasloužilých členů strany s představiteli sovětských a polských vojsk. Sr. dokumentaci přiloženou k zápisu za mimořádné schůze předsednictva OV KSČ v Hradci Králové z 25.10.1968. Informaci předkládal vedoucí tajemník OV KSČ Václav Němec a ideologický tajemník Oldřich Kysilka.

46 Funkcionář KV KSČ označil tento dokument za povrchní a výslovně konstatoval, že „nereaguje na všechny skutečnosti uvedené v rezoluci ani na situaci, která vznikla po přijetí rezoluce v krajském městě“. Požadoval připravit principiální stanovisko, vycházející z podpory „polednové linie“, a zároveň uvážlivé řešení situace, aby se podařilo upevnit jednotu okresní organizace KSČ. (*Tamtéž*, zápis z mimořádného zasedání předsednictva OV KSČ 1.11.1968, s. 1.)

47 Cyklostylované „Stanovisko POV KSČ v Hradci Králové ze dne 3. listopadu 1968 k rezoluci přijaté na besedě zasloužilých členů strany s představiteli sovětských a polských vojsk“ je součástí soukromé sbírky dokumentů Heleny Rytířové.

48 Viz pozn. 44.

49 Setkání uspořádané vedením KSČ 6.11.1968 dostalo nakonec širší ráz, neboť bylo pojato jako beseda představitelů KSČ s předválečnými členy strany. To také vysvětluje, proč na něm vystoupil ostravský soupeřník „Libeňských“ Jaromír Brovják. (Viz VONDROVÁ, J. – NAVRÁTIL, J. (ed.): *Komunistická strana Československa: Kapitulace (srpen–listopad 1968)*, dokument č. 215 z 6.11.1968 – Záznam vystoupení Jaromíra Brovjáka na setkání vedoucích představitelů KSČ s předválečnými členy strany, s. 445–448; v poznámce editoři uvádějí, že výtah z Dubčeka vystoupení publikovalo *Rudé právo* 7.11.1968 pod názvem „Chceme do důsledků vyplnit leninskou myšlenku“.)

byla ukončena před půl osmou večer a původně navržené složení komise pro vypracování stanoviska předsednictva OV KSČ bylo nakonec výrazně změněno. Objevil se v ní přímo předseda okresního výboru Ladislav Rytíř, jako jediný z původně navržených zůstal člen předsednictva Pavel Navrátil (který zaujal k celé věci výrazně kritický postoj). Komisi bylo uloženo zpracovat potřebný materiál jako podklad pro další mimořádnou schůzi předsednictva okresního výboru napozítří. Na této poslední mimořádné schůzi dne 3. listopadu předsednictvo schválilo konečné stanovisko, s tím že bude zasláno všem základním organizacím na okrese i všem, kteří obdrželi rezoluci z „aktivu“.

Stanovisko předsednictva okresního výboru potvrdilo skutečnost, že „aktiv“ se konal za přítomnosti představitelů cizích vojsk a že obdobných schůzek bylo na Hradecku několik. V prvních větách přiznalo všem komunistům právo na vlastní názor a možnost jej vyslovit, přičemž podle něj převážná část účastníků měla jen poctivý úmysl hledat odpovědi na složité otázky vnitřní a mezinárodní situace. Po tomto poněkud opatrném, ne-li až vstřícném úvodu vyjádřilo předsednictvo nesouhlas s rezolucí přijatou „aktivem“, neboť podle jeho názoru byl zneužit dobrý úmysl, což vedlo ke zkreslenému pohledu na některé výstřelky, jež rozhodně nebyly obsahem „polednové politiky“ strany. Za hrubý prohřešek považovalo předsednictvo rovněž to, že pracovníci aparátu okresního výboru obeslali účastníky „aktivu“ pozvánkami vytištěnými na hlavičkovém papíře OV KSČ Hradec Králové s razítkem, a fakt, že tak učinili bez vědomí tohoto orgánu a v rozporu s jeho usnesením, že nebude organizovat besedy ani jednat se zástupci spojeneckých vojsk.⁵⁰ Odmítlo také řadu názorů vyjádřených v rezoluci z „aktivu“,⁵¹ neboť narušují jednotu KSČ a budí nedůvěru v jeho současné vedení. Královéhradecké okresní vedení KSČ dále konstatovalo názorovou jednotu při realizaci opatření vyplývajících z moskevského protokolu a zdůraznilo, že boj proti politickým extrémům (levé extrémy přitom podle něj v posrpnovém období zesílily) je rozhodující podmínkou ke sjednocení strany. Předsednictvo proto hodlalo zhodnotit chyby a nedostatky v práci aparátu okresního výboru strany a také fakt, že situaci na okrese samo nedocenilo. Výsledek rozboru chtělo v nejbližších dnech předložit plenárnímu zasedání okresního výboru KSČ a okresní kontrolní a revizní komisi s návrhy na opatření, přičemž s přijatými závěry měly být základní stranické organizace seznámeny ve zvláštním čísle *Zpravodaje OV KSČ*.⁵² Lze říci, že toto stanovisko předsednictva – nepochybně pod tlakem shora (KV KSČ) i zdola (nespokojenost základních organizací hradecských komunistů) – bylo přece jen důraznější, když vedoucí okresní orgán KSČ odmítl narušování jednoty strany a šíření nedůvěry v Dubčekovo vedení.

50 Tento obsah usnesení potvrzuje také zpráva pro jednání pléna OV KSČ svolané na 13.11.1968 (viz pozn. 24).

51 Ve stanovisku se k tomu oprávněně poznamenává, že tyto názory byly doslova opsané z „libeňské rezoluce“.

52 Tamtéž.

Tak jak se konstatovalo ve stanovisku, projednávalo předsednictvo okresního výboru již o dva dny později na své řádné 18. schůzi velmi podrobně všechny okolnosti spojené s „aktivem“ předválečných členů strany. K devátému bodu programu schůze, obnášejícímu „Informaci o současném stavu v aparátu OV KSČ ve vztahu k posledním událostem“, se vyjádřili všichni členové předsednictva i další přizvaní komunisté.⁵³ Nejprve hovořili ti, kteří se zúčastnili některé ze schůzek „zájemců o diskusi se sovětskými vojáky“, zejména besedy na chatě ve Zdobnici. Byli to vedoucí politickoorganizačního oddělení OV KSČ Josef Kalenda, okresní tajemníci a inženýři Josef Pleskot a Josef Vaníček, přizvaný člen okresního výboru Josef Grim a znovu Josef Kalenda, který se také jako jediný účastnil nejdůležitější akce prosovětských sil – „aktivu“ ze 17. října. Žádný z nich obecně nepovažoval svou účast na některé ze schůzek za prohrašek. Podle vlastních slov byli vedeni snahou vyslechnout si další názory, debatovat o přítomnosti vojsk a nutnosti jejich zásahu. Upozorňovali, že se obsah besed a „aktivu“ zveličuje, že nikdo nechce, aby se komunistická strana vracela před leden 1968, ale že je třeba se sovětskými vojáky mluvit. Názorové rozdíly u pracovníků stranického aparátu nepovažovali za větší problém, k radikálnějším postojům se vyjadřovali s opatrným nesouhlasem. Jen Josef Kalenda v dalším svém vystoupení zaujal emotivnější stanovisko a jednoznačně se přihlásil k podpoře spojenectví se Sovětským svazem, i kdyby ho „to mělo stát život“.⁵⁴

Názory ostatních diskutujících vyznívaly odlišně. Kritizovali Okresní výbor KSČ v Hradci, že alibisticky vyčkává na další vývoj a že připouští značnou benevolenci svých členů i pracovníků aparátu k aktivitám osob, které tíhnou k navazování kontaktů se zástupci spojeneckých vojsk. Zřetelně se v tomto směru vyslovil ideologický tajemník okresního výboru Oldřich Kysilka, který byl o „aktivu“ rámcově informován ráno 17. října, ačkoli již dva dny zastupoval nepřítomného vedoucího tajemníka Václava Němce. Upozornil, že v okresní organizaci sílí přesvědčení o značných názorových rozdílech mezi jednotlivými tajemníky a že při diskusích se lidé diví, jak je možné, že ideologický tajemník neví o pořádaných besedách se sovětskými vojáky zhora nic, což důvěře v okresní orgán strany a jeho schopnost řídit nijak neprospívá. Spíše zaobaleně hovořil tajemník Krajského výboru KSČ v Hradci Josef Kubíček, který považoval za nutné důsledně plnit obsah moskevského protokolu a v rámci okresní organizace se po uvážlivém posouzení nedávných záležitostí dopracovat k principiálním závěrům a reálným opatřením.

---

53 *SOkA Hradec Králové*, f. KSČ-OV HK, k. 81, inv. č. 94, zápis z 18. schůze předsednictva OV KSČ v Hradci Králové 5.11.1968, bod 9 – Informace o současném stavu aparátu v OV KSČ ve vztahu k posledním událostem. Ze záznamu jednotlivých vystoupení je patrné, že diskuse byla pokračováním výměny názorů z předcházejících schůzí předsednictva OV KSČ, neboť mnozí diskutující reagovali na sdělení jiných účastníků, která však nejsou v zápisu zachycena. Nepochybně byla vyřčena na některém ze tří zmíněných mimořádných jednání předsednictva OV KSČ.

54 *Tamtéž*, s. 7.

Naproti tomu vedoucí okresní tajemník Václav Němec se pokusil v obsáhlém projevu důkladněji zhodnotit situaci a příčiny napětí v okresní organizaci. Na jedné straně kritizoval, že aparát okresní organizace v Hradci má zřejmě jiný názor než její vedení, že beseda ve Zdobnici rozčeřila vztahy uvnitř aparátu, že se vynášejí informace ze schůzí předsednictva a že komise pro předválečné a zasloužilé členy strany svým jednáním zpochybnila usnesení předsednictva. Naopak za klad považoval fakt, že při besedě ve Zdobnici pracovníci okresního výboru obhajovali usnesení Ústředního výboru KSČ z 31. srpna 1968 a že na „aktivu“ starých komunistů se Josef Kalenda snažil hájit stanoviska v souladu s okresním výborem. Upozornil také, že tento „aktiv“ zdaleka není možné srovnávat s libeňskou sešlostí, neboť hradecká rezoluce nepřevzala ostře levicová hodnocení radikálů z Čechie a její signatáři narozdíl od nich nezaslali dopis generálnímu prokurátorovi s žádostí zahájit politické represe.

Dalším dvěma debatujícím, Libuši Vaistenarové a Stanislavu Horáčkovi, sice také vadilo nedodržení usnesení předsednictva, pokud šlo o pořádání besed se zástupci cizích vojsk a použití úředního papíru a razítka na pozvánkách na „aktiv“, neboť takový postup oslabuje důvěru v komunistickou stranu a její okresní orgán, celkově však projevíli pro levicové aktivisty pochopení.⁵⁵ Domnívali se, že v polednovém období se objevila řada výstřelků, které by dál narůstaly, protože vedení KSČ vůči nim nevystoupilo, a soudili, že mládež a lidé v městských podnicích hodnotí současné události jinak než starší generace a lidé na vesnici, mezi nimiž by se rezoluce z „aktivu“ zdaleka nedočkala takového odsouzení. Podle Horáčka by se starší členové strany stejně nemohli v budoucnu smířit s daným stavem a pak „bychom sami mezi sebou se museli s tím, nevím jakou formou, vypořádat“.⁵⁶

Nejkritičtěji se k celé záležitosti vyjádřil opět člen předsednictva Pavel Navrátil. Podle něho se důvěra v hradecký okresní výbor strany snížila po uspořádání diskutovaných besed na „předlednovou“ úroveň. Příčiny viděl v absenci zásadních stanovisek a nedodržování těch přijatých, v připouštění rozdílných pohledů a ponechání výkladu politických postojů na jednotlivcích, v horizontální spolupráci stranických organizací (patrně zejména při besedě v Pouchově) a v existenci konzervativního jádra v komunistickém aparátu, jehož někteří členové přijali invazi s uspokojením. Z dosavadní diskuse vyvodil, že názorově jednotné není ani předsednictvo okresního výboru. Za pomýlené označil deklarace lásky k Sovětskému svazu (jak to předvedl Josef Kalenda), neboť Sověti hodnotí československý vývoj chybnou optikou. Místo toho je potřeba podporovat socialismus, demokracii a humanismus. Ostatně sovětští důstojníci na besedách nic nevysvětlovali, ale hlavně získávali informace, protože „potřebují alibi pro své lidi“. Jedině Navrátilovo hodnocení tak mířilo k jádru problému. Upozornilo na rozpory mezi reformní a konzervativní složkou komunistické strany, varovalo před snahou některých politic-

---

55 *Tamtéž*, s. 22.

56 *Tamtéž*, s. 21.

kých pracovníků udržet si za každou cenu své pozice a požadovalo nepřekračovat závazky z moskevského protokolu.⁵⁷

V hlavním proudu

Z rozboru dochovaných dokumentů lze soudit, že Okresní výbor KSČ v Hradci Králové se v roce 1968 pohyboval v rámci komunistické strany v hlavním proudu. Kládl důraz na plnění usnesení nadřízených orgánů a vyvaroval se příliš vybočujících stanovisek, což si chválili i zjevně prosovětsky orientovaní členové. Někteří okresní tajemníci sice vystupovali proreformně, s výjimkou ideologického tajemníka Kysilky však byli přitom velmi opatrní, aby mohli kdykoli zareagovat na změnu situace. Nikdo z nich proto nebránil zastáncům konzervativní linie z řad předválečných komunistů a jejich sympatizantům ve stranickém aparátu v účasti na schůzkách se zástupci okupačních vojsk, údajně motivovaných snahou diskutovat o situaci a poznat pravé důvody invaze. Vedoucí tajemník Václav Němec nastoupil dokonce v týdnu, kdy kulminovaly aktivity prosovětských sil, několikadenní dovolenou (den poté, co komise pro předválečné členy strany rozhodla o datu konání „aktivu“). Další tajemník Josef Vaníček si vzal dovolenou alespoň den po „aktivu“ (možná proto, aby nemusel bezprostředně čelit prvním dotazům z řad reformních členů předsednictva a pléna okresního výboru; jak na ně také odpovídat, když se při pořádání schůzek angažovali i někteří řídicí pracovníci a členové aparátu z oblasti zemědělství). Naopak ideologický tajemník Oldřich Kysilka velmi rychle zjišťoval, že u zastánců spolupráce s okupačními vojsky již nemá důvěru, takže se o mnohém dozvídal dodatečně, ačkoli ve svém postavení musel především on čelit dotazům na pravý důvod uvedených aktivit. Diskuse v předsednictvu okresního výboru směřovala ke smířlivému závěru, kladoucím důraz na koordinaci postupu okresního výboru a jeho aparátu a na zachování jednoty při plnění moskevských dohod. Důsledkem toho všeho byla další ztráta důvěry mnoha základních organizací v okresní stranický orgán a také jejich snaha dojednat společná stanoviska přes hlavu okresního výboru.

Stručně řečeno, „zásah“ hradeckého okresního vedení KSČ do celé aférky byl „nemastný neslaný“. Nezastavil další taktizování, a jak se později ukázalo, mnohým funkcionářům a dalším pracovníkům okresního výboru – jak konzervativního, tak reformního ražení – umožnil udržet si svou pozici i v příštích měsících. O značné dávce přizpůsobivosti a aktuálního oportunismu vypovídá i konfrontace těchto postojů s textem dřívějšího stanoviska předsednictva Okresního výboru KSČ v Hradci, přijatého těsně po okupaci 23. srpna 1968, v němž se tento orgán jednoznačně přihlásil k závěrům vysočanského sjezdu KSČ, souhlasil s uspořádáním generální stávky a požadoval jak okamžité propuštění zatčených vrcholných československých

---

57 *Tamtéž*, s. 22–27.

představitelů, tak odchod okupačních jednotek z území republiky.⁵⁸ Je však třeba říci, že v listopadu 1968 se rezolutněji než okresní výbor nezachoval ani Krajský výbor KSČ v Hradci Králové, jak bylo ostatně patrné z vystupování jeho tajemníka Josefa Kubíčka.

Jistou nespokojenost s poněkud obojetnými stanovisky vyjádřili také někteří členové hradeckého okresního výboru KSČ na zasedání jeho pléna 13. listopadu 1968, celkově se však již okresní organizace smiřovala se stavem věcí. Plénum projednalo zprávu předsednictva, která vycházela ze stanoviska přijatého 3. listopadu a širě popisovala jak přípravu a průběh zmíněných besed se zástupci okupačních vojsk, tak i reakci základních stranických organizací v královéhradeckém okrese.⁵⁹ Vedoucí funkcionáři okresního výboru – předseda okresní organizace Ladislav Rytíř a vedoucí tajemník Václav Němec – uznali v úvodních vystoupeních nedostatky v práci tamního stranického aparátu i v „ideologické práci“ a za chybu označili početnou účast pracovníků výboru na besedě ve Zdobnici, avšak jinak příliš sebekritičtí nebyli. Podle Němce hradecká rezoluce sice kopírovala libeňskou, narozdíl od ní však nepožadovala návrat před leden 1968, a předsednictvo okresního výboru k „aktivu“ zaujalo uvážlivé stanovisko. Vedoucí tajemník si dokonce pospíšil korigovat alespoň za sebe dřívější stanoviska, když prohlásil, že pléduje pro internacionalismus a moskevský protokol, a z tohoto hlediska nejsou termíny z prvních dní okupace už namístě.⁶⁰

Naopak s kritikou přišla členka pléna okresního výboru a redaktorka krajského rozhlasu v Hradci Králové Irena Šmídová, která pořídila výše citovaný záznam z „aktivu“. V emotivním a dlouhém projevu nejenže odmítla hradecký „aktiv“ předválečných komunistů a jeho stalinistické vyznění, ale současně vážně kritizovala konkrétní jevy z dobové politické praxe a obviňování tisku, rozhlasu a televize. Poukázala na neochotu volených komunistických funkcionářů komunikovat s novináři a odmítla názory, že za „polednový vývoj“ a jeho problémy mohou právě oni. Jestliže snad „novináři zavinili to, co je dnes pro stranu a jednotlivé komunisty tak nepřijemné, těžké a možná nebezpečné“, pak by – jak řekl na plénu jeden z diskutérů – měli „přestat psát a mluvit o palčivých problémech“ a neplést se do politiky.⁶¹ Zároveň vyslovila lítost nad tím, že někteří komunisté se smiřují se lhaním tisku spojeneckých zemí a s urážením národní cti.

58 Viz *tamtéž*, Informace a stanovisko předsednictva OV KSČ v Hradci Králové k jednání a závěrům mimořádného XIV. sjezdu Komunistické strany Československa. Prohlášení je také součástí soukromé sbírky dokumentů Heleny Rytířové. Zde je publikováno jako příloha č. 1 této stať. Dne 27.8.1968 OV KSČ také zaslal pozdravný dopis delegátům mimořádného sjezdu KSS do Bratislavy, podepsaný jak vedoucím tajemníkem, tak předsedou OV KSČ (viz *tamtéž*, k. 202, inv. č. 138).

59 Viz *tamtéž*, k. 16, inv. č. 50, zápis z 8. zasedání OV KSČ v Hradci Králové 13.11.1968.

60 *Tamtéž*, s. 1–11.

61 *Tamtéž*, s. 16.

Co se týká „aktivu“ předválečných komunistů, Šmídová připomenula, že zdaleka nebyl tak mírný a že se přehlíží jeho atmosféra, která hraničila s psychózou podobnou libeňské (jak jí sdělil kolega novinář přítomný náhodou na obou akcích). Příslušníci Sboru národní bezpečnosti (respektive Státní bezpečnosti) zde podle ní porušili služební přísahu, protože veřejně útočili na zřízení, které mají hájit. Zmínila také sugestivní vystoupení spisovatele Michla, který podle jejího názoru „aktiv“ velice ovlivnil a který byl nepochybně „emisarem Libeňských“. Vzhledem k jeho autoritě, kterou mezi hradeckými komunisty měl a má, nebylo divu, že byla odmítnuta připravená rezoluce a sepsána nová podle libeňského vzoru – narychlo utvořenou komisí, v níž byl i Karel Michl, ne však Josef Kalenda ani předseda komise Krátký. Za původní rezoluci se podle Šmídové již nikdo nebral. Nakonec ještě zapochybovala o tvrzení, že při pořádání „aktivu“ bylo pouze zneužito dobrého úmyslu, protože funkcionáři a pracovníci Okresního výboru KSČ v Hradci, kteří již absolvovali besedy v Pouchově a Zdobnici, si z nich měli vzít poučení a neangažovat se tak politicky naivně. Bylo přece možné usměrnit složení účastníků a pozvat také lidi ze závodů, „aby tu byla možnost konfrontace“.⁶²

Zajímavé je i porovnání obsahu vystoupení Josefa Kalendy s jeho předchozími projevy v předsednictvu Okresního výboru KSČ v Hradci. Již se nevracel k vysvětlování důvodů svých přátelských vztahů k sovětským důstojníkům, a pokud šlo o jeho vlastní podíl na organizaci inkriminovaných akcí, jen připustil, že pochybil, když nedocenil důsledky pro autoritu komunistického vedení v okrese. Jen jakoby mimochodem zmínil, že se mu však bude lépe vysvětlovat nové usnesení Ústředního výboru KSČ, které bude teprve přijato na jeho listopadovém zasedání. Výslovně odmítl podezírat účastníky „aktivu“ z frakční činnosti, odsoudil útoky na bezpečnostní složky, obhajoval spolupráci se Sovětským svazem a kriticky se vyjádřil také k situaci v podnikové organizaci KSČ v hradecké Škodovce. V té souvislosti žádal, aby se přestalo ustupovat a nečinně přihlížet k tomu, když se někdo snaží nahrazovat vedoucí orgán okresní stranické organizace. Nakonec nastínil svou představu, jak by mělo vypadat pokračování „polednové politiky“ v nových podmínkách. Nedalo se přitom přehlédnout, že se mělo nápadně podobat té předlednové – přestat „paušálně špinit levici“, úzce spolupracovat se Sovětským svazem, upevňovat „vedoucí úlohu strany“; neodpovídal jen požadavek sjednocovat úsilí na plnění „Akčního programu KSČ“. Zdá se tedy, že Kalenda měl informace, které pocházely z centra protireformních sil, a že mu proto stoupla odvaha. Naproti tomu Pavel Navrátil odmítl nechat si vnutit diskusi o internacionalismu a vztahu k Sovětskému svazu, neboť prvořadým úkolem bylo udržet „polednovou linii“.

Plénum Okresního výboru KSČ v Hradci Králové na své schůzi 13. listopadu schválilo návrh zprávy a připravenou rezoluci k chystanému zasedání Ústředního výboru KSČ. Zatímco zpráva měla být zaslána všem složkám okresní stranické

---

62 *Tamtéž*, s. 20.

organizace, rezoluce měla být předána vedoucímu tajemníkovi Krajského výboru KSČ v Hradci Miroslavu Štěpánovi. Padlo také zcela nekonkrétní rozhodnutí, že diskuse z pléna bude zpracována a připomínky a náměty budou řešeny – aniž byla určena zodpovědnost a termíny.⁶³

Hradecký okresní výbor KSČ tak sice odmítl působení levičáckých skupinek, pohybujících se spíše na okraji komunistické strany, a deklaroval věrnost oficiálnímu, stále ještě dubčekovskému vedení. Avšak v zásadě v něm převládl opatrný postoj a okresní organizace se tak začala vracet k původním stereotypům. Zároveň ti, kteří sympatizovali s trendem návratu před leden 1968, pochopili, že v podmínkách hradecké organizace širšímu hnutí dogmatické levice štěstí nepopřeje, a dané názorové atmosféře se načas přizpůsobili. Teprve po vítězství koalice realistů a konzervativců v dubnu 1969 narostla odvaha předválečných komunistů, kteří tvořili zřejmě hlavní základnu hradeckého „aktivu“, natolik, že se pomstili ve stranických čistkách funkcionářům, kteří je podle jejich názoru v říjnu 1968 nijak nepodpořili. I v tomto případě zaujalo nově nastupující vedení okresní komunistické organizace opatrně konzervativní linii, deklarovanou jako příklon ke stranické disciplíně a demokratickému centralismu, která však současně umožňovala vyřídit si účty s údajnými „reformisty“ a „pravičáky“ bez velkého hluku.

Závěrem

Až po nástupu Gustáva Husáka k moci v dubnu 1969 se objevily – a to na krajské úrovni – explicitní dozvuky právě vylíčených událostí, když v jednom z podkladových materiálů pro zasedání Krajského výboru KSČ v Hradci Králové v červnu 1969 bylo již z ostře „normalizačních“ pozic kritizováno krajské stranické vedení za nedostatečnou obranu starých komunistů-internacionalistů v říjnu 1968.⁶⁴ Na nedostatečnou podporu levicových dogmatiků doplatil nejvíce vedoucí krajský tajemník Miroslav Štěpán, který musel v listopadu 1969 na svou funkci rezignovat; o rok později byl dokonce na zásah komise pro předválečné a zasloužilé komunisty při Okresním výboru KSČ v Hradci Králové vyloučen ze strany a sledován Státní bezpečností.⁶⁵ Na okresním výboru královéhradeckých komunistů byly personální změny zpočátku nepatrné, a dokonce se zdálo, že jich více ani nebude. V lednu

63 *Tamtéž*, s. 67. Rezoluce pro ÚV KSČ se v písemnostech nedochovala.

64 Viz *tamtéž*, k. 202, inv. č. 139, Materiál k přípravě pléna východočeského KV KSČ, nedatováno. V dokumentu zachovaném v korespondenci vedoucího tajemníka OV KSČ se doslova psalo: „KV KSČ dopustil útoky na organizátory setkání komunistů se zástupci představitelů sovětských a polských vojsk vloni v říjnu. Nezastal se slovem ani těch, kteří se schůzky zúčastnili. Účastníci byli šikanováni, místo aby jim byl vyjádřen dík za internacionální postoj.“

65 Údaje jsou čerpány z bakalářské disertace Petera Durkota *Východočeské komunistické elity v letech 1966–1970*, sepsané pod vedením autora této statě a obhájené na Filozofické fakultě Univerzity Hradec Králové v roce 2008 (s. 20 n. a 29).

1969 odešel na vlastní žádost tajemník Josef Vaníček, který později získal řídicí funkci ve státním statku, a na jeho místo nastoupil Josef Kalenda, tolik se angažující v besedách se sovětskými vojáky. Po celý rok se nic nezměnilo, až počátkem roku 1970 opustil svou funkci ideologický tajemník Oldřich Kysilka, aby byl vzápětí pro „nesouhlas se vstupem vojsk“ a smířlivost k „pravicovým názorům“ vyloučen ze strany. A ještě o něco později, v květnu 1970, jej v tomto osudu následoval také vedoucí okresní tajemník Václav Němec. V červenci téhož roku pak odešel z funkce na vlastní žádost tajemník Josef Pleskot. Jeho účast na besedě ve Zdobnici mu však pomohla k funkci ředitele podniku Kancelářské stroje v Hradci Králové.⁶⁶

Na Ostravsku a Karvinsku byl diferenciacní proces v KSČ rychlejší, což znamenalo, že stranický aparát přešel na prosovětskou „normalizační“ linii ještě na podzim 1968. Městský výbor KSČ v Ostravě uspořádal již 5. listopadu celoměstský „aktiv“, na nějž pozval všechny konzervativně smýšlející předválečné komunisty. K šesti stům padesáti účastníkům promluvil známý odpůrce reformního hnutí, poslanec a člen ÚV KSČ Vilém Nový a jeho jednoznačně prosovětský projev byl odměněn značnými ovacemi.⁶⁷ Okresní výbor KSČ v Karviné pozval pro změnu na podobný „aktiv“ 26. listopadu 1968 tajemníka ÚV KSČ Aloise Indru, který ve svém vystoupení odsoudil reformy „pražského jara“ a zaútočil na sdělovací prostředky. Ke spojenectví se Sovětským svazem se v Karviné přihlásil také okresní „aktiv“ Svazu československo-sovětského přátelství 7. prosince 1968. Jeho hosty byli kromě tajemníka Ústředního výboru SČSP Jana Němce především první tajemník sovětského velvyslanectví v Praze Igor Čerkasov a představitelé sovětského velitelství v Ostravě. Ostravsko se tak stalo oblastí, kde „normalizace“ v okázale prosovětském hávu nastupovala s předstihem.⁶⁸

Ani pražští „ultras“ se nedali umlčet, jak o tom svědčí shromáždění v Lucerně 10. listopadu 1968. V centru se však s jejich dalším aktivním využíváním již nepočítalo, neboť sovětské vedení chtělo do budoucna spoléhat při nátlakových akcích na jemnější metody. Soustředilo se na skupinu konzervativních funkcionářů kolem Vasila Biřaka, který byl na jejich žádost na listopadovém plénu ÚV KSČ zvolen do funkce tajemníka ústředního výboru a začal budovat síť spolehlivých prosovětských aparátníků.⁶⁹ V krajích a okresech, ale postupně i v ústředí, se stranický aparát ve stále větší míře rozcházel s reformními náladami a utvrzoval se v dřívějších, „předlednových“ postojích. Úměrně tomu klesala podpora „jodasovců“, kteří se jako organizovaná skupina rozpadli. To neznamenal, že se „zběsil“ čas od času nenechali znovu slyšet, avšak jako radikálové vystupovali spíše někteří aktivní funkcionáři KSČ – členové ústředního výboru a poslanci Federálního shromáždění. Známá je zejména schůze levičáků v žižkovském hotelu Tichý 7. března 1969, na níž zazněla

---

66 *Tamtéž*, s. 35 n.

67 HOLESZ, B.: *Působení ostravských stalinistů v letech československé reformy*, s. 69 n. (viz pozn.10).

68 *Tamtéž*, s. 73 n.

69 Viz URBÁŠEK, P.: Jak „pancéřové divize“ bránily socialismus, s. 20 (viz pozn. 1).

KONEC DRUŽBY!

Usnesení krajského výboru Svazu českých novinářů

Krajský výbor Svazu českých novinářů v Hradci Králové se rozhodl vydat ze své dnešní schůze tuto zprávu (schůze se konala 27. 8. 1968): Východočeští novináři prokazali v těchto těžkých dnech okupace pevný postoj a podporu prohlášení nově zvoleného ústředního výboru Komunistické strany Československa, legální vláde v čele s inž. O. Černíkem, prezidentu republiky I. Svobodovi a dalším ústavním činitelům. Východočeští novináři budou i nadále rozhodně hájit zájmy naší dělnické třídy, rolníků a inteligence. Svou prací podporí i nadále úsilí našich národů za svobodu a jednotu lidu naší socialistické vlasti.

S rozhořčením odsoudili postoj polských novinářů k okupaci naší vlasti, zejména novinářů z wroclavského vojvodství, s nimiž měli východočeští novináři až do okupace přátelskou družbu, stvrzenou ještě před čtrnácti dny na setkání východočeských a wroclavských novinářů v Náchodě. Toto jednání vedl náměstek ředitele wroclavského rozhlasu Pavlovič, který delegaci východočeských novinářů ujišťoval svým přátelstvím a s velkou iniciativou navrhoval způsoby další spolupráce. Tento Pavlovič je v tuto chvíli mezi okupačními vojsky v Hradci Králové. Ze zasedání KV SCN vyšlo usnesení: pro věrolomnost tuto družbu s wroclavskými novináři skončit.

Závěrem krajský výbor Svazu českých novinářů v Hradci Králové pověřil delegaci, aby osobně vyslovila představitelům krajského výboru Komunistické strany Československa svou naprostou podporu a spolupráci novinářů, komunistů, příslušníků jiných politických stran Národní fronty i bezpartijních při prosazování zásad politiky, vytyčené ve dnech okupace mimořádným XIV. sjezdem KSČ.

Hradec, Králové 27. 8. 1968.

Článek z 22. srpna 1968 v mimořádném vydání Nového Hradecka, listu občanů královéhradeckého okresu, informující o rozhodnutí Krajského výboru Svazu československých novinářů v Hradci Králové ukončit družbu s partnerskou organizací novinářů v polské Vratislavi, jejíž zástupci se podíleli na obnovení republiky, pro věrolomnost a porušení přátelství

řada ostře a nenávislně laděných vystoupení a kde vznikl Leninský svaz mladých.⁷⁰ Na odhodlání ultralevých z Ostravska skoncovat s dosavadním vedením komunistické strany a prosadit návrat k rigidnímu politickému modelu odkazoval zase Vasil Biřak ve dnech po „hokejevské krizi“, kdy se rozhodovalo o odstavení Alexandra Dubčeka.⁷¹

Již na přelomu let 1968 a 1969 se v rámci „ultras“ objevovalo silně ambiciózní a značně agresivní intelektuální křídlo, které usilovalo hrát výraznější politickou roli v dalších měsících při obnově systému sovětského typu. Vedle olomouckých stalinistů z Palackého univerzity k nim patřila i skupina humanitních vědců z Prahy, mezi nimiž stanuli i někteří historikové v čele s Václavem Králem.⁷² To však byla poslední kapitola, kterou mělo radikálně levicové hnutí sehrát v Komunistické straně Československa při nastolení „normalizačního“ režimu.

70 Tamtéž, s. 21; dále viz URIANEK, Karel – MICHÁLKOVÁ, Marie: *Československo 1966–1971: Přehled nejdůležitějších událostí. Chronologie*. Praha, Komise vlády ČSFR pro analýzu událostí let 1967–1970, 1991, s. 340. Schůze se zúčastnilo asi 200 osob a jako host byl přítomen Karel Hoffmann, tehdy přechodně upozaděný do funkce náměstka předsedy Federální správy hmotných rezerv.

71 Srv. *Paměti Vasilu Biřaka: Unikátní svědectví ze zákulisí KSČ*, sv. 2. Praha, Agentura Cesty 1990, s. 184.

72 Viz VONDROVÁ, J.: „Je třeba vyrovnat se s řáděním pravicových živlů“ (viz pozn. 5).

na společenskou životě kraje.

439

V okrese Hradec Králové vzbudil pozornost komunistů i ostatních občanů aktiv starých komunistů v Libni a především jak obdobná akce v Hradci Králové - jak napřal východočeský spravodaj. Komunisté v rávodech se ponarstevují hlavně nad obsahem rezoluce z těchto aktivů. T kdýs nepopírají, že každý člen strany má právo vyjádřit svůj názor, netají se široká stranaická veřejnost na Královéhradecku obavami, že v těchto případech jde o nebezpečnou frakční činnost jednotlivců, která může vážně narušit jednotu strany.

V ŽOK v Hradci Králové vyjádřilo nerozhlas s obsahem rezoluce z hradeckého aktivu starých komunistů více než 3.000 pracujících.

12. listopadu se konal v Hradci Králové z iniciativy lektorátu krajského výboru KSČ celokrajský seminář lektorů krajského a okresních výborů strany. Na 70 lektorů KSČ vylochlí předsedku s. Šesavě, vedoucího pracovníka ministerstva plánování. Mluvil na téma „Jak dále pokračovat v ekonomické reformě v ČSR.“

Mluvil v první části - proč a jak pokračovat v nastoupené cestě, navádějí nové soustavy řízení, zejména vzhledem k novému státní právnímu uspořádání, ve druhé části se zabýval praktickými opatřeními, se kterými ekonomická reforma souvisí.

Zápis v Kronice města Hradec Králové, zaznamenávající negativní ohlas hradeckých komunistů a širší veřejnosti na aktiv ze 17. října 1968, uspořádaný komisí pro předválečné a zasloužilé členy strany Okresního výboru KSČ v Hradci

*Dokumentární přílohy¹***1**

1968, 23. srpen, Hradec Králové

Informace a stanovisko předsednictva OV KSČ v Hradci Králové k jednání a závěrům mimořádného XIV. sjezdu Komunistické strany Československa

Okresní výbor Komunistické strany Československa Hradec Králové

Všem
základním organizacím KSČ
v okrese Hradec Králové

Informace a stanovisko předsednictva OV KSČ v Hradci Králové k jednání a závěrům mimořádného XIV. sjezdu Komunistické strany Československa.

Předsednictvo Okresního výboru KSČ v Hradci Králové přijalo s uspokojením výsledky jednání mimořádného sjezdu KSČ.

Děkujeme delegátům sjezdu, že nezklamali důvěru členů strany a obou našich národů a přijali opatření, která jsou pokračováním nastoupeného demokratizačního procesu. Svým rozhodnutím vyjádřili současné citění našich národů.

Sjezdem zvolený nový ústřední výbor strany považuje předsednictvo OV KSČ za jediného a právoplatného představitele KSČ. Plně se stavíme za komuniké přijaté na mimořádném sjezdu KSČ.

Znovu potvrzujeme svůj požadavek, aby vlády pěti zemí okupačních vojsk okamžitě daly příkaz k propuštění s[oudruhů] Dubčeka, Smrkovského, Černíka, Kriegela, Císaře a dalších, aby mohli vykonávat stranické i státní funkce, kterými byli pověřeni. Nebude-li tento požadavek splněn v termínu určeném mimořádným sjezdem strany, vstoupí všichni pracující okresu spolu s ostatními v celé republice do generální stávk.

Soudruzi!

Obracíme se na Vás, abyste včas zajistili mezi pracujícími její úspěšný průběh. Nechť je generální stávka manifestačním výrazem jednoty lidu a odhodlání prosadit spravedlivé požadavky mimořádného XIV. sjezdu.

Trváme na tom, aby všechna přítomná cizí vojska okamžitě opustila území naší republiky. Státy, které tyto vojska k nám neoprávněně vyslaly, musí plně nahradit všechny škody vzniklé nezákonnou okupací.

Žádáme všechny stranické organizace v okrese a všechny členy strany, aby se ve své činnosti řídili výhradně pokyny a rozhodnutími nového legálního Ústředního výboru KSČ a jeho předsednictva. Obraťte se na občany našeho okresu s tím, aby svůj souhlas a podporu výsledků mimořádného XIV. sjezdu strany vyjádřili důsledným plněním pracovních úkolů.

Předsednictvo OV KSCĚ vysoce oceňuje ukázněné, rozvážné, iniciativní a rozhodné jednání občanů našeho okresu, jak k postoji k okupačním vojskům, tak při plnění svých povinností v továrnách, obchodech, na polích i úřadech a na všech ostatních pracovištích. Dík patří pracovníkům svobodného Československého rozhlasu, tisku a spojovacím technikům za to, že svou obětavou prací zajišťují plnou informaci pro všechny.

Věříme, že i v příštích hodinách a dnech nepolevíte v tomto svém úsilí a znovu prokážete svou vysokou politickou a občanskou uvědomělost.

Předsednictvo OV KSCĚ Hradec Králové

V Hradci Králové dne 23. srpna 1968

Státní okresní archiv Hradec Králové, fond Komunistická strana Československa – Okresní výbor Hradec Králové, karton 81, inventární číslo 94

---

1 Dokumenty jsou otištěny v původním znění a nejsou nijak komentovány. Opravena byla pouze chyba v písemné podobě příjmení Františka Kriegla (původně Kriegera) v prvním dokumentu.

2

1968, 17. říjen, Hradec Králové

Rezoluce „aktivu“ uspořádaného komisí pro práci s předválečnými a zasloužilými členy strany při Okresním výboru KSCĚ Hradec Králové v budově okresní Večerní univerzity marxismu-leninismu

Rezoluce přijatá na besedě zasloužilých členů strany dne 17. října 1968¹

My, staří a zasloužilí členové KSCĚ, a někteří členové mladší generace v počtu 150 zúčastnili jsme se besedy se zástupci spojeneckých armád dne 17. října 1968 v Hradci Králové.

Prohlašujeme se vši rozhodností, že se zcela bezvýhradně hlásíme ke všemu kladnému, co přinesl letošní leden. Nikdy v životě nám nešlo o nic jiného než o stranu, o dělnickou třídu, o náš lid. Narozdíl od těch, kteří se zmocnili polednového, takzvaného obrodného hnutí, aby je nakonec vedli proti socialistickým základům země a proti spojenectví se socialistickým státy, vidíme svůj životní cíl v budování socialismu a komunismu v naší zemi.^b

Ideová nepevnost, slabost o neschopnost některých členů předsednictva Ústředního výboru KSCĚ umožnily, že za účinné podpory imperialistů mohla kontrarevoluční reak-

ce u nás využít obrodného procesu a legálně útočit proti straně. Proklamovala zrušení Lidových milicí, rozpuštění strany, odstranění komunistů z odborových orgánů i národních výborů a další. Štvala proti Sovětskému svazu a našim socialistickým přátelům, žádala neutralitu ČSSR a mluvila dokonce o spojení s Německou spolkovou republikou.^a

To vše se dělo přesto, že Národní shromáždění, květnové zasedání pléna Ústředního výboru KSČ, květnová porada tajemníků krajských a okresních výborů KSČ, jakož i nesčetné rezoluce a dopisy, upozorňovaly vedoucí funkcionáře, že reakce nerušeně přecházela do protisocialistického a protisovětského nástupu. Na to nás také upozornili včas přátelé ze socialistických zemí i z mezinárodního komunistického hnutí.^b

S obavami jsme sledovali další vývoj. V osudové chvíli přišly armády spojenekých zemí. Nás, dlouholeté komunisty a všechny čestné členy strany nikdo nikdy nepřesvědčí, že vojska spřátelených zemí přišla proto, aby nás připravila o svobodu, suverenitu a socialistický základ společnosti.^b Bylo by proto správné umožnit jejich zástupcům vystupovat v televizi a rozhlasu. Jménem všech marxisticko-leninsky smýšlejících členů strany žádáme, aby Ústřední výbor KSČ rozhodně vystoupil proti těm, kteří šíří pomluvy o Sovětském svazu, o ostatních socialistických zemích a jejich armádách.^a

Žádáme, aby vedení strany přehodnotilo svá dřívější stanoviska ke sdělovacím prostředkům a vyvodilo příslušné závěry^a proti všem, kteří nedbali a nedbají plnění moskevských dohod. Stavíme se na obranu těch soudruhů, kteří bojovali za důsledné plnění závěrů květnového pléna Ústředního výboru KSČ a dnes vystupují za čestnou realizaci moskevských dohod. Žádáme, aby vedení strany veřejně odsoudilo sdělovací prostředky, šíření hanlivého označení za kolaboranty a zrádce těch soudruhů, kteří v situaci davové hysterie a maloměstáckých a šovinistických štvanic si zachovali komunistickou čest a chovali se statečně jako opravdoví, socialističtí vlastenci.^a

Jsmo odhodláni všemi silami pomáhat k uskutečňování moskevských dohod. Nesouhlasíme s kooptací do Ústředního výboru KSČ z řad delegátů XIV. sjezdu strany, a dokonce těch, kteří nebyli ani delegáty sjezdu. Někteří z kooptovaných jsou signatáři protistranického dokumentu „2000 slov“, což je v rozporu se stanovami strany.^b

Žádáme, aby byla do všech důsledků provedena hluboká a pravdivá analýza vývoje od ledna do srpna, zejména jak byly plněny dohody uzavřené v Drážďanech, Moskvě, Čierné nad Tisou a Bratislavě, abychom mohli posoudit, do jaké míry soudruzi, kteří tyto dohody uzavírali, je také čestně a důsledně plnili.^b

Jsmo si vědomi toho, že cíle vytýčené naší stranou budou dosaženy ve spolupráci všech občanů naší vlasti. Žádáme proto, aby komunisté ve společenských organizacích, státních orgánech spolu s ostatními pracujícími doslovně rozvíjeli a do praxe uváděli všechny pozitivní a třídní rysy naší politiky. Zdůrazňujeme, že krajský deník „Pochoden“ je orgánem východočeského KV KSČ, proto nemůže dvojsmyslně sloužit liberalismu a maloměstáctví. Podobně by měla uvažovat i redakce východočeského rozhlasu a „Nového Hradecka“.

Jsmo si vědomi, že bude těžké dát u nás vše do pořádku. Jsmo však optimisty. Věříme, že zdravé síly ve straně zvítězí. Přijde brzy doba, kdy strana každého z nás se zeptá: „Soudruhu, jak ses choval v roce 1968?“ Každý bude muset skládat účty ze své

práce. My dole i ti, kdož v průběhu tohoto roku byli v čele organizací v okrese, kraji a ústředí.^a

At' žije Komunistická strana Československa!

Za spojenectví se Sovětským svazem, socialistickými zeměmi, at' žije proletářský internacionalismus!^a

Žádáme, aby tato rezoluce byla zaslána ÚV KSČ, KV KSČ a OV KSČ v Hradci Králové a byla zveřejněna v Pochodni, Rudém právu a východočeském rozhlase. Dále, aby byla předána politickým zástupcům sovětské a polské strany pro jejich tisk.

Účastníci besedy

Státní okresní archiv Hradec Králové, fond Komunistická strana Československa – Okresní výbor Hradec Králové, karton 81, inventární číslo 94

---

1 Nadpis je v originálu podtržen. Pasáže převzaté do této hradecké rezoluce z rezoluce „předválečných pražských komunistů“, která byla přijata na schůzi v libeňské Čechii 9.10.1968, jsou vtištěny kurzivou. Odstavce či jejich části označené na konci indexem *a* jsou převzaty doslova nebo téměř doslova, úseky označené indexem *b* jsou upraveny nebo sestaveny z dílčích pasáží a vět, jež se vyskytují v rezoluci z Libně.

Memoáry

Alexander Dubček v Itálii

Symbol „pražského jara“ po dvaceti letech

Luciano Antonetti

Jedenáctého listopadu 1988 ráno ujíždí po dálnici vedoucí z Itálie do Rakouska auto. Sedí v něm tři lidé: profesor Guido Gambetta, děkan Fakulty politických věd Univerzity v Boloni, řidič a já. Míříme do Bratislavy, kam jedeme vyzvednout Alexandra Dubčeka, abychom se s ním vrátili do krajského města Emilie-Romagne. Zde mu bude o dva dny později, při slavnostním obřadu u příležitosti zahájení akademického roku 1988–1989, udělen čestný doktorát z politických věd. Moc toho nenamluvíme a rychle ubíhající krajina, místa, jimiž projíždíme, nás příliš nezajímají. Nevím jak ostatní, ale já jsem znepokojený a dojatý zároveň. Znepokojený, protože coby „nežádoucí osoba“ jsem nedostal od československého konzulátu vstupní vízum do země, a budu tedy muset čekat na rakousko-československých hranicích, než se auto vrátí. A dojatý, protože od prosince předešlého roku jsem neměl možnost se s Alexandrem setkat a protože vedle něj strávím jako tlumočnick, na jeho žádost, celou dobu jeho pobytu v Itálii. Jsem natolik pohlcen těmito dvěma pocity, že ani na okamžik nepřemýšlím o tom, jakých bude příštích čtrnáct dní, jestli to vůbec zvládnou se svou mizernou slovenštinou a ne vždy dostatečnou češtinou, jazyky, kterými budu muset vládnout po celé ty dva týdny. Slíbili mi pomocníka, ale bohužel jsem ho nedostal, bylo mi řečeno, že kvůli finančním těžkostem.

Této cestě předcházely dvě události. Ta první se stala na začátku roku, ta druhá před více než dvaceti lety. Začnu u ní. Na konci roku 1967 jsem se vrátil do Itálie, abych se setkal se svou rodinou, s vědomím, že za pár dní se poměry v zemi, kde jsem strávil téměř sedm let – ne vždy snadných – od základu změní. Toto přesvěd-

čení jsem nezískal pouze sledováním ekonomické, politické a společenské krize, v níž se země zmítala už léta a která vyžadovala radikální zásah, a to především ve sféře politiky. Potvrdila mi je i slova mého milovaného přítele, germanisty Eduarda Goldstückera, který mi v jednom rozhovoru před mým odjezdem řekl: tady dojde k výměně ve vedení komunistické strany – která si monopolizovala moc v zemi od roku 1948 – a po ní přijdou další významné změny, ve vládě a dalších institucích, v ekonomice, politice, kultuře.¹ V následujících měsících jsem vášnivě a pln rozechvělé účasti sledoval vývoj událostí v Československu. Napsal jsem o tom nespočet článků. Během dvou desetiletí po invazi, kdy Sovětský svaz za podpory východního Německa, Polska, Bulharska a Maďarska udusil slibné „pražské jaro“, jsem se prostřednictvím článků, překladů esejů a knih, organizováním setkání a konferencí snažil seznámit Itálii s představiteli „pražského jara“ a s myšlenkami, které tehdy chtěli uvést v praxi: vrátit socialismu původní podobu, kdy sociální spravedlnost šla ruku v ruce se svobodou a demokracií.

Toto úsilí bylo po dlouhé době odměněno. Ve chvíli, kdy se změnila mezinárodní situace, po zvolení Michaila Gorbačova generálním tajemníkem Komunistické strany Sovětského svazu, se dostavila příležitost realizovat návrh, který jsme před časem vznesli s Jiřím Pelikánem, dlouholetým emigrantem v Itálii, s nímž jsem udržoval těsné kontakty: udělat rozhovor s Alexandrem Dubčekem. Ne že by byl v těch posledních letech zahalen naprostým mlčením – deník Italské komunistické strany *l'Unità* mimo jiné otiskl v listopadu 1985 jeho dementi, které jsem překládal, reakci na nepravdy šířené Vasilem Bilakem ohledně některých momentů osmašedesátého roku² – nyní ale nazrál čas, aby se mohl vyjádřit obsírněji, aby mu byla vrácena svoboda projevu alespoň v zahraničních novinách, když v jeho zemi mu byla odírána všemožným útlakem, tak jako byla odepřena každému, kdo nebyl ochoten podřídit se linii Komunistické strany Československa. Desátého ledna 1988 přinesla *l'Unità* na celých čtyřech stranách rozhovor, jenž měl – to je třeba říci – světovou odezvu (citovali ho jak v Číně, tak ve Spojených státech). Státník v něm shrnoval myšlenky, které v roce 1968 vyvolaly nadšení Čechoslováků a oživily naděje nemála komunistů v jiných zemích, důrazně odsuzoval stav, do něhož byla jeho země uvržena, a požadoval radikální změnu politiky režimu, který se ustavil v zemi po invazi. Ten rozhovor měl takový dopad, že ještě celé měsíce se o něj zajímaly především široké vrstvy italské veřejnosti, demokratické kruhy v mnoha dalších zemích i velká část československých disidentů a exulantů.

A zde je ta novější událost předcházející Dubčekově cestě do Itálie: Devatenáctého února 1988 akademický senát Fakulty politických věd Univerzity v Boloni

---

1 Jakmile jsem se tehdy vrátil do Říma, sepsal jsem o tom, co jsem se dozvěděl, zprávu a odevzdal jsem ji zástupci vedoucího zahraniční sekce Italské komunistické strany. Už nikdy se mi nepodařilo ji najít (tehdy jsem si nepožičoval kopie toho, co píšu), nic z toho ale nebylo.

2 Dubček rompe un silenzio di 16 anni [Dubček po 16 letech prolomil mlčení]. In: *l'Unità* (21.11.1985), s. 1 a 22.

na základě návrhu, který vyšel od tehdejšího děkana Guida Gambetty, rozhodl, že v rámci oslav devítistého výročí založení nejstarší univerzity v Evropě budou předány doktoráty *honoris causa* mimo jiné i dvěma „výjimečným osobám, které zasvětily svůj život boji za lidská práva, jež vedly v oblastech světa, kde došlo k vážnému porušení demokratických principů, osobních svobod a kolektivního seburčení a kde tato situace dosud přetrvává“ – Alexandrovi Dubčekovi a Nelsonu Mandelovi. Oba návrhy byly přítomnými jednomyslně přijaty.³ Mandela byl zavřený ve věznici apartheidu v Jihoafrické republice a určitě by nedostal povolení vydat se do Boloně. A Dubček – „držení pod dozorem, vyhnanec ve své vlasti“ – bude smět přijet?

V té chvíli se přihodily, současně nebo téměř současně, dvě věci: od podzimu 1979 mi bylo po oplakávaném Michelu Rossim svěřeno místo zástupce Italské komunistické strany v redakční radě mezinárodního měsíčníku *Otázky míru a socialismu* se sídlem v Praze, který byl vzdáleným nástupcem časopisu Informačního byra komunistických a dělnických stran, což mimo jiné umožnilo uskutečnit zmíněný rozhovor s Dubčekem, publikovaný 10. ledna 1988. Takže bylo přirozené, že z Boloně se obrátili na mě – samozřejmě se souhlasem Italské komunistické strany – abych zjistil, zda má Dubček v úmyslu nominaci přijmout a přijet do Itálie převzít doktorát. Odpověděl jsem jim hned – ještě dříve, než jsem tlumočil dotaz adresátovi – že to určitě přijme. Dalo se to snadno předvídat: na dopis od děkana fakulty politických věd, který ho seznamoval s návrhem na udělení čestného doktorátu, Dubček odpověděl velkými díky a dodal, že je to pro něj „veliká čest“.⁴ Právě v té době bylo v sídle Italské komunistické strany rozhodnuto ukončit náš pobyt v Praze, přetrhout poslední nitku mezi IKS a pozůstatky mezinárodních komunistických organizací, nyní už zakrnělými a překonanými. Toto rozhodnutí se určitě zamlouvalo československým úřadům, nuceným trpět mou přítomností, byť jen sporadickou, bez možnosti zabránit mi v kontaktech s prostředím disentu – když pro nic jiného, tak aby se vyhnuli skandálu, který by jim rozhodně neprospěl. V této situaci jsem byl nucen najít nějakého důvěryhodného přítele, který by mi mohl dělat prostředníka, především ve styku s Dubčekem. Využil jsem pro tento účel pomoci bývalého politického emigranta Vittoria Caffea, který jakožto obchodní zástupce cestoval mezi Itálií a Československem pravidelně.

V měsících od jara do léta 1988 jsem byl kromě toho značně vytížen spoluprací, organizací a účastí na dvou významných mezinárodních konferencích věnovaných dvacátému výročí československých událostí roku 1968. První, pořádaná Nadací

3 Tak praví zápis ze zasedání akademického senátu Fakulty politických věd Univerzity v Boloni z 19.2.1988. Následujícího dne zveřejnila zprávu a vyjádření podpory návrhu některých profesorů a rektora univerzity *l'Unità*. Zakrátko o tom psaly i další noviny.

4 Oba dopisy jsou zveřejněny na webové adrese <http://www.almapress.unibo.it/dubcek/archivio/documenti>.

Giangiacoma Feltrinelliho, se konala v toskánské Cortoně ve dnech 29. a 30. dubna, a bylo to především setkání několika italských badatelů s československými emigranty z různých zemí, kteří odešli do exilu už před sovětskou okupací nebo bezprostředně po ní.⁵ Došlo tam ke konfrontaci emigrantů z různých „vln“. Setkali se totiž zástupci těch, kdo už od samého počátku stáli proti režimu, který roku 1948 uchopil moc v zemi, kritici vychvalující zejména roli „občanské společnosti“ coby hnacího motoru možných změn a další intelektuálové, kteří zůstávali přesvědčeni o platnosti reformní politiky započaté roku 1968 a potlačené vojenskou invazí.

Značně odlišný charakter měla druhá konference, pořádaná Nadacemi Antonia Gramsciho a Pietra Nenniho ve spolupráci s boloňským Gramsciho institutem, jež se konala v hlavním městě regionu Emilia-Romagna ve dnech 7. a 8. července 1988. Ta usilovala o historickou rekonstrukci a měla výrazně politický charakter, s cílem ovlivnit rozvoj vztahů mezi Východem a Západem, podpořit reformní úsilí započaté v Sovětském svazu po zvolení Michaila Gorbačova do čela komunistické strany a přispět k výstavbě „společného evropského domu“. Příspěvky a debaty se soustředily kolem tří témat: pokusu o zhodnocení „pražského jara“ z dvacetiletého odstupu, vývoje sovětské strategie od „Brežněvovy doktríny“ po novou Gorbačovovu politiku a role levice v socialistických zemích a její další perspektivy. Tato iniciativa měla nesmírný ohlas z řady důvodů. Předně proto, že po letech neshod se italskými socialisty a komunisty ocitli pohromadě a společně si přáli prosadit politiku, která by nejen zabránila návratu do minulosti, ale i naznačila další pokrok v uvolňování mezinárodního napětí a při řešení dosud otevřených problémů, počínaje tím československým. Konferenci, uspořádanou společně institucemi obou stran, uzavřely příspěvky místopředsedy socialistické strany Claudia Martelliho a předsedy zahraničního výboru a člena vedení komunistické strany Giorgia Napolitana. Dalším důvodem byla skutečnost, že mezi zprávami, které dorazily z Československa, byl i dlouhý vzkaz od Alexandra Dubčeka, jenž v něm všechny utvrzoval v motivech a platnosti politiky prosazované v roce 1968,

---

5 Sborník s předmluvou Jiřího Pelikána, jehož editory byli Francesco M. Cataluccio a Francesca Goriová, je k dispozici v Nadaci Giangiacoma Feltrinelliho (*La Primavera di Praga*. Milano, Franco Angeli 1990). Obsahuje příspěvky, jež přednesli nebo zaslali Karel Bartošek, Vadim Belotserkovsky, Giuseppe Dierna, François Fejtó, Eduard Goldstücker, Miloš Hájek, Vladimír Horský, Andrzej Jagodziński, Zdeněk Jičínský, Karel Kaplan, Pierre Kende, Jiří Kosta, Antonín J. Liehm, Vojtěch Mencl, Giorgio Migliardi, Jan Pauer, Vilém Prečan, Michal Reiman, Jacques Rupnik, Radoslav Selucký, Ota Šik a Jiří Sláma. Mezi přítomnými byli kromě italských novinářů také Jozef Gajdoš, Karel Kyncl, Pavel Tigríd a Zdeněk Mlynář, kterého jsem představil Fiammé Nirensteinové, jíž poskytl interview pro italskou televizi, pokud si dobře vzpomínám. Já jsem dal rozhovor kanálu italského rozhlasu a spolu s Vicky De Marchiovou jsme zorganizovali „kulatý stůl“ s Eduardem Goldstückerem, Jiřím Pelikánem, Zdeněkem Hejzlarem a Karlem Bartoškem (jeho záznam byl pod názvem „Il caso Gorbačev e le riforme all'est“ [Případ Gorbačov a reformy na Východě] zveřejněn 14.5.1988 v komunistickém týdeníku *Rinascita*, s. 5 n.).

a to i ve světle nových událostí v Sovětském svazu. Zatřetí měla konference ohlas díky tomu, že v diskusi vystoupil mimo jiné sovětský akademik a politolog Jevgenij Ambarcumov, který ve shodě s tím, co později řekli ve svých závěrečných projevech Martelli a Napolitano, prohlásil, že Sovětský svaz by měl „rozhodně odmítnout ‘Brežněvovu doktrínu’ omezené suverenity a ... že srpnová invaze roku 1968 postrádá ideologickou a politickou oprávněnost: *my, Sověti* (zvýraznil autor) musíme revidovat nejen náš postoj k Afghánistánu, ale i vůči Československu“.⁶ A konečně i proto, že setkání skončilo schválením dokumentu, v němž bylo mimo jiné vyjádřeno „uspokojení z rozhodnutí přijatého Univerzitou v Boloni ... udělit čestný doktorát z politických věd Alexandru Dubčekovi. Je to uznání, které přísluší člověku, demokratovi, socialistovi, který bojoval a i nadále bojuje za osobní svobody, za sociální spravedlnost, za pluralismus, za společný rozvoj socialismu a demokracie a za sebeurčení národů. Je to však také uznání za nesmírně významnou politickou zkušenost, jakou bylo ‘pražské jaro’, které se pokusilo, třebaže bylo záhy a tvrdě potlačeno, otevřít Československu cestu k socialismu s lidskou tváří, vydlážděnou svobodou a postavenou na základech demokracie. Účastníci konference ... se obracejí na představitele Československa s velice důraznou výzvou, aby bylo Alexandru Dubčekovi umožněno jet do Boloně a osobně převzít zasloužené ocenění, a ... vybízí Gorbáčova, aby zvážil sovětský postoj k ‘pražskému jaru’ a otevřeně se distancoval od oné politické logiky, kterou my odsuzujeme a která dala příkaz k vojenskému zásahu proti Československu v srpnu 1968.“⁷

Během konference Reiman, Goldstücker a Mlynář poskytli italské televizi rozhovory, které jsem tlumočil. Přímo v závěru tohoto významného setkání se odehrála příhoda, kterou stojí za to vyprávět. Zatímco jsme se v hotelu chystali na rozlučkovou večeři, rozletěla se zpráva, že italská televize vysílá rozhovor s Alexandrem Dubčekem. Všichni jsme oněměli, přemoženi dojetím, pak následovalo sborové dožadování se vysvětlení, gratulace československým emigrantům a povzbuzování, aby si honem sbalili a rychle se vrátili do vlasti (nechybělo ale ani pár pochybovačných hlasů). Jak jsme si mohli ověřit o chvíli později v telefonátu do Bratislavy s „protagonistou interview“, věci se měly jinak: ten rozhovor – pořázený s Dubče-

---

6 La primavera di Praga vent'anni dopo [Pražské jaro po dvaceti letech]. In: *Transizione*, č. 11–12 (1989), s. 9. Toto dvojčíslo dvouměsíčníku vydávaného nakladatelstvím Cappelli v Boloni připravil k vydání Stefano Bianchini a obsahuje přednesené nebo zasláné příspěvky Giuseppe Boffy, Zdeňka Mlynáře, Vojtěcha Mencla, Miloše Hájka, Václava Slavíka, Eduarda Goldstückera, Michala Reimana, Alexandra Dubčeka, Włodzimierze Bruse, Paola Vittorelliho, Paola Calziniho, Giulietta Chiesy, Jiřího Pelikána, Andráse Hegedüse, Adriana Guerry, Antonia Gambina, Heinze Timmermanna, Antonia Elorzy, Claudia Martelliho, Giorgia Napolitana a jako dodatek text děkovného proslovu Alexandra Dubčeka z 13.11.1988 za udělení čestného doktorátu.

7 Tamtéž.

kem v nátělníku na zahradě jeho domu – byl skutečný, ale natočila ho rakouská televize. Italská televize, která jej od ní převzala, ho odvysílala bezprostředně po signálu sovětské televize, a odtud pramenilo to nedorozumění. Ale ta zpráva mezitím obletěla redakce novin, z nichž některé musely druhý den uvést informace na pravou míru. Tak či onak, i tohle bylo znamením, že se v mnoha, opravdu mnoha zemích čekalo na dobré zprávy, které s sebou přinese rok, jež lze oprávněně označit za „rok mnoha výročí“.

Mezitím v letních měsících pokračovaly přípravy na Dubčekovu cestu do Itálie. Po první výměně dopisů s univerzitou se Dubček v Praze, na půdě italského velvyslanectví, setkal s profesorem Gambettou a podal si žádost o pas pro sebe a pro manželku, která ho měla doprovázet. V té chvíli však začaly komplikace. Univerzita v rámci chystaných oslav připravila Magnu Chartu evropských univerzit, pod níž se měly shromáždit podpisy všech pozvaných rektorů, mezi kterými byl i rektor pražské Univerzity Karlovy. Československé úřady jí (neveřejně) vzkázaly, že si musí vybrat: buď rektor, nebo Dubček. Tak začala bitva, která se táhla dost dlouho.

Na jedné straně italské demokratické veřejné mínění, tisk i samotné levicové strany (tajnými cestami, ale také veřejným stanoviskem, jak dokazuje dokument schválený na červencové boloňské konferenci) naléhaly, aby vydání dokladů nezbytných pro uskutečnění kandidátovy cesty nebyly kladeny žádné překážky. Na druhé straně představitelé moci v Praze nemínili ustoupit. Byla tu však ještě určitá diplomatická gesta z Moskvy. Kromě již zmíněného postoje akademika Ambarcumova je třeba připomenout prohlášení, které učinil sovětský velvyslanec v Itálii Nikolaj Lunkov. Ten se totiž 10. září na podnět novinářů účastnících se národního festivalu deníku *l'Unità* ve Florencii vyjádřil, že považuje Dubčeka za „předchůdce perestrojky“.⁸ Podobná prohlášení logicky vedou k domněnce, že z Moskvy – která se možná obávala, že kategorický zákaz Dubčekovy cesty by mohl uškodit její nové zahraniční politice – přišla nenápadná přímluva u československých soudruhů. Potvrzení nacházím v jednom svědectví Antonia Rubbiho, tehdejšího šéfa zahraničního oddělení Italské komunistické strany. Rubbi napsal, že Giorgio Napolitano začátkem ledna 1988 ohlásil v Moskvě svému protějšku Anatoliji Dobryninovi vydání rozhovoru s Dubčekem v deníku *l'Unità* (otištěného, jak už bylo řečeno, 10. ledna). V březnu pak generální tajemník italských komunistů Alessandro Natta hovořil s Gorbačovem také o Dubčekovi a o nutnosti revidovat sovětský názor na osmašedesátý. Jeho partner v dialogu se choval obezřetně, naznačil mu, že perestrojka jakožto revoluce není vývozní artikl, a omezil se na prohlášení, že „československé čelné představitelé seznámili ... s našimi (tj. italskými – pozn. autora) hodnoceními a žádostmi a že nyní už všechno závisí jen na nich“.⁹

---

8 Viz *l'Unità* (11.9.1988), s. 1 a 9.

9 RUBBI, Antonio: *Incontri con Gorbaciov* [Setkání s Gorbačovem]. Roma, Editori Riuniti 1990, s. 153 n. a 191 n.

Mezi Boloňskou univerzitou a pražskými činiteli bylo nakonec dosaženo kompromisu: státník nepřijede v září, kdy bude v Boloni rektor Univerzity Karlovy, a neobdrží čestný doktorát v rámci oslav devítisetletého výročí univerzity, ale cesta se uskuteční v listopadu, u příležitosti zahájení akademického roku 1988–1989. Tento kompromis se nakonec ukázal jako to nejhorší řešení právě pro vedení KSČ. Kdyby byl Dubček přijel v září, zamíchal by se do davu význačných osobností z celého světa, které se sjely do Boloně na oslavy, a jeho doktorát by byl jen jeden z mnoha, jež byly ten den uděleny. Novináři by jeho přítomnosti sice věnovali pozornost, ale nemohli by opomíjet spoustu jiných významných hostů, italským prezidentem a španělským králem Juanem Carlosem počínaje. Zato v listopadu bude centrem pozornosti pouze on – a přesně to se také stalo.

Srpen, září a říjen byly měsíce neutuchající aktivity a cest. Na jedné straně představitelé univerzity vyjednávali s úřady v Praze a československým velvyslanectvím v Římě, aby bylo konečně dosaženo zmíněného kompromisu. Já jsem dělal spojkou mezi Římem a Boloňou, abych dokončil návrh programu, aniž jsem však mohl dospět k definitivní verzi, protože bylo třeba jej probrat s tou nejdůležitější osobou. Organizoval jsem setkání mezi představiteli univerzity a vedením Italské komunistické strany ohledně sestavení programu a zajištění bezpečnosti hosta. Dubček zase naléhal na představitele své země, aby mu byly vydány cestovní doklady, především chtěl ale získat záruku, že jakmile s manželkou vycestuje do Itálie, nebude jim zabráněno v návratu do vlasti. Té se mu ale nikdy nedostalo. Federální ministr vnitra, policejní špičky a mluvčí různých úřadů pouze oznámili, že „občan Dubček může cestovat tak jako každý jiný, v souladu se zákony své země“. To všechno vzbudilo v tisku rozruch a ne jeden italský deník vyjádřil pochybnosti, zda se jeho cesta vůbec může uskutečnit. Deník *La Repubblica* zveličil znepokojení vyjádřené prezidentem Nenniho nadace Giuseppe Tamburranem a Jiřím Pelikánem po pražských demonstracích z konce října, na nichž tisíce lidí oslavovaly Dubčeka, a dokonce napsal, že realizace cesty je vážně ohrožena. Podle jiných novin prý Pelikán v jednom proslovu v Boloni prohlásil, že státník bude v Itálii velice opatrný, aby neriskoval, že už se nebude moci vrátit. Oba dva, Tamburrano i Pelikán, se proti tomu ohradili a poplašné zprávy usměrnili. Také univerzita okamžitě vydala dementi a potvrdila úřední nótou listopadovou návštěvu. Nejistotu nakonec rozptýlil sám Dubček, který své rozhodnutí přijet do Itálie odůvodnil nedobрым zdravotním stavem své manželky a 8. listopadu napsal svému příteli Václavu Slavíkovi: „Nie prvý krát sa vystavujem riziku... Iba trest pri absencii ľudu, z ktorého som vyrastal, by bol pre mňa, moju povahu skutočným trestom... Vrátim sa, i keď by som mal ísť [cez] ostatné dróty...“¹⁰ A vpředvečer odjezdu znovu potvrdil své rozhodnutí v prohlášení pro Italskou tiskovou kancelář (ANSA).

---

10 Fotokopie dopisu je zveřejněna na webové stránce uvedené v poznámce 4.

Mezi srpnem a říjnem se kromě toho uskutečnily další cesty zástupců Boloňské univerzity do Československa. Režisér Roberto Faenza jel dohodnout s Dubčekem projekt filmu, který chtěl natočit během setkání s rektorem, profesorem Gambettou a dalšími dvěma členy akademického sboru: Romanem Prodim a Umbertem Ekem. Setkání se pak uskutečnilo 12. listopadu 1988 a vysílala je jak italská televize, tak jedna britská televizní stanice. Také Gambetta měl opět možnost setkat se s kandidátem a odevzdat mu mimo jiné můj dopis (bohužel nemám jeho kopii), v němž jsem ho seznámil s návrhem programu návštěvy v Itálii a nastínil mu několik nápadů týkajících se jeho proslovu, kdy jsem zdůrazňoval zejména skutečnost, že bude mít příležitost obrátit se na mladé lidi – Italy, ale i Českoslováky – kteří v roce 1968 ještě nebyli na světě nebo se právě narodili. Tehdy mi doručili první a druhou verzi přednášky, kterou měl státník proslovit při udělení titulu. Přeložil jsem je, odevzdal univerzitě a navrhl Dubčekovi několik úprav formálního rázu. Odpověděl, že mi při překladu svého textu nechává „volnou ruku“. Jak jsem se dozvěděl později, o obsahu přednášky se radil se svými blízkými přáteli, kteří byli s celou záležitostí obeznámeni, například s režisérem Ivanem Luluhou, abych uvedl nějaké jméno.

Začátkem listopadu byla situace následující: Dubček měl přijet 11. listopadu do Boloně (dopravní prostředek zůstával tajemstvím z bezpečnostních důvodů, a také aby se zabránilo útoku novinářů z tisku, rozhlasu a televize, kterých se již akreditovaly stovky z Itálie i z celého světa). Další den odpoledne: přijetí u rektora a večer koncert na jeho počest pod taktovkou mistra Luciana Beria. Třináctého listopadu se měla konat čestná promoce. Na další dny bylo naplánováno setkání se studenty (neboť třebaže je velká aula prostorná, všichni se do ní nevejdou) a také s pedagogy fakulty, která navrhla udělení doktorátu. Program pobytu nebyl ještě úplný, jelikož jsme samozřejmě chtěli znát přání hosta, v následujících dnech jsme ale měli navštívit Marzabotto (obec, v níž Němci za druhé světové války zavraždili 1830 lidí), Assisi, Florencii a Milán. Byla domluvena setkání s politickými představiteli, odboráři, zástupci družstev a konečně neměly chybět ani „turistické“ prohlídky, abychom význačného hosta příliš neunavili. Univerzita, vedení komunistické strany i já jsme byli neustále zahrnováni žádostmi o zorganizování návštěv a schůzek od obcí a měst, kde za druhé světové války bojovali českoslovenští partyzáni nebo které pořádaly konference o „pražském jaru“, jako například Cortona. Zájem projevíly i vědecké instituce, jako Nenniho nadace a další. Obzvláště naléhavé, což je pochopitelné, byly žádosti československých emigrantů, kteří odešli po osmašedesátém. Všem přáním se nedalo vyhovět, jednak kvůli délce pobytu naplánovaného na dva týdny, dále z logistických důvodů (nedalo se křížovat celou Itálií tam a zpátky) a konečně jsme nemohli rozhodovat bez porady s hostem.

Desátého listopadu večer jsem přijel do Boloně se svou ženou Marcellou a další den ráno – jak jsem psal v úvodu – jsme vyrazili autem do Bratislavy. Když jsme dojeli na rakousko-československou hranici, požádal jsem, jestli mohu jet dál s ostatními: bylo to marné, nesměl jsem zůstat ani v boudě s občerstvením vedle celnice, musel jsem se vrátit na rakouské území a tam v bistru začalo mé rozechvělé čekání, které mi samozřejmě připadalo nekonečné. A skutečně trvalo déle, než jsme předpoklá-

dali. Profesor Gambetta mi pak vyprávěl, že slovenští celníci prohledali automobil, v němž cestoval Dubček, kousek po kousku. Když dorazili, byl jsem tak zmatený a dojatý, že jsem zapomněl na věšáku kabát a zkazil jsem fotky, jimiž jsem chtěl zvětšit příjezd milého přítele do země západní Evropy. Dubček se toužil dostat co nejrychleji daleko od hranic, takže nechtěl ani na chvíli vystoupit z auta a něčeho se napít. Teprve u Vídně jsme zastavili na svačinu a v restauraci, kde jsme seděli, ho poznala nějaká Rakušanka, která ho dojatě požádala, jestli mu smí na uvítanou potřást rukou a jestli by jí na památku nevěnoval podpis. Dubček samozřejmě souhlasil. Byl to první ze stovek podpisů, které pak během svého pobytu v Itálii rozdal. Cestou do Boloně jsme si vzájemně vyprávěli, jak jsme strávili oněch jedenáct měsíců, které uplynuly od našeho posledního setkání. Po nějaké době se mě Alexander zeptal, kdy překročíme hranici mezi Rakouskem a Itálií. Odpověděl jsem mu, že už jsme dávno na italském území. Zareagoval se svou příznačnou ironií, vzpomněl si, co se mu přihodilo před pár hodinami: „Teraz už chápem, prečo vy Taliani stále nemáte ten socializmus. Je tu pekný zmätok, človeka ani nezastavia na hranicách.“ Všichni jsme se rozesmáli. Gambetta ho bombarduje otázkami a také hovoříme o programu pobytu, který zatím stále není definitivní. Mobilní telefon v autě nepřestává vyzvánět: z Boloně chtějí vědět, kdy přijedeme, volají z univerzity, volají z hotelu, kde budeme ubytovaní. Zjišťujeme, že máme policejní doprovod, ale na předměstí krajského města s jeho „pomocí“ zabloudíme.

Když konečně dorazíme do hotelu, jsme rádi, že tam nečeká dav novinářů. Podarilo se nám Dubčekův příjezd utajit, ale od zítřka už to bude jiné. V jídelně na nás čekají rektor, Gambettova manželka Anna, moje manželka a další hosté. Vítání a opět dobrá nálada. Číšníkovi, který se ho ptá, zda má nějaké zvláštní přání, nebo co si naopak nepřeje, Alexander odpovídá, že stráví všechno, „treba aj klince“. A dodává: „Ale keď mi ich budete servírovať, prosil by som sekané!“ A co víno? Bílé, růžové, červené, z jakých vinic? „Dobré,“ odpoví host, který, jak posléze zjistíme, se ve víně vyzná, sám pěstuje několik hlav na kousku půdy u domu, kde bydlí. „Ale,“ říká, „len pre slávnostné príležitosti a pre priateľov. Takže ste zvaní...“ Po večeři jdeme nahoru do svých pokojů, uděláme poslední úpravy v projevu, který má druhý den pronést, zavoláme Michalu Reimanovi, ale jen abychom mu sdělili, že se ještě ozveme a domluvíme s ním datum setkání. Co se Pelikána, Mlynáře a dalších týká, Dubček mi říká: uvidíme. (Dalším dvěma československým emigrantům, Jiřímu Slámovi a Milanu Horáčkovi, kteří kvůli tomu přijeli z Německa a bydlí ve stejném hotelu, se podaří s Alexandrem krátce setkat.) Projdeme společně program, který v tomto okamžiku obsahuje: 15. listopadu návštěvu Ferrary, 16. návštěvu Marzabotta a Molinelly, kde sídlí jedno z nejstarších italských družstev, 17. a 18. turistiku v Benátkách, 20. Bolonu, 21. Milán (večer v La Scale), 22. a 23. Florencii (v září se zde konal národní festival deníku *l'Unità*, a návštěva už v programu zůstala), 23. a 24. Řím, a 25. odjezd z Říma do Bratislavy. Obecně šlo o setkání s politickými představiteli. Ale i tato poslední verze programu ještě projde znatelnými změnami.

Dvanáctého ráno se procházíme po boloňských ulicích, mnozí chodci Alexandra poznávají a oslavují ho natolik, že mu brání prohlédnout si některé památky. Na oběd jsme pozvaní k rektorovi Roversi-Monakovi, poté se vracíme na univerzi-

tu. Zde se skuteční setkání s rektorem, profesorem Gambettou, spisovatelem Umberto Ekem a profesorem Romanem Prodim, který si nechá dlouze vysvětlovat obsah hospodářské reformy započaté v roce 1968, zatímco Eco vzpomíná na dny invaze, jež strávil v Praze, a host vychvaluje jeho román *Jméno růže*, který právě dočetl. Večer je v zaplněné velké aule Santa Lucia, v níž se bude konat zahájení akademického roku, koncert mistra Luciana Beria. Hostu se opět dostalo vřelého přijetí. Požádal jsem, aby byli pozváni někteří členové vedení Italské komunistické strany, kteří Alexandru Dubčekovi „vrátili“ hlas. Večeříme v hotelu s Gambettou, bývalým generálním tajemníkem komunistické strany Alessandrem Nattou, ředitelem deníku *l'Unità* Gerardem Chiaromontem, Renzem Foa, s nímž jsme připravovali onen rozhovor z 10. ledna, starostou města Renzem Imbenim, místním předsedou komunistů Maurem Zanim a s redaktorem Jennerem Melettim, který o tom napíše reportáž.¹¹ Natta s Dubčekem se předhánějí ve vyprávění zábavných historek, ale nechybějí ani méně veselé momenty, jako když starý italský komunistický lídr vzpomíná, že se s Alexandrem setkal rok nebo dva před osmašedesátým, v době, kdy se diskutovalo o světovém sjezdu komunistických stran, což se italským komunistům ani trochu nezamlouvalo. Dubček, který byl tehdy prvním tajemníkem slovenských komunistů, zdůrazňuje: „Ja a mnohí ďalší sme boli rovnakého názoru, ale nemohli sme to povedať.“¹²

Je neděle, 13. listopadu ráno. A je to tady. Všichni jsou dost nervózní. Velká aula nemůže pojmut celý dav, který by se rád zúčastnil slavnostního obřadu. Jsou zde rektori ostatních italských univerzit, akademický senát Boloňské univerzity, veřejní představitelé, asi čtyři stovky italských a zahraničních novinářů, rozhlas, veřejnoprávní i soukromé televize. Na Východě, kam nedosáhne signál německé a rakouské televize, podává stručné zprávy polské a maďarské vysílání. Hovoří profesor, který zahajuje akademický rok, hovoří zástupci studentů, hovoří socialista Eugenio Manca, prezident italské televize RAI, jenž výrazně překročí vyměřenou dobu a přinutí tak rektora, aby požádal kandidáta o zkrácení projevu, aby veřejnoprávní televize mohla odvysílat také slavnostní zakončení celého obřadu včetně předání diplomu (říká, že stejně už všichni mají k dispozici překlad celého projevu, který vyšel v *Unitě*). Krátce se poradím s Dubčekem a provedeme poslední zásah do textu. Konec přednášky a výměna darů s rektorem za bouřlivého potlesku všech přítomných. Na oběd nás pozvali profesori a zde si uvědomuji, že také významné osobnosti občas projeví nedostatečnou informovanost, vedoucí k překvapivým přehmatům. Známý sociolog Achille Ardingò mě požádá, abych se Alexandra zeptal, zda by byl ochotný napsat předmluvu k reedici *Civilizace na rozcestí*, kterou už domluvil s jedním italským nakladatelem, a zda by ho mohl zkontaktovat s Rado-

11 Dubček e Natta ricordano insieme quei giorni della Primavera [Dubček a Natta společně vzpomínají na dny Pražského jara]. In: *l'Unità* (14.11.1988), s. 3.

12 Natta s Dubčekem se potkali v roce 1967 v Sofii na sjezdu bulharských komunistů.

vanem Richtou, vedoucím autorského týmu. Snažím se mu vysvětlit, jaký byl další Richtův vývoj, že se po invazi stal jedním z „normalizátorů“, a z Dubčekova výrazu sám pochopí, že to není vhodné téma. Odpoledne se koná recepce na radnici, početný dav a dojaté přivítání z úst starosty Renza Imbeniho. Rýsuje se myšlenka, že by se Dubček mohl stát čestným občanem Boloně (čestné občanství mu bude uděleno až při příští návštěvě o několik let později), zatímco další italská města, mimo jiné i Florencie, dospějí ke stejnému rozhodnutí. Když se vrátíme do hotelu, najdeme schránku plnou vzkazů, a stále přicházejí další: blahopřání, dárky, žádosti o schůzku. Zmiňují namátkou telegram bývalého francouzského ministra kultury Jacka Langa, dopisy z Rakouska, z Německa, od evangelické církve, od jednoho britského pastora. Neobyčejně zajímavý je dopis, který nám předávají dva slovenští kněží: biskup Pavol Hnilica, který je v Římě, s vděčností vzpomíná na to, co Dubček vykonal v roce 1968, rád by se s ním setkal a sděluje mu, že ho navrhl švédské královské akademii na Nobelovu cenu míru.

Čtrnáctého listopadu ráno jsme znovu na univerzitě. Studenti politických věd (mnozí se předcházejícího dne už nevešli do auly) požádali, aby mohli hosta pozdravit. A opět je dost těch, kdo musejí zůstat venku před přidělenou posluchárnou kvůli velkému počtu přítomných novinářů. To, co měl být krátký pozdrav, se promění v dlouhé zasedání. Slova se jako první ujímá profesor Gambetta, aby demontoval zprávu, že Dubčekův proslav byl cenzurován, jak napsal jeden italský a několik zahraničních novinářů. Byl zkrácen, aby mohla televize odvysílat celý obřad, a kromě toho všichni už měli kompletní text v rukou. Také Alexander to rezolutně popírá. Poté na žádost studentů vypráví o svém životě, o svých snech, o deziluzích a ostře kritizuje režim, který byl v zemi nastolen po invazi. Na konci setkání, jelikož jsem ho musel celé simultánně tlumočit, jsem zničený. Odpoledne a večer děláme v Boloni turisty. V jedné vinárně, kde se na chvíli zastavujeme, ho obklopí několik mladých lidí a chrlí na něj dotazy: mezi mládeží se cítí dobře, je uvolněný, ochotně podstupuje další *tour de force*, pozorně naslouchá, odpovídá, vysvětluje.

V úterý 15. dopoledne navštěvujeme Ferraru, kde se koná výstava exponátů z místního a pražského židovského ghetta. Zde se setkáváme s Giorgiem Gandinim, který dělal 6. května 1968 tlumočnicka tajemníkovi Italské komunistické strany Luigi Longovi, a Dubček opět pronáší slova uznání za postoj italských komunistů. Odpoledne se koná další setkání s profesory sociologie. Host hned v úvodu žertuje: „Sotva ste mi udelili doktorát, už ma opäť skúšate.“ Pak názorně vysvětluje, jakou měli v osmašedesátém reformátory představu o řízení státu: pluralismus, i politický, svoboda vyznání (připomíná, že tehdy připravil obnovení řeckokatolické církve), ekonomické vazby na celou Evropu a ostatní svět. Kritizuje současnou moc za její neschopnost pochopit nový směr procházející každou zemí.

Další den jsme po setkání se šefy tří největších odborových konfederací měli jet do Marzabotta, ale jakmile mi sdělují, že nás tam kromě zástupců hnutí antifašistického odporu očekává i don Dossetti, bývalý křesťanský demokrat, který se stal mnichem a uchýlil se do kláštera, navrhuji změnit program; nezdá se mi vhodné, aby první významné setkání mimo akademickou půdu bylo zrovna s tímhle člověkem. Teprve později mi řekli, že Achille Occhetto, zvolený před sedmi měsíci generálním

Alexander Dubček při udělení čestného doktorátu politických věd ve velké aule Boloňské univerzity dne 13. listopadu 1988 (Archiv Ústavu pro soudobé dějiny AV ČR, v. v. i., Praha)

tajemníkem Italské komunistické strany, byl připravený přiletět za námi letadlem, ale o tom mě tehdy nikdo neinformoval. Jedeme tedy do Ravenny, kde navštívíme hrob Danta Alighieriho a další významné památky. Šestnáctého listopadu večer jsme v Římě, kde se společně s Gambettou a jeho manželkou ubytujeme ve vile hned vedle budovy Ústřední politické školy IKS.

V hlavním městě se zdržíme až do devatenáctého. Ve čtvrtek 17. listopadu ráno proběhne srdečné a dojaté setkání s Occhettem, který nás mimo jiné ubezpečuje, že bude v Moskvě tlumočit nezbytnost revize názoru na osmašedesátý,¹³ a to samé řekne i vedoucí mezinárodního oddělení komunistické strany Giorgio Napolitano,

13 Generální tajemník IKS dodržel slovo. Během celodenního jednání, které vedl s Gorbačovem 28.2.1989, se zápalem hájil nutnost pracovat na řešení československého problému. Sovětský vůdce potvrdil konec politiky vměšování a zároveň připustil, že v této zemi „existuje vážný problém: stovky tisíc komunistů vyloučených ze strany a právoplatných vůdčích osobností, jako třeba Dubček, držенých v ústraní“. Pak dodal: „To je nepochybně problém, který sledujeme se zájmem a obezřetností. Máme za to, že nutné změny musejí přirozeně uzrát...“ (RUB-BI, A: *Incontri con Gorbaciov*, s. 246–248; *l'Unità* (1.3.1989), s. 1 a 4.)

s nímž a s Paolem Bufalinim, dalším členem vedení IKS, se setkáme hned vzápětí. Dubček posléze hovoří rusky s Antoniem Rubbim. V pátek 18. jsme stále v Římě, a poté co socialista Aldo Aniasi, který řídí schůzi poslanecké sněmovny, zabránil předsedovi klubu komunistických poslanců Renatu Zangherimu pozdravit hosta, jak bylo domluveno, setkává se Dubček se všemi šéfy parlamentních uskupení (kromě zástupce neofašistů) i s předsedkyní poslanecké sněmovny komunistkou Nilde Iottiovou. Večer má Alexander schůzku s Bettinem Craxim, tajemníkem socialistické strany, v jeho římském apartmá v hotelu Raphael, zatímco já s profesorem Gambettou na něj čekáme venku. Jednání tlumočí Sylvie Richterová. Devatenáctého listopadu navštívíme Fosse Ardeatine, bývalé lomy před branami hlavního města, kde nacisté v březnu 1944 při odvetě za partyzánskou akci zavraždili tři sta třicet antifašistů. Obědváme s nakladatelem Giuliem Einaudim, spisovatelkou Natalií Ginzburgovou a s Giancarlem Pajettou z vedení Italské komunistické strany. Odpoledne, po návštěvě Sixtinské kaple, která na hosta nesmírně zapůsobila, přichází událost, která ovládne tisk (psaly o tom i polské a maďarské noviny, a dokonce *Rudé právo*, i když jen na několika řádcích): audience ve Vatikánu u Jana Pavla II. Redaktor deníku *l'Unità* Alceste Santini, který ji zorganizoval, mi pak vyprávěl, že jeden vysoce postavený duchovní mu řekl, že kdyby byli o návštěvě zpraveni dříve, odložili by cestu delegace vatikánského kancléřství, která odjela do Prahy den před Dubčekovým příjezdem do Itálie. Během loučení papež poděkoval profesoru Gambettovi a Boloňské univerzitě za udělení čestného doktorátu Alexandru Dubčekovi. Po večeri nastává čas na rozhovor ve dvou mezi Alexandrem a Jiřím Pelikánem. V přestávkách mezi jednotlivými schůzkami se procházíme po městě, Dubčeka to samozřejmě velice baví. Mezi lidmi je mu dobře a pak prožívá silné emoce, jako když u Fontány di Trevi potkává jednu ruskou malířku, emigrantku žijící v Římě. Je dojatý, že zas může mluvit rusky, „po dvadsiatic rokoch“, říká mi.

Neděle 20. listopadu je další významný den: při přijetí na obecní radě v Assisi, kde jsou přítomni také neofašisté, Alexander připomíná návštěvu památníku Fosse Ardeatine, zdůrazňuje hodnoty antifašismu, a nikdo se neodvážá nic namítnout. Poté se odebereme do baziliky svatého Františka, kterou zmínil ve svém projevu při udělování doktorátu a kde ho františkánský mnich, kustod kláštera, přivítá slovy: „Vy jste zde vítán, jelikož jste mírumilovný člověk,“ a poté mu ukazuje Giottovy a Cimabueho fresky na stěnách baziliky. Na zpáteční cestě se zastavujeme v Perugii na krátké setkání se starostou, socialistou Mariem Sillou Baglionim a dalšími představiteli města, které má družbu s Bratislavou. Alexander si prvního občana umbrijské metropole dobírá: „Vždy, keď ste prišli do nášho mesta, vídal som vás oknom svojho domu, pretože ste bývali priamo naproti. Kebyste na mňa boli zazvonili, pozval by som vás na pohárik vína.“ Starosta výčitku přijímá a slibuje, že ho navštíví při příští cestě (ale ta se už neuskuteční).

Noc na 21. listopad strávíme v hotelu v Boloni a v pondělí ráno jedeme do Marzabotta. Sněží, ale nikomu to nevadí. Navštívíme svatyni, kde Alexander napíše do návštěvní knihy: „Žijme tak a počínajme si, aby sa to už nikdy nevrátilo.“ V doprovodu jednoho z mála lidí, kteří masakr přežili, vystoupáme na Monte Sole nedaleko vyhlazené obce. Alexander položí kytici k památníku připomínajícímu zvěrstva

nacismu a fašismu. Poté odjíždíme do Milána. Zdejší starosta, socialista Paolo Pillitteri, Craxiho švagr, chtěl Alexandra přijmout před celou městskou radou, která se shromáždila na radnici. Host to ale odmítá kvůli přítomnosti skupiny neofašistů. Pozdraví se s vedoucími jednotlivých politických stran (opět až na zástupce Italského sociálního hnutí – Národní pravice) a přijímá pečeť města. Zbytek večera trávíme v lóži divadla La Scala poslechem koncertu pod taktovkou mistra Riccarda Mutiho, který je právě na programu. Po jeho skončení jdeme slavného dirigenta pozdravit, vyměňují se dárky a zavládne velké dojetí: i Mutiho manželce se lesknou oči. Když vyrážíme do Benátek, je už noc a musíme přespát v Bergamu.

Ve městě na laguně, kde se zdržíme ve středu a ve čtvrtek, tedy 22. a 23. listopadu, se věnujeme především památkám, ale Dubček je všude vítán jako VIP. Při návštěvě baziliky sv. Marka je mu umožněno – což je výsada vyhrazená jen nemnohým – prohlédnout si slavné umělecké dílo, takzvané *Pala d'oro*, zlatý oltářní obraz. Dostane se mu přijetí v Ciniho nadaci na ostrově sv. Jiří a navštíví muzeum loďarství a loděnici Arsenale, starobylou chloubu Benátek. V jedné řemeslnické dílně, kde se vyrábějí gondoly, v takzvané *squero*, se blýskne svými truhlářskými znalostmi. Navštívíme sklárnu na Muranu a trh s krajkami na Buranu. Jsme hosty univerzitního ústavu architektury, Alexander je přijat na děkanátě a proběhne i setkání se studenty. Zde se odehraje další dojemná scéna. Mezi studenty je mladá česká stážistka, která mu přijde potřást rukou, pláče, Alexander ji obejmě, aby ji utěšil, a dívka mu v slzách říká: „Otec mi to neuvěří, až mu budu vyprávět, že jsem objala jeho idol z osmašedesátého.“ Ať už jdeme kamkoli, na náměstí sv. Marka, v uličkách a na ostrůvcích na laguně, stále se kolem nás shlukují novináři i běžní chodci, kteří ho zdraví a zvou ho na *un gotto de vin* (sklenku vína).

Čtyřicátého listopadu se vydáváme na zpáteční cestu do Boloně. Tam se rozhodneme, že zpáteční cestu uskutečníme druhý den, aerotaxíkem do Vídně a odtamtud autem do Bratislavy. Zbytek dne věnujeme loučení a díkům akademickým zástupcům univerzity a mnoha dalším lidem, kteří přispěli ke zdaru návštěvy. Z univerzity nám sdělují, že mezi záplavou žádostí o schůzku je také pozvánka od boloňského arcibiskupa. I když byl mezi pozvanými, na slavnostní ceremoniál do velké auly nepřišel. Nyní, po Dubčekově audienci u papeže, by rád hosta pozdravil. Bohužel už na to není čas. V pátek 25. listopadu, dva dny před Alexandrovými narozeninami, které chce oslavit se svou rodinou, vyrážíme na zpáteční cestu: Alexander, moje žena Marcella, která za námi přijela do Boloně, profesor Paolo Guidicini a já. Alexander skoro celou cestu letadlem mlčí. Probírá se v duchu uplynulými dny, nebo myslí na nejbližší budoucnost? (Když odjížděl z domova, byl zakázán mezinárodní seminář k sedmdesátému výročí vzniku Československa, policie rozehnala demonstranty, kteří chtěli oslavit 28. říjen 1918 a skandovali také Dubčekovo jméno.) V hlavním městě Rakouska nás už očekává Michal Reiman, kterému jsme včas nahlásili náš přílet, aby mohlo dojít ke smlouvené schůzce. Po rozhovoru Dubček nasedá do auta spolu s profesorem Guidicinem a řidičem, zatímco já s Marcelou zůstáváme ve Vídni, kde počkáme, až se pro nás auto vrátí. Mám poslední obavy: do auta jsme sice uložili jen několik z tolika dáreků, které Alexander dostal při návštěvě naší země, ale nebudou mu přesto dělat na hranicích těžkosti? Po návratu

Alexander Dubček, doctor honoris causa nejstarší evropské univerzity (Archiv Ústavu pro soudobé dějiny AV ČR, v. v. i., Praha)

mi Guidicini řekl, že slovenští celníci přivítali Dubčeka jako významnou osobnost. Všechno proběhlo hladce.

Ještě nějakou dobu vycházely v italských týdenících a měsícnících hodnocení a kladné odezvy na Dubčekův pobyt. Nechyběly ani hlasy z Československa: 21. listopadu otiskla *l'Unità* na první straně článek Jana Šterna „In cella a Praga ascoltando Dubček“ (Když jsem v pražské cele poslouchal Dubčeka) a 25. listopadu na druhé straně článek Zdeňka Jičínského „Dubček in Italia visto da Praga“ (Dubček v Itálii pohledem z Prahy). Objevily se však i nesouhlasné reakce, jako bylo dřívější prohlášení Václava Havla, který po otištění rozhovoru v *Unitě* řekl redaktorovi jednoho katolického týdeníku, že Dubček se rozhodl promluvit v důsledku změn, k nimž došlo v sovětské politice po zvolení Michaila Gorbačova do čela strany.¹⁴

14 Viz REMENY, Carlo: Per noi Dubček è morto e sepolto [Pro nás je Dubček už dávno mrtvý]. In: *Famiglia cristiana* (27.1.1988), s. 46 n. (v článku byly otištěny také výroky šéfredaktora *Rudého práva* Zdeňka Hořeného, Oty Šika a dalších). Tentýž týdeník otiskl 30. listopadu 1988 na straně 52 článek nazvaný „Quel silenzio sulla Chiesa“ (Mlčení o církvi), jehož autorem byl Gianfranco Morra, profesor, který se sice zúčastnil Dubčekova setkání v Boloni s profesory sociologie, asi ale dobře nepochopil, co novopečený doktor říkal.

Vrcholem drzosti ovšem byla dlouhá zpráva, kterou pro schůzi špiček KSČ sepsal ideologický tajemník Jan Fojtík a v níž mimo jiné prohlásil, že cesta, kterou si údajně přála „antikomunistická centra“, byla „naprostým fiaskem“: zkrátka pravý opak toho, co se ve skutečnosti odehrálo.

Pokud jde o mě, byl jsem vyčerpaný, ale nesmírně šťastný: kromě tolika jiných věcí jsem se stal přítelem člověka, jehož mnozí označili za „velikána naší doby“. Rok, který jsem zahájil 5. ledna článkem v *Unitě* připomínajícím dvacáté výročí zvolení Alexandra prvním tajemníkem Ústředního výboru KSČ a který probíhal ve znamení mnoha iniciativ, z nichž některé měly nesmírný význam, se pro mě uzavíral vydáním výzvy Gramsciho institutu, v níž se jednoznačně odsuzovalo chování československých představitelů během posledních dramatických událostí v zemi a která apelovala na demokratické síly všech zemí, aby se zmobilizovaly k uzdravení „nezhojené rány v srdci Evropy“.¹⁵ Byl to další signál, že dozrál čas na změnu, která ovšem přišla až o rok později.

Z itaštiny přeložila Alice Flemrová

---

15 ANTONETTI, Luciano: Non dimenticare la Cecoslovacchia [Nezapomínejme na Československo]. In: *l'Unità* (2.12.1988), s. 15.

Diskuse

K sociálněhistorickému výzkumu komunistických systémů

Peter Heumos

Šest poznámek k tématu

1) Sociálněhistorické koncepty našly při analýze státního socialismu své uplatnění,¹ a to již i tam, kde se tato analýza důsledně drží primátu politických dějin.² V historiografii České republiky lze při zpracování komunistické éry pozorovat rostoucí význam sociálněhistorického výzkumu. Ještě před deseti lety živořil výzkum tohoto zaměření v historickém ústraní: ze čtyřiceti osmi referentů mezinárodní konference, kterou uspořádal Ústav pro soudobé dějiny v únoru 1998 k padesátému výročí převzetí moci komunisty, se jen dva nebo tři zabývali sociálními aspekty tématu konference.³ Když tento pražský ústav začal o šest let později vydávat ediční řadu

-
- 1 Pro výzkum NDR ve Spolkové republice Německo lze v této souvislosti odkázat např. na sborník: KAELBLE, Hartmut – KOCKA, Jürgen – ZWAHR, Hartmut (ed.): *Sozialgeschichte der DDR*. Stuttgart, Klett Cota 1994.
  - 2 Z nejnovějších publikací srv. ENGELMANN, Roger – GROßBÖLTING, Thomas – WENTKER, Hermann (ed.): *Kommunismus in der Krise: Die Entstalinisierung 1956 und die Folgen*. (Analysen und Dokumente, sv. 32.) Göttingen, Vandenhoeck & Ruprecht 2008.
  - 3 Viz obsahlou zprávu z konference: KOCIAN, Jiří: Mezinárodní historická konference: Československý „únor“ 1948 – předpoklady a důsledky doma a ve světě. In: *Soudobé dějiny*, roč. 5, č. 2–3 (1998), s. 344–355.

„Česká společnost po roce 1945“,⁴ věnovanou sociálním procesům a strukturám v Československu v letech 1945 až 1989, dalo se oprávněně konstatovat, že se tím ujímá tématu z hledisek, jež česká historiografie doposud reflektovala jen okrajově.⁵ Mezitím se tento trend prosazuje i mimo uvedenou edici.⁶

Vzhledem k systému státního socialismu by se však politické a sociální dějiny neměly stavět do příliš ostrého protikladu, aby nedošlo k nedorozumění, že se zde sociální dějiny chápou jako *history with politics left out*. Je naprosto zřejmé, že ve státním socialismu nelze vést jasné dělítko mezi politickým a sociálním vývojem. Státní socialismus opět propojil hodnotové vztahy a hodnotové sféry, které kdysi kapitalistická moderna už diferencovala. Často citovaným příkladem je vztah mezi prací a politikou: pro komunistické strany byla práce nejen zdrojem materiálního přežití, blahobytu a strukturování zájmů a identit, nýbrž měla z jejich pohledu víceméně bezprostředně politický charakter.⁷

2) Když před nás kategorie „sociální“ už jen v jazyce pramenů komunistické éry předstupuje jako difuzní materie, je obtížné rozhodnout, které obsahy lze vůbec učinit předmětem sociálněhistorického výzkumu, pokud se sociální sféra identifikuje s alespoň do jisté míry autonomním vývojem, který lze odlišit od politických procesů a politických nároků na utváření společenských poměrů. Politické dějiny tyto obtíže jednoduše pomíjejí: celá desetiletí užívají legie učenců spoustu rétorické obratnosti, aby ve stále nových formulacích črtaly obraz všemohoucnosti komunistických režimů, a tím současně definovaly „sociální“ jako pouze závislou veličinu politiky komunistických stran. Nakolik jednodimenzionální takové obrazy jsou, ukazuje před nedávnem publikovaná studie o sovětských národních svátcích od roku 1917 do rozpadu Sovětského svazu v roce 1991: oproti běžné představě, že politická kontrola veřejné sféry zatlačila veškeré „odchýlné“ postoje a způsoby jednání obyvatelstva do soukromí,⁸ staví tato studie minuciózně doloženou skutečnost, že prosazení „rudého kalendáře“ státních svátků se ve venkovských oblastech

---

4 Jako 1. svazek této řady vyšla studie Lenky Kalinové *Východiska, očekávání a realita poválečné doby: K dějinám české společnosti v letech 1945–1948*. Praha, Ústav pro soudobé dějiny AV ČR 2004.

5 *Tamtéž*, s. 5.

6 Viz KALINOVÁ, Lenka: *Společenské proměny v čase socialistického experimentu: K sociálním dějinám v letech 1945–1969*. Praha, Academia 2007.

7 Pro Československo k tomu viz HEUMOS, Peter: *Práce a politika ve státním socialismu: K problému politické stimulace výkonnosti a k formám kolektivní rezistence v československém průmyslu v padesátých letech*. In: PERNES, Jiří (ed.): *Po stopách nedávné historie: Sborník k 75. narozeninám doc. Karla Kaplana*. Brno, Ústav pro soudobé dějiny 2003, s. 206–221.

8 Viz LEPSIUS, Rainer M.: *Die Institutionenordnung als Rahmenbedingung der Sozialgeschichte der DDR*. In: KAEUBLE, H. – KOCKA, J. – ZWAHR, H. (ed.): *Sozialgeschichte der DDR*, s. 17–30.

Sovětského svazu zdařilo jen tehdy, když byl kalendář sovětských svátků přizpůsoben tradičnímu cyklu ruských národních svátků.⁹

3) Tam, kde výzkum zachází s tezí o totalitarismu méně rigidně, přikládá se sociálnímu vývoji větší závažnost – ovšem s výhradou, že jsou tomuto vývoji stanoveny jisté meze. Argumentuje se přitom, že *en détail* se státní socialismus musel přidržívat jistých hranic, „systémové souřadnice“ a „akční prostory“ však i nadále určovala strana.¹⁰ Tím se naše otázka ale přesouvá pouze do jiné roviny: co bylo z hlediska komunistických stran detailním problémem, který tudíž *nemusel* být řešen prostřednictvím jejich mocenského aparátu? Stála KSČ po dělnických revoltách a rozsáhlých nepokojích začátkem června 1953 před detailním problémem, když se rozhodla postupně vycouvat z regulování průmyslových konfliktů? Vezměme v úvahu, jaké to mělo následky: protože se tak vládnoucí strana ve skutečnosti vzdala zasahování do stávek, musela v následujících letech akceptovat, že závodní rady, respektive závodní výbory Revolučního odborového hnutí, regulovaly tyto konflikty ve vlastní režii, a v roce 1968 dokonce požadovaly, aby se KSČ a jednotné odbory držely stranou průmyslových závodů.¹¹

4) Jak ukazuje předchozí příklad, mohly nezamýšlené následky státněsocialistické politiky spočívat také v tom, že vznikaly svobodné enklávy, které uvedly do chodu sociální procesy s tak dalekosáhlou nezávislostí, že se nakonec obrátily proti diktátu centrálních mocenských institucí.¹² Analýza těchto procesů usměrňuje pohled na

9 MALTE, Rolf: *Das sowjetische Massenfest*. Hamburg, Hamburger Edition 2006, s. 238–248.

10 Viz BOYER, Christoph: Arbeiter im Staatssozialismus: Ein Leitfaden in theoretischer Absicht. In: *Bohemia*, roč. 42, č. 2 (2001), s. 209–219.

11 Viz HEUMOS, Peter: Zum industriellen Konflikt in der Tschechoslowakei 1945–1968. In: HÜBNER, Peter – KLESSMANN, Christoph – TENFELDE, Klaus (ed.): *Arbeiter im Staatssozialismus: Ideologischer Anspruch und soziale Wirklichkeit*. (Zeithistorische Studien, sv. 31.) Köln/R. – Weimar – Wien, Böhlau 2005, s. 473–497; HEUMOS, Peter: Betriebsräte, Betriebsausschüsse der Einheitsgewerkschaft und Werktätigenräte: Zur Frage der Partizipation in der tschechoslowakischen Industrie vor und im Jahr 1968. In: GEHRKE, Bernd – HORN, Gerd-Rainer (ed.): *1968 und die Arbeiter: Studien zum „proletarischen Mai“ in Europa*. Hamburg, VSA-Verlag 2007, s. 131–159.

12 Dalekosáhlé uvolnění vazeb mezi hnutím československých závodních odborových organizací a organizačně-politickými makrostrukturami systému má jednoho nepodezřelého svědka, a sice předsednictvo ÚV KSČ. Na jaře 1968 se ve zprávě tajemníka ÚV KSČ Aloise Indry pro tento vrcholný mocenský orgán konstatovalo, že dělnictvo je přenecháno samo sobě; nemá ve stávajících organizačních strukturách nikoho, kdo by zastupoval jeho „bezprostřední zájmy“. (Srv. k tomu VONDROVÁ, Jitka – NAVRÁTIL, Jaromír – MORAVEC, Jan (ed.): *Komunistická strana Československa: Pokus o reformu (říjen 1967 – květen 1968)*. (Prameny k dějinám československé krize v letech 1967–1970, sv. IX/1.) Praha – Brno, ÚSD AV ČR – Doplněk 1999, dokument č. 68 ze 17.5.1968 – Zpráva tajemníka Ústředního výboru KSČ Aloise Indry pro 72. schůzi předsednictva ÚV KSČ o politické situaci v zemi a v komunistické straně, zpracovaná

subkontinent neformálních sociálních vztahů a sítí ve všech společenských oblastech.¹³ V Německé demokratické republice přetvořily tyto neformální struktury sám stát v rozsahu, jenž opravňuje k tvrzení, že právě tyto sítě vztahů je třeba považovat za vlastní realitu socialistické společnosti.¹⁴ V každém případě však představuje výzkum těchto vztahových sítí – často pod titulem „komunistický neotradicionalismus“ – plodnou alternativu k popisům státněsocialistických formací s dominujícími interpretačními vzorci jednostranných vztahů závislosti a podřízenosti, onnipotence politické vůdčí vrstvy a „atomizovaných mas“.¹⁵

I když protagonisté takových popisů nepopírají, že neformální struktury ve státněsocialistických společnostech omezovaly moc komunistů a tak současně umožňovaly dalekosáhlý autonomní sociální vývoj,¹⁶ existují v literatuře očividně výhrady proti tomu, aby se bral neotradicionalistický koncept podstatněji v úvahu. Argumentují tím, že neformální vztahy byly pouze mazným olejem pro fungování režimu, a nenabízely tedy žádné alternativy společenského jednání. Neformální vztahy jsou zařazovány do blízkosti korupce a kriminality,¹⁷ a protože jejich význam spočíval často v tom, že se obcházením formálních pravidel získával přístup k majetku a privilegiím, jež se nacházely pod kontrolou středních a nižších kádřů,¹⁸ jsou vztahové sítě jako pouhá instrumentální forma zespolečňování a jako „předmoderní“ sociální struktura hodnoceny kriticky.¹⁹ A konečně novější koncepty

---

podle podkladů připravených okresními a krajskými výbory KSČ pro poradu svých vedoucích tajemníků 12.–13. května, s. 493–504, zde s. 496–499.)

- 13 Pro Československo k tomu viz HEUMOS, Peter: Zur Frage informeller Machtverhältnisse im Staatssozialismus: Das Beispiel der tschechoslowakischen Industriebetriebe 1945–1968. In: STELLNER, František (ed.): *Půl století hospodářských dějin: Sborník k 75. narozeninám prof. ing. Václava Průchy, CSc.* (Acta Oeconomica Pragensia, sv. 7.) Praha, Vysoká škola ekonomická 2007, s. 161–175.
- 14 Srv. JESSEN, Ralph: Die Gesellschaft im Staatssozialismus: Probleme einer Sozialgeschichte der DDR. In: *Geschichte und Gesellschaft*, roč. 21, č. 1 (1995), s. 96–110.
- 15 Pro NDR vypracovali koncept „komunistického neotradicionalismu“ historikové Frank Ettrich a Karl U. Mayer (viz ETTRICH, Frank: Neotraditionalistischer Staatssozialismus: Zur Diskussion eines Forschungskonzepts. In: *Prokla: Zeitschrift für kritische Sozialwissenschaft*, č. 86 (Ökologie und Entwicklung) – roč. 22, č. 1 (1992), s. 98–114; MAYER, Karl Ulrich: Die soziale Ordnung der DDR und einige Folgen für ihre Inkorporation in die BRD. In: *BISS public: Beiträge zur sozialwissenschaftlichen Diskussion*, č. 11 (1993), s. 39–55). Již v 80. letech byl koncept neotradicionalismu použit pro sovětské poměry (srv. JOWITT, Kenneth: Soviet neotraditionalism: The political corruption of a Leninism regime. In: *Soviet Studies*, roč. 35, č. 3 (1983), s. 275–297).
- 16 Srv. LEPSIUS, R. M.: Die Institutionenordnung als Rahmenbedingung der Sozialgeschichte der DDR (viz pozn. 8).
- 17 Viz JOWITT, K.: Soviet neotraditionalism.
- 18 Viz MAYER, K. U.: Die soziale Ordnung der DDR..., s. 47.
- 19 Srv. SRUBAR, Ilja: War der reale Sozialismus modern? Versuch einer strukturellen Bestimmung. In: *Kölner Zeitschrift für Soziologie und Sozialpsychologie*, roč. 43, č. 3 (1991), s. 415–432.

sociologických teorií nepovzbuzují příliš k tomu, aby badatelé věnovali neformálním společenským vztahům větší pozornost: v západních průmyslových společnostech potvrzuje podle nich „neformální organizace“ v podstatě jenom organizační struktury formální, jelikož nemůže nahradit hierarchizované funkce.²⁰

Je zřejmé, že neformální sociální vztahy vyrovnávaly nejrůznější nedostatky státního socialismu a tím ho zároveň stabilizovaly. Tyto kompenzační úkony však byly dost často kritickým impulzem, který nezůstal na delší dobu bez účinku. Tak československé ministerstvo hutního průmyslu a rudných dolů pěstovalo počátkem padesátých let neformální kontakty k hutnímu průmyslu, které mimo jiné umožňovaly hutním závodům získat realistický vhled do materiálních předpokladů pro plnění plánu, přičemž tato „osvětová práce“ se neobešla bez kritiky megalomanských cílů komunistického plánování.²¹ Jen když se vezme v úvahu neformální opatrování výrobního materiálu pro průmyslové závody, je zřejmé, že korupce hrála v reálněsocialistických vztahových sítích nezanedbatelnou roli. Zdali byla i v celkovém měřítku určujícím principem, se při dosavadním stavu výzkumu nedá zodpovědět. Na druhé straně je evidentní, že skrze neformální vztahy si kritéria sociální racionality mohla zjednat platnost, kterou formální struktury nebyly schopny vynést na povrch. Tak byla v plzeňských Škodových závodech na počátku šedesátých let díky neformální kontrole pracovní organizace, prováděné závodním výborem ROH, práce u těžkých obráběcích strojů při vědomém obcházení průmyslového managementu tak účelně zorganizována, že plán mohl být splněn.²² Dalo by se uvést mnoho dalších příkladů, jež by zrevidovaly dosavadní hodnocení kvality neformálních vztahů. Výzkum těchto vztahů je přitom produktivní nejen proto, že může poskytnout nové podněty pro systémové srovnání. K tomu jen dva odkazy: Aktuální diskuse o „morální ekonomii“ ukazují, že ani moderní (například tržně orientované) sociální uspořádání se nemůže bez podpory neformálních vztahů obejít.²³ Z empirického hlediska je to naprosto otevřená otázka, zdali konkurence odehrávající se mezi závody na neformální úrovni nedosahovala ve státním socialismu stejných rozměrů jako v kapitalistických průmyslových společnostech.²⁴

20 Viz LUHMANN, Niklas: *Soziale Systeme: Grundriß einer allgemeinen Theorie*. Frankfurt/M., Suhrkamp 1987, s. 462–465 (v českém překladu: *Sociální systémy: Nárys obecné teorie*. Brno, Centrum pro studium demokracie a kultury 2006).

21 Viz HEUMOS, Peter: Zur Frage informeller Machtverhältnisse im Staatssozialismus, s. 161 (viz pozn. 13).

22 TÝŽ: Aspekte des sozialen Milieus der Industriearbeiterschaft in der Tschechoslowakei vom Ende des Zweiten Weltkrieges bis zur Reformbewegung der sechziger Jahre. In: *Bohemia*, roč. 42, č. 2 (2001), s. 323–362.

23 Srv. KOHLI, Martin: Die DDR als Arbeitsgesellschaft? Arbeit, Lebenslauf und soziale Differenzierung. In: KAEUBLE, H. – KOČKA, J. – ZWAHR, H. (ed.): *Sozialgeschichte der DDR*, s. 31–61.

24 Viz také MASUCH, Michael: Die sowjetische Entscheidungsweise: Ein Beitrag zur Theorie des realen Sozialismus. In: *Kölner Zeitschrift für Soziologie und Sozialpsychologie*, roč. 33, č. 4

A nakonec může analýza neformálních struktur ve státním socialismu přispět k diskusi o důvodech jeho zhroucení (aniž bychom chtěli pokračovat v marném hledání *jednoho* rozhodujícího důvodu pro tento kolaps). Jako východisko může i zde posloužit neformální akční pole československých průmyslových závodů jak v poměru k ústředním orgánům, tak na mezipodnikové úrovni. Všeobecné povědomí, že vůdčí kvality KSČ v průmyslovém sektoru byly skrovné²⁵ a že bylo stále častěji zapotřebí spoléhat na neformální svépomoc, vedlo počátkem šedesátých let k tomu, že se ani průmyslový management v mnoha případech nestaral o usnesení strany, jež diskvalifikoval jako „nereálná“.²⁶ Již v padesátých letech ochabující mocenská základna KSČ v podnicích²⁷ ve spojení s rostoucím neformálním průmyslovým sektorem znamenala proto strukturální erozi moci: Ve společnostech, které – jako státní socialismus – se vyznačují primátem hierarchické diferenciaci, musí být špičky hierarchie schopny kontrolovat hranice systému (v našem případě systému „závod“), aby nepřišly o moc. Jakmile však vnější vztahy systému (v našem případě neformální mimopodnikový prostor jednání) získávají na komplexnosti, ubývá i možností kontroly.

5) V české historiografii mají politickohistorické a sociálněhistorické práce o komunistické éře ten společný rys, že nezpochybňují představu všudypřítomné moci komunistické strany, ba dokonce ji předpokládají jako rozhodující axiom. Sice se lze tu a tam dočíst, že moc KSČ „nebyla neomezená“,²⁸ nevyvozuji se z toho však žádné

(1981), s. 642–667. Ke konkurenci mezi průmyslovými závody v Československu při hledání pracovních sil viz HEUMOS, P: *Aspekte des sozialen Milieus der Industriearbeiterschaft...*, s. 326.

25 Jako ve všech ostatních komunistických státech ztroskotalo řízení československého průmyslu na ztuhlém centralismu organizační struktury, na hypertrofované regulaci výroby centrálními mocenskými instancemi. Od února 1948 do května 1956 byly průmyslové závody zaplaveny zhruba 77 tisíci zákony, nařízeními, směrnici a instrukcemi vedení komunistické strany, odborů, vlády a jim podřízených orgánů, které se týkaly organizace výrobního procesu a zajištění plnění plánu. (Viz HEUMOS, P: *Aspekte des sozialen Milieus der Industriearbeiterschaft...*, s. 345 n.) Proto nepřekvapuje (a v pramenech je dobře doloženo), že takové množství informací nemohlo být v závodech zpracováno, anebo v nejlepší případě jen selektivně. Skutečnost, že si tyto centrální úpravy často odporovaly nebo byly vzdáleny realitě, vedla k jejich masovému bojkotu, především u odborových organizací na závodech.

26 Viz HEUMOS, P: *Zur Frage informeller Machtverhältnisse im Staatssozialismus*, s. 166 n. (viz pozn. 13).

27 TÝŽ: *Grenzen des sozialistischen Produktivismus: Arbeitsinitiativen und Arbeitsverhalten in tschechoslowakischen Industriebetrieben in den fünfziger Jahren*. In: ROTH, Klaus (ed.): *Arbeit im Sozialismus – Arbeit im Postsozialismus: Erkundungen zum Arbeitsleben im östlichen Europa*. (Freiburger Sozialanthropologische Studien, sv. 1.) Münster, LIT Verlag 2004, s. 199–217. Pokusy KSČ posílit pozice průmyslového managementu během reformního hnutí 60. let vedly ke značným vnitropodnikovým konfliktům (srv. HEUMOS, P: *Betriebsräte...*, s. 140 n. – viz pozn. 11).

28 Viz předmluva Oldřicha Tůmy v knize Lenky Kalinové *Společenské proměny v čase socialistického experimentu*, s. 12 (viz pozn. 6).

konceptně-metodické důsledky ve smyslu modifikace poměru mezi politickou mocí a sociálním vývojem. Heuristické nevýhody koncentrace na komunistickou stranu vystupují do popředí v těch případech, kdy byla její politika atraktivnější, tj. na konci šedesátých let: distance od předmětu zkoumání se pak zkracuje často do té míry, že jsou nekriticky přebírána politická hodnocení a preference reformního hnutí „pražského jara“.²⁹

Ve zdůrazňování závislosti společnosti na rozsáhlém mocenském a formativním nároku komunistického režimu se odráží i skutečnost, že česká (a slovenská) historiografie neprošla v šedesátých letech 20. století hlubokými změnami, ve kterých se sociální dějiny v západní Evropě etablovaly proti tradiční mocenské převaze většinou státně konformních politických dějin jako „opoziční věda“. Na tomto pozadí se dá pochopit, že výzkum, který chce být výslovně chápán jako příspěvek k sociálním dějinám, může být z velké části a s naprostou samozřejmostí koncipován jako dějiny sociální politiky státu.³⁰ Sociální dějiny v české historiografii nejsou v této perspektivě nic jiného než kritické dějiny sociálního uspořádání sovětského typu a reakcí společnosti na sociální převraty, které stály v základech komunistického režimu.³¹

---

29 Jen jedním příkladem v této souvislosti – který se v literatuře neustále opakuje – je podceňování rovnostářství v představách dělnictva o mzdách i ve mzdové politice KSČ 50. let, jež bylo evergreenem diskusí o mzdové politice během reformního hnutí z konce 60. let. Že nivelizační mzdová politika je brzdou výkonnosti, se empiricky nedá dokázat, jak ukazují výzkumy o vztahu mezi produktivitou a mzdovým systémem (srv. STEINER, André: Einkommen in den Ostblockländern: Annäherungen an einen Vergleich. In: HÜBNER, P – KLESSMANN, Ch. – TENFELDE, K. (ed.): *Arbeiter im Staatssozialismus*, s. 227–247 – viz pozn. 11). Kritika rovnostářství přitom vůbec nepřihlíží k výrazným egalitářským tendencím u samotného dělnictva, jež byly základnou této mzdové politiky a jejichž politický smysl spočíval v tom, že nízká materiální diference dělnictva skýtala jen málo možností pro uplatňování mocenských technik režimu – což byla zkušenost čerpaná nikoli naposled za nacistické okupace.

30 To platí mj. také o práci Lenky Kalinové *Východiska, očekávání a realita poválečné doby* (viz pozn. 4). Rovněž pro období první československé republiky se sociálněhistorické výzkumy přizpůsobují této tendenci a orientují se na vývoj sociální politiky státu (případně konkurenčních sociálněpolitických koncepcí, např. odborů) a sociálních makrostruktur (srv. např. KÁRNÍK, Zdeněk: *České země v éře první republiky (1918–1938)*, sv. 1–2. Praha, Libri 2002). Pro dobu před rokem 1914 existují však studie, které projevují daleko větší afinitu k „západním“ koncepcím sociálních dějin (srv. např. MACHAČOVÁ, Jana – MATĚJČEK, Jiří: *Nástin sociálního vývoje českých zemí 1781–1914*. Opava, Slezské zemské muzeum 2002).

31 Tímto trendem navazuje sociálněhistorický výzkum komunismu v České republice bez cézury na sociologické a politologické interpretační vzory, které byly vypracovány koncem 60. let během československého reformního hnutí. Odkázat je třeba alespoň na dvě práce: MACHONIN, Pavel a kol.: *Československá společnost: Sociologická analýza a sociální stratifikace*. Bratislava, Epocha 1969; MLYNÁŘ, Zdeněk: *Krise sovětských systémů 1953–1981: Příspěvek k teoretické analýze*. Kolín n/R., Index 1983. Z nejnovější literatury uveďme na tomto místě exemplárně tři práce, které *mainstream* sociálněhistorického a společenskohistorického výzkumu obzvláště

Obvykle se takové studie vyznačují tím, že se popisu mocenských aparátů a jejich jednání dostává kvantitativně zdrcující převahy nad zobrazením společenských poměrů, jichž se tato jednání týkala. To je pochopitelné, když pomyslíme na represí a teror, které byly v první polovině padesátých let a po roce 1968, v počátcích „normalizace“, masovým fenoménem. Soustředění na toto téma však může vést i k tomu, že se společenským poměrům se vši jejich rozmanitostí nedostane pravého světla. Náznorným příkladem je studie ke kolektivizaci zemědělství, která se tohoto tématu chápe výlučně z aspektu likvidace sedláků.³² Po neobvykle podrobném a v celé studii převládajícím líčení teroristických akcí proti této vrstvě (tresty odnětí svobody, veřejné procesy, přesídlování) zůstává na konci především otázka, proč se v roce 1968 – kdy bylo možné komunistickou stranu za její politiku v padesátých letech celkem bez rizika pranýřovat – nenašel žádný povšimnutí hodný hlas politické veřejnosti, který by se ujal sedláků alespoň s ohledem na nejhorší komunistické přečiny.³³ Jen několik nahodilých odkazů autora připouští domněnku, že postup komunistů proti „kulakům“ došel v širokých vrstvách maloroľnictva souhlasu jako akt sociální spravedlivosti;³⁴ veřejný nezájem v roce 1968 o toto téma byl proto možná odrazem skutečnosti, že společnost nevnímala nedávný komunistický teror ve všech případech srovnatelně.

6) Sociálněhistorické analýzy měly v počátcích výzkumu komunistických společností po roce 1990 nejdříve (a tu a tam také ještě dnes) špatnou pověst coby „levicový přístup“, snažící se omlouvat bezpráví státněsocialistických diktatur.³⁵ Tato výtka však vypovídá víc o těch, kteří ji vznášejí, než o těch, jimž je určena. Na příkladu bádání o NDR ve Spolkové republice je zřejmé, že zpočátku převažující tendence ukázat politicky chvályhodně kumulovaným zobrazením násilí a teroru

---

výrazně reprezentují: KALINOVÁ, Lenka (ed.): *K proměnam sociální struktury v Československu 1918–1968*. Praha, Ústav sociálně-politických věd FSV UK 1993; KAPLAN, Karel: *Kořeny československé reformy 1968*, sv. II/3–4: *Změny ve společnosti; Struktura moci*. Brno, Doplněk 2002; TÝŽ: *Proměny české společnosti (1948–1960)*, sv. 1. (Česká společnost po roce 1945, sv. 3.) Praha, ÚSD AV ČR 2007.

32 JECH, Karel: *Soumrak selského stavu 1945–1960*. (Sešity Ústavu pro soudobé dějiny, sv. 35.) Praha, ÚSD AV ČR 2001. Publikace se dočkala aktualizovaného vydání pod titulem *Kolektivizace a vyhánění sedláků z půdy* (Praha, Vyšehrad 2008).

33 Jech upozorňuje na to, že v roce 1968 jen „někteří historici a novináři“ zpochybňovali oficiální informace o chování sedláků v 50. letech a požadovali, aby se zahájilo nezávislé vyšetřování represí namířených proti nim, jako byl jihlavský proces a další případy (JECH, K.: *Soumrak selského stavu 1945–1960*, s. 61, pozn. 105).

34 *Tamtéž*, s. 8 n., 89 a 135.

35 Viz LINDENBERGER, Thomas: „Gerechte Gewalt?“ Der 17. Juni 1953 – ein weißer Fleck in der historischen Protestforschung. In: BISPINCK, Henrik – DANYEL, Jürgen – HERTLE, Hans-Hermann – WENTKER, Hermann (ed.): *Aufstände im Ostblock: Zur Krisengeschichte des realen Sozialismus*. Berlin, Ch. Links 2004, s. 113–128.

„bezprávný charakter“ státu pod nadvládou Jednotné socialistické strany Německa (SED) a současně se zabarikádovat proti srovnávacímu výzkumu a možnostem sociálněhistorických metod vedla rychle k „samoizolaci“ historického bádání o NDR.³⁶ Při pohledu na naše téma se zdá, že teror v komunistických režimech je rozhodujícím argumentem negujícím jakékoli sociální jednání, pokud není ohraničeno na „skulinky“ soukromí. „Velká vyprávění“ o komunismu v Československu popisují v tomto duchu společenskou atmosféru v první polovině padesátých let jako směs strachu, apatie a přizpůsobení vynuceného zastrahováním.³⁷ Takové domněnky však dosud nebyly – také kvůli metodologickým obtížím – konkrétně analyzovány. Český výzkum předložil studie k politickým procesům,³⁸ ke kvantitativním relacím politicky motivovaného soudního stíhání,³⁹ k vývoji Státní bezpečnosti do roku 1968⁴⁰ a k systému táborů nucených prací v letech 1948 až 1954⁴¹ – abychom jmenovali nejdůležitější komplexy zpracování státní represe. Zdali a jak teror ovlivnil chování obyvatelstva, zda se společnost hrozbě teroru podrobila a opravdu ustrnula, touto otázkou se výzkum nezabýval.⁴² Snad proto, že je tato otázka druhořadá? To určitě není. K tomu několik poznámek.

V „zakladatelských časech“ komunistického Československa (1948–1953) byla pohotovost státního aparátu k užití násilí nejvyšší – a zároveň bylo za celé období

36 Tak to formuluje Jürgen Kocka v článku „Der Blick über den Tellerrand fehlt“. In: *Frankfurter Rundschau* (22.8.2003), s. 7.

37 K tomu srv. příspěvek Karla Bartoška o střední a jihovýchodní Evropě v *Černé knize komunismu*: COURTOIS, Stéphane – WERTH, Nicolas – PANNÉ, Jean-Louis – PACZKOWSKI, Andrzej – BARTOŠEK, Karel – MARGOLIN, Jean-Louis: *Das Schwarzbuch des Kommunismus: Unterdrückung, Verbrechen und Terror*. München – Zürich, Piper 1998 (2. německé vydání), s. 430–504. Vydání je doplněno kapitolou „Zpracování socialismu v NDR“ z pera Joachima Gaucka a Erharta Neuberta. (V českém překladu: *Černá kniha komunismu*, sv. 1–2: *Zločiny, teror, represe*. Praha – Litomyšl, Paseka 1999.)

38 Zde postačí odkaz na edici Karla Kaplana *K politickým procesům v Československu 1948–1954: Dokumentace komise ÚV KSČ pro rehabilitaci 1968*. (Sešity Ústavu pro soudobé dějiny AV ČR, sv. 15.) Praha, ÚSD AV ČR 1994.

39 Viz GEBAUER, František – KAPLAN, Karel – KOUDELKA, František – VYHNÁLEK, Rudolf: *Soudní perzekuce politické povahy v Československu 1948–1989. Statistický přehled*. (Sešity Ústavu pro soudobé dějiny AV ČR, sv. 12.) Praha, ÚSD AV ČR 1993.

40 Viz KOUDELKA, František: *Státní bezpečnost v letech 1946–1968. Základní údaje*. (Sešity Ústavu pro soudobé dějiny, sv. 13.) Praha, ÚSD AV ČR 1993.

41 Zde uveďme alespoň dvě publikace: BORÁK, Mečislav – JANÁK, Dušan: *Tábory nucené práce v ČSR 1948–1954*. Šenov u Ostravy, Tilia 1996; PETRÁŠOVÁ, Ludmila: *Vězeňské tábory v jáchymovských uranových dolech 1949–1961*. In: *Sborník archivních prací*, roč. 44, č. 1 (1994), s. 335–445.

42 První pokusy lze najít ve studii Markéty Spiritové „Formen der Repression in der Tschechoslowakei nach 1968: Das Alltagsleben tschechischer Intellektueller zur Zeit der ‚Normalisierung‘“. In: BRENNER, Christiane – HEUMOS, Peter (ed.): *Sozialgeschichtliche Kommunismusforschung: Tschechoslowakei, Polen, Ungarn und DDR. Vorträge der Tagung des Collegium Carolinum in Bad Wiessee vom 22. bis 24. November 2003*. München, R. Oldenbourg 2005, s. 337–353.

1945 až 1968 stávkové hnutí průmyslového dělnictva nejsilnější.⁴³ Několik českých sociálněhistoricky orientovaných výzkumů registruje tyto stávky jako součást sociálního konfliktního potenciálu nahromaděného proti KSČ v padesátých letech,⁴⁴ jiné jim vzhledem k moci represivního aparátu, zneprávnění dělnictva a „zestátnění“ odborů připisují jen nepodstatnou roli.⁴⁵ V obou případech je patrná nevyslovená skepse s ohledem na účinnost stávek ve společnosti bez institucionálních předpokladů pro regulaci pracovních konfliktů. Silné zdůrazňování faktu, že odbory jako zájmové zastoupení dělnictva byly zbaveny moci,⁴⁶ sugeruje i ztrátu perspektiv pro prosazování zájmů dělnictva jinými formami a řeč o „pouze živelném“ charakteru pracovních protestů v komunistickém Československu⁴⁷ je jen melancholickým zaklínadlem předkomunistických „disciplinovaných a dobře organizovaných bojů dělnictva“. Takové síto však nezachytí opravdu zajímavé momenty vývoje, jímž dělnictvo v letech 1945 až 1968 prošlo.

I když oběti politického pronásledování a teroru pocházely v první polovině padesátých let převážně z řad dělnictva,⁴⁸ nesetkáváme se právě mezi průmyslovými dělníky s takovou mírou přizpůsobení a pokory, z nichž „velká vyprávění“ o komunistickém Československu veškeré obyvatelstvo „podezírají“. Stávky byly součástí mocenskopolitického konfliktu v závodech, v jehož průběhu se závodním radám už na počátku padesátých let podařilo vybudovat na mikrosociální úrovni závodů síť neformálních i formálních struktur, které se vymykaly destruktivním plánům centralistické politiky a v případě střetu skýtaly i relativní ochranu proti teroru. V plzeňské Škodovce využila závodní rada svého silného postavení v závodní disciplinární komisi k tomu, aby kryla kritické hlasy o Sovětském svazu, za které počátkem padesátých let mimo podnik hrozil trest vykázání do táborů nucené práce.⁴⁹ I po

---

43 Viz HEUMOS, Peter: Zum Verhalten von Arbeitern in industriellen Konflikten: Tschechoslowakei und DDR im Vergleich bis 1968. In: ENGELMANN, R. – GROßBÖLTING, T. – WENTKER, H. (ed.): *Kommunismus in der Krise*, s. 409–427 (viz pozn. 2). Z celkového počtu 402 stávek, které byly doposud pro československý průmysl v období 1945–1968 zjištěny, připadá více než polovina (218) na léta 1948–1953.

44 Srv. KALINOVÁ, L.: *Společenské proměny v čase socialistického experimentu*, s. 190 a 194 (viz pozn. 6).

45 Srv. KAPLAN, K.: *Proměny české společnosti 1948–1960*, sv. 1, s. 307 (viz pozn. 31).

46 *Tamtéž*, s. 193 n.

47 *Tamtéž*, s. 307.

48 Viz GEBAUER, F. – KAPLAN, K. – KOUDELKA, F. – VYHNÁLEK, R.: *Soudní perzekuce politické povahy v Československu 1948–1989*, s. 18 (viz pozn. 39); KAPLAN, K.: *Proměny české společnosti 1948–1960*, sv. 1, s. 139. Podle šetření provedených v rámci výzkumného projektu k sociálním dějinám průmyslového dělnictva v Československu v letech 1945–1968 pod vedením autora tohoto článku tvořil podíl dělníků, kteří byli mezi lety 1948 a 1952 postaveni před státní soudy v Praze a Brně, zřízené speciálně pro stíhání politických přečinů, zhruba 25–30 procent.

49 Srv. k tomu protokol ze zasedání disciplinární komise Škodových závodů z 22.1.1951 k případu vedoucího závodní pekárny Kunzmana, jenž byl předvolán před tuto komisi, protože se nepřiznal k vyjádření o kvalitě sovětské mouky. Komise ho po téměř komediantsky inscenovaném

červnové revoltě roku 1953 v návaznosti na měnovou reformu měla závodní rada Škodových závodů tolik vlivu, že se jí podařilo změnit „generální vyúčtování“ za stávku v závodě 1. června ve frašku,⁵⁰ a jinde závodní rady zcela odmítaly dělníky volat k zodpovědnosti za jejich protestní akce proti měnové reformě.⁵¹ Absolutním fiaskem v celé zemi skončil v roce 1961 pokus komunistické strany a odborů vyřešit problém absence na pracovišti nasazením „lidových soudů“.⁵² Ústřední rada odborů musela sama přiznat, že tato iniciativa naprosto ztroskotala.⁵³

Seznam takovýchto příkladů se dá libovolně prodlužovat. Nejde přitom o soubor nesouvisajících jednotlivých událostí, nekoordinovaných buřičských akcí, které na krátkou dobu vzplanuly, aby za chvíli zase pohasly, aniž by zanechaly stopu; je to naopak manifestace všeobecně platné sociální a politické struktury v letech 1948 až 1968. Jestliže hnutí závodních odborových organizací – jak se o něm výše zmiňuji – za „pražského jara“ požadovalo, aby KSČ už nesměla přímo zasahovat do výrobního procesu, aby ve stanovách závodních výborů ROH byl zakotven zákaz intervence Ústřední rady odborů do závodů a aby právní nárok na stávku platil i pro jednotlivé závody,⁵⁴ bylo to výsledkem zdoluhavého procesu, v němž přetrvávala jedna konstanta: opozice proti spoluvládě centrálních mocenských instancí v závodech. K tomuto procesu patřilo i oslabení nároku závodních buněk KSČ na nadvládu v závodech,⁵⁵ již dávno před rokem 1968 zřetelná redukce socialistických pracovních iniciativ (stachanovské hnutí, socialistické soutěžení),⁵⁶ ústup komu-

---

řízení zprostita viny. (Archiv Škoda Plzeň (dále AŠP), fond (f.) Závody Vladimíra Iljiče Lenina (ZVIL), karton (k.) 180, inventární číslo (inv. č.) 995.)

- 50 „Potrestání“ dělníků účastnicích se stávky spočívalo především v obnovení spořádaných pracovních poměrů: dělníci, kteří pracovali u strojů a kvůli všeobecně tvrdším normám aplikovaným na tuto práci se „ulili“ k ruční práci, se museli vrátit na svá dřívější pracoviště. Srv. k tomu seznam se 375 jmény (a uvedením příslušného trestu) zaměstnanců Škodových závodů, kteří se účastnili stávky z 1.6.1953 (*tamtéž*, f. ROH 16, Elektrotechnika Doudlevice (ETD) 35).
- 51 Viz *Všeodborový archiv*, Praha (dále VA), f. Zápisy předsednictva ÚVOS těžkého a všeobecného strojírenství od 9.1.1953 do 30.12.1953, Hodnocení peněžní reformy a čestných soudů v závodech těžkého strojírenství (20.8.1953).
- 52 Podle zákona č. 38/1961 Sb.
- 53 Podrobně ke zřízení těchto „lidových soudů“ viz HEUMOS, P: Aspekte des sozialen Milieus der Industriearbeiterschaft..., s. 340–343 (viz pozn. 22).
- 54 TÝŽ: Betriebsräte..., s. 151 n. (viz pozn. 11).
- 55 TÝŽ: Industriearbeiter in der Tschechoslowakei 1945–1968: Ergebnisse eines Forschungsprojekts. In: *Bohemia*, roč. 44, č. 1 (2003), s. 146–171, zde s. 161. Nárok komunistických závodních buněk na právo kontroly průmyslového managementu byl ve stanovách KSČ zakotven teprve roku 1954, závodní organizace KSČ však interpretovaly princip „vedoucí role KSČ“ už dlouho předtím tím způsobem, že byly oprávněny dávat vedení závodu a závodním odborovým organizacím příkazy.
- 56 Srv. TÝŽ: Práce a politika ve státním socialismu (viz pozn. 7); TÝŽ: Grenzen des sozialistischen Produktivismus (viz pozn. 27).

nistické strany a Státní bezpečnosti od regulačních iniciativ při řešení pracovních konfliktů ve druhé polovině padesátých let pod tlakem stávkového hnutí z let 1948 až 1953 a současně již vzpomenuť „kariéra“ závodních odborových organizací,⁵⁷ to vše podtržené zřetelnou každodenní praxí neskrývaného odmítání nařízení „shora“ s poukazem na skutečné poměry v závodech.⁵⁸ Zásadním předpokladem silného postavení dělníků v závodech (a není to specifikum Československa, jak ukazuje situace v NDR)⁵⁹ byly nakonec už načrtnuté neformální závodní mocenské poměry.⁶⁰ Omezím se proto jen na krátký odkaz. Z politických a profesních důvodů až do pozdních šedesátých let celkově slabá pozice průmyslového managementu⁶¹ umožňovala závodním radám, respektive závodním výborům ROH, přebírat neformálními cestami i faktickou pravomoc nad organizací práce, a tím i kontrolu pracovního výkonu a mezd, tj. rozhodování o tom, zda musí jednotlivý dělník vyplnit „tvrdou“ nebo „měkkou“ normu, dostane-li vyšší plat a prémie a podobně.⁶² Tato neformálně podporovaná mzdová politika v režii závodní odborové organizace, vedením odborů marně skandalizovaná, absorbovala sociální výbušnou náplň a předcházela proto – čím dál tím více – pracovním konfliktům;⁶³ může tudíž sloužit jako nepřímý důkaz pro prosazování dělnických zájmů *bez* odborů a *proti* nim.

Závěry

1) Ani teror nezpůsobil, že by společnost zcela ztratila schopnost samostatného jednání. Odpor proti do extrému vystupňovanému mocenskému nároku komu-

---

57 TÝŽ: Zum industriellen Konflikt in der Tschechoslowakei 1945–1968 (viz pozn. 11).

58 „Tie Vaše smernice nestoja za nič,“ vytýkal předseda závodní rady v Ružomberoku v listopadu 1951 instruktorovi Krajské odborové rady v Žilině, „a my musíme v závodech robiť tak, ako to vyhovuje nám.“ (VA, f. Ústřední rada odborů – Organizace (ÚRO-Org.), k. 105, inv. č. 382, Zpráva instruktora Krajské odborové rady Žilina Pistovčáka za listopad 1951 (bez data).) Odborové zprávy o poměrech v závodech jsou – zejména v 50. letech – překypujícím zdrojem pro informace tohoto rázu.

59 V NDR se nepodařilo „časovým normováním práce a změnami mzdových metod zbavit dělníky kontroly nad mzdou a výkonem“ (KOHLL, M.: Die DDR als Arbeitsgesellschaft?, s. 49 – viz pozn. 23).

60 Viz HEUMOS, P.: Zur Frage informeller Machtverhältnisse im Staatssozialismus (viz pozn. 13).

61 Srv. TÝŽ: Betriebsräte..., s. 40 n. (viz pozn. 11).

62 Vnitropodnikové „presuny“ od „tvrdých“ k „měkkým“ normám, které se dají v mnoha případech kvantifikovat, jsou dobrým příkladem – převážně rovnostářské – mzdové politiky zastávané odbory. Srv. k tomu zprávu o činnosti managementu plzeňských Škodových závodů za období 1960–1968 (AŠP, f. Rady pracujících (RP), k. 10, č. 180, Podkladový materiál pro „Programové prohlášení“, 1. část: Rozbor n. p. Škoda za období 1960–1968 (textová část). Plzeň, červenec 1969).

63 Srv. HEUMOS, P.: Zum industriellen Konflikt in der Tschechoslowakei 1945–1968, s. 496 (viz pozn. 11).

nistické strany podnítil v průmyslových závodech sociální a organizační vývoj, jehož závažnost lze odvodit z toho, že jej bylo možné stále znovu reprodukovat a že v letech 1948 až 1968 vytvářel konstantní struktury. Za těmito strukturami lze rozeznat cílovou představu závodu jako „pevnosti“ proti centrálním mocenským instancím a jejich nařizovací pravomoci. Na jaře 1968 muselo i vedení KSČ připustit, že toto hnutí mělo úspěch: politbyro konstatovalo, že vazby dělnictva na organizační ústrojí režimu jsou natolik uvolněné, že dělnictvo v něm nenachází žádnou oporu.⁶⁴

Historické zpracování teroru obrací pozornost nejprve na oběti. Teror však nenucujeme, když vezmeme více do úvahy jiné aspekty. Příklad nevydařeného potrestání dělníků Škodovky již výše poukázal na to, že „úspěch“ represivních opatření závisel také na příslušném sociálním prostředí. Schopnost čelit represím nebyla privilegiem dělnického prostředí. Opět se vyplatí obrátit pohled na šedivou zónu neformálních vztahů: Snad ani jeden seznam represivních opatření KSČ nezapomene uvést roku 1951 započatou „Akci 77 000“, během níž mělo být sedmasedmdesát tisíc úředníků přeloženo ze státní správy do výroby.⁶⁵ Pravidelně však literatura opomíná zmínit, že přeložení, pociťované jako „sociální degradace“, bylo reverzibilní: z kladenských oceláren se mohlo nejméně dvacet procent sem přeložených úředníků díky protekci svých dřívějších služebních míst vrátit zpět na bývalá pracoviště (převážně do ministerské byrokracie),⁶⁶ nehledě na to, že přeložení do výroby – jak je všeobecně známo – končilo ve velké míře umístěním „postižených“ v závodní správě. V historiografii to není žádný velký objev, že státní aparát nemohl bezesbytku prosadit direktivy „strany“. Přesnější výzkum neformálního akčního pole ministerstev, která nás pro daný případ zajímají, by právě pro Československo byl jistě plodný. Interní kritika ministerstva stavebnictví týkající se „zlepšovatelského hnutí“ v průmyslu,⁶⁷ faktický bojkot „socialistického soutěžení“ ze strany ministerstva hutního průmyslu a rudných dolů, o němž se dovídáme z korespondence ministerstva se závody,⁶⁸ nechuť ministerské byrokracie kontrolovat, jak jsou plněna nařízení vzešlá z iniciativy „vyšších orgánů“, a nikoli ministerstva⁶⁹ – to je

64 Viz VONDROVÁ, J. – NAVRÁTIL, J. – MORAVEC, J. (ed.): *Komunistická strana Československa: Pokus o reformu*, dokument č. 68 (viz pozn. 12).

65 Viz KAPLAN, K.: *Proměny české společnosti 1948–1960*, sv. 1, s. 73.

66 Viz *Státní oblastní archiv Praha*, f. SONP Kladno, 1951–1952, k. 399, protokol z 30.6.1952 o výsledech akce 77 000; 1954–1961, k. 395, záznam pana Zelinky z 22.7.1955.

67 Viz VA, f. OS Kovo, k. 4, fascikl 4, 1951, Stav socialistického soutěžení a hnutí novátorů v závodě ČKD Sokolovo; f. Strojírenství, k. 35–36, fascikl 4, 1957, stenografický záznam celostátní porady vynálezců, zlepšovatelů a novátorů na Pražském hradě dne 24.10.1957.

68 *Tamtéž*, f. Ústřední rada odborů – Sekretariát (ÚRO-Sekr.), k. 46, inv. č. 599/1954, Zpráva o rozvoji socialistického soutěžení a návrh na udělení Rudých praporů za IV. čtvrtletí 1953 (27.1.1954).

69 *Tamtéž*, k. 76, inv. č. 672/1955, Zpráva o opatřeních k odstranění nedostatků v odměňování práce a k návrhu politicko-organizačního zajištění těchto opatření.

jen několik málo z bezpočtu příkladů, které – jako v případě průmyslového dělnictva – mohou doložit dlouhodobý proces mocenského úpadku KSČ. Takový přístup k výzkumu této materie by samozřejmě předpokládal, že nebudeme nálepkovat neformální struktury jako pouhé „ztráty vzniklé třením“ při výkonu komunistické moci – jak se to běžně děje – a že před každou přesnější verifikací nebudeme jako obvykle trvat na tom, že byrokracie byla jen pouhým instrumentem vládnoucí strany. Při takovémto přístupu jsou nové poznatky zajímavé až v druhé řadě. Metodicko-koncepční výtěžek spočívá v tom, najít v pohledu na přelom roku 1968 strukturální schéma výkladu, jež by učinilo konvenční interpretační vzorce „pražského jara“ přebytečnými. Tyto vzorce se v podstatě zakládají na domněnce, že KSČ na konci šedesátých let ve své veřejné roli symbolizovala sebereflexi společenského systému. Naším návrhem by bylo započít s touto sebereflexí tam, kde k ní už po celá léta docházelo – v sociálních třídách, skupinách a jednotlivých segmentech organizačního systému. Pak by se domnělý megasubjekt KSČ rychle scvrkl na realistické rozměry.

2) Podobně jako politické dějiny stojí i sociálněhistoricky orientovaná historiografie České republiky před problémem, jak vysvětlit spojitost první poloviny padesátých let s druhou polovinou let šedesátých, a to potud, že pro obě tato období se bez jakýchkoli pochyb předpokládá určující role komunistické strany. Když se padesátá léta (především fáze 1948 až 1953) popisují jako jedinečná sbírka katastrofálních společenských bludů, krizí a politických brutalit, a současně literatura neúnavně rýsuje obraz společnosti konce šedesátých let stojící téměř semknutě za komunistickou stranou, pak může tato metodicky-koncepční spojitost obou období spočívat pouze na mlčky předpokládaném kulturněpesimistickém hodnocení role mas v politice, které má své kořeny v 19. století: masy podléhají náladám, jsou manipulovatelné a iracionální – a rychle zapomínají. Komunistické vedení z toho vyvodilo v roce 1968 důsledky a tam, kde jeho reformní plány následovaly činy, praktikovala demokratické elitářství. Nehledě na nesčetné projevy o „novém humanismu moderní epochy“, o něž usilovalo reformní hnutí, a o úloze demokratického socialismu při zajišťování „dalekosáhlého rozvoje lidské osobnosti“,⁷⁰ měla ochota komunistické strany přeorganizovat společnost ve smyslu tvorby demokratické vůle očividné hranice. Tak KSČ na počátku hospodářské reformy za cenu tvrdých vnitropodnikových konfliktů na jedné straně upevnila pozice průmyslového managementu a na druhé straně se pokusila, především prostřednictvím Státní mzdové komise, zlikvidovat zákonem zaručená práva dělníků na spolurozhodování.⁷¹ V od-

---

70 Viz VONDROVÁ, J. – NAVRÁTIL, J. – MORAVEC, J. (ed.): *Komunistická strana Československa: Pokus o reformu*, dokument č. 34 z 1.4.1968 – Záznam vystoupení Alexandra Dubčeka na dubnovém zasedání Ústředního výboru KSČ, s. 236–261 (viz pozn. 12).

71 HEUMOS, P.: *Betriebsräte...*, s. 141 n. (viz pozn. 11). Představy vedení KSČ o spolurozhodování v průmyslu byly v roce 1968 vedeny snahou o jeho funkcionalizaci, s ohledem na očekávané

borových kruzích proto vyvstaly pochyby, zda to reformátoři se socialistickou *promesse du bonheur* a s pozapomenutými otázkami „humanizace práce“ a „překonání odcizení“ vůbec myslí vážně.⁷²

3) V českých sociálněhistorických studiích o komunistické éře dominuje, jak už jsem několikrát poznamenal, při líčení vztahů sociálních tříd a skupin popis vnějších rámcových podmínek (ekonomický vývoj, politické struktury, společenská organizace a podobně). Tyto práce sice notně rozmnožují naše znalosti o sociálních poměrech, každodenní život se z této ptačí perspektivy dá však jen stěží rozpoznat. Sociální jednání se dostává do úhlu pohledu jenom jako reakce na režimem vyžadované modely chování, a je proto zredukované na vrchností předurčený vzorec *challenge and response*. Ani slovo nepadne o samostatném duchovním výkonu poznání a fantazie „obyčejných lidí“, o jejich hodnotových orientacích, kulturním habitu a každodenních představách. Ke komplexům, které tak zůstávají zahaleny temnotou, patří i široká oblast „tradice“. O ní se sice ve všeobecnosti mluví, při analýze se však systematicky nevyužívá – což je dost překvapující, neboť přechod k novému společenskému zřízení vlastně nabízí možnost blíže si povšimnout materiální sociální kontinuity a působení tradice v povědomí obyvatelstva.⁷³ Na příkladu průmyslové práce chce tato stať na závěr ukázat, že sociální dějiny získají na hloubce a explanační síle, když se budou tomuto tématu věnovat.

Jelikož se sociální struktura dělnictva v Československu v letech nacistické okupace, v poválečné republice, a především po roce 1948 následkem společenského převratu dalekosáhle proměnila,⁷⁴ na první pohled zde není příliš důvodů uvažovat o tradicích. Samy prameny nám však nabízejí řadu podnětů, neboť komunistická strana byla nucena v oblasti průmyslu dát tuto otázku na pořad dne: neustálý boj o zvyšování výkonnosti ve státněsocialistickém průmyslu („dostihnout a předstihnout kapitalismus“), který s vypuknutím studené války vyháněl koeficienty přírůstku do závratných výší, zajišťoval sice již *per se* politickou dramaturgii průmyslové „fronty práce“, z hlediska komunistické strany však tento boj – podmíněný převzetím socialistických pracovních iniciativ podle sovětského vzoru, jež měly zabezpečit

---

sociální následky hospodářské reformy a na její celkový úspěch. „Rady pracujících“, iniciované přímo stranou, neměly proto mít podle ustanovení Akčního programu KSČ z dubna 1968 „společenský“ charakter. Pozitivní hodnocení problematiky spolurozhodování a speciálně „rad pracujících“ v roce 1968 nabízí Lenka Kalinová v knize *Společenské proměny v čase socialistického experimentu*, s. 314 n.

72 Srv. k tomu anonymní příspěvek „První zkušenosti rad pracujících“. In: *Odborář*, roč. 21, č. 23 (1968), s. 8.

73 Srv. k tomu pro NDR studii: KLESSMANN, Christoph: Relikte des Bildungsbürgertums in der DDR. In: KAEUBLE, H. – KOCKA, J. – ZWAHR, H. (ed.): *Sozialgeschichte der DDR*, s. 254–270 (viz pozn. 1).

74 Stručně k těmto změnám viz KAPLAN, K.: *Proměny české společnosti 1948–1960*, s. 132–172.

vyšší produktivitu – musel být navíc veden i proti tradičním pracovním metodám a tradičnímu postoji k práci. Že KSCŠ tento boj s dělnictvem musela nakonec vzdát, bylo již na jiném místě podrobně popsáno,⁷⁵ zde tedy postačí jen několik shrnujících poznámek.

Již před převzetím moci komunisty prokázala anketa Ústřední rady odborů k otázce stachanovského hnutí, že většina dělníků tuto pracovní metodu odmítá, neboť podle jejich mínění bylo vysoké pracovní tempo na úkor kvality výrobků;⁷⁶ toto přesvědčení se později v praxi pravidelně potvrzovalo: vítězové socialistických soutěží byli současně na předním místě ve výrobě zmetků.⁷⁷ To se nejprve neobešlo bez kritiky. V únoru 1950, když se zvedla vlna celostátní mobilizace pro socialistické pracovní iniciativy, vytýkala závodní rada plzeňské Škodovky úderníkům, že jejich práce je „z poloviny vadná“, a soudila, že lepší jsou ti dělníci, kteří sice plní nižší normy, ale odevzdávají kvalitní práci.⁷⁸ Mnozí horníci v dolech zase nedopustili, aby se jim úderníci míchali do jejich organizace práce předávané od generace ke generaci.⁷⁹ Podle mínění zkušených kovodělníků neměli úderníci a stachanovci žádné právo přisvojovat si tradiční profesní označení: Svoboda (známý soustružník kovů, který jako úderník a rychlosoustružník zlomil všechny rekordy) není žádný soustružník, řekli „staří dělníci kádři“ sovětskému stachanovci Bykovovi, který Svobodu roku 1951 navštívil.⁸⁰

A co máme ze zjištění, že jeden prvek tradice – v našem případě: hodnoty tradičních pracovních metod a tradiční profesní morálky – podstatně přispěl ke zhroucení socialistických pracovních iniciativ, až se nakonec roku 1968 i odboráři veřejně vyslovili pro jejich zrušení?⁸¹ Ztroskotání komunistické strategie formovat

---

75 Srv. k tomu studie: HEUMOS, P: Práce a politika ve státním socialismu (viz pozn. 7); TÝŽ: Grenzen des sozialistischen Produktivismus (viz pozn. 27); TÝŽ: „Wenn sie sieben Turbinen schaffen, kommt die Musik“: Sozialistische Arbeitsinitiativen und egalitaristische Defensive in tschechoslowakischen Industriebetrieben und Bergwerken 1945–1965. In: BRENNER, Ch. – HEUMOS, P (ed.): *Sozialgeschichtliche Kommunismusforschung*, s. 133–177 (viz pozn. 42).

76 Podrobné vyhodnocení ankety viz *ÚRO* (3.7.1947), s. 14.

77 *AŠP*, f. ZVIL 101, PM 400a, Soutěž o nejlepší provoz za měsíc srpen 1954.

78 *Tamtéž*, f. ZVIL 1515, PV 1287, Zápis ze schůze závodní rady a ROH společně s instruktory jednotlivých dílen konané dne 1. února 1950.

79 HEUMOS, P: „Wenn sie sieben Turbinen schaffen, kommt die Musik“, s. 166.

80 *VA*, f. Ústřední rada odborů – Představenstvo (ÚRO-Před.), k. 9, inv. č. 126/2/8, Projevy sovětských stachanovců na mimořádné schůzi představenstva ÚRO dne 7. května 1951.

81 V časopise *Odborář* (srv. HEUMOS, P: Grenzen des sozialistischen Produktivismus, s. 203). Z odborářské ankety uskutečněné v polovině 60. let v 26 závodech všech odvětví, která se týkala více než padesáti tisíc zaměstnanců, vyplynulo, že management i dělníci považovali vliv socialistického soutěžení na plnění plánu a kvalitu výrobků za nepodstatný (*VA*, Neinventarizovaný materiál, Seminář: Stav a organizace socialistického soutěžení (1965)). Přesně zjistit, nakolik socialistické soutěže přispěly ke zvyšování produktivity, vytouženému komunistickou stranou a odborovou organizací, není možné. Alespoň hrubý odhad umožňuje spojení s problematikou pracovních norem. Nejistota vyplývající z možných následků soutěžení (odhalení

a disciplinovat společnost vnějším, direktivním zasahováním (a socialistické soutěžení patřilo k instrumentáriu těchto zásahů) vedlo v roce 1968 k proklamovanému záměru KSČ zříci se do budoucna pouhé mocenské politiky a namísto ní používat nepřímé prostředky řízení; v hospodářské reformě se to již rýsovalo v dávkovaném zavádění tržních mechanismů. Nezdar této politiky nebyl důsledkem jednotlivých nesouvisejících událostí působících jen lokální poruchy, nýbrž – s ohledem na stávky tato stať rozvíjela podobnou argumentaci – výsledkem dlouhodobého procesu strukturálního úpadku politické moci, během něžž mírný tlak jemně tkaných sociálních struktur rozrušoval ustavičně zaklínaný „ocelový pancíř“ komunistické moci.

Z němčiny přeložila Jana Heumos

---

výrobních rezerv s sebou totiž mohlo přinést zostření pracovních norem) odpadla při měkkých normách, jež bylo možné i při několikerém zvýšení ještě vždy lehce překročit. Ve strojírenství např. vedl nízký podíl technicky odůvodněných (tedy tvrdých) norem kolem poloviny 50. let k masovému překračování pracovních norem asi o 200 až 300 procent. (Viz HEUMOS, P.: „Wenn sie sieben Turbinen schaffen, kommt die Musik“, s. 154–156.)

Diskuse

Sociální dějiny a totalitněhistorické vyprávění

Michal Pullmann

Diskuse o postavení sociálněhistorického bádání v soudobých dějinách je ve srovnání s výzkumem jiných historických epoch o to složitější a celkově citlivější, že se týká nejen systematického výzkumu socialistických diktatur, ale zasahuje i širší veřejné debaty a kolektivní paměť o socialistickém experimentu. Soudobé dějiny se nacházejí v dosti složitém terénu, vyznačeném protichůdnými nároky a cíli. Na straně jedné se od nich právem očekává – a to již od jejich ustavení začátkem devadesátých let – že poskytnou vyvážený obraz poválečných dějin: že zbaví obraz komunistické diktatury ideologických schémat a jednostranných interpretací, které byly závazné do roku 1989, a že nabídnou analytické nástroje i výkladové modely pro vysvětlení její dlouhodobé vnitřní stability i pozdějšího nenadálého zhroucení, míry uskutečnění totalitních nároků strany atd. Na straně druhé se však historický výzkum nedávných dějin stal objektem jiného očekávání – soudobé dějiny měly rovněž podat důkazy o všech minulých nepravostech, ukázat ošklivou tvář „komunismu“, demaskovat svou povahu zvrácené vztahy ovládnutí i ideologické kontroly a poskytnout tak vědecké opory pro příslib, že se komunistický experiment již nikdy nebude opakovat. Počátkem devadesátých let jen málokdo tušil, do jak velkého rozporu se tyto dva nároky – tedy výklad minulosti a posílení identifikačních vzorců – vlastně dostanou.¹

---

1 K vzájemnému (těsnému) vztahu politické a analytické funkce výkladů nedávné minulosti viz

Mezitím se naplno projevily důsledky takto konfliktně založeného pojetí soudobých dějin. Nejenže se zde za dvacet let jejich existence prosadilo jen malé množství metodologických inovací (typu sociálně- či kulturněhistorického bádání), poskytujících detailněji propracovaný vhled do různých skupinových zájmů, do vazeb konformity či do motivací nonkonformního jednání lidí. Velmi nápadné je také téměř úplné vytěsnění zahraničního bádání, které se zabývá obdobnými tématy a které nabízí výkladové modely pro podobné badatelské otázky. Patrně největší slabostí soudobých dějin se v poslední době ukázala být jejich snadná instrumentalizace a poddajnost ve vztahu k politické objednávce.

Cílem tohoto diskusního příspěvku je ukázat, že zmíněné jevy – tedy (a) relativní okrajovost sociálněhistorického bádání v českých soudobých dějinách, dále (b) téměř úplné vytěsnění zahraničních diskusí a konečně (c) snadná politická instrumentalizace českých soudobých dějin – nepředstavují oddělené problémy, ale jsou důsledkem prosazení totalitněhistorického způsobu výkladu, který se v devadesátých letech pokusil spojit nespojitelné: vědecky solidní interpretaci diktatury s demonstrací zavrženého charakteru „komunismu“. Pro úspěšné překonání všech těchto potíží je tak zapotřebí nejen podrobit zkoumání totalitněhistorický výkladový model, stvrzený narativními postupy stavějícími proti sobě zlý „režim“ a nevinnou, ovládnutou „společnost“, ale i prozkoumat možné příčiny toho, proč se tento výkladový model stal na tak dlouhou dobu hegemoniálním vyprávěním o „komunismu“.

„Režim“ a „společnost“

Ústřední kategorií výkladu komunistické diktatury se po roce 1989 stal pojem „režim“.² „Režim“ přitom nepředstavoval jen soubor institucí, které náležely státnímu a stranickému aparátu (s významem, v němž se pro jiný historický kontext běžně používá označení „starý režim“), ale zpravidla se stával jedním z hlavních subjektů dějin – měl vliv („režim“ sledoval, vykonával tlak atd.), také své zájmy („režim“ chtěl omezovat, brzdit, potírat atd.), a dokonce i specifickou psychologii („režim“ si byl vědom, některé aktivity mu byly nepříjemné nebo jimi dokonce byl zaskočen atd.).³

FULBROOK, Mary: Approaches to German contemporary history since 1945: Politics and Paradigms. In: *Zeithistorische Forschungen / Studies in Contemporary History*, roč. 1, č. 1 (2004), s. 31–50.

- 2 O sémantickou analýzu pojmu „režim“ („moc“) v české polistopadové historiografii a o postižení příčin hegemoniálního postavení totalitněhistorického vyprávění jsem se pokusil ve stati „Diktatura, konsensus a společenská změna: K výkladu komunistické diktatury v českých akademických diskusích po roce 1989“. In: STORCHOVÁ, Lucie – HORSKÝ, Jan ad.: *Paralely, průsečky, mimoběžky: Teorie, koncepty a pojmy v české a světové historiografii 20. století*. Ústí n/L., Albis international 2009, s. 231–246. O výsledky této analýzy opírám teze v následujících odstavcích.
- 3 OTÁHAL, Milan – VANĚK, Miroslav: *Sto studentských revolucí: Studenti v období pádu komunismu. Životopisná vyprávění*. Praha, Lidové noviny 1999; VANĚK, Miroslav (ed.): *Ostrůvky*

Do podobných narativních souvislostí bylo zařazeno i slovo „moc“ – moc mohla získat nadvládu, projevovat ochotu k ústupkům anebo být bezradná a podobně.⁴ Zatímco v jiných oblastech historického bádání se tyto pojmy používají v mnohem obecnějším smyslu (pojem „režim“ zpravidla označuje způsob vlády či politické zřízení, tedy soubor pravidel a norem, „moc“ reprezentuje možnost působit na jiné lidi a usměrňovat jejich jednání), v českých soudobých dějinách se poměrně brzy ustálila představa, že „režim“ byl jakýmsi kolektivním aktérem s vlastní psychologií a záměry. Proti takto vyznačenému aktérovi pak stála „společnost“, představující objekt ovládání a kontroly (objekt nivelizace, likvidace).

Mezi „režimem“ a „společností“ tak byla vytvořena pomyslná dělicí čára, vyznačující sféru manipulativních snah „režimu“, přicházejících z vnějšího světa (ze Sovětského svazu) a snášejících se jako zlá síla na v zásadě nevinnou, protože ovládnutou „společnost“. Do této černobílé šablony (monolitního „režimu“ versus ovládnuté „společnosti“) byla pak zasazena drtivá většina vyprávění o komunistické diktatuře: ať jsme se dozvídali o nastolení diktatury či o útlaku v padesátých letech anebo o reformním hnutí šedesátých let či povaze takzvané normalizace, vždy vedle sebe a proti sobě stály ovládající „režim“ a více či méně ovládnutá „společnost“. Vztah mezi těmito sférami pak byl líčen v podobě jednosměrného ovládnání – ze strany „režimu“ směrem ke „společnosti“ zde působily „převodové páky“ (zejména donucení a teror), v opačném sledu, tedy ze strany „společnosti“ směrem k „režimu“, se pak uplatňoval strach, deziluze a oportunistus.

Od samého počátku se v tomto modelu vyskytovaly dost závažné výkladové problémy.⁵ Předně, ze vševládného „režimu“ se důrazem na takto vymezený dichotomický vztah stal hlavní, ba dokonce možná jediný historický aktér, zatímco „společnost“ se stala jen reaktivním polem jeho působnosti. Hybatelem dějin se v tomto výkladu stal „režim“, jemuž společnost buď vzdorovala nebo se mu (pasivně či aktivně) přizpůsobila. S tím souvisí, že zde zůstaly z analýzy zpravidla vytěšněny celé sociální skupiny – jednání lidí totiž bylo možno zařadit do předem daného schématu a rozdat tak jednotlivé role: hrdinných bojovníků proti „režimu“, obětí vystavených jeho represí (takzvaná šedá zóna) a oportunistů. Že aktéři mohli se svým jednáním spojovat jistou racionalitu, kde třeba působily skupinově specifické hodnoty, specifická kolektivní paměť a podobně, a že většina postojů (konformních či opozičních) byla spojena s mnoha ambivalencemi a pochybnostmi, bylo ve vyprávěních o „komunismu“ zapotřebí pečlivě potlačit, aby dostatečně vynikla

---

svobody: Kulturní a občanské aktivity mladé generace v 80. letech v Československu. Praha, Lidové noviny 2002 – zde ve zhuštěné podobě („režim ... aktivity mladých lidí ... sledoval ... omezoval, brzdil a potíral“) viz s. 7.

4 KAPLAN, Karel: *Kronika komunistického Československa: Kořeny reformy 1956–1968. Společnost a moc.* Brno, Společnost pro odbornou literaturu – Barrister & Principal 2008.

5 Zde je uvádím jen ve zkratkovité podobě; podrobněji jsou všechny výkladové problémy rozebrány v mém zmíněném textu „Diktatura, konsensus, společenská změna“.

předem daná dichotomie mezi ovládajícím „režimem“ a ovládnutou společností. K tomu všemu pak přistoupily problémy spojené s líčením „režimu“ jako všemocného ústrojí pro ovládání a útlak: představy vševládného a perfektně organizovaného aparátu se totiž až příliš nápadně prolínaly s obrazy nefunkčnosti, absence řádu, neefektivnosti atd. Jak je možné, že „moc“ mohla být zároveň (či střídavě?) „totální“ a „bezradná“,⁶ se zde čtenář jen těžko dozví.

„Režim“ jako hlavní aktér dějin (ad a)

Téměř všeobecné přijetí totalitněteoretického modelu začátkem devadesátých let však dle mého názoru nebylo vědomým rozhodnutím, učiněným po zvážení všech jiných možností. Abychom porozuměli podmanivé síle, kterou tento model vyzařoval, je zapotřebí si všimnout příslibů s ním spojených.⁷ Předně, právě model totalitního „režimu“ umožnil navázat na pojetí *disidentských* aktivit, popisovaných převážně v pojmech občanské společnosti, která se staví proti vševládnému státu. V příbězích o bezohledném ovládnutí společnosti „režimem“ bylo možno aktivně se přihlásit k hodnotám, které byly dominantně vnímány jako morálnější. Dále příběh o totálním ovládnutí a jeho nenadálém a spravedlivém konci umožňoval stvrdit představu, že dějiny komunistické diktatury byly *jednosměrným* pohybem k předem známému cíli – že historicky nutným vyústěním celého příběhu bylo zhroucení nenáviděného „režimu“, které otvíralo cestu trvalému naplnění hodnot trhu a demokracie. Konečně poskytoval příběh totálního ovládnutí všemocným „režimem“ možnost rétoricky vykázat zlo do vnějšího světa a vyznačit tak pomyslnou tlustou čáru za minulostí. Součástí tohoto příslibu byl i specificky *exkulpační* účinek, tedy zbavení se odpovědnosti a možné spoluviny: vyslovením příslušné formulky (zlý „režim“ stojící proti ovládnuté společnosti) bylo možno přísahat, že zlo pochází z jiného světa („režim“, snášející se jako vnější zlá síla ze Sovětského svazu), odkud bylo násilím implantováno do nevinné společnosti.

Spíše okrajový zájem o sociálněhistorické bádání v devadesátých letech tak nebyl nahodilým jevem; a nebyl ani důsledkem toho, že by čeští historici narozdíl od svých německých nebo amerických kolegů *neměli čas* na výzkum společnosti v diktatuře a na kladení náročnějších otázek. Omezený zájem o sociální a kulturní dějiny, domnívám se, souvisel s tím, že důkladný sociálně- a kulturněhistorický výzkum se výše zmíněné terapeutické funkci vzpírá – že chce-li dostát nároku otevřenosti vůči všem pramenům, které dnes máme k dispozici, musí podrobit analýze celé spektrum postojů, zájmů a hodnotových orientací, s nimiž aktéři v podmín-

6 Viz KAPLAN, K.: *Kronika komunistického Československa*. „Bezradnost“ se zde dokonce dostala do názvu jedné z kapitol.

7 I zde musím postupovat jen zkratkovitě; pro porozumění všem třem funkcím, které přijetí totalitněhistorického modelu plnilo (tedy návaznost na disidentskou tradici, teleologie a exkulpace), viz PULLMANN, M.: *Diktatura, konsensus, společenská změna*.

kách diktatury spojovali své jednání (a neomezovat se na schematické rozlišení odporu, pasivního přijetí a oportunistu). Historici zde tak musí otevřít své hledí a připustit, že motivací ke konformitě nemusel být jen vědomý oportunismus nebo strach, nýbrž skupinově specifické představy o naplněném životě a třeba také specifická kolektivní paměť (na první republiku, Mnichov, okupaci a podobně); a že naopak motivací k nonkonformnímu chování nemusela být jen vize hrdinného odporu proti „režimu“ a jeho represivním složkám, ale třeba náboženské nebo pacifistické (či jakkoli jinak ideově orientované) motivy, případně osobitý výklad ideálu „socialismu“, jemuž odporovala existující praxe, a podobně. I letmý pohled do každodenního světa lidí, do sféry jejich představ o naplněném životě, do navykých způsobů jednání a podobně prozrazuje, že život v podmínkách diktatury představoval vše možné, jen ne stav totálně ovládnuté společnosti.

V této situaci se před českými historiky otevíraly dvě možné cesty, pokud chtěli zůstat věrni totalitněhistorickému modelu. Buď se museli úzkostlivě vyhýbat analýze všeho, co by mohlo ukázat pluralitu každodenních strategií, vynalézavost lidí vůči disciplinačním nárokům, prohlubování nespokojenosti, anebo naopak souběh životních cílů lidí s nároky na konformitu a podobně. Řešením bylo v tomto případě důsledné lpění na stranických či policejních pramenech, v nichž se *nároky* na absolutní vládu komunismu a totální kontrolu života lidí skutečně nacházejí (a ze sebelegitimizačních důvodů dokonce často stojí v popředí).⁸ Jinou možností, zejména v případě, že pluralita společenských aktivit byla nepřehlédnutelná (studenti, inteligence), pak bylo sledovat tyto skupiny z perspektivy jejich vztahu k mytickému „režimu“ a rozdat tak předem příslušné role – role hrdinné opozice proti „režimu“, jeho pasivních obětí, anebo role mrzkého pomahačství.⁹

Zahraniční historiografické diskuse (ad b)

Ani téměř důsledné vytěsnění zahraničních diskusí, charakteristické pro soudobé dějiny, nelze dle mého názoru pojímat jako vědomé rozhodnutí historiků. Kromě námahy spojené se soustavným zpracováváním bohatých zahraničních diskusí zde totiž stály (a dodnes stojí) v cestě mnohé konceptuální rozdíly. Jednu z hlavních odlišností lze najít v pojetí *moci*. Ať se zahraniční badatelé soustředili na výzkum každodenního života v diktatuře¹⁰ či kladli důraz na míru osvojení oficiálních ideo-

---

8 Viz KAPLAN, K.: *Kronika komunistického Československa*; viz k tomu i starší práce Karla Kaplana.

9 Viz OTÁHAL, Milan: *Studenti a komunistická moc v českých zemích: 1968–1989*. Brno, Dokořán 2003; TÝŽ: *Podíl tvůrčí inteligence na pádu komunismu: Kruh nezávislé inteligence*. Brno, Doplněk 1999.

10 FITZPATRICK, Sheila: *Everyday Stalinism: Ordinary Life in Extraordinary Times. Soviet Russia in the 1930s*. New York – Oxford, Oxford University Press 1999.

logických vzorců,¹¹ ať studovali diskurzivní strategie pro dosahování (či předstírání) společenského konsenzu¹² anebo zdůrazňovali roli „opatrovnické“ státní regulace,¹³ ať podrobili analýze materiály represivního aparátu¹⁴ anebo se studiem deníků či s pomocí metody orální historie snažili rozkrýt dobové mentální horizonty,¹⁵ převažuje u nich mnohem obezřetnější práce s kategorií moci: *moc* zde vystupuje spíše jako vzájemný *vztah*, a nikoli v podobě prostého vykonání příkazu a poslušnosti. Jakkoli mohl tento vztah být velmi asymetrický, byly obě strany na sobě vždy závislé – neboť panství se může stabilizovat jedině tam, kde je moc *uznána* z obou stran (jakkoli nerovnoměrně rozloženého) vztahu.¹⁶ Do popředí badatelských zájmů se tak dostaly způsoby osvojení mocenských hierarchií, vyjednávání o platnosti dobových nároků a oficiálně proklamovaných cílů, souběh každodenních strategií lidí a stranických nároků na poslušnost (anebo naopak rozpory a růst nespokojenosti lidí), způsoby prezentace (předstírání) normality poměrů a profesionality rozhodování, vývoj kolektivních identit a případný souběh (či rozpory) v jednotlivých vrstvách identifikace lidí (národní symboly, pojetí skupinové cti, kolektivní paměť a podobně).

Lze soudit, že jelikož z těchto studií a knih nevyzařovalo prvoplánové rozlišení mezi monolitním „režimem“ a ovládnutou společností, byla v českém prostředí většina této zahraniční historiografické produkce ponechána prostě stranou. Přitom dnes nejde ani o mechanickou aplikaci zahraničních výkladových modelů, ani o jejich vyzdvížení do pozice závazné normy. Spíše je zapotřebí zkoumat, o jaké představy se opírá jejich téměř úplné vytěsnění – a posléze zvážit, zda naopak v dnešní situaci, kdy se pod tíhou svědectví pramenů a neřešených výkladových problémů pomalu rozpadá totalitněhistorické vyprávění, nemohou bohaté zahraniční diskuse přeci jen nabídnout pojmové nástroje a metodické postupy pro rozpracování výkladových modelů nových, které by pomáhaly vysvětlit různé stránky státního socialismu v Československu.

-
- 11 KOTKIN, Stephen: *Magnetic Mountain: Stalinism as a Civilization*. Berkeley, University of California Press 1995.
  - 12 SABROW, Martin: Geschichtsdiskurs und Doktringesellschaft. In: TÝŽ (ed.): *Geschichte als Herrschaftsdiskurs: Der Umgang mit der Vergangenheit in der DDR*. Köln/R. – Weimar – Wien, Böhlau 2000, s. 9–35.
  - 13 JARAUSCH, Konrad: Care and Coercion: The GDR as Welfare Dictatorship. In: TÝŽ (ed.): *Dictatorship as Experience. Towards a Socio-Cultural History of the GDR*. New York – Oxford, Oxford University Press 1999, s. 49–69.
  - 14 K sociálním a kulturním dějinám východoněmecké policie viz vynikající práci: LINDENBERGER, Thomas: *Volkspolizei: Herrschaftspraxis und öffentliche Ordnung im SED-Staat 1952–1968*. Köln/R., Böhlau 2003.
  - 15 HELLBECK, Jochen: *Revolution on My Mind: Writing a Diary Under Stalin*. Cambridge (Massachusetts), Harvard University Press 2006.
  - 16 LINDENBERGER, Thomas: Die Diktatur der Grenzen. In: TÝŽ (ed.): *Herrschaft und Eigen-Sinn in der Diktatur: Studien zur Gesellschaftsgeschichte der DDR*. Köln/R. – Weimar – Wien, Böhlau 1999, s. 13–44.

Veřejný vliv historiků (ad c)

Ve vztahu k širší veřejnosti měla volba totalitněhistorického slovníku po roce 1989 rovněž svou přitažlivost. Kromě možné symbolické participace na velkém příběhu osvobození totiž právě totalitněhistorický model historikům poskytl určitou míru vlivu, a tím snad i pocit jistého společenského uznání. Předně, postavil historiky do role veřejné morální autority, která retrospektivně umí identifikovat „morální krizi národa“,¹⁷ „naroubování“ cizího zřízení na československou společnost“,¹⁸ převrácení hodnot¹⁹ a podobně (komunismus) a vykreslením této negativní fólie poskytnout opory pro dnešní identifikaci s hodnotami trhu a demokracie (které tak mají znamenat nejen definitivní nápravu dřívějších neblahých poměrů, ale též návrat k „přirozeným“ hodnotám). S tím pak úzce souvisí, že historikům připadla autorita poskytovat jakési sekulární rozhřešení všem těm, kdo se rozhodli nadobro rozejít s „komunismem“: stvrzením představy, že zlo pochází z jiného světa („režim“, který přicházel ze Sovětského svazu), bylo možno podpořit přesvědčení, že stačí provést dostatečně hlubokou ideologickou, institucionální i personální očistu, aby se společnost od zla definitivně osvobodila. Historici mohli vyznačit existenci jakési tlusté čáry za minulostí, kterou by pokud možno nikdo neměl překračovat ani zpochybňovat.

Jen nedávno se stala viditelnou další pravomoc vyplývající z takto nastavené společenské funkce soudobých dějin. Historik zde totiž může s jistou mírou libovůle určovat, kdo je dnes morálně poskvřen a kdo nikoli – a tím i manipulovat s pojetím lidské důstojnosti; neboť platí-li předpoklad, že spolupracovat s „režimem“ znamenalo zaplést se se zlem, pak mají *všichni* ti, kdož *jakýmkoli* způsobem spolupracovali, důstojnost jen omezenou. Historikovi pak stačí si jen vybrat (osobu, období, kontext). Nedílnou součástí českého veřejného života se staly pravidelné teatrální a dosti ponižující výstupy, vystavující příběhy různých lidí (Zdena Salivarová, Josef Tošovský, Milan Kundera a další), tak aby je bylo možno veřejně zostudit (způsobem dramaturgicky nápadně připomínajícím stalinské „strhávání masek“) a na těchto příkladech znovu a znovu demonstrovat, že zlo pochází z jiného světa (a dotyční se nestyděli s ním uzavřít tiché spojenectví). Zde, domnívám se, zpozorněla i ta část veřejnosti (akademické či širší politické), která dosud považovala příběhy o totálním ovládnutí – a tím i dichotomii zlého „režimu“ a ovládnuté společnosti – za jakousi samozřejmost.

---

17 Viz OTÁHAL, M.: *Podíl tvůrčí inteligence na pádu komunismu*, s. 16.

18 Viz KAPLAN, K.: *Kronika komunistického Československa*, s. 7.

19 TÝŽ: *Proměny české společnosti 1948–1960*, sv. 1. Praha, Ústav pro soudobé dějiny AV ČR 2007, s. 5.

Sociální dějiny

O to významnější jsou indicie, že navzdory hegemonii totalitněhistorického výkladu nezůstaly české soudobé dějiny bez prací, které svým badatelským zaměřením a výsledky snad otevírají novou etapu v bádání. K diskusi totiž byla předložena řada publikací naznačujících nové interpretace a nabízejících průhled do dosud neprobádaných oblastí života lidí v období státního socialismu; ať se zaměřují na sociální konflikty, podoby vyjednávání mezi aktéry i skupinami, na utváření a destabilizaci panujících hierarchií a zájmů anebo se zabývají nezávislými iniciativami a každodenním životem lidí v diktatuře, svými výsledky a pojetím tyto práce vybízejí k nové reflexi současného stavu bádání, analytických nástrojů, možných kontinuit a podobně. Rád bych zde rovněž hájil tezi, že tyto práce – právě svým důrazem na společenské procesy v podmínkách diktatury – vyznačují postupný vnitřní rozpad totalitněhistorického výkladového modelu.

Lze je volně rozčlenit do dvou skupin. Do prvního okruhu bych zařadil ty badatelské přístupy a práce, které se zaměřily na analýzu různých společenských skupin, přitom však chtěly v zásadě zůstat věrné totalitněhistorickému modelu. Že dynamiku socialistické diktatury nelze vysvětlit bez vývoje postojů různých společenských vrstev (studentstva, inteligence a podobně), vyplývalo již z prací Milana Otáhalá; jednotlivé postoje historických aktérů zde sice překročily práh viditelnosti pouze v návaznosti na možnost zařazení do pomyslného vztahu k „režimu“ (tedy do kategorií opozice, přizpůsobení a pomahačství), přesto však již zde bylo zřejmé, že společnost v podmínkách diktatury byla více než jen pasivním polem ovládnutí a manipulace.²⁰ Na tento způsob výkladu navazují i práce Centra orální historie, založeného v roce 2000 při Ústavu pro soudobé dějiny. Za cíl si tento projekt vytkl prozkoumat dějiny diktatury zdola, postihnout motivace aktérů a jejich proměny v čase, utváření a změny rozhodovacích procesů (a tím patrně i podob vyjednávání) a podobně.²¹ I když rozlišování postojů podle vztahu k „režimu“ je v definici projektu stále dosti patrné (už jen uchováním kategorizace „odpor – šedá zóna – elity“), přeci jen se projekt musel vzdát, pokud chtěl otevřít průhled do světa různých sociálních skupin, prvoplánové heroizace odporu a demonizace komunistických elit. Poskytl tak první důležité vhledy do myšlenkových vzorců v různých společenských vrstvách.

Že zde totalitněhistorický narativ přeci jen stojí v cestě plnému rozvinutí všech potenciálů obsažených v metodě orální historie, lze představit na dvou úkazech. Jedním je totiž metodologického rázu spočívající v nápadném splývání dvou ana-

---

20 OTÁHAL, M.: *Studenti a komunistická moc v českých zemích*; TÝŽ: *Podíl tvůrčí inteligence na pádu komunismu*.

21 Viz http://www.coh.usd.cas.cz/pages_cz/centrum.htm, stav k únoru 2009.

lytických kategorií: dnešního výkladu minulosti a tehdejší perspektivy aktérů.²² Že se dnes lidé často snaží zaujmout konformní postoj vůči dominantnímu výkladu minulosti (věděl jsem, že to špatně dopadne; komunismus není reformovatelný, protože je svou povahou totalitární; a podobně), ještě neznamená, že jejich výpověď odráží tehdejší postoje a hodnotové orientace. Je-li smyslem orální historie rekonstrukce mentálních a hodnotových horizontů, která umožní vysvětlit připravenost historických aktérů k jisté formě jednání (opoziční či konformní), pak by této rekonstrukci možná pomohlo pečlivější rozlišení dnešních pojmů a interpretací, které lidé často prostě mechanicky přebírají, aby implicitně podepřeli své právo o sobě vypovídat, od tehdejších hodnotových orientací, které jsou v jejich svědectvích různě rozesety. Dosavadní neochota historiků odlišit tyto dvě perspektivy není důsledkem jejich váhavosti, ale zasazení všech jevů a výpovědí do apriorně daného rámce – předpokládají-li totiž, že existoval „režim“ a že tento „režim“ byl „totalitní“, pak je přece velmi svůdné přinášet svědectví, v nichž pamětníci sami stvrzují, že komunistický režim byl totalitní (a že to už tehdy věděli a podobně). Konformita lidí vůči dnešním interpretacím tak slouží jako důkaz platnosti modelu. K tomu přistupují některé hodnotící výroky dokládající, že výsledky analýzy nakonec protičí apriornímu předpokladu totalitního „režimu“; příznačnou je v tomto smyslu formulace ze závěru *Sto studentských revolucí*: „Ani totalitní režim nebyl s to ovládnout člověka v celé jeho složitosti.“²³

Velké množství nového empirického materiálu – a tedy i analýzu dosud málo známých (či zcela neprobádaných) oblastí společenského života v období komunistické diktatury – přinesl i sborník *Ostrůvky svobody*, zaměřující se na aktivity mladé generace v Československu období „normalizace“ (zejména v osmdesátých letech). Metafora „ostrůvků“ zde sice zatím nevede k diskusi o tom, jak byly na každodenní úrovni vyjednávány hranice diktatury (nýbrž naopak chce evokovat představu „svobody“ oddělené pevnou hranicí od „režimu“), přesto však přinesla důležité podněty pro další diskuse – mimo jiné i tím, že odhalila pestrou škálu postojů a mnohost každodenních strategií lidí v podmínkách diktatury. Na mnoha místech – v rekonstrukci odpírání vojenské služby, nábožensky motivovaných aktivit, rockové a punkové vlny atd. – sborník dokládá vynalézavost lidí tváří v tvář disciplinačním nárokům, četnost nekonformních interpretací, rozpory a ambivalence v chápání těchto činností a podobně. Zařazení těchto zjištění do totalitněhistorického modelu (s předpokladem monolitního „režimu“ a ovládnuté společnosti) je pak nesmírně obtížné, či dokonce snad zcela nemožné. Pavel Kolář ve své důkladné

---

22 Velmi výrazně je to patrné ve sborníku: VANĚK, Miroslav (ed.): *Mocní a bezmocní? Politické elity a disent v období tzv. normalizace. Interpretáční studie životopisných interview*. Praha, Prostor 2006.

23 OTÁHAL, M. – VANĚK, M.: *Sto studentských revolucí*, s. 193.

recenzní stati²⁴ nedávno upozornil na tvrzení ze závěru *Ostrůvků svobody*, které se perfektně doplňuje s výše uvedeným konstatováním o „totalitním režimu“, jenž nemohl či neuměl totálně ovládat, a které asi nejlépe vystihuje napětí mezi výkladovými předpoklady (zejména monolitního „režimu“) a svědectvím pramenů: „Různé názory na rockový festival panovaly i uvnitř komunistického monolitu.“²⁵

Do druhé skupiny bych zařadil práce, které vzaly vážně výzvy obsažené v metodologických diskusích a promlouvající k nám z pramenů a rozhodly se rozejít s terapeutickou funkcí, již poskytuje totalitněhistorické vyprávění. Snad dokonce lze texty z pera Muriel Blaive, Petera Heumose a Lenky Kalinové²⁶ označit za práce otevírající novou etapu v českých soudobých dějinách. Tím, že se definitivně vzdaly snahy přistříhávat dějiny komunistické diktatury podle modelu zlého „režimu“, tyto práce umožnily tematizovat otázky, které jsou pro vysvětlení dlouhé stability diktatury klíčové: Jaké významy spojovali aktéři se svým jednáním v podmínkách diktatury? Jakými proměnami procházely skupinově specifické představy o naplněném životě? Kde docházelo k souběhu každodenních strategií s disciplinačními nároky strany a kde se naopak kultivovaly kritické postoje? Za jakých okolností překročily zkušenosti a kritické postoje práh artikulovatelnosti a staly se základem nonkonformního jednání? Kde vedlo toto nonkonformní jednání k podkopávání existujících hierarchií? A nemohlo zas jiné nonkonformní jednání působit afirmativně – a vést tedy paradoxně ke stabilizaci existujících hierarchií? Jak se v návaznosti na proměny legitimacy měnila institucionální a organizační struktura diktatury? Na tyto a podobně zaměřené otázky bychom v české historiografii devadesátých let ještě marně hledali odpověď (či alespoň výkladovou hypotézu); jsou-li však dnes nastoleny, těžko je lze pominout.

Výkladové problémy spojené s modelem totalitního „režimu“ se francouzská historička Muriel Blaive rozhodla vyřešit zaměřením analýzy na mentální horizonty lidí v padesátých letech. Ve své práci *Promarněná příležitost*, zkoumající příčiny toho, že v Československu roku 1956 nevzniklo hnutí srovnatelné s polským či maďarským vzedmutím odporu, shromáždila množství materiálu, pod jehož tíhou se rozpadla dosavadní výkladová struktura, postavená na protikladu mezi podřízeností vůči Sovětskému svazu (adekvátně: zlým „režimem“) a demokratickými kořeny Komunistické strany Československa (adekvátně: ovládnutou společností).

24 KOLÁŘ, Pavel: Langsamer Abschied vom Totalitarismus-Paradigma? Neue tschechische Forschungen zur Geschichte der KPTsch-Diktatur. In: *Zeitschrift für Ostmitteleuropa-Forschung*, roč. 55, č. 2 (2006), s. 253–275.

25 VANĚK, M.: *Ostrůvky svobody*, s. 230.

26 BLAIVE, Muriel: *Promarněná příležitost: Československo a rok 1956*. Praha, Prostor 2001; HEUMOS, Peter: „Výhrříme si rukávy, než se kola zastaví!“ *Dělníci a státní socialismus v Československu 1945–1968*. Praha, ÚSD AV ČR 2006; KALINOVÁ, Lenka: *Společenské proměny v čase socialistického experimentu: K sociálním dějinám v letech 1945–1969*. Praha, Academia 2007.

Namísto toho pak Muriel Blaive položila důraz na kolektivní paměť a diskurz národní identity, zejména trauma Mnichova, pozitivní obraz Sovětského svazu, prezentaci národních zájmů a podobně, které lidem v Československu roku 1956 ve svém souhrnu účinně zabránily vnitřně se ztotožnit a solidarizovat s maďarskými revolučními událostmi. Poválečné Československo bylo (narozdíl od Maďarska) ušetřeno kořistění a deportací, působil zde nadto silný ořez z Mnichova, vyznačující pro aktéry nutný odklon od závislosti na Západu a definitivní návrat do slovanského společenství, navíc bylo vždy snadné oživit negativní obrazy Maďarska a Polska z doby války; Muriel Blaive všechny tyto faktory přesvědčivě ukazuje jako motivy, které bezpečně podpíraly pozitivní obraz Sovětského svazu i KSČ a které nakonec zabránily procesu delegitimizace, v němž by se objektem lidové averze staly existující hierarchie.

Předmětem badatelského zájmu Petera Heumose v knize „*Výhrňme si rukávy!*“ je průmyslové dělnictvo v padesátých letech. Heumos zde studuje formy konfliktů a jejich řešení v průmyslových podnicích: vzhledem ke zřetelnému ústupu stávek (jakožto způsobu artikulace zájmových konfliktů) do pozadí se těžiště vyjednávání přesunulo k jiným projevům nespokojenosti a formám protestu – buď směrem k individuálním strategiím odporu anebo protestům malých kolektivů (brigád). Na příkladech oficiálních kampaní za vyšší produktivismus a jejich téměř fatálního ztroskotání pak Heumos ukazuje, že dělníci disponovali řadou možností, jak mařit oficiální požadavky a cíle, rozvíjet strategie a taktické postupy, které jim umožňovaly hájit vlastní zájmy (normy, mzdy, prémie), aktivně vznášet požadavky podle svých představ o spravedlivém uspořádání (ohledně voleb do závodních rad, pracovní doby, zásobování). Ačkoli Heumosovo líčení může na některých místech vzbuzovat dojem idealizace dělnické kultury (která se zde vždy úspěšně vymaňuje ze svého sepětí se státem a je základem autenticky dělnické politické vůle), poskytují jeho texty jasné doklady, že dělníci představovali vše možné, jen ne masu energie podřizující se nebo vzpírající se „režimu“. Nadto byly dělnické protesty převážně zaměřeny nikoli proti politickému systému, ale k jeho proměně a přizpůsobení, tak aby lépe vyhovoval představám dělníků o spravedlivém uspořádání. Největší význam pro revizi totalitněhistorického výkladu má však samo mikrohistorické zaměření Heumosových analýz: zcela jasně se zde ukazuje, že retrospektivní ohraničení sfér – co už je „režim“ a co ještě společnost – nedává při bližším pohledu k historickým aktérům a jejich životnímu světu žádný smysl.

„Společenské proměny“

Jelikož byla tato diskuse otevřena primárně v návaznosti na vydání knihy o „společenských proměnách v čase socialistického experimentu“ z pera Lenky Kalinové, stojí za to jí věnovat trochu více pozornosti. Do středu zájmu se zde dostaly ty oblasti života lidí, které lze souhrnně označit pojmem „sociální stát“ – zdravotnictví, školství, systém zaměstnanosti a podobně. Závažnost této perspektivy zkoumání se ukazuje zejména tam, kde je potřeba vysvětlit stabilizaci nových mocenských vztahů, jejich osvojení ze strany lidí, avšak také strukturální dysfunkce po roce 1948

a s tím související změny poměrů v padesátých i šedesátých letech. Sociální systém nejenže vymezoval rámec pro jednání aktérů, ale představoval též důležitý legitimační faktor, ideologicky ospravedlňující zásahy do stávající sociální struktury.

Odtud se otevírá dvojitá možná čtení knihy. První lze volně označit jako strukturně-funkcionalistické: položíme-li důraz na jednotlivé segmenty sociálního systému – na sociální politiku, systém vzdělávání, poskytování zdravotní péče, postavení odborů a závodních rad a podobně – a zaměříme-li se na jejich efektivnost a vnitřní rovnováhu, můžeme usuzovat na možnosti udržet nové hierarchie rozhodování. Kalinová podrobně a přesvědčivě ukazuje, že hluboké systémové dysfunkce byly zejména v padesátých letech charakteristické pro většinu sledovaných oblastí, v nichž se postupně oslabovaly nejdůležitější atributy funkčních sociálních systémů: adaptabilita na nové podněty, efektivní dosahování stanovených cílů, úspěšná integrace lidí do funkčních vazeb i stabilita sociálních institucí. Abychom nicméně porozuměli připravenosti lidí přijmout mimořádnost existujících poměrů (anebo naopak vysvětlili jejich nespokojenost, či dokonce protestní potenciál), je zapotřebí zapojit jiné čtení, které kniha rovněž nabízí a které klade důraz na anatomii sociálních konfliktů, na formy osvojení nových hierarchií a ideologických vzorců, na podoby společenské konformity či potenciály sociální kritiky. Kromě efektivity sociálních systémů autorka sleduje podoby jejich ospravedlnění, příklon lidí k myšlenke socialismu a radikální verzi společensko-politických změn, formy kolektivní paměti, otevírající toleranci vůči dočasné represi, ale i zklamání očekávání lidí tváří v tvář nárokům a omezením stabilizující se diktatury.

Na pozadí těchto faktorů se do jiného světla dostaly obvyklé mezníky, jimiž bývá vyznačován nástup či proměny diktatury – například únor 1948 zde ztrácí význam fatálního předělu: Kalinová naopak ukazuje, že sociální či právní změny po únoru byly často pokračováním a radikalizovanou verzí experimentů zahájených bezprostředně po skončení války, ať se týkaly vlastnických vztahů, forem přerozdělování a podobně. Tam, kde zjišťuje diskontinuitu (například v proměně systému sociálního pojištění v model sociálního zabezpečení), zase vystupují do popředí mnohem pozdější předěly. Autorka nadto důsledně zasazuje sledované sociální experimenty do světových souvislostí – například poválečným pokusům řešit sociální otázku porozumíme teprve tehdy, když opustíme oblast národních dějin a analyzujeme je v kontextu tehdejších diskusí o americkém „Novém údělu“ (*New Deal*) anebo britském Beveridgeově plánu.

Rámecem diskusí a rozhodování se však po roce 1948 postupně stával sovětský blok. Máme-li identifikovat tento proces jako odchýlení, jako svého druhu poruchu ve vývoji, potřebujeme mít přeci jen k dispozici normativní měřítko, na jehož pozadí lze takové hodnocení formulovat. V historické produkci se přitom setkáváme s dvojitým přístupem k normativním otázkám: historici buď *a priori* předpokládají vyhraněnou hodnotovou strukturu a považují ji za vyšší historickou pravdu (v soudobých dějinách viz zmíněné rozlišení, že komunismus rovná se zlo, zatímco všichni jeho oponenti reprezentují dobro), což má nepříjemné výkladové následky v podobě ahistorických soudů (aktéři žádoucí strany jsou *vždy* hrdinové, zatímco přívrženci nežádoucí strany jsou automaticky iracionální, pomýlení,

zmanipulovaní či prostě zlí); anebo se badatelé snaží normativní dimenzi potlačit jejím převedením na funkcionální či jiné kategorie (což je nakonec stejně vrací k základní otázce, které uspořádání je vlastně žádoucí). Lenka Kalinová nechce jít ani jednou z těchto cest: ví, že hodnotovým stanoviskům se ani v historické analýze nelze vyhnout, že však zároveň robustní a nereflektovaný moralismus má pro historickou práci zničující následky, protože předem rozdává příslušné role a zastírá tak průhled do světa lidí s jeho mnohoznačností a proměnami. Stanovisko autorky tak lze rekonstruovat spíše z náznaků, které jsou v knize roztroušeny – klade přitom důraz na *sociální práva* („vzdělání ... chápeme jako součást aktivní sociální politiky a jeho získávání jako právo občanů“)²⁷ a na *demokratickou participaci* lidí. Navzdory rozptýlenosti odkazů, z nichž lze autorčino normativní stanovisko rekonstruovat, je nepochybným pozitivem práce, že se vůbec odvážíla do tohoto terénu vstoupit.

Nejvýraznější přínos Lenky Kalinové zde nicméně spočívá v analýze změn v sociálním systému sledovaného období a v důrazu na osvojení funkcionálních imperativů v sociální praxi. Kalinová do svého výkladu integrovala řadu skutečností, které zůstaly v totalitněhistorických výkladech buď vytěsněny anebo v tichosti přehlíženy – příklon nejen dělnictva, ale i značné části poválečné inteligence, k ideálu socialismu a k uskutečnění radikálních změn, kolektivní paměť na starší útlak jako zdroj tolerance vůči represí (pojímané jako exemplární a dočasné!), legitimizační funkci odbornictví a obraz profesionalizace (viz například zdravotnické rady!); v opačném sledu ale také erozi legitimacy odborů tváří v tvář jejich konformitě v padesátých letech, jejich opětovný vzestup v letech šedesátých a podobně. Dnes je skutečně nadmíru důležité „naplnit“ diagnózu komunistické diktatury lidmi „z masa a kostí“ – lidmi, kteří měli také své osobní zájmy a své představy o naplněném životě, kteří svou energii i stávající instituce využívali pro dosahování cílů, jež nemusely mít s oficiální ideologií ani prospěchářstvím nic společného, a naopak třeba důsledně uplatňovali ideologické vzorce tam, kde to vedlo jen k systémovým dysfunkcím a podobně. Že se Lenka Kalinová rozhodla otevřeně se rozejít s totalitněhistorickým výkladovým vzorem, redukujícím aktéry na poslušné uniformní roboty či ovládnuté oběti, a že se naopak pečlivou analýzou společenských procesů zaměřila na postižení celkových systémových změn, jejich legitimacy a případných dysfunkcí, lze považovat za nejvýznamnější aspekt celé knihy.

Dnes již je jasné, že stabilizace i proměny diktatur byly zakořeněny v sociální praxi (tedy v procesu každodenního vyjednávání nejrůznějších zájmů a vizí, v kolektivním jednání aktérů), že nebyly automatickým prodloužením mocenských příkazů či systémových dysfunkcí. Autorka možná ne úplně uspěla v členění a pře-

---

27 KALINOVÁ, L.: *Společenské proměny v čase socialistického experimentu*, s. 167.

hlednosti výkladu – jednotlivé argumenty nejsou vždy završeny a plně propojeny s myšlenkami a postupy následujícími. Navíc text není zcela konkrétní ve všech detailech; na některých místech autorka sama prozradila, že nechává otevřený prostor dalšímu bádání – viditelné je to také tam, kde použila zkratkovitá či obecnější tvrzení jako „garnitura měla větší prostor pro“, „ve veřejném mínění přetrvávala nedůvěra“, „ozývaly se hlasy volající po větší suverenitě odborů“ a podobně. Na těchto místech se nabízejí otázky po vývoji a vnitřní gramatice kolektivního jednání lidí: Jak byly požadavky artikulovány? Kdo je vlastně artikuloval? Jaké to vyvolávalo další reakce? Vedly k upevnění existujících hierarchií? Anebo naopak k jejich destabilizaci? Lze doufat, že právě tímto směrem se bude bádání o našich nedávných dějinách ubírat.

Závěrem

Rozvíjení kulturně- a sociálněhistorických přístupů v soudobých dějinách bude nejspíše spolupodmíněno rychlostí, s jakou bude vnitřně erodovat totalitněhistorický model. Na straně jedné má tento model pro mnoho historiků dodnes obrovskou atraktivitu, souvisící zejména s tím, že poskytuje možnost relativně pohodlně a rychle se zorientovat ve složitém terénu komunistické diktatury a ujistit se přitom, že zlo je nutně vykázáno do vnějšího světa, od něhož nás spolehlivě chrání tlustá čára za minulostí (za „režimem“, který se přece již zhroutil). Na druhé straně jsou vidět neklamně známky toho, že se tento model vnitřně rozpadá – že svou rigiditou nemůže obstát před nároky vědecké otevřenosti; že nemůže donekonečna vytěsňovat analýzu těch pramenů, které mu protirečí, ani se vyhýbat kritickým diskusím, poukazujícím na jeho značně problematickou metodologii. Asi nelze odhadnout, jak rychle se v českém prostředí etabluje debata o různých modelech, které by složité vztahy ovládnání v prostředí diktatury adekvátně popsaly a vysvětlily jejich proměny – a zda se v tomto ohledu spíše opře o zahraniční nabídku (model opatrovnícké diktatury, diktatury konsenzu, dějiny každodennosti, praxeologické přístupy a další) anebo zda najde dostatek empirického materiálu a intelektuálních kompetencí k rozpracování koncepcí vlastních.

Možná k této proměně soudobých dějin a k prohloubení kulturně- a sociálněhistorického výzkumu nakonec přispěje i důležitý politický faktor: totiž proměna funkce, kterou model totalitního „režimu“ plní ve veřejném prostoru. Holdování totalitněhistorickému narativu v podmínkách jeho viditelné *politizace* má totiž zcela opačný efekt: namísto veřejné úcty (za schopnost identifikovat zlo v minulosti a poskytnout sekulární rozzhřešení) totiž indikuje, že s vědeckou nestranností zde něco není v pořádku, a stává se tak zdrojem delegitimizace celého oboru – jak v očích většiny exaktních vědců, tak i archivářské obce, mnoha badatelů v příbuzných humanitních oborech a postupně i ve velké části širší veřejnosti. Reakci totalitněhistoricky zaměřených badatelů je paradoxně zintenzivnění důrazu na „totalitní“ povahu „režimu“ (a celkově snahu „demaskovat“ komunismus), což sice opět dokonale vyhovuje stranickým aparátům, nicméně dále prohlubuje delegitimizaci oboru.²⁸ Totalitně zaměřením historici se tak patrně chytají do pastí, kterou si

sami nastražili: nejenže se dobrovolně nechali vyvlastnit ve svém právu na svobodu bádání (které je dnes spoluurčováno stranickými aparáty), nejenže se jejich analytické nástroje (totalitní „režim“ versus ovládnutá společnost) mohou stát snadným terčem posměchu, ale ztratili asi i větší část veřejné úcty, která historikům soudobých dějin ještě v devadesátých letech náležela.

Proměna veřejného uznání soudobých dějin podtrhává význam volby mezi analýzou diktatury a „demaskováním“ komunismu. Primárně totiž dnes asi nejde o to, k *jaké* verzi kulturně- a sociálněhistorického bádání se přikloníme (zda navážeme na Muriel Blaive, Petera Heumose, Lenku Kalinovou, prohloubíme orálněhistorický výzkum či půjdeme ještě dalšími směry), ale s jakými celkovými cíli svou badatelskou práci spojíme – zda dáme přednost nereflektované morální funkci, tedy bezprostřední nápravě křivd, demonstrativnímu zapuzení zla a sekulární podobě rozhršení, anebo zda vyhovíme raději nárokům kritické vědy s jejími požadavky metodologické otevřenosti, kladení náročných otázek, reflexe vlastních hodnot a pojmových nástrojů, a zejména pak kritického střetávání různých výkladových modelů.

---

28 Sem lze zařadit vlastně celou činnost nově založeného Ústavu pro studium totalitních režimů. Již sám pokus uzákonit totalitněhistorický výklad – začlenit jeho rétoriku do právního řádu státu a povýšit tím model „totality“ do pozice státní doktríny (viz „Zákon ze dne 8. června 2007 o Ústavu pro studium totalitních režimů a o Archivu bezpečnostních složek a o změně některých zákonů“) – napovídá, že se zde definitivně opouští vědecký étos a jednotlivé výpovědi se stávají závaznou normou, podpírající především stranické a státní zájmy.

Diskuse

O mučednících „pravých“ a „nepravých“

K recenzi Zdeňka R. Nešpora

Soudobé dějiny ve svém prvním čísle ročníku 2008 uveřejnily recenzi Zdeňka R. Nešpora na mou knihu *Strážci lidskosti*.¹ Původně jsem na tuto předpjatou recenzi, nahlížející církev československou (husitskou) *a priori* negativní optikou, která však postrádá hlubší pochopení fungování a praktického života této církve, nechtěl reagovat, ale protože se v textu objevily také některé nepřesnosti, rád bych se je pokusil uvést na pravou míru.

Nejprve bych rád zdůraznil, že kniha *Strážci lidskosti*, jak samotný název a podtitul vypovídá, je zaměřena na vybrané perzekvované a vězněné osobnosti z řad církve československé (husitské); záměrně jsem vybral stejný počet farářů i aktivních laiků. Jak je zřejmé z úvodu knihy (s. 11 n.), nemělo se jednat o žádnou komplexní reflexi poválečné situace této církve. Smyslem publikace bylo připomenout, „že ustálený výklad dějin této církve jako klíčového režimního spojence (často i vzhledem k ostatním denominacím) není tak jednoduchý a perzekuce si vlastně nevybírala, když šlo o víru ochotnou jít do důsledků“.²

---

1 NEŠPOR, Zdeněk R.: Nepraví mučedníci proticírkevního boje. In: *Soudobé dějiny*, roč. 15, č. 1 (2009), s. 164–167; viz JINDRA, Martin: *Strážci lidskosti: Dvanáct příběhů příslušníků Československé církve (husitské) vězněných po únoru 1948*. Praha, Náboženská obec ČCŠH na Starém Městě 2007.

2 Viz anotace z pera Jaroslava Cuhry v časopise *Dějiny a současnost*, roč. 30, č. 4 (2008), s. 48.

Za základní premisu si autor recenze pro sebe příznačně zvolil slova Ferdinanda Peroutky z *Budování státu* o Církvi československé, že „její zrod byl největším jejím výkonem“ (s. 164 recenze). Tato teze se pak prolíná celým jeho textem a hned v úvodu vyúsťuje do kardinální otázky *cui bono*? Autor se snaží naznačit, že Církev československá (husitská) jako nejvíce prorežimní konfese nemá žádné právo připomínat ty, kteří v jejích řadách neohnuli hřbet a postavili se komunistickému totalitnímu režimu, a že vlastně v této církvi ani žádní takoví lidé nebyli. Vzhledem k tomu prý jediný prospěch z této publikace plyne opět této církvi, která se nedokáže s pokorou vyrovnat se svou minulostí. Ještě jednou proto připomínám, že kniha *Strážci lidskosti* nebyla koncipována jako apologie církve, nýbrž měla připomenout téměř neznámé osudy dvanácti vybraných perzekvovaných rodin, které v ČČS(H) vesměs žijí a na jejím životě se aktivně podílejí i v současnosti. Ptá-li se tedy recenzent, komu má publikace přinést užitek, tak mu odpovídám (a říkám to i v jejím úvodu), že především těmto statečným osobnostem a jejich rodinám, které v době, kdy jiní v církvi bez zásluhy získávali, prožívaly léta v komunistických věznicích a lágrech.

Je třeba souhlasit, že Církev československá (husitská) stála z takzvaných velkých církví skutečně nejbližší novému poválečnému státu. V publikaci *Strážci lidskosti* to také nijak nezastírám, stejně jako fakt, že co do počtu perzekvovaných a vězněných členů se tato církev zdaleka nemůže poměřovat s římskokatolickou církví. To však recenzent z pochopitelných důvodů ve své citaci na straně 165 nezmiňuje. Celá pasáž z mé knihy totiž zní: „Rád bych proto zdůraznil, že prorežimní orientace velké části poválečného vedení ČČS(H) je neoddiskutovatelná a pro církev bolestná. Zároveň je ale potřebné říci, že zdaleka ne všichni duchovní a tzv. laici ČČS(H) (v presbyterní církvi s episkopálními prvky je účast např. členů rad starších na chodu náboženských obcí zásadní) schvalovali směřování vedení církve a že k němu byli nejen v počátcích neteční. To by byla urážka všech vězněných i jinak pro své názory a postoje perzekvovaných členů ČČS(H). Ačkoliv narůstající represe ze strany lidovědemokratického státu nepostihla po roce 1948 duchovní a příslušníky ČČS(H) zdaleka v takovém rozsahu jako například hierarchii, duchovní a věřící římskokatolické církve, i v ČČS(H) se našla nemalá řada těch, kteří se nesmířili s totalitními praktikami nového režimu a aktivně proti němu rozličnými formami vystupovali. Je smutné, že tyto osobnosti ČČS(H), často v životě tragicky poznamenané komunistickým režimem, jsou v souvislosti s poválečným vývojem církve v Československu připomínány jen poskrovnu, na rozdíl od například prokomunisticky vyhraněných členů vedení ÚNS ČČS(H), kteří v bolestivé poúnorové době církev vesměs opustili.“ (s. 11) A na jiném místě: „Zprávy o situaci v ČČS(H) stejně jako v ostatních církvích byly prostřednictvím infiltrovaných tajných spolupracovníků získávány rovněž agenturní cestou. Prokazatelně se na získávání informací o ‘vzdorovitých’ duchovních z řad ČČS(H) podílelo i několik jejich kolegů. Tajní spolupracovníci s krycím jménem ‘Písek’, ‘Tajemník’, ‘Ivana’ a ‘Alžběta’ se ve svazcích StB objevují např. v souvislosti s uvězněnými faráři ČČS(H), jeden z nich rovněž za své ‘služby’ prokazatelně po několika let pobíral od StB finanční odměny. Není snahou této knihy více zkoumat temné stránky ČČS(H), ale nezmínit se o nich by bylo nekorektní.“ (s. 24 n.)

První věcí, u které bych se chtěl zastavit, jsou důvody perzekuce jednotlivých osobností této církve po únoru 1948. Recenzent až na výjimky popírá, že by při ní hrály roli náboženské důvody v jednání postižených. Tento argument ovšem v některých případech neobstojí, protože jak známo komunistický režim si nevybíral a jeho represivní složky nečinily rozdíly mezi domnělými nebo skutečnými nepřáteli, natož mezi různými formami odporu proti režimu. Podle této logiky by byl třeba P Antonín Jakub Zemek, vůbec první zatčený římskokatolický kněz po komunistickém převratu, „nepravým mučedníkem“ proticírkevního boje, protože důvodem jeho zatčení byly nekompromisní antikomunistické postoje a pomoc lidem, kteří prchali do zahraničí. A takových případů by se našlo i v římskokatolické církvi daleko více. Myslím, že není namístě jakkoli snižovat postoje a jednání těchto duchovních ani laiků, přestože ve své činnosti třeba nebyli primárně vedeni náboženskými důvody. Je tedy ze strany recenzenta vůbec relevantní posuzovat religiozitu vězňů?

Jelikož zde není prostor popisovat důvody zatčení jednotlivých osob, tak pro ilustraci ve stručnosti uvedu alespoň tři příklady. Faráři Církve československé (husitské) Oldřich Bukal a Alois Mach byli odsouzeni k mnohaletým trestům v rámci skupiny „Oldřich Bukal a spol.“. Hlavním důvodem jejich zatčení bylo, že navázali spojení přes takzvané agenty-chodce s jiným farářem této církve Augustinem Jünglingem,³ který po své emigraci v roce 1948 zastával v utečeneckém táboře v Ludwigsburgu funkci duchovního správce. V síti Státní bezpečnosti po zatčení jednoho z agentů uvízly kromě zmiňovaných farářů i další osoby: úředník diecézní rady, dcera biskupa (vyšetřován byl i samotný biskup, který na nátlak státních orgánů později rezignoval na svou funkci), členové olomoucké rady starších a jeden člen mládeže ČČS(H). Co už měl být tento proces jiného nežli výstraha pro podobně smýšlející příslušníky církve! Písemný kontakt s Jünglingem navázal i farář Ladislav Král, odsouzený v jiném politickém procesu na patnáct let těžkého žaláře. Obžaloba jej mimo jiné vinila z toho, že v roce 1949 ilegálně cestou zaslal Jünglingovi zprávu o situaci v církvi, ke které přidal několik tiskopisů pro výuku náboženství a církevních zpěvníků.

Druhým příkladem je osud Františka Račanského, který jako člen národněsocialistické „politické šestky“ zorganizoval jedno z jejích setkání v kostele Církve československé husitské, kde působil jako předseda rady starších, načež byl zatčen. Ve své výpovědi při rehabilitačním řízení v létě 1969 mimo jiné vypověděl: „Jednou jsem se sešel s dr. Václavem Sýkorou a ten se mi zmínil, že má nějakou

---

3 Farář Augustin Jüngling byl vedle svého duchovenského poslání i významným činitelem Československé strany národněsocialistické. Právě na jeho příkladu lze demonstrovat, jak se prolínala činnost v této straně s působením v ČČS(H) a naopak. V závěru roku 1947 totiž došlo v ČČS(H) k neúspěšnému pokusu odstranit z kanceláře ústřední rady prokomunisticky orientované zástupce. Impulz vzešel právě od duchovních, kteří byli zároveň organizováni i v národněsocialistické straně. (Srv. KOVÁŘ, František: Proč a k čemu byla svolána generální synoda? In: *Naše cesta*. Praha, Ústřední rada Církve československé 1949, s. 9 n.)

zprávu o církevních poměrech u nás. Vzal jsem ji od něho, protože jsem se zajímal o církevní poměry jako pracovník Čs. církve – byl jsem dlouholetým předsedou náboženské obce v Praze 1 a v Praze 6 a předsedou právní rady ČČS, voleným církevním sněmem...“⁴ Jak vyplývá z předestřených skutečností, při zatčení Františka Račanského rovněž sehrály roli náboženské důvody, po kterých recenzent sice tolik volá, ale už je nechce u jednotlivých osobností vidět.

Svým zevšeobecňujícím odsudkem označil recenzent za „nepravou mučednici proticírkevního boje“ i paní Milušku Havlůjovou. Přitom by stačilo přecíst si v jejím příběhu příslušnou pasáž popisující trpké chvíle při výslechu, kdy byla za hrůzných okolností nucena ke spolupráci se Státní bezpečností, a přesto právě díky své hluboké víře nepodepsala! Připomínám, že doma tehdy měla šestnáctiměsíčního syna. Tolik pro názornost k recenzentově „nezaujatosi“.

V další části recenze autor tvrdí, že „sebeospravedlňující tendence je v knize přítomná téměř na každém kroku“ (s. 165), což demonstruje údajně nedoloženými počty vězňených a jinak perzekvovaných příslušníků církve. Kdyby si recenzent lépe přečetl přílohy číslo 30 až 34 ve třetí části knihy (které však označuje za „natahování“ knihy), našel by zde přesné počty takto pronásledovaných; koneckonců sám je dále zmiňuje, a zároveň si tak protiřečí, že jsou nedoložené.⁵ Jména popravených řadových členů Církve československé (husitské) jsou pak uvedena na straně devatenáct této publikace.⁶ Co se týká počtu aktivních laiků, jejichž výčet je omezen pouze na členy rad starších jednotlivých náboženských obcí ČČS(H), tak z dosud zjištěných údajů, které lze opět doložit pramennými materiály z archivů, bylo kromě sedmi již zveřejněných laických osobností církve z prokazatelně politických důvodů uvězněno jen na konci čtyřicátých a v padesátých letech nejméně dalších deset lidí. V souvislosti s tím bych rád připomenul, že Církev československá (husitská) je od svého vzniku církví presbyterní s episkopálními prvky, což znamená, že každý řádný člen církve má právo podílet se na veškerém poslání této církve. Je-li pak zvolen do rady starších, stává se dle ústavy správním, výkonným a dozorcím údem jednotlivé náboženské obce, z čehož zjednodušeně řečeno vyplývá, že podíl těchto příslušníků na chodu jednotlivých náboženských obcí není o nic méně významný nežli podíl farářů na správě duchovní. V žádném případě nelze tedy popírat jejich účast na životě a směřování celé církve, jak se o to, ať už z nepochopení nebo neznalosti, snaží recenzent, když se táže: „Je tedy úplně správné, že si dnešní církve v rámci sebeobhajoby ‘přivlastňují’ i osudy těch ostatních, aby

---

4 Viz *Národní archiv* (Praha), fond Generální prokuratura, neuspořádáno, spisová značka II/3 Vg 1, protokolární výpověď JUDr. Františka Račanského z 3.6.1969, s. 291.

5 Veškerá fakta týkající se vězňených duchovních jsou prokazatelná z vyšetřovacích a vězeňských spisů uložených v Archivu bezpečnostních složek a v Národním archivu. Další údaje je samozřejmě možné si ověřit z osobních spisů jednotlivých duchovních.

6 *Srv. Pieta: Památce bratří a sester popravených, umučených a zastřelených za komunistického teroru*. Praha, vydal časopis Věrní zůstaneme 1993, s. 5–30.

tak prokázala svůj ‘třetí odboj’? Nebyli někteří z postižených třeba také členy svazu zahrádkářů nebo amatérskými lučištníky?“ (s. 165) Konečně tento fakt je reflektován i v třetí části knihy.⁷

Dále bych chtěl připomenout, že členkou Církve československé (husitské) byla také například Antonie Kleinerová, odsouzená v procesu s Miladou Horákovou, která zde vykonávala funkci předsedkyně Sdružení žen CČS, patřil k ní ve stejném procesu doživotně odsouzený František Přeučil, jehož dcera je dodnes farářkou této církve, nebo s Františkem Račanským odsouzený Josef Čupera. V této církvi našly duchovní domov i některé významné vojenské osobnosti naší vlasti – kupříkladu pilot britského válečného letectva Otakar Hrubý, jehož v roce 1947 v novopackém sboru oddával vojenský duchovní CČS(H) u RAF Karel V. Vít; generál František Fajtl, který v jedné ze svých knih vzpomíná pomoci československého faráře při shánění zaměstnání pro svou ženu, zatímco byl vězněn; letec-akrobat František Novák, kterého v Plzni v roce 1932 oddával československý farář František Příbyl; nebo generál Tomáš Sedláček, jehož otec byl předsedou rady starších Církve československé v Čelákovících a Toušeni.

Recenzent mi také vytýká, že sice ukazují, „jak značná část osob perzekvovaných komunisty byla pro své postoje a jednání popotahována již nacisty a jejich přísluhovači“, však měl bych „tak činit v případě celé církve, která přivolila ke své ‘redukci’ na Církev českomoravskou, ale přímo s okupanty patrně nespolupracovala“ (s. 166). Zde se Nešpor pouští na zcela tenký led, neboť (jak se zdá) o působení této církve v době okupace toho ví velice málo. Zřejmě proto vzal zavděk i knihou Jaroslava Hrdličky o patriarchovi CČS(H) Františku Kovářovi, kterou jinak ohodnotil jako „místy ústíci v nekritické oslavné posuzování jeho činnosti“ (s. 165).⁸ Nazvat například věznění faráře Ladislava Krále, který prošel Terezínem a koncentračním táborem v Dachau, „popotahováním“, je myslím značná familiárnost. Rovněž u změny názvu na Církev českomoravskou recenzent jaksi příznačně pozapomněl, že práva církve na Slovensku byla od samého počátku samostatného slovenského státu značně oklešťována. Celý proces vyvrcholil zrušením ústavy v roce 1940, čímž všechny náboženské obce ztratily právní základ pro svou existenci, a Církvi československé byl vyvlastněn všechen movitý majetek. Na změnu názvu poté církve přistoupila až na nátlak okupačních orgánů. Během okupace bylo ve věznicích a koncentračních táborech internováno dvaatřicet duchovních, z nichž osm se nedožilo osvobození. V roce 1944 byl navíc na přímý rozkaz zastupujícího říšského protektora Karla Hermanna Franka zatčen a až do 1. května 1945 v Te-

7 Viz např. příloha č. 21, ve které Krajská správa ministerstva vnitra v Brně hodnotí situaci v CČS(H) v roce 1958 (s. 138).

8 Není jisté bez zajímavosti, že právě kniha Jaroslava Hrdličky *Život a dílo prof. Františka Kováře: Příběh patriarchy a učence* (Brno, L. Marek 2007) byla v literární anketě Dobrá kniha oceněna hned dvěma respondenty mezi třemi nejlepšími literárními počiny roku.

rezině vězně správce pražské diecéze Jan Lomoz, když svým statečným dopisem odmítl vstoupit do nově ustavené České ligy proti bolševismu.⁹

Rovněž v dalších třech výtkách nemohu s autorem recenze souhlasit. Nešpor nepovažuje „za nejšťastnější dokládat socialistické smýšlení v rámci církve třídním původem jejích členů“ (s. 166). K tomu bych si posloužil následující citací z publikace Lenky Kalinové: „Výsledky voleb (v květnu 1946 – pozn. autora) ovlivnilo sociální citění obyvatelstva, naplňování jeho očekávání v oblasti vlastnických přeměn, změna postavení početných a nejchudších vrstev obyvatelstva na úkor oslabení podnikatelských skupin. Bezzemci získali půdu a v pohraničí i usedlosti, dělnictvo začalo uplatňovat reálný podíl na moci a možnost sociálního vzestupu s nadějemi na další zlepšování i materiálního postavení.“¹⁰ Sociální citění a postavení obyvatelstva reflektovala i teologie Církve československé, a proto je nezbytné tento fakt připomínat.¹¹

U výtky ohledně transformace církevního vysokého školství nerozumím argumentu, proč by mělo být „zapomínáno“, že ze svazků univerzit byly vyňaty pouze katolické fakulty. Celá příslušná kapitola je v knize nazvána „Represe státní moci uplatňované po únoru 1948 vůči církvím v ČSR“ a postupně v ní zmiňují veškerá zákonná opatření namířená proti *církvím*, tedy nejen proti Církvi československé (což by ani nebylo logické). Úvodní věta týkající se vysokého školství ve *Strážcích lidskosti* zní: „Co se týče vysokého školství, došlo zákonem č. 58/1950 Sb. k vyjmutí bohosloveckých fakult ze svazku univerzit.“ (s. 24) Tamtéž hovořím o zřízení římskokatolické cyrilometodějské fakulty v Praze a o rozdělení dosavadní Husovy československé evangelické fakulty bohoslovecké na Husovu československou bohosloveckou fakultu a Komenského evangelickou bohosloveckou fakultu. Takže kniha nic nezastírá, jak se recenzent snaží naznačit. Rovněž není pravda, že Husova fakulta (správné označení je Husova československá evangelická fakulta bohoslovecká) byla z většiny tvořena teology Českobratrské církve evangelické, jak tvrdí Nešpor (s. 167). V letech 1945 až 1950 působilo na této fakultě pět habilitovaných učitelů Církve československé a deset z Českobratrské církve evangelické a studovalo zde třiasedmdesát bohoslovců CČS(H).¹²

Pokud jde o členství ministra obrany Ludvíka Svobody v KSČ, Nešpor se zjevně snaží překroutit zmiňovaná fakta a za každou cenu hledat chyby. Věta v knize

9 Srv. RESLER, Kamill: Sabotéři „České ligy proti bolševismu“. In: *Dnešek*, roč. 2, č. 9 (1947), s. 138–140; č. 10, s. 152–155.

10 KALINOVÁ, Lenka: *Východiska, očekávání a realita poválečné doby*. Praha, Ústav pro soudobé dějiny AV ČR 2004, s. 86.

11 Srv. VOGEL, Jiří: *Církev v sekularizované společnosti*. Praha, Centrum pro náboženský a kulturní dialog při HTF UK 2005, s. 28 n.

12 Což byl větší počet než studentů z řad ČCE (dodávám na upřesnění po přečtení Nešporovy repliky následující za tímto textem). Viz SALAJKA, Milan (ed.): *Husitské bohosloví: Zpráva o fakulturních činnostech*. Praha, Husitská teologická fakulta UK 1995, s. 42.

zní: „V rukou KSČ byla dvě rozhodující ministerstva: národní obrany pod vedením Ludvíka Svobody a vnitra pod vedením Václava Noska.“ (s. 18) Dodávám, že se pohybuje na přelomu let 1947 a 1948, tedy těsně před komunistickým pučem. Jak vidno, nikde žádná zmínka o členství Ludvíka Svobody v KSČ, jak se mi snaží podsouvat recenzent. A je-li řeč o vlivu komunistů na armádu, tak na jeho získání systematicky pracovali již od roku 1945: „Košícký vládní program z dubna 1945“ stanovil, „že ‘organizace, výzbroj a výcvik nové československé branné moci budou jednotné s Rudou armádou’. Další inovace: ‘Vláda chce jednou pro vždy skoncovat s takzvanou nepolitičností armády’. Třetí změnou oproti armádě první republiky byla očista důstojnického sboru vojenskými instancemi ve spolupráci s národními výbory a jinými orgány vytvořenými zvláště za tímto účelem. (...) Československá armáda tedy nevytyčila princip příklonu k sovětskému vzoru v roce 1948, nýbrž už v roce 1945.“¹³

Připomínku ohledně užívání či neužívání titulu Mgr. u osob, které vystudovaly vysoké školy ve třicátých nebo padesátých letech, bych raději ponechal na rozhodnutí dotyčných osob. Jak vidno ze smutečního oznámení Zdeňka Langra (viz s. 81), tak titul užíval, a co se týká Jindřicha Hanuše, nejspíš by recenzentovi zdůraznil, že studia u profesorů Trtíka, Kováře či Rutrleho nebyla nijak snadná, a tudíž i on titul užíval a užívá.

Zbývá již jen poslední připomínka, zpochybňující opodstatněnost zařazení šestařiceti příloh ke knize *Strážci lidskosti*. Zde bych ponechal na čtenářích, zda poprvé zveřejněné výčty jmen duchovních Církve československé (husitské), kteří byli z politických důvodů vězněni, jimž byl odebrán státní souhlas pro výkon duchovenské služby, kteří byli v padesátých letech posláni k výkonu vojenské služby a podobně, jsou opodstatněné či nikoli. Podobně poprvé jsou zde zveřejněny údaje o výstupech duchovních ze služeb ČČS(H), klasifikace duchovních dle jejich spolehlivosti nebo situační zprávy o poměrech v této církvi z fondů Státního úřadu pro věci církevní, Ústředního výboru KSČ v letech 1945 až 1989 nebo krajských správ ministerstva vnitra. Rovněž například příloha číslo 36 (s. 147), popisující některé problémy při výběru a získávání agentů z řad duchovních a laiků protestantských církví, z fondu Diplomových prací Vysoké školy StB, nebyla myslím dosud publikována. Snad bych jen připomenul slova historika Jiřího Kořalky a jeho nedávno zesnulé ženy Květy Kořalkové, jež se týkají právě této části knihy *Strážci lidskosti*: „Pro odborné historiky jsou zvláště zajímavé a přínosné pramenné doklady v třetí části knihy, které dokumentují vztahy státu, KSČ a církví po roce 1945, zejména po únoru 1948.“¹⁴ Vrátím-li se ještě k pochybnostem recenzenta nad ne-

13 RUPNIK, Jacques: *Dějiny Komunistické strany Československa: Od počátků až do převzetí moci*. Praha, Academia 2002, s. 209 n.

14 Cituji z komentáře Jiřího a Květy Kořalkových ke knize *Strážci lidskosti*, který je uložen v Archivu Pražské diecéze ČČS(H).

přesnostmi v šesté příloze, tak jej mohu ujistit, že je citována doslova, a není problém si její znění ověřit ve zmiňovaném fondu.

Autorovi recenze bych na úplný závěr rád adresoval několik vět z pera Karla Čapka: „Moudrost nemůže být krutá, neboť je sama blahovůle a sympatie; nehledá už ani obecný zisk, neboť příliš miluje lidi, než aby mohla milovat nějaký další účel; najde-li slabost či ubohost bližního, odpouští jí a miluje ji; vede k harmonii.“¹⁵

Martin Jindra

---

15 ČAPEK, Karel: *Kniha apokryfů*. Praha, Primus 2002, s. 31 n.

Diskuse

Odpověď Martinu Jindrovi

O dějinách Církve československé (husitské) toho – snad s výjimkou jejího vzniku – víme velice málo, proto jsem knihu Martina Jindry *Strážci lidskosti* uvítal jako dobře míněnou snahu „něco“ s tím udělat. S každým hlubším pohledem jsem však musel bojovat s větším a větším zklamáním, které se zračí i v mé recenzi.¹ Přesto jsem některé momenty a závěry pochválil, přičemž není nutné – v rámci snahy o doklad recenzentovy údajné předpojatosti – určité pozitivní soudy o knize obracet, tím autor škodí nanejvýš sám sobě. Ne každý *libellus primus* se povede, a i když ctím autorovo právo vlastní dílo hájit, nemohu nechat jeho reakci bez odpovědi – pokusím se jen o stručnost, aby naše polemika záhy nepřesáhla rozsah recenzované knihy.

1) Nevím, uvědomuje-li si kolega Jindra vážnost obvinění z předpojatosti, jež vznáší. Pokud ano, měl by je doložit. Citaci Ferdinanda Peroutky jsem zvolil proto, že jde o jeden z nejznámějších soudů o Církvi československé (husitské) vůbec, který dobře vystihuje názory velké většiny prvorepublikových i pozdějších intelektuálů.² Rozhodně však nebyla mottem celé recenze a v žádném případě nevystihuje můj osobní názor (který ostatně v akademické diskusi nemá co dělat).

2) Jsem rád, shodneme-li se na tom, že kniha *Strážci lidskosti* nevypovídá o celé církvi v období socialismu a nemůže změnit její obraz jakožto církve „kolaborantštější“, než byly církve jiné. Výjimkám budiž připsána čest a sláva – to už jsem ale napsal v recenzi; jenom je dobré uvědomit si, kolik jich vlastně bylo a jaké byly dů-

---

1 NEŠPOR, Zdeněk R.: Nepraví mučedníci proticírkevního boje. In: *Soudobé dějiny*, roč. 15, č. 1 (2008), s. 164–167.

2 Viz TÝŽ: *Ne/náboženské naděje intelektuálů: Vývoj české sociologie náboženství*. Praha, Scriptorium 2008, s. 119–124, 136 aj.

vody jejich pronásledování a postihu. Předhánět se ve „sčítání mrtvých hrdinů“ mi nepříjde úplně vkusné, ale když už s ním Jindra začal: proč hovoří o – podle mého názoru nedoložených – „možná i stovkách politických vězňů“ (s. 17) a „desítkách vězňených duchovních a aktivních členů a možná stovkách členů řadových“ (s. 25), když pak uvádí, že vězňených duchovních bylo celkem dvanáct (s. 145)? Dvanáct nejsou desítky a vězňené laiky dosud nikdo nespočítal. Zdá se však, že Jindrovi nejdou počty ani jinde: vytýká-li mi, že většinu učitelů na Husově fakultě netvořili teologové Českobratrské církve evangelické, vzápětí se sám shazuje tvrzením, že jich bylo deset oproti pěti teologům Církve československé (husitské); žádni další už na fakultě neučili.

3) Uniká mi, kam autor míří zdůrazňováním presbyterně-episkopálního zřízení Církve československé (husitské) – laici jsou přeci integrálními členy všech církví, nezávisle na jejich organizačním charakteru, dokonce i v předkoncilní římskokatolické církvi, která jejich roli oproti duchovním umenšovala.³ Výčet významných laiků CČS(H), jehož se Jindra dopouští, by naproti tomu mohl být dále rozveden třeba o současného prezidenta a nedávného předsedu vlády – ani oni pro tuto církev a křesťanství neudělali víc, než že jsou jejími členy, případně se nechali oddat československým duchovním, podobně jako někteří (ne všichni!) na „pozitivním seznamu“ uvedení.

4) Jako sociolog nemohu přijmout naivní ztotožňování náboženských a politických postojů lidí s jejich třídním původem, „zvláště když v práci citelně chybí reflexe limitů československé demokracie v předúnorovém třetíletí“ (s. 166 mé recenze). Tvrdí-li se pak – což je bohužel z velké míry pravda – že vedení Církve československé (husitské) uvažovalo namnoze právě takto, je to jak svědectvím o jeho minimální erudici v oblasti sociologie náboženství (včetně Františka M. Hníka, který se za sociologa považoval), tak především dobrým argumentem pro všechny, kdož tvrdili a tvrdí, že Církev československá (husitská) jednala podle hesla „kam vítř, tam pláště“. Patřil mezi ně též Illia J. Marko, jeden z nejlepších (dnes pohřichu zapomenutých) slovenských sociologů, jehož si můžeme připomenout v kontextu Jindrových úvah o situaci CČS(H) na Slovensku: „Oživený husitizmus, alebo ako ich teraz menujú – československá viera, teší sa veľkému rozkvetu. (...) Za ich chrbtom stoja mohutné hmotné žriedla. Chudobných oveľa lepšie môžu podporovať, takže na tomto poli mnohí sa k nim prihlasujú. (...) Robotníci [ale]viac politizujú, ako sa modlia, i keď sa u nich spoločne sídu.“⁴

5) Nepsal jsem recenzi na Hrdličkovu pramenně velice dobře podloženou studii o Františku Kovářovi, již lze vytknout snad právě jen přílišnou závislost na někte-

3 Pro českou společnost druhé poloviny 20. století srv. BALÍK, Stanislav – HANUŠ, Jiří: *Katolická církev v Československu 1945–1989*. Brno, Centrum pro studium demokracie a kultury 2007, s. 193–228 a 239 n.

4 MARKO, Illia J.: *Dornkappel: Predmestie troch jazykov*. Praha, ELK 1938, s. 180.

rých pramenech. Když už se ale Martin Jindra dotkl té půlvěty, kde ji zmiňuji, opakuji, že Hrdličkovo hodnocení pozdějšího československého patriarchy je skutečně někdy mimořádně přejné. Lze přitom uvést příklad z úplně jiné doby: autor sice ví, že Kovář velkou část své habilitační práce opsal – což on sám musel uznat a jako čestný muž se proto docentury vzdal – ale ve shodě s Kovářovou reflexí píše, že šlo o nedopatření.⁵ Co je však u Hrdličky výjimkou, dávno ospravedlnitelnou obrovskou heuristickou pílí, u Jindry je pravidlem: neznalost kontextu a vynášení soudů opřených o doslovné znění určitých typů pramenů, aniž by byly podrobeny řádné kritice. Jen tak si mohu vysvětlit sveřepost, s níž kupříkladu v závěru své reakce fakticky stojí za tvrzením, že Klement Gottwald skutečně *všechny* členy předúnorové vlády – tedy i národněsocialistické ministry – seznamoval s tím, že zatímco komunisté jsou „pokrokoví“, národní socialisté jsou „reakční“ (diskuse o příloze č. 6).

6) Na jiných místech knihy je Jindra zase podivuhodně „nepramenný“, když třeba cítí potřebu „věčnit“ všechny vystudované bohoslovce současným akademickým titulem. Obávám se, že by o něj leckdy nestáli právě proto, že jejich studium stálo mnohem víc úsilí než to dnešní. Na svých výhradách vůči Jindrově knize nutně musím setrvat ne pro nějakou předpojatost, ale především z toho důvodu, aby to zanedlouho nebylo ještě horší, je-li už teď česká věda v mezinárodním měřítku srovnatelná jenom se slovenskou: podle standardních kritérií byli slovenští vědci nejhorší z devětadvaceti srovnávaných zemí a čeští stanuli o příčku nad nimi.⁶ K titulům snad už jen tolik, že zatímco i nešťastný Kovář ještě cítil potřebu *venie se* vzdát, takovéto potřeby už z našich luhů a hájů vyprchaly i v případech mnohem závažnějších.

Mohu-li závěrem opustit akademický diskurz a vyjádřit svá osobní přání, Martinu Jindrovi přeji, aby se mu druhá a další kniha povedly lépe než jeho prvotina, a českým církvím – zdaleka nejen Církvi československé husitské! – skutečně pokorné vyrovnání s vlastní minulostí. Donekonečna opakovaná „mantra“, že za všechno mohou represe komunistického režimu, totiž namnoze slouží jen k zastírání vlastních selhání. Zdá se však, že alespoň v tomto ohledu jsou naše církve dobrými reprezentanty majoritního společenského přesvědčení.

Zdeněk R. Nešpor

5 Viz HRDLIČKA, Jaroslav: *Život a dílo prof. Františka Kováře: Příběh patriarchy a učence*. Brno, L. Marek 2007, s. 67–75. Sám situaci hodnotím trochu jinak (viz NEŠPOR, Z. R.: *Ne/náboženské naděje intelektuálů*, s. 75 n.).

6 Relativní citační impakt českých společenských věd je tak kupříkladu poloviční ve srovnání s Tureckem a čtvrtinový vzhledem k Maďarsku (viz *NSF – Science and Engineering Indicators*, 2006).

Recenze

Třikrát o českém katolicismu a katolické církvi

Adéla Gjuričová

BALÍK, Stanislav – HANUŠ, Jiří: *Katolická církev v Československu 1945–1989*. Brno, Centrum pro studium demokracie a kultury 2007, 400 stran;

HANUŠ, Jiří: *Tradice českého katolicismu ve 20. století*. Brno, Centrum pro studium demokracie a kultury 2005, 296 stran;

HANUŠ, Jiří: *Malý slovník osobností českého katolicismu 20. století s antologií textů*. Brno, Centrum pro studium demokracie a kultury 2005, 308 stran.

Problémem psaní o českém katolicismu jako politickém a kulturním fenoménu je to, že jeho autory i konzumenty jsou – snad s výjimkou prací Karla Kaplana – většínou zнову jen samotní katolíci. Brněnské nakladatelství Centrum pro studium demokracie a kultury (CDK) se knižními řadami věnovanými dějinám církve a křesťanského myšlení – a také donedávna vydávaným časopisem *Teologie & společnost*¹ – snažilo omezenost diskuse o katolicismu dlouhodobě narušovat, a to zejména pro 20. století a poválečné dějiny. Okruhu vedenému Jiřím Hanušem a Petrem Fialou nebyla nikdy vlastní konfesní zaujatost, akcent na dějiny vysokého kléru či preference náboženské interpretace dějů, od počátku se zde psalo o pomíjených

---

1 Od roku 1998 se nakladatelství rozhodlo vydávat – vedle obnovené kulturní revue *Proglas* – také samostatný periodický titul *Církevní dějiny*.

osobnostech (Felix Maria Davídek, Josef Petr Ondok) a potlačovaných tématech (vztah církve k totalitním režimům).² Avšak teprve nyní se zdá, že vznikla první díla namířená skutečně jinam než do vlastních řad.

Když se mi před dvěma lety dostaly do rukou Hanušovy *Tradice českého katolicismu ve 20. století*, byla jsem přesvědčena, že se nad nimi strhne v české katolické církvi bouře. Bez ohledu na mylnost tohoto předpokladu máme v ruce knihu, která přináší novou reflexi dějin katolické církve v rámci dějin českého myšlení, usilující o (sebe)kritický poměr k vlastní spiritualitě a tradici, odhalování nereflektovaných stereotypů v myšlení českého katolicismu a zachycení jeho paradigmatických změn. Výklad je vystaven na pojmu tradice jako „určujících a charakteristických rysů českého katolicismu, popřípadě soustav idejí a představ, které ho ve 20. století v české společnosti provázely“, (s. 5) a na hledání jejich vnitřních paradoxů. Politický a kulturní katolicismus je přitom definován co nejdříve, jako aktivity, které „mohou, ale také nemusí být v přímém vztahu a sepětí s katolickou církví, jejími dějinami, naukou a aktivitami“ (s. 8). Právě díky tomu Jiří Hanuš nezůstává u hierarchie, vpouští do katolicismu 20. století Chartu 77 i exil, propojuje Čechy a Moravu. Také zvolené pojetí sekularizace dle amerického sociologa Petera Bergera jej klade do souvislosti s pluralismem a svobodou: víra již není odvozována pouze od skupinové identity, nýbrž je provázána víceméně autonomním rozhodnutím, stává se vědomou identifikací. Fungování katolického prostředí ve 20. století tak dokládají mimo jiné analýzy tradice lidové zbožnosti, katolických spolků, vlastenectví či historického myšlení. Z hlediska vyrovnávání s novými dilematy 20. století je ovšem nejzajímavější výklad o jejich „vybraných paradoxech“.

Katolicismus procházel modernizující se českou společností zmítán vnitřními spory o pravověrnost a zároveň pocitem vlastní revolučnosti, ovšem ve svých intelektuálních a politických polohách byl i na Moravě implicitně menšinový. Dalším příznačným paradoxem je, že přestože křesťanství přijímá lidskou nedokonalost jako fakt, v oblasti politiky se český katolicismus nedokázal smířit s neideálností demokracie. Odtud rozpor mezi pragmatickým politickým stylem Jana Šrámka a zuřivými kritiky typu Jaroslava Durycha nebo též mezi proklamovanou lidovostí demokracie a elitářskými opravnými projekty z třicátých let. Pocit potřeby „ideálnější“ demokracie se tak časově pnul od meziválečných let, přinášejících návrhy typu kvalitativní demokracie Konstantina Miklíka, přes stavovské projekty, jež se nejednou setkávaly s fašismem, až po šedesátá léta, kdy se myšlení některých kato-

---

2 Viz FIALA, Petr – HANUŠ, Jiří: *Skrytá církev: Felix M. Davídek a společenství Koinótés*. Brno, CDK 1999; ONDOK, Josef P.: *Přirodní vědy a teologie*. Brno, CDK 2001; FIALA, Petr – HANUŠ, Jiří (ed.): *Koncil a česká společnost: Historické, politické a teologické aspekty přijímání II. vatikánského koncilu v Čechách a na Moravě*. Brno, CDK 2000; FIALA, Petr – HANUŠ, Jiří (ed.): *Katolická církev a totalitarismus v českých zemích*. Brno, CDK 2001; HANUŠ, Jiří (ed.): *Mezi tradicí a reformou: Rozhovory o moravském katolicismu ve 20. století*. Brno, CDK 2002.

líků přiblížilo tomu, co bylo mnohem později označeno za nepolitickou politiku; jedinou výraznou a proklamovanou výjimku představoval po roce 1989 projekt Křesťanskodemokratické strany. Lze dokonce říci, že představa organického uspořádání a fungování společnosti, o jehož reálnosti od počátku přesvědčovaly papežské sociální encykliky, vydržela českému katolicismu (a to i politickému) až po jeho zuřivě odmítání konceptů postmoderní společnosti v devadesátých letech.

Mezi paradoxy společensky zdánlivě ne tak důležité, ve skutečnosti ale neméně příznačné a zatím nezpracované, patří jednak Hanušův paradox syčení obrozeného českého katolicismu (Adolf Kajpr, Jan Evangelista Urban a jiní) sudetoněmeckými vlivy, zejména v jeho zaměření na mládež, obnově prožívání víry a podobně, a jednak odvážně formulovaná (a jistě v některých ohledech zpochybnitelná) překvapivá blízkost pojetí společenské angažovanosti u dvou velkých center skryté církve za komunismu – v okruhu Josefa Zvěřiny a kolem Felixe M. Davidka. V obou těchto případech byla vzájemná blízkost nasnadě, a přece si tato seskupení zůstala nepřekonatelně vzdálená.

Současně s *Tradicemi českého katolicismu ve 20. století* vydaný *Malý slovník osobností českého katolicismu 20. století s antologií textů* byl průkopnický nejen samotným pokusem sestavit takovouto publikaci, ale především zcela novým vyvážením slovníkově již zachycených postav katolických biskupů či lidoveckých politiků na jedné straně a dosud nezpracovaných hesel laiků, umělců, politických vězňů a tajně vysvěcených kněží na straně druhé. I přes Hanušovu dobrou vůli vychází ze slovníku najevo, jak zoufale málo má český katolicismus ženských individualit: vedle několika řeholnic a partnerek slavných mužů (Pavla Kytlicová, Marie Rosa Junová) figurují snad dvě tři výrazné aktivistky typu Růženy Vackové, Marie Kaplanové či Ludmily Javorové (vysvěcené Felixem M. Davidkem na kněze). Naopak přespříliš přející obraz českého katolicismu autor možná vytváří, když potlačuje jednak zastoupení osobností katolického konzervatismu, ať už v úvodní fázi sledovaného období (Václav Myslivec) nebo v současnosti (okruh kolem Občanského institutu, respektive Institutu sv. Josefa), jednak biskupů kolaborujících s komunistickým režimem (Josef Vrana).

Antologie textů zařazená za slovník se správně zaměřuje v předválečné éře na katolické myšlení v celé jeho šíři (od Katolické moderny přes durychovské polemiky nebo historické analýzy až po poezii) a v období po válce na stěžejní texty reagující na komunistický režim a reflektující odpor proti němu (od těsně pounorového „Hlasu československých biskupů a ordinářů věřícím v hodině velké zkoušky“ přes úvahy Oty Mádra „Slovo o této době“ a Josefa Zvěřiny „Nežít v nenávisti“ až po „Myšlenky k obnově života církve“ Tomáše Halíka z doby polistopadové). Analogicky k výtce „přejícnosti“ určitého aspektu slovníku míří výhrada, že hvězdy lidové strany Jana Šrámka a Mořice Hrubana v antologii reprezentují pouze výňatky z jejich memoárů; zatímco dobové politické texty by je ukázaly jako myslitele politickoideově a třeba i nacionálně mnohem omezenější.

Proti zařazení či nezařazení těch či oněch jmen a textů lze samozřejmě snést tisíce a jednu subjektivní námitku a stejně tak by se našlo ve slovníku několik faktografických chyb, důležité je ale něco úplně jiného – totiž že stejný autorský a vydavatel-

ský okruh na tématu dále pracuje a již sám sebe překonává, jako například v právě vydaném prvním dílu čítanky *Křesťané a socialismus*³ a nejnověji v historické syntéze *Katolická církev v Československu 1945–1989*.

Zatímco v první zde recenzované knize Jiří Hanuš v pasážích o období po roce 1945 dosud stavěl především na pracích Václava Vaška, vlastních výzkumech v moravských archivech a osobní zkušenosti, nyní společně se Stanislavem Balíkem nabízí nejen knihu k přemýšlení, ale především solidní kompilaci existující odborné literatury s jasnou strukturou – v první části sleduje „tradiční“ církevní dějiny (stát a církev, episkopát, kněží, řehole, laici), ve druhé části kulturní změny a mentality – a s dobře přístupnými, často vůbec poprvé systematizovanými informacemi (jako jsou přehledy státních institucí pověřených kontrolou církví nebo veřejně i neveřejně vysvěcených biskupů v Československu v letech 1945 až 1989), navíc s určitým, přiznaně omezeným přesahem i na Slovensko.

Jednou z hlavních tezí publikace je, že po květnu 1945, a zejména pak ještě nějaký čas po únoru 1948 – tedy ve fázi předcházející ještě nejtvrdějším proticírkevním zásahům – komunistická politika vůči katolické církvi promyšleně využívala tradice českého katolicismu k vlastním cílům: navazovala na josefinská proticírkevní opatření a mířila k vytvoření „národní církve“ odříznuté od Vatikánu, zároveň čerpala z tradice českého katolického vlastenectví, když slib věrnosti republice v roce 1950 navlékala jako vlastenecký akt, poutě se snažila spojovat s mírovými manifestacemi a namísto okamžitého prvoplánového zakazování činnosti církví chytře vytlačovala z veřejného prostoru do kostelů. Na Slovensku navíc využívala „poraženosti“ církve v roce 1945. Autoři se rovněž obsáhle věnují pounorovým vyjednáváním československého státu s představiteli Vatikánu, avšak přiznávají, že není vlastně vůbec jasné, jaké měla papežská internunciatura v Praze vazby na biskupy a vliv na jejich postoje.

V oddíle věnovaném českým a slovenským biskupům jsou systematizovány typy svěcení (veřejná, neveřejná, tajná; statut světicích biskupů nepodléhajících schválení státem atd.) i typy represí, jež přivodily několik období „téměř bez biskupů“ (1945, 1972, 1987) a z nich vyplývající jednání Vatikánu se státem, a rovněž je zde objasněn institut kapitulních vikářů jako „převodových pák státních zmocněnců“ (s. 83 n.). Správně autoři demonstrují, jak ošemetné je zařazovat biskupy do kategorií kolaborantů či protikomunistických bojovníků, jejichž výlučnosti se vzpírají leckdy překvapivé zvraty lidských osudů, jak o tom svědčí například proměna kardinála Františka Tomáška v jeho osmdesáti letech. Historický výklad podle mého názoru naopak neunesse pokusy autorů přesvědčit čtenáře (nebo sebe?) o exkluzivitě episkopátu, ať už úvodní poznámkou o „plném kněžství pouze biskupů“

---

3 ČEJKA, Marek – HANUŠ, Jiří (ed.): *Křesťané a socialismus: Čítanka textů 1945–1989*, sv. 1. Brno, CDK 2008. Svazek obsahuje např. texty Václava Bendy, Josefa Lukla Hromádky, Rio Preisnera či Růženy Vackové.

(s. 63) nebo životopisnými daty jednotlivých biskupů, sice relativně citlivě vkládanými do textu, avšak v některých případech (jako je důsledné uvádění míst narození a pohřbu) zcela irelevantními.

Věcně by bylo možné napadnout část knihy věnovanou kněžím, která je koncipována jaksi paralelně k biskupskému výkladu, avšak nereflektuje překrývání kategorií „kněží“ a „řeholníků“. V tabulkách porovnávajících počty kněží v českých zemích od roku 1925 až do závěru osmdesátých let (s. 122 n.) se navíc zřejmě dost problematicky kombinují předválečné statistiky s pozdějšími daty o kněžích se státním souhlasem a podobně. Avšak autoři se od přehledů bohosloveckých fakult a seminářů či proměn věkové struktury kněží přece jen odpichují někam dál. Nejprve s velkým odstupem charakterizují většinovou existenci kněží jako kombinaci jistého typu vzdělání, nepodporujícího iniciativnost či inovativnost, nezakořeněnosti, způsobené neustálým stěhováním, a zvláště pak strachu z církevních tajemníků, rozhodujících o jejich osudu. A jaksi teprve na pozadí těchto každodenních dilemat, větších či menších projevů odvahy nebo selhání, vykreslují vrstvu kolaborujících kněží a její přece jen zajímavý vývoj.

Předáci Mírového hnutí katolického duchovenstva (MHKD) jako Josef Plojhar či Josef Beneš prošli za války koncentračními tábory a lze si představit, že byli také působivými osobnostmi autenticky uvěřivšími v komunismus. Na sjezd katolického duchovenstva v roce 1951, odehrávající se plně pod taktovkou MHKD, různými způsoby dostali na tisíc sedm set kněží. Naproti tomu Sdružení katolických duchovních *Pacem in terris* (SKD PIT), které vzniklo v roce 1971 a mělo plnit obnovené „mírové poslání“ za „normalizace“, už nebylo hnutím, nýbrž organizací s pevnou členskou základnou; jeho členy se stávali především lidé toužící po moci nebo jistotě státního souhlasu s výkonem duchovenské činnosti, neschopní přitom kohokoli oslovit (v českých zemích se členy PIT stala zhruba třetina kněží, na Slovensku čtvrtina). Programové prohlášení *Pacem in terris* se otevřeně postavilo za „dosažení náročných humanistických cílů, vyplývajících ze závěrů XIV. sjezdu KSČ a z programu pětiletého plánu“ – a biskupové nakonec k jeho vzniku zaujali „neutrální postoj“ (s. 132 n.). Vše dovršuje medailon Josefa Plojhara, tohoto nejdéle sloužícího ministra v československých dějinách (1948–1968), jenž zemřel přímo na sovětském velvyslanectví v Praze při recepci k výročí Velké říjnové socialistické revoluce. Ovšem uvážíme-li, že ho arcibiskup Josef Beran suspendoval již v roce 1948, nahlédneme o něco lépe jedno z velkých otřesení katolické církve, plynoucí z náhlé neúčinnosti formálních kroků církevního práva.

Perzekuce řeholí byla všeobecná, navíc o to bolestnější, že se po roce 1945 mohly řády znovu nakrátko těšit z mimořádně kvalitního intelektuálního kvasu (viz například *Filosofickou revue* Metoděje Habáně či časopis *Katolík* Adolfa Kajpra) i z nové generace opatů (Anastáz Opasek, Vít Tajovský). Autoři v jednom ze slovenských exkurzů upozorňují na odpor věřících proti „bartolomějským nocím“ v klášterech (Akce K a Ř) na Slovensku – a znovu připomínají, že jimi začal po vysídlení Němců a znárodnění průmyslu spolu s kolektivizací venkova třetí největší majetkový přesun v poválečných dějinách. Originální je však především citlivý popis toho, kterak byli po roce 1989 přeživší, tolerovaní či tajně přijímaní řeholníci a řeholnice, často

bez zkušenosti života v řeholním společenství nebo po desítkách let úplného zatlačení do pečovatelských ústavů, vhození „do úplně jiného světa, než z jakého byli v roce 1950 vytrženi“ (s. 191).

Pojednání o laicích začíná velkým nedorozuměním. Přestože autoři dále správně hovoří o katolických intelektuálech i sedlácích, výuce náboženství, politickém katolicismu i proměnách lidové zbožnosti a daří se jim mimo tradiční hierarchický diskurz říci mnoho podstatného o specificky laických iniciativách, otevírají problematiku větou: „Ačkoli v české a moravské katolické církvi druhé poloviny dvacátého století, podobně jako v době předcházející, hrál hlavní úlohu duchovní stav, přesto nelze pominout osudy řadových věřících – laiků.“ (s. 193) Přitom z dalšího výkladu je naprostá rovnocennost laické i kněžské zkušenosti s komunismem evidentní. Především jde o naznačení obrovské diferenciací rozkládající poválečnou církev, s jejím nadšením pro sycení běžné politiky a každodenního života duchovními hodnotami: v rámci nově se oddělující oficiální, skryté a exilové církve existují vždy reformisté i konzervativci, vizionáři Davídkova stříhu i autentické úzkostné křesťanské reflexe, jak ji představoval Jan Čep, kteří ztělesňují imperativ, že „křesťané vystavení moci se musí rozhodnout k nové analýze stavu světa“ (s. 254).

Zcela suverénně pak autoři v závěrečném oddílu nazvaném „Nové zkušenosti českého katolicismu, paměť a dějiny“ s odkazem na Jacquesa Le Goffa pracují s diskurzem paměti. Nadnášejí údajný vězeňský sen Silvestra Braita, literárně zpracovaný Dominikem Peckou, v němž papežský legát přijíždí po pádu komunismu hodnotit, jak kněží obstáli: kolaborantského kněze pokárá a nařídí mu tři dny exercicií, řadového kněze, který nic nedělal, prelát ocení a povýší, k sebevědomým kněžím z exilu se chová nuceně uctivě, avšak politické vězně zkritizuje za to, že se nemodlili breviář a svou prací vlastně budovali socialismus; jejich budoucnost tak zůstává nejistá (s. 311). Právě zkušenost politických vězňů označují autoři za „bohatě využitou ‘chybu’ režimu“, neboť znamenala nejen nové kontakty a porozumění nevěřícím, ale možná i výjimečný zážitek jiného prožívání smysluplnosti existence a víry. O to problematičtější pak bylo paradigma obnovy, návratu k předkomunistickým strukturám a institucím, evidentně preferované oficiálními církevními špičkami po roce 1989: „Srovnáme-li ... přístup oficiálních představitelů církve ke skutečným kněžským kolaborantům z SKD PIT ... a k představitelům skryté církve ... výsledek je tristní.“ (s. 145)

V nakladatelství CDK je rozhodně přítomna také silně pragmatická linie, za jejíž nejkřiklavější doklady lze považovat odborně nezeditovaný konferenční sborník biografických medailonků osobností nazvaný *Osobnost v církvi a politice*,⁴ dále dnes už většinu produkce autorů politologického okruhu kolem současného rektora Masarykovy univerzity Petra Fialy, kteří v citacích odkazují prakticky jen na sebe na-

4 HANUŠ, Jiří – MAREK, Pavel (ed.): *Osobnost v církvi a politice: Čeští a slovenští křesťané ve 20. století*. Brno, CDK 2006.

vzájem a na zakázku vytvářejí díla typu výroční kolektivní monografie *Občanská demokratická strana a česká politika*.⁵ Nejnovější syntéza o poválečných dějinách katolické církve z této linie spolehlivě vybočuje. Není to kniha opatrná, nesnaží se někomu zalíbit nebo něco natřít nabílo. Její velmi mnohoznačná interpretace poválečných dějin českého katolicismu naopak znamená důležitý posun od dosud nedotknutelného obrazu církve trpící, smýkané, neumlčené.

---

5 BALÍK, Stanislav (ed.): *Občanská demokratická strana a česká politika: ODS v českém politickém systému v letech 1991–2006*. Brno, CDK 2006.

Recenze

Ztěžklé téma

Sborník o století sudetoněmeckých dějin

Robert Kvaček

HAHN, Hans Henning (ed.): *Hundert Jahre sudetendeutsche Geschichte: Eine völkische Bewegung in drei Staaten*. Frankfurt/M., Peter Lang 2007, 324 stran.

Opravdu obtížně se referuje o sborníku, v němž všechny studie a statě poutají pozornost hned několika vlastnostmi, tématem, přístupem, úrovní. Žádala by si tedy každá podrobnější posouzení, které by ji vřadilo do historiografického rámce, postihlo její hodnoty i v detailech a třeba právě k některým z nich se diskusně vyslovalo. Osobité, odborně vyzrálé interpretace bývají přece i výzvou k rozhlédnutí po dosavadních pojetích a výkladech a k jejich případné proměně. Dávají historickému poznání dynamiku, posouvají je do nových poloh. Taková charakteristika platí i pro sborník o století sudetoněmeckých dějin vzešlý z konference v německém Oldenburgu v roce 2005. Jeho editorem je Hans Henning Hahn: on a jeho žena Eva Hahnová jsou koncepčními tvůrci sborníku, jeho ideovou duší a metodicky, pojetím historické látky i jeho výraznými autory. Otráslí dosavadním přístupem k sudetoněmecké tematice, což český čtenář poznal už z práce této autorské a manželské dvojice *Sudetoněmecká vzpomínání a zapomínání*, která ho právem překvapila – převažující česká pravicová publicistika mu formovala jiný vztah k dějinné i současné sudetoněmecké problematice – a svou náplní a argumentací nepochybně zaujala.¹

---

1 HAHNOVÁ, Eva – HAHN, Hans Henning: *Sudetoněmecká vzpomínání a zapomínání*. Praha, Votobia 2002.

Respektovala, že jde o tematiku citlivou, někdy uměle vytvářenou až k vznětlivosti – v esejích kniha pověděla, čím se takovou stala a jak je v takové podobě udržována. Dějiny v tom hrají podstatnou roli: i tím, jak se vykládají, i tím, že se o některých jejich údobích a kapitolách mlčí.

Hahnovi chápou sudetoněmecké dějiny do roku 1945 především jako součást historie německé. Od poloviny 19. století šlo o vytvoření sjednoceného Německa a o jeho rozsah. Takové Německo přitahovalo i sudetoněmecké národovce, geopoliticky do něj mířili, usilovali být jeho součástí. Národnostní německo-české tenze v českých zemích nebyly tedy určujícím obsahem sudetoněmecké problematiky, „logicky“ ji ale doprovázely, ovlivňovaly, modifikovaly. Dnes není sudetoněmecká otázka záležitostí politiky české, ale případně německé a rakouské (Samuel Salzborn). Tvoří ji postoje, programy, činnosti vedení sudetoněmecké národnostní skupiny, která se v Bavorsku dokonce stala jeho „čtvrtým kmenem“. Pojmu „sudetoněmecký“ by se mělo v dějinách rozumět jako označení ideologicko-politickému, „bojovému“, nikoliv jako obecnému vymezení etnickému. Sudetoněmecké hnutí zachycovalo v Československu zprvu jen menší část Němců, pracovalo a prosazovalo se právě s programem („vynálezem“) *Volksgruppe*, národnostní skupiny.

Vstupní příspěvek novináře a bývalého rozhlasového redaktora z Brém Kurta Nelhiebel a o „vyhnání z Československa“ kombinuje vzpomínky s úvahou. Autor pochází z antifašistické rodiny usazené na Liberecku, otec zažil pronásledování po říjnu 1938 a s ním tisíce dalších. Vyhnání bylo nejprve politikou henleinovsko-nacistickou. Za nebezpečného poválečného chaosu byl mladý Kurt, už bez vojenských dokladů a po útěku ze sovětského zajetí, koncem května 1945 málem v Hostinném zastřelen. Zachránil ho starší otcův dopis odmítající válku, uschovaný jako talisman. V září 1946 opustil Nelhiebel v dobytčím vagonu natrvalo Československo. Po Čechách se mu stýská, zároveň si je ale vědom, že příčinou jeho údělu byla válka a co jí předcházelo. Tato minulost si žádá nezapomnění, proto už v roce 1962 vydal publikaci o „henleinovcích včera a dnes“.² Ptá se svých sudetoněmeckých spoluobčanů, jak by se asi chovali v komunistickém státě a kam by směřovali po roce 1989. Otázky spíše řečnické, ale s docela předpokládanými odpověďmi.

Profesor moderních východoevropských dějin na Univerzitě Carla von Ossietzského v Oldenburgu Hans Henning Hahn představil počátky či předhistorii „národoveckého (*völkisch*) sudetoněmeckého diskurzu“ z parlamentního frankfurtského chrámu sv. Pavla. Analyzoval rozpravu ze začátku července 1848, která přinesla několik postojů charakteristických jak pro okamžité revoluční klima, tak pro politický čas budoucí. Dobové politické konflikty tu byly vesměs vykládány národnostně. Češi se jevíli „nebezpečnými“, také jako nositelé „nebezpečného panslavismu“. Přitom se o nich, o jejich dějinách a kultuře, téměř nic nevědělo, paušálně

---

2 NELHIEBEL, Kurt: *Die Henleins gestern und heute: Hintergründe und Ziele des Witikobundes*. Frankfurt/M., Röderberg 1962.

byli zahrnuti mezi odmítané Slované. Palackého politické názory, projevené třeba v otevřeném dopise sněmu, nebyly brány v úvahu. Čechy a vůbec české země byly prostě považovány za samozřejmou součást příštího Německa – Čechy přece tvořily klín v německém těle.

Jiří Kořalka už několikrát dokázal, jak důkladně ovládá tematiku všenněmeckého hnutí v českých zemích a v Německu. Potvrdila to studie o Georgu von Schönererovi a všenněmcích. Vzestup radikálního německého nacionalismu na přelomu sedmdesátých a osmdesátých let 19. století vysvětluje Kořalka nejen změnou vnitropolitických poměrů v Rakousku, ale také politickým nástupem nové generace. Všenněmecký linecký program vykládal Schönerer jako projev politiky směřující k ovládnutí Českého království Němci. Schönererovci získávali širší ohlas, potvrzovaný i volebně, byli považováni za nejopravdovější obránce „německé državy“. Oblibě se těšil zvláště Karl Hermann Wolf, čestný člen mnoha spolků a obcí. Vedení všenněmců v Rakousku však nebylo jednotné, i Wolf se časem stahoval z politiky, v roce 1907 přišla citelná volební porážka. Schönererovské ideje ožily za světové války i na jejím konci, a to v představě Velkoněmecka.

Asi hlavní příspěvek ve sborníku představuje studie Evy Hahnové o Rudolfu Jungovi, zapomínaném předchůdci a spolubojovníkovi Adolfa Hitlera. Národněsocialistické hnutí bylo „přeshraniční“ a Jung, vyrostlý v pangermánském prostředí, mu dal v roce 1919 základní ideologický spis (*Německý nacionální socialismus*), který do vydání Hitlerova *Mein Kampf* zůstal prvořadým vyjádřením názorů hnutí. Jung byl ostatně hlavním „vizionářským“ řečníkem na salcburském zakladatelském sjezdu nacistické „internacionály“ v srpnu 1920. Také jeho snem byla „německá střední Evropa“, s poněmčenými českými zeměmi. Počátky nacionálněsocialistického hnutí tedy vypadají jinak, než jak si je vytváří německá kolektivní paměť. Podíl na tom má literatura, která přehlídí „rodičovskou“ úlohu sudetoněmeckého nacionálního socialismu. Jeho hakenkreuzlerská Německá nacionálněsocialistická dělnická strana (*Deutsche nationalsozialistische Arbeitspartei* – DNSAP) usilovala sjednotit sudetské Němce a počátkem třicátých let vyrostla zřejmě v jejich nejsilnější stranu. Mezi sudetskými Němci byl ostatně nacionální socialismus populárnější než v Německu. Zákaz DNSAP koncem roku 1933 přiměl Junga zanedlouho k odchodu do Německa. Hlásal tu, že jeho straně nešlo o vyrovnání mezi Němci a Čechy, ale o nový evropský pořádek. Toto dědictví časem převzala Henleinova Sudetoněmecká strana. V pohraničí měla od roku 1935 na svědomí stav podobný občanské válce. Henlein nebyl podle Hahnové „defenzivní“ politik, za něhož bývá označován, ostatně se sám přihlásil k pangermanismu horujícímu pro Velkoněmecko. Uznání a ocenění se Jung ale od Hitlera nedočkal, ani žádnou velkou kariéru v Říši neudělal, končil jako ředitel spořitelny v Praze. Okupační režim měl podle něho využívat zdatnosti Čechů, kteří by se ale vzdali své minulosti zobrazené Palackým. Jungův hořký konec přišel v prosinci 1945 v pankrácké věznici.

Americký historik Ronald M. Smelser, profesor Historického ústavu Utažské univerzity v Salt Lake City, pojednal o vývoji Sudetoněmecké vlastenecké fronty (*Sudetendeutsche Heimatsfront* – SHF) a Sudetoněmecké strany (*Sudetendeutsche*

Partei – SdP) v letech 1933 až 1938 v duchu své známé monografie³ a dalších studií o „sudetském problému“. Sudetoněmecká vlastenecká fronta měla podle něho při svém vzniku blíže k modelu spolků z konce 19. století než k moderní masové straně. Probíhal v ní téměř ustavičný boj mezi tradicionalisty a radikály, v němž druzí zvítězili po odstranění Heinze Ruthy na podzim 1937. Znamenalo to podle Smelsera i porážku Konrada Henleina, který se ale přizpůsobil a proměnil stranu v „trojského koně“ pro Hitlera. Třeba však dodat, že to nebyl posun ani náhlý, ani náhodný a okamžitě vynucený – Henlein k němu šel už delší dobu.

Profesor východoevropských dějin na Univerzitě v Kolíně nad Rýnem Manfred Alexander pohlédl do zpráv německého vyslanectví v Praze v letech 1918 až 1933 z hlediska jeho zájmu o sudetoněmeckou politiku. Vznikla pozorně koncipovaná studie, která přesvědčivě analyzuje a charakterizuje, i když by pro posouzení určitých postojů potřebovala ještě větší prostor. Týká se to stanovisek vyslance Waltera Kocha, který měl nepochybně zájem na nekonfliktních vztazích mezi Německem a Československem a snažil se je pěstovat, zároveň si však od „sudetoněmecké politiky“ přál větší důraz v požadavcích – třeba v jazykových poměrech, u válečných dluhopisů, uplatňování úředníků, u pozemkové reformy a ve školství. V tomto duchu působil Koch na strany aktivistické (jejich vstup do vlády je asi překvapil). Názorově byl u vyslance znát jistý „pohyb“: své působení v jeho závěru v polovině třicátých let považoval za neúspěšné, soužití Čechů a Němců jako národů označil za nedobré, přitom henleinovskému hnutí na tom výrazný podíl nepřipisoval.

O ideologickém ovzduší v Turnverbandu a vůbec o jeho profilu pojednal Tomáš Kasper z Ústavu pedagogiky a psychologie Technické univerzity v Liberci. V počátečním údobí Československa prožíval svaz úspěšné roky. Odezvu i v nových podmínkách měly už jeho předválečné postoje národovecké, antisemitské a antičeské. Po několika letech ale svaz stagnoval, jeho působnost klesala. Hledal nová hesla, přitom měl blízko k negativistickým stranám nacionální a hakenkreuzlerské. Reformy zahrnující také vůdcovský princip přišly s nástupem „frontové generace“ do vedení, tedy i Konrada Henleina. Národovecká ideologie se dále vyhraňovala: šlo pryč o přežití nebo zánik německví v cizím státě, proto bylo nutno pracovat k národnímu společenství, a svaz se prohlašoval za jeho strážce. Národ mu byl společenstvím krve a půdy. Ve svazu se uplatňovaly spannovské myšlenky. Každý „turner“ měl být „z ocele“ a oplývat nezdolnou vůlí, vyznávat rasové zásady a uchovávat národní dědictví. Mladí byli vedeni k osvojení těchto zásad a jejich rozvíjení.

Tematicky ojedinělá je volba příspěvku štrasburského literárního historika Christiana Jacquesa o sudetoněmeckém vydavateli Johannesu Staudovi. Nakladatelský podnik si Stauda založil v roce 1919 v Chebu: byl i s lidmi ze svého okruhu stoupencem velkoněmeckví. Vznik Československa jim těžce zasáhl ideu „německé střední Evropy“. Během třináctiletého působení usilovalo vydavatelství dodat

---

3 SMELSER, Ronald M.: *The Sudeten Problem, 1933–38: Volkstumspolitik and the Formulation of Nazi Foreign Policy*. Middletown (Connecticut), Wesleyan University Press 1975.

pojmu „sudetoněmecký“ údernou politickou sílu. Tomu odpovídala i nakladatelská produkce. Němci se neměli názorově rozdělovat, ale aktivně sjednocovat. Kvůli četným stykům s mnichovskými nacisty postihovaly nakladatelství cenzurní zásahy. V polovině dvacátých let přenášel Stauda své vydavatelské aktivity do Německa. Od roku 1928 vycházel v Kasselu a v Chebu umělecký a literární časopis *Witiko*, který byl koncipován jako „velkoněmecká“ revue. Vydržel tři roky, kdy pro dluhy muselo skončit i vydavatelství. Ve třicátých letech se pak už neprosadilo jako vydavatelství „ústřední“, toto postavení získaly jiné podniky a jiné časopisy.

Ingo Haar z Centra pro bádání o antisemitismu Technické univerzity Berlín, který se mimo jiné zabývá německým dějepiscetvím za nacismu, představil badatelské „mládí“ Eduarda Wintera a Eugena Lemberga. Oba přispěli k vytváření nových „národovědeckých“ oborů. Zkoumali německé jazykové ostrovy na Slovensku a na Podkarpatské Rusi: němečtí kněží z obou zemí se měli propojovat se sudetoněmeckým katolicismem, sudetským Němcům byla připsána úloha patronů „karpato-němectví“. O to se oba historikové starali, i publikačně, Winter nacházel podporu u německého ministerstva zahraničí. Chtěl pražskou Německou univerzitu vřadit těsněji do říšské politiky podporující vysoká učení a vědu, učinit z ní přední stráž němectví na slovanském území. Zakarpatští Ukrajinci a Slováci měli být získáni pro antičeské spojenectví. Lembergovo pojetí sudetských Němců se podle Haara přibližovalo počátkem třicátých let nacionálněsocialistické ideologii.

Berlínský (dříve východoněmecký) historik Werner Röhr publikoval už několik studií o náporu nacistického Německa proti Československu v roce 1938 a o úloze Sudetoněmecké strany v něm.⁴ Ta se konkretizovala také v činnosti ozbrojeného Sudetoněmeckého dobrovolnického sboru (*Sudetendeutsches Freikorps* – SFK): proto je tématem Röhrůva příspěvku, a nikoliv poprvé. Tento sbor potřeboval po 17. září 1938 i Hitler, i Henleinova strana. Röhr velmi informovaně představil jeho podobu a některé případy českého pohraničí. Stať je také výzvou, aby se zcela detailně věnovala tématu i česká historiografie, podstatná dokumentace je ostatně v pražském Vojenském historickém archivu.

Britský vztah k sudetským Němcům po Mnichovu vyložil Mark D. Brown. Nedošlo tehdy k zásadnější proměně vládní politiky vůči Československu, zájem Britů se však upřel na německé uprchlíky z pohraničí, především na sociální demokraty. Pomnichovský čas přinesl bližší kontakty s Wenzelem Jakschem, který tak v pozornosti britských vládních míst střídal Henleina. Součástí tématu je analýza příslibné britské finanční podpory, která měla ale také problematické stránky.

---

4 Viz např. RÖHR, Werner: September 1938: Diversion und Demagogie bei der Erzeugung einer Kriegspsychose durch den Hitlerfaschismus und seine Fünfte Kolonne in der ČSR. In: EICHHOLTZ, Dietrich – PÄTZOLD, Kurt (ed.): *Der Weg in den Krieg: Studien zur Geschichte der Vorkriegsjahr (1935/36 bis 1939)*. Berlin, Akademie-Verlag 1989, s. 211–278 (též Köln/R., Pahl-Rugenstein 1989).

Až přímočará charakteristika Sudetoněmeckého krajanského sdružení (*Sudeten-deutsche Landsmannschaft* – SL), smyslu jeho existence, aktivit, cílů, naplňuje studii Tobiase Wegera, působícího ve Spolkovém ústavu pro kulturu a dějiny Němců ve východní Evropě při Univerzitě Carla von Ossietzkého v Oldenburgu a autora obsáhlé monografie o sudetoněmeckých organizacích v letech 1945 až 1955.⁵ Weger sleduje konstrukci současné sudetoněmecké národní skupiny a jejího přijetí za zvláštní „kmen“ v Bavorsku. Její publicistika navázala na předválečnou národoveckou propagandu a ideologii, pěstuje se vlastní symbolika, folklor, dějinný obraz, „kmenové“ vlastnosti. Prosazuje se uznání mnichovského verdiktu ze září 1938 a revize postupimských ujednání. Vyhnanci by prý měli rozhodnout o státní příslušnosti českomoravského pohraničí, landsmanšaft by nepochybně preferoval Německo.

Samuel Salzborn z Ústavu politických věd Univerzity Giessen se na století sudetoněmeckého národovectví podíval jako politolog. Přihlásil se k interpretaci, která nepovažuje označení „sudetský Němec“ a „příslušník německé menšiny v Československu“ za synonyma. Pojem „sudetoněmecký“ podle něho po vzniku Československa zmuoval, formovalo se pod ním antiliberální, antidemokratické, národovecké hnutí proti mladé střeoevropské demokracii, stal se bojovým vyjádřením postoje k novému státu. Salzbornova studie se také zamýšlí nad obsahem a zaměřením demokratické politiky vůči menšinám a je i v tomto směru podnětná.

Inspirativní je však celý sborník. Jeho pohledy na novodobé sudetoněmecké dějiny obsahují i teze, názory, hodnocení, soudy, které konkrétními formulacemi znějí českému čtenáři nově a pozoruhodně. Nejsou pro něj poklidným čtením o historii, tematika už dávno ztěžkla různými ideologickými přístupy a politickými zájmy. Tím potřebnější jsou její posuny k odborným přístupům a výkladům. Sborník o století sudetoněmeckých dějin je realizuje.

---

5 WEGER, Tobias: „*Volkstumskampf*“ ohne Ende? *Sudetendeutsche Organisationen 1945 bis 1955*. Frankfurt/M. – Berlin – Bern – Bruxelles – New York – Oxford – Wien, Peter Lang 2008.

Recenze

Monografie o vývoji české společnosti a postavení dělnictva (1948–1960)

Václav Průcha

KAPLAN, Karel: *Proměny české společnosti 1948–1960*, sv. 1. (Česká společnost po roce 1945, sv. 3.) Praha, Ústav pro soudobé dějiny AV ČR 2007, 314 stran.

Recenzovaná publikace vznikla v rámci výzkumného projektu Grantové agentury ČR „Dějiny české společnosti v letech 1945–1989“ v Ústavu pro soudobé dějiny AV ČR. Jak uvádí Karel Kaplan ve stručné úvodní poznámce, zaměřuje se na sociální dějiny s časovým vymezením na léta 1948 až 1960, která byla obdobím „největších změn v sociální struktuře za čtyřicetiletého trvání komunistického režimu“. Kaplanovým cílem bylo „postihnout téma v širším rozsahu a zejména mnohem více (než jiní historici a sociologové před listopadem 1989 i po něm – pozn. autora) je spojit s politickým a ekonomickým vývojem a analyzovat vnitřní struktury jednotlivých společenských vrstev“.

Kniha je prvním dílem Kaplanovy připravované rozsáhlé monografie. Tento úvodní díl se skládá ze šesti kapitol; první tři jsou v podstatě prologem k základnímu záměru monografie, jenž má být naplněn v následujících částech prvního svazku i v budoucím druhém svazku (nebo více svazcích?), věnovaných analýze jednotlivých společenských vrstev v daném časovém rozmezí. Úvodní kapitola „Proměny české společnosti 1948–1960“ začíná statistickým přehledem třináctiletého období, její těžiště ale spočívá ve výkladu bezprostředních i dlouhodobých důsledků únorového převratu. Další dvě kapitoly se zabývají hospodářským vývojem, jeho vlivem na českou společnost a popisují formování nové sociální struktury obyvatelstva.

Rozsáhlejší druhá část knihy charakterizuje postavení dělnictva, které svým počtem tvořilo zhruba polovinu ekonomicky aktivní populace.¹ Čtvrtá kapitola, nazvaná prostě „Dělnictvo“, pojednává nejprve o složitém vztahu mocenského centra k této společenské třídě a jejím jednotlivým skupinám, zachycuje úskalí, na něž narážely stranické a státní orgány při realizaci proklamované „třídní politiky“, a podává informace o početním vzestupu dělnictva, změnách jeho složení, zdrojích přírůstku dělnické zaměstnanosti a o potížích, které vznikaly při plnění hospodářských směrnic, zejména při získávání pracovních sil pro preferované obory těžkého průmyslu a při nábory žen. Většina čtvrté části knihy připadá na subkapitoly „Věznové jako dělníci“, „Nábory pracovních sil“, „Dělnické školy, ‘dělnická inteligence’“ a „Lidové milice“.

Nejobjemnější pátá kapitola „Ochrana zaměstnanců – odbory“ začíná úlohou odborů jako převodové páky politického působení na pracovníky a článku ekonomického řízení. Na to navazuje posouzení náplně činnosti odborů ve mzdové, sociální a pracovněprávní oblasti a při využívání volného času. Autor neopomíná ani nuance v autoritě a aktivitách odborů během padesátých let. Několikastránková poslední kapitola sumarizuje hlavní poznatky z předcházejícího textu, zejména ze čtvrté a páté kapitoly o dělnictvu. I když autor neupřesňuje obsah uvažovaného druhého dílu monografie, je možno předpokládat, že bude orientován na ostatní společenské vrstvy.

Značnou částí problematiky své nové knihy se Karel Kaplan detailněji zabýval již ve svých dřívějších publikacích. Zejména se to týká pouónorového mocenskopolitického uspořádání a hospodářského vývoje s jejich pozdějšími metamorfózami, například nastolení a upevňování monopolu moci KSČ, mechanismů fungování tohoto monopolu, podřízenosti Sovětskému svazu, přeměny společenských organizací v „převodové páky“ stranického centra, destrukce právního systému, činnosti Státní bezpečnosti, represivních opatření a jejich širších souvislostí, využívání vězňů v uranovém průmyslu, cenzury, zásahů proti církvím, revize úkolů první pětiletky v letech 1950 a 1951, militarizace země, okolností měnové reformy v červnu 1953, „nového kurzu“ hospodářské politiky od poloviny roku 1953 a příznaků určité liberalizace systému po nástupu Nikity Sergejeviče Chruščova do čela Komunistické strany Sovětského svazu. U těchto tematických okruhů je text v podstatě shrnutím poznatků, k nimž dospěl autor již dříve,² s důrazem na jejich zobecnění a vzájemnou propojenost.

---

1 Při sčítání lidu v roce 1961 připadalo v českých zemích z ekonomicky aktivního obyvatelstva na dělníky 53,2 procenta (2499 ze 4695 tisíc). Podíl dělnické třídy (včetně rodinných příslušníků, dělnických důchodců a jiných kategorií) na celkovém počtu obyvatelstva dosahoval v tomto roce 56,5 procenta; v roce 1950 to bylo 59 procent a v roce 1970 60,3 procenta. (Viz *Historická statistická ročenka ČSSR*. Praha, Státní statistický úřad 1985, s. 433 a 524.)

2 Jde mj. o následující publikace Karla Kaplana: *Zpráva o organizovaném násilí* (spoluautor Vilém Hejl). Toronto, Sixty-Eight Publishers 1986 (Praha, Univerzum 1990); *Nekrvavá revolu-*

Jak jsem již naznačil výše, jádrem prvního dílu Kaplanovy monografie jsou kapitoly o dělnictvu. Jeho postavení autor zkoumá především „pohledem shora“ – na vztahu politické moci vůči němu. Značnou část textu věnuje otázkám, které byly významné pro charakteristiku politického systému, ovšem v každodenním životě se bezprostředně dotýkaly jen menšiny dělnické populace (věžňové, uranový průmysl, Lidové milice, příprava „dělnické inteligence“). Specifickou otázkou je přechod vybraných skupin dělníků do jiných, ve své době preferovaných nemanuálních skupin pracovníků – do aparátů státu, KSČ a masových organizací, ozbrojených sil, ale i na různá úřednická místa v podnicích, zemědělských družstvech a jinde. Kaplanova pozornost se koncentruje na průmyslové dělníky (více v těžkém než lehkém průmyslu), občas se hovoří o stavebních dělnících, ale jen epizodicky se vzpomínají nebo jsou zcela opomenuta specifika dělníků na státních statcích, v lesnictví, dopravě, obchodě a v celé nevýrobní sféře, jakož i učňovského dorostu nebo dělnických důchodců. Přitom na dělníky mimo průmysl připadaly při sčítání lidu v roce 1961 dvě pětiny jejich celkového počtu.³ Více pozornosti by si zasloužil i fenomén dělnicko-zemědělských domácností (v minulosti se hovořilo o „kovo-rolnických“ nebo „stavorolnických“, kteří v padesátých letech tvořili kolem pětiny celkového počtu průmyslových a stavebních dělníků). Propojení rodin dělníků se zemědělstvím bylo v Československu oproti jiným socialistickým zemím velmi rozšířené a ve zkoumaném období vznikaly problémy se vstupem žen z těchto rodin do zaměstnání, zvláště do zemědělských družstev.

Cenné nové poznatky přináší kapitola o odborech, v níž jsou v široké míře využity a prezentovány dosud nezveřejněné archivní materiály, jak je to ostatně běžné v téměř všech Kaplanových publikacích. (Přes jeho mimořádné schopnosti takové

---

ce. Toronto, Sixty-Eight Publishers 1986 (Praha, Mladá fronta 1993); *Československo v letech 1948–1953 a Československo v letech 1953–1966* (2. a 3. část čtyřdílných skript). Praha, Státní pedagogické nakladatelství 1991 a 1992; *Sociální souvislosti krizí komunistického režimu v letech 1953–1957 a 1968–1975*. (Sešity Ústavu pro soudobé dějiny AV ČR, sv. 9.) Praha, ÚSD AV ČR 1993; *Aparát ÚV KSČ v letech 1948–1968: Studie a dokumenty*. (Sešity ÚSD AV ČR, sv. 10.) Praha, ÚSD AV ČR 1993; Politická perzekuce za komunistického režimu v Československu. In: GEBAUER, František – KAPLAN, Karel – KOUDELKA, František – VYHNÁLEK, Rudolf: *Soudní perzekuce politické povahy v Československu 1948–1989*. Praha, ÚSD AV ČR 1993, s. 6–52; *Kronika komunistického Československa*, sv. 1/1: *Doba tání 1953–1956*; sv. 1/2: *Kořeny reformy 1956–1968. Společnost a moc*. Brno, Barrister & Principal 2005 a 2008. Druhý díl posledně uvedené publikace v rozsahu 830 stran vyšel až po zde recenzované publikaci a detailně propracovává některé v ní obsažené pasáže. Další Kaplanovy práce se zabývají mezinárodními souvislostmi československého vývoje, úlohou sovětských poradců, aparátem ÚV KSČ, tábory nucených prací, uranovým průmyslem, církevní problematikou, cenzurou, politickými a trestními dozvuky měnové reformy, hospodářskou politikou, účastí ČSR v Radě vzájemné hospodářské pomoci a dalšími tématy.

3 Z úhrnného počtu 2499 tisíc dělníků připadalo na průmysl 1489 tisíc, tj. 59,6 procent (viz *Historická statistická ročenka ČSSR*, s. 433 a 524).

prameny vyhledat, utřídit a seznamovat s nimi veřejnost to s ohledem na časovou náročnost a objemy přetiskovaných archiválií svědčí o obdivuhodné badatelské péči).⁴ Zajímavé dokumenty o postavení dělnictva a činnosti odborů se týkají ne vždy shodných názorů předních státních, stranických i odborových funkcionářů na úlohu a kompetence odborů, metod nábory pracovních sil, pracovních podmínek žen a dalších skupin dělnictva, mzdových a jiných preferencí v hornictví, brigád socialistické práce, podnikových fondů pracujících, převodu agendy nemocenského pojištění na odbory, kampaní proti nekázni, absenci, fluktuaci a rozkrádání, nedůsledného plnění ochranného poslání odborů v oblasti péče o zlepšování pracovního prostředí a snižování úrazovosti, složité pozice odborářských funkcionářů ve vztahu k členské základně a k vedení podniků v dojednávání mezd, při zpevňování norem, přijímání a propouštění zaměstnanců nebo v pracovních sporech mezi zaměstnanci a podnikovým vedením (od roku 1958 působily v rámci odborových organizací rozhodčí komise, které velkou většinu sporů – pokud neskončily u soudu – řešily ve prospěch zaměstnanců).

Při hodnocení úlohy odborů poukazuje Karel Kaplan na skutečnost, že se narodil od první republiky silně zaměřovaly na mobilizaci pracovníků k plnění výrobních úkolů. Z kontextu ale není zřejmé, pokládá-li autor tento rys za nesprávný nebo kritizuje-li jen jeho používané formy a preferenci této orientace před sociálním posláním odborů, ochranou zaměstnanců a bojem za jejich požadavky. Ve druhé polovině padesátých let postupně sílily pravomoce odborů, což se nejzřetelněji projevilo při zavádění ekonomické reformy na konci tohoto desetiletí. Autor osvětluje i proměnlivé přístupy představitelů odborů při jednáních o Zákoníku práce, jehož vleklá příprava začala brzy po únoru 1948, dovršena však byla schválením této stěžejní právní normy až za odlišných společenských podmínek v roce 1965.

Vzhledem k tomu, že propojení sociální sféry s makroekonomickými veličinami zabezpečovaly centrální plánovací a další orgány, vzniká otázka, je-li metodicky vhodné zkoumat širokou paletu života dělníků převážně prostřednictvím úlohy a konkrétní politiky odborů. Tím uniká pozornosti řada důležitých otázek. Chybí také obraz „každodennosti“ života dělnictva, který by bylo možno nazvat pohledem „zdola“.

Mnohé rysy života dělníků i příslušníků ostatních společenských vrstev se utvářely mimo rámec odborů a jejich vlivu. Kaplan například podrobně mluví o mzdových otázkách, ale jen na úrovni nominálních mezd. Pouze několika větami se vyjadřuje k pohybu cen, který měl významný vliv na reálnou mzdu, a tedy i na kupní sílu dělnických domácností (narodil od některých jiných zemí Rady vzájemné hospodářské pomoci prosazovala hospodářská politika v Československu po měnové reformě do roku 1960 nízké přírůstky nominální mzdy při poklesu život-

---

4 Řadu zajímavých poznatků z odborových archivů přinesla i objemná monografie Dalibora Státníka *Československé odbory v r. 1956: Několik kapitol z dějin ROH 1949–1959*. Z rukopisu této Státníkovy práce z roku 1995 Kaplan na mnoha místech obsáhle cituje.

ních nákladů). Snižování cen zboží hromadnými zlevňovacími akcemi k určitým předem předpokládaným datům vedlo k odkladu nákupů, zejména průmyslového zboží dlouhodobého používání. Stabilita měny stimulovala tvorbu úspor obyvatelstva v očekávání, že poroste kupní síla vkladů, zvýhodňovaných i při poklesu životních nákladů úročením. Po hromadném snížení cen v říjnu 1953 následovalo šest podobných akcí, většinou při příležitosti významných výročí a v roce 1956 také na podzim, bezprostředně po vlnách nepokojů v Maďarsku a Polsku. V roce 1960 byly životní náklady dělnicko-zaměstnaneckých domácností oproti červnu 1953 nižší o jednadvacet procent. Ve srovnání s průměrem za celý rok 1953 klesly životní náklady do roku 1961 o čtrnáct a půl procenta, z toho u potravin o devět procent a u průmyslového zboží o jednatřicet procent, přičemž velmi nízké ceny ve skupině služeb zůstaly zachovány. Později v letech 1962 až 1970 životní náklady mírně stoupaly, stále se však udržovaly pod průměrem roku 1953.⁵

Zkoumání „každodennosti“ nemůže opomenout ani pokrok ve veřejné autobusové a městské hromadné dopravě nebo v přístupu dělníků ke kultuře a rekreačním možnostem (i mimo rámec odborů), téměř stoprocentní rozšíření rozhlasu v dělnických domácnostech a počátek éry televize (v knize se uvádějí převážně jen čísla o počtu kulturních i jiných institucí).

Mozaika postavení dělnictva je neúplná bez rozboru proměn v životě dělnických důchodců⁶ a v přípravě dělnické mládeže na budoucí povolání včetně přechodného experimentu s „pracovními zálohami“. Zmínky o příjmové nivelizaci, respektive denivelizaci by bylo pro úplnost možné doplnit posouzením, jak na ně působil přechod ke dvojímu legálnímu trhu v roce 1949 nebo naopak k jednotnému trhu při měnové reformě. U některých otázek je na překážku spolehlivé analýzy obtížnost vyčlenění dělnictva nebo jeho jednotlivých skupin ze souboru všeho obyvatelstva (například u výše úspor, podílu na maloobchodním obratu nebo při využívání služeb v oblasti kultury, rekreace, tělovýchovy i jinde).⁷ O některých závažných otázkách se objevují zmínky jen v poznámkách, tištěných *petitem*.

5 Viz *Historická statistická ročenka ČSSR*, s. 210.

6 V celém Československu dosahoval v roce 1948 starobní důchod 39,5 procenta průměrné čisté mzdy a do roku 1960 se tento ukazatel zvýšil na 51,6 procent. Za průměrnými hodnotami se však skrývaly značné rozdíly, nejnižší důchody představovaly v roce 1956 jen pětinu průměrné mzdy. (Viz *Celostátní ukazatele z oblasti sociálního zabezpečení v letech 1957–1975*. Praha, Státní statistický úřad 1978.)

7 Možnosti výzkumu specifík jednotlivých sociálních skupin obyvatelstva se zlepšily od roku 1956. Tehdy se rozšířily mikrocenzy a rozborů rodinných účtů, které umožňují získat obraz např. o velikosti a složení domácností (u dělníků včetně domácností „kovozezemědělců“ a „kovo-družstevníků“), o výši a struktuře příjmů domácností, rozvrstvení dělnických domácností podle čistých příjmů na jednoho člena, podílu zdrojů na celkovém příjmu domácností (příjmy hlavního člena rodiny, manželky, ostatních členů, důchody, přídatky na děti aj.), o skladbě výdajů sociálních skupin podle hlavních druhů zboží a služeb, velikosti úspor nebo zatížení daněmi, pojištěním a příspěvků organizacím. (Viz *Historická statistická ročenka ČSSR*, s. 563–578.)

Ve druhé části recenze uvádím několik kritických poznámek, doplňků a diskusních problémů.

Na straně 31 píše Karel Kaplan o krizi české společnosti v letech 1953 až 1957 a na straně 112 a následující se objevuje i teze o hospodářské krizi v tomto období. Podle mého názoru docházelo v ekonomice k hromadění krizových jevů, zejména sílících disproporcí a chaotického stavu zemědělské výroby, a ke stagnaci životní úrovně v letech 1951 až 1953. Nepříznivý vývoj kulminoval v roce 1953 zpomalením hospodářského růstu, šokem z měnové reformy a poklesem osobní spotřeby (i podle oficiálních údajů v českých zemích za celý rok o téměř čtyři procenta).⁸ Rok 1953 pokládám v ekonomice i ve vývoji životní úrovně za vyvrcholení krize, nikoli za její začátek, a další léta za překonání krize. Opatření spojená s „novým kurzem“ umožnila poměrně rychle zlepšit hospodářskou a sociální situaci. Jevy, které pokládá Kaplan za příznaky hospodářské krize v letech 1953 až 1957, měly chronický charakter a projevovaly se z velké části i po roce 1957. Rok 1954 sice přinesl plánované i skutečné snížení tempa hospodářského růstu, ale dařilo se již zmírnit disproporce a připravit půdu pro vysoké přírůstky makroekonomických veličin v dalších letech. O překonání krize svědčí také zlepšení ukazatelů sociální sféry již v roce 1954 a v následujících letech. Dokazují to statistické údaje, které byly v této době spolehlivější než na přelomu čtyřicátých a padesátých let (následující tabulka se týká českých zemí, Slovensko vykazovalo většinou poněkud příznivější dynamiku růstu).

Průměrné roční změny vybraných makroekonomických ukazatelů v letech 1954–1960 a přírůstek v roce 1960 oproti roku 1953

Ukazatel	Roční růst v %		Přírůstek v % (roční průměr 1960 oproti průměru v roce 1953)
	1954–1955	1956–1960	
Národní důchod na jednoho obyvatele	5,3	6,6	52,6
Peněžní příjmy na jednoho obyvatele	8,9	4,3	46,5
Průměrná hrubá nominální mzda (bez JZD)	4,5	2,6	23,8
Životní náklady	-3,0	-1,8	-14,0
Reálné peněžní příjmy na jednoho obyvatele	12,3	6,2	70,2
Průměrná reálná mzda (bez JZD)	7,7	4,4	43,8
Osobní spotřeba na jednoho obyvatele	9,7	5,3	55,2
Hmotná společenská spotřeba na jednoho obyvatele	-0,3	0,7	0,4

Pramen: Výpočty z *Historické statistické ročenky ČSSR*. Praha, Státní statistický úřad 1985, s. 210, 434, 455–457, 467 a 561. Osobní a hmotná společenská spotřeba ve stálých cenách roku 1960. Životní náklady dělnicko-zaměstnaneckých rodin v celé ČSR.

8 *Tamtéž*, s. 456. Výpočet je proveden na bázi srovnatelných cen.

V subkapitole „Sociální část mzdy“ se používají pojmy, jejichž obsah není jednoznačný a měl by být přesně vymezen: společenské výdaje, sociální výdaje, sociální složka příjmů, sociální část mzdy, sociální nadstavba mzdy, přídavky ke mzdě, společenská spotřeba (s. 274 n.). I když se ekonomické a statistické vymezení makroekonomických veličin postupně zpřesňovalo a zdokonalovalo, je třeba některá tvrzení Karla Kaplana korigovat. Například i podle vymezení z padesátých let nelze pokládat „poskytování bezplatných služeb občanům“ hrazených ze státního rozpočtu, případně zaměstnavatelem, za sociální složku individuálních příjmů obyvatelstva. Byly součástí veličiny „společenská spotřeba obyvatelstva“, u níž se peněžní příjmy jednotlivců projevily jen u dávek sociálního zabezpečení; jinak šlo o globální ukazatel hodnoty výrobků a služeb poskytovaných obyvatelstvu bezplatně ve školství, zdravotnictví, ústavech sociální péče, kultuře, osobní dopravě, bytovém a komunálním hospodářství a dalších sférách. Aby se odlišily prostředky, které v rámci společenské spotřeby neměly přímý vztah k sociálnímu postavení obyvatelstva, byl později fond nevýrobní spotřeby dělen nejen na spotřebu osobní a společenskou, ale v rámci společenské spotřeby se vyčleňovala jako její zvláštní součást takzvaná společenská spotřeba společnosti, do níž spadaly náklady na vědu a výzkum, ozbrojené síly, správu a soudnictví (některé výdaje na armádu a policii mohly být ovšem záměrně skryty jako součást spotřeby obyvatelstva).¹⁰

Do sociální složky příjmů je stěžejí možno započítávat příspěvek zaměstnavatele na národní pojištění, který podle textu v publikaci představoval počátkem padesátých let 9,24 procenta průměrné mzdy. Základním problémem mzdového vývoje v padesátých letech – pokusila se ho řešit přestavba dělnických mezd koncem tohoto desetiletí – byl rostoucí rozdíl mezi vcelku konstantní tarifní částí mzdy a vzestupem výdělků, který byl zabezpečován převodem časové mzdy na mzdu úkolovou, různými příplatky a prémie, změkčováním norem a kvalifikačních nároků, nedodržováním mzdových předpisů a podobně. Ve strojírenství poklesl podíl tarifní složky mezd na výdělcích až na pouhých čtyřicet procent.¹¹

9 Například v roce 1960 se v českých zemích veličina „užitý národní důchod“ ve výši 118 miliard Kčs členila na nevýrobní spotřebu (83,3 procenta) a akumulaci (16,7 procent). V rámci nevýrobní spotřeby připadalo na osobní spotřebu (nákupy v maloobchodě, na zemědělském trhu, naturální spotřebu aj.) 77,7 procent a na hmotnou společenskou spotřebu 22,3 procenta. Z peněžních příjmů obyvatelstva ve výši 92,5 miliard Kčs tvořily pracovní příjmy (mzdy, odměny v JZD) 76,9 procent, příjmy z nemocenského a sociálního zabezpečení 15,5 procent a ostatní příjmy 7,6 procent (hlavně z prodeje zemědělských výrobků, půjček, úroků, výher a pojistných náhrad). (Viz *Historická statistická ročenka ČSSR*, s. 456 a 561.)

10 Karel Kaplan napsal: „Do společenských výdajů (z kontextu vyplývá, že má na mysli společenskou spotřebu – pozn. autora) se zahrnovaly i výdaje na armádu, skutečná sociální oblast představovala pouze jednu část.“ (s. 274) Bylo by třeba zjistit, zda tomu tak v 50. letech (narozdíl od pozdější metodiky) opravdu bylo, případně co z vojenských potřeb se do společenské spotřeby zahrnovalo (strava vojáků, oblečení apod.?). Například náklady na rozšíření výzbroje a budov nebo přírůstek zásob a nedokončené výstavby byly součástí akumulace.

11 Viz MRÁZEK, Otakar: *Patnáct let rozvoje znárodněného průmyslu ČSSR*. Praha, Státní nakladatelství technické literatury 1960, s. 217.

Ke zmínce o integraci Slováků do české společnosti a k údaji o 275 997 osobách, které se hlásily v roce 1961 v českých zemích ke slovenské národnosti (s. 19 n.), doplňují, že se projevil velký rozdíl u tohoto údaje mezi průběžně odvozovanou roční statistikou a sčítáním lidu. V roce 1960 uváděla statistika v českých zemích 421 640 Slováků, ale při sčítání lidu o rok později deklarovalo slovenskou národnost jen výše zmíněných 275 997 osob, tedy o třetinu méně. Z difference plyne, že mnozí Slováci, ale i Romové původem ze Slovenska (romská národnost se při sčítáních neuváděla), se rozhodli pro změnu národnosti. Při posuzování problému integrace Slováků do české společnosti nelze opomíjet až překvapivě rozsáhlou migraci z českých zemí na Slovensko, na níž se podíleli v mnohem větším počtu Slováci než Češi (počet Čechů na Slovensku se mezi sčítáními v letech 1950 a 1961 zvýšil jen ze čtyřiceti na čtyřicet šest tisíc). Za jedenáct let mezi sčítáními se vystěhovalo z českých zemí na Slovensko 189 tisíc lidí, což představovalo pětadesát procent přílivu obyvatel ze Slovenska do českých zemí v této době.¹²

Autor monografie označuje jako „bezdomovce“ ty Němce, jimž nebylo do poloviny padesátých let uděleno československé státní občanství (kolem šedesáti procent jejich počtu v ČSR). U termínu „bezdomovec“ však došlo v současnosti k obsahovému posunu (původně se tak označovaly osoby bez domovského práva), takže je nelze srovnávat s bezdomovci v dnešním smyslu (s. 17).

Na straně 24 se uvádí, že v roce 1950 mělo základní vzdělání třiaosmdesát procent občanů starších patnácti let, ale vyšší než základní vzdělání (bez 0,9 procent absolventů vysokých škol) jen 5,1 procento. Tím zůstává nejasné, kam Kaplan řadí dalších jím uváděných 9,8 procent osob s odborným vzděláním. Obdobná nejasnost se opakuje i pro rok 1961. Pro hodnocení pokroku ve vzdělanosti v padesátých letech jsou přitom průkaznější než údaje za všechno obyvatelstvo změny v generační skupině patnácti- až čtyřiaadvacetiletých, v níž se mezi sčítáními v letech 1950 a 1961 projevil zejména přírůstek absolventů vysokých škol z 0,18 na 0,57 procent (šlo hlavně o mladé lidi, kteří v padesátých letech dosáhli třiaadvaceti nebo čtyřiaadvaceti let) a přírůstek absolventů úplného středního vzdělání z 5,6 na 15,9 procent.¹³

U uváděného poklesu počtu dětí do patnácti let za dva roky 1948 až 1950 z dvou milionů jednadsmesáti tisíc na jeden milion dvě stě jedenáct tisíc (poznámka 3 na straně 10) jde zřejmě o překlep. Nesrozumitelná je poznámka 22 o rozložení obcí podle velikosti na straně 22.

U hodnocení přeměny zemského zřízení na krajské při současném rozšíření počtu okresů na počátku roku 1949 (s. 21) lze souhlasit s autorem, že tento decentralizační krok spadl do období všestranného posilování centralizace a byl spojen s likvidací samosprávného systému. Pokud však šlo o vymezení krajů, vyzdvihují

12 Viz *Historická statistická ročenka ČSSR*, s. 429, 450, 630 a 651.

13 *Tamtéž*, s. 430 (výpočty z absolutních údajů).

odborníci-regionalisté skutečnost, že jejich hranice byly tehdy narozdíl od úpravy v roce 1960 racionálně promyšleny (po listopadu 1989 nové kraje kopírovaly s nepatrnými korekcemi stav z roku 1949).

V určitém rozporu je tvrzení na straně 130, že dělníci „tvořili většinu mezi oběťmi nezákonností a represe“, a na straně 148, že z občanů, kteří prošli věznicemi, připadalo na dělnictvo čtyřiačtyřicet až osmačtyřicet procent. Vzhledem k podílu dělnictva na populaci kolem pětapadesáti procent není jeho zastoupení na represích nadprůměrné, přičemž z údajů není zřejmé, jak se lišilo zastoupení dělníků ve skupinách politických a kriminálních vězňů.

K větě na šesté straně, že „oficiální politika a její propaganda vynakládala mnoho úsilí, aby udržovala představy o (západo)německém nebezpečí“, je možno dodat, že k tomu vydatně přispívala prohlášení vládnoucích kruhů Spolkové republiky, která znepokojovala i masarykovsky a benešovsky orientovanou část československé poúnorové politické emigrace.¹⁴

Závěrem si recenzovaná monografie zaslouží vyzvednout jako pozoruhodná sonda do problematiky sociální struktury české společnosti, a zejména dělnictva, o němž je dosud k dispozici méně analytických prací než o rolnictvu za kolektivizace nebo o zániku soukromých živností. První tři kapitoly sice v podstatě shrnují poznatky, které Karel Kaplan publikoval již dříve, zájemcům o nejnovější dějiny však umožňují získat celkový obraz o Kaplanově pojetí společenského vývoje v českých zemích i v celém Československu na konci čtyřicátých let a v následujícím desetiletí, který by si jinak museli utvářet časově náročnou četbou řady jiných publikací autora.

Za hlavní přínos prvního dílu monografie pokládám rozbor postavení dělnictva, který přináší mnoho nových poznatků a významně doplňuje – někdy i koriguje

---

14 Omezíme-li se jen na rok 1956, pak na podzim kancléř Konrad Adenauer prohlásil: „Důrazně prohlašuji, že právo na domovinu je lidské právo, kterého se nikdy nemůžeme vzdát!“ V téže době tajemník ministerstva zahraničí Walter Hallstein přednesl v bonnském parlamentu toto oficiální stanovisko: „Spolková vláda uznala již 5. srpna 1950 za vůdčí zásadu (*Ordnungsprinzip*) právo na domovinu na základě práva na sebeurčení, které bylo požadováno ve Stuttgartské chartě německých vysídlelců... Právo na domovinu je neodlučně spjato s právem na sebeurčení.“ Dne 26.5.1956 deník *Sudetendeutsche Zeitung* uveřejnil prohlášení Sudetoněmeckého krajanského sdružení, v němž se pravilo: „Sudetské území bylo odděleno od Československa v roce 1938 a odstoupeno Německé říši v důsledku smlouvy čtyř velmocí způsobem, proti němuž nelze z hlediska mezinárodního práva nic namítat. (...) Sudetenland byl proto až do zhroucení Německé říše v roce 1945 součástí této říše. Od té doby je v československé moci (*Machtbereich*). Německo se ho nezřeklo...“ Z těchto výroků vyplývá posloupnost nároků od uplatnění „práva na vlast“ znovuosídlením českého pohraničí Němci k „právu na sebeurčení“ a opětovnému připojení českého pohraničí k Německu. (Citace jsou převzaty z knihy Jaromíra Smutného, přednosty Kanceláře prezidenta republiky Edvarda Beneše v letech 1940–1948, *Svědectví prezidentova kancléře*. Praha, Mladá fronta 1996, s. 308–317. Kniha byla napsána v britském exilu v roce 1956.)

– dosavadní historickou, sociologickou a ekonomickou literaturu o daném tématu. Ocenit je třeba i věcnost a srozumitelnost Kaplanova výkladu, stejně jako již zmíněné bohatství archivních materiálů, které se zásluhou autora dostávají takto na veřejnost. Zpracovávané téma je ovšem tak široké, že vícero problémů ještě čeká na detailnější analýzu. Recenze se snažila naznačit, jakým směrem by se mohl ubírat další výzkum, aby byl složitý fenomén dělnické populace objasněn v dalších aspektech a souvislostech.

Recenze

První dáma první republiky

Renata Wohlgemuthová

LOVČÍ, Radovan: *Alice Garrigue Masaryková: Život ve stínu slavného otce*. Praha, Filozofická fakulta Univerzity Karlovy 2007, 485 stran.

Ačkoli Alice Masaryková, nejstarší dcera prvního československého prezidenta, byla svého času, zejména v předmnichovské republice, veskrze známou osobností, větší pozornosti historiků ani genderových studií se jí dlouho nedostávalo. Radovan Lovčí je tak jedním z prvních autorů, který se pokusil zrekonstruovat dlouhý život a rozsáhlou veřejnou činnost této zajímavé ženy. Jako absolvent oboru historie na Filozofické fakultě Univerzity Karlovy pracoval na zvoleném tématu více než deset let a k napsání monografie přistoupil až po důkladné přípravě, o níž svědčí několik dílčích statí publikovaných již během studia na fakultě i závěrečná rigorózní práce. Konečným výsledkem autorova snažení je podrobný životopis Alice Masarykové o téměř pěti stech stranách, zpracovaný na základě rozsáhlého pramenitého výzkumu.

Kdo tedy byla Alice Masaryková? Narodila se 3. května 1879 ve Vídni jako první dcera v rodině profesora Tomáše Garrigua Masaryka, který tehdy působil jako soukromý docent na vídeňské univerzitě. Po přesídlení do Prahy vyrůstala Alice v podnětném prostředí intelektuálně založené rodiny, a tak celkem přirozeně nastoupila svou životní dráhu dosažením středoškolského a vysokoškolského vzdělání, podobně jako některé jiné dívky z osvícených pražských rodin. Jako jedna z prvních absolventek získala doktorát filozofie na Karlo-Ferdinandově univerzitě a poté začala pracovat jako učitelka na dívčích školách. Další působení ve školství jí bylo znemožněno, když byla za první světové války kvůli podezření z podpory zahraniční akce svého otce celý rok bez soudu vězněna.

Po vzniku Československé republiky se od samého počátku plně věnovala veřejnému a politickému životu – působila jako poslankyně Revolučního národního shromáždění a ještě za života těžce nemocné matky i po její smrti plnila „v zastoupení“ po celou dobu Masarykova prezidentování nelehkou funkci „první dámy“. Především tato její role přetrvala v nejširším povědomí jako profilující stránka jejího životního odkazu. Podlehl tomu částečně i sám autor, když zvolil pro svou knihu podtitul „ve stínu slavného otce“. Přijetí takového hodnocení by však znamenalo značné zúžení pohledu na osobnost Alice Masarykové a podcenění její intenzivní činnosti v oblasti sociální péče. Podobně jako první generace průkopnic ženské emancipace se ztotožnila i ona s velkým sociálním zaujetím v duchu všelidských humanistických ideálů. Již za první světové války se například podílela na přípravách zřízení ženského sociálního školství, jako poslankyně se zasazovala o zakládání domovů mládeže a zdravotních ústavů pro nemocné děti z chudých rodin. Tyto snahy ji pak dovedly k nespornému vrcholu její sociální činnosti, k budování Československého červeného kříže, jehož dlouholetou předsedkyní se pak také stala. I když jí jméno slavného otce nepochybně usnadňovalo cestu, nelze pominout, že ani zde nebyla jen reprezentativní postavou, nýbrž dokázala svému působení v čele Československého červeného kříže vtisknout výrazné programové rysy. I prezidentské reprezentaci iniciativně propůjčila sociální a charitativní náplň a vytvořila tak zřetelný model i tradici poslání prvních dam republiky. Není jisté náhodou, že po svém nuceném odchodu z čela Československého červeného kříže si přisvojila její funkci Marta Gottwaldová, aniž by došlo k jakékoli programové nebo organizační změně.

Výrazným přínosem monografie Radovana Lovčího je pokus o rekonstrukci působení Alice Masarykové v emigraci za druhé světové války a – po krátkém návratu do vlasti v roce 1945 – i ve třetím, tentokrát již doživotním exilu po roce 1948. Tato poslední léta, jedna z nejtěžších v jejím dlouhém životě, česká historiografie dosud nezaznamenala a autor je zpracoval na základě zahraničních pramenů a ze vzpomínek přátel i mnoha dalších zdrojů soukromé povahy. Alice Masaryková odcházela do zahraničí po roce 1938 jako šedesátiletá žena, psychicky zlomená zánikem republiky, a navíc bez jakýchkoli hmotných prostředků (což se většinou neví). Její život ve válečných letech i po spuštění „železné opony“ byl převážně krušný, poznamenán těžkými vleklými chorobami. Přesto se snažila působit v různých exilových organizacích a pro četné veřejné akce propůjčovala své jméno, které připomínalo americké veřejnosti zaniklou masarykovskou republiku. Alice Masaryková zemřela 29. listopadu 1966 po dlouhé nemoci v opatrovnickém domově pro československé exilové seniory v Chicagu ve věku osmdesáti osmi let, jako poslední příslušnice kdysi rozvětvené rodiny.

Napsat plastický životopis kterékoli osobnosti je pro historika úkol z nejnáročnějších. Vyžaduje nejen rozsáhlou a rozmanitou práci heuristickou, tedy osvojení maxima faktických znalostí o dané postavě, ale i schopnost zařadit ji do dobových souvislostí a atmosféry, citlivost zvážit poměr podnětů, které ji formovaly, s jejím vyzařováním do okolí, umění pochopit její duchovní svět i tužby soukromého a citového života. Bez těchto rovin se biografický příběh stane monotónní skládačkou faktů a událostí, ochuzenou o celé spektrum barevných odstínů. Ke cti Radovana

Lovčlo může recenzentka konstatovat, že autor byl veden upřímnou snahou se s takovýmito požadavky vyrovnat. Seznamuje čtenáře s deníky, korespondencí a modeluje osobnost Alice Masarykové ze vzpomínek přátel, k nimž na prvním místě patřila Hana Benešová. V jeho líčení vystupuje Alice jako vzdělaná a ušlechtilá žena, oddaná své rodině, zanícená pro vlast a konečně v závěru svého života jako již zlomená a opuštěná bytost.

Na daleko méně pevné půdě se však autor pohybuje, když se pokouší osvětlit soukromý a citový život Alice Masarykové. Sám tento nedostatek pocituje a omlouvá tím, že jako historik-muž se těžko dokázal přibližovat k její ženské duši. Dopouští se tak různých pochybných dohadů a hypotéz – například ve vztahu své protagonistky k architektovi Josipu Plečnikovi, trochu necitlivě také připomíná komplex staropanství. Je to trochu s podivem, neboť Radovan Lovčí ještě jako student úspěšně absolvoval vícesemestrální seminář z dějin ženského emancipačního hnutí a měl by proto vědět, že první generace těchto žen přijímaly úředně nařízený celibát učitelek jako oběť a daň pro své osvětové cíle, jako součást vlastní životní volby, a nejenže se samy necítily jako ty příslovečné staré panny, ale ani veřejnost je tak nevnímala. Jestliže tyto ženy zůstaly neprovdané, nebylo to v důsledku nějakých nepříznivých okolností, ale protože se nechtěly vzdát svého povolání. Také Alice Masaryková patřila k této generaci a sdílela podobné názory. Třebaže zde nejde o podstatnou stránku její osobnosti, přece jen tak dochází v autorově podání k nikoli bezvýznamnému zkreslení.

Zbývá však ještě jedna polemika s mylnou charakteristikou, které se autor dopustil a již nelze přejít. Na straně 322 konstatuje, že se v pomnichovském období Alice Masaryková začala otevřeněji hlásit ke svému levicovému přesvědčení, což dokumentuje delším citátem jednoho sociologa z roku 1993. Ačkoli je sám nepochybně nejzasvěcenějším znalcem osobnosti Alice Masarykové, přebírá zde mylný názor, který vznikl záměnou sociálního obsahu demokratického systému a ideje sociální spravedlnosti za levicový sociálnědemokratický program. Naštěstí pro kvalitu knihy je to jen jediný takový autorův „úlet“. Proto je možno s plnou vahou říci, že Radovan Lovčí nabízí seriózní odbornou monografii o Alici Masarykové a že se úspěšně přičinil o to, aby se její osobnost dostala více do světla, které přísluší prvním vzdělaným a veřejně činným ženám českého emancipačního hnutí.

Recenze

Důkladná německá práce o poválečném osidlování pohraničí

Jaromír Balcar

WIEDEMANN, Andreas: „*Komm mit uns das Grenzland aufbauen!*“ *Ansiedlung und neue Strukturen in den ehemaligen Sudetengebieten 1945–1952*. (Veröffentlichungen zur Kultur und Geschichte im östlichen Europa, sv. 29.) Essen, Klartext 2007, 482 stran.

Vysídlení Němců z Československa je dnes velmi dobře popsáno a ani osud vysídlenců v jejich nové vlasti už dávno není žádnou vědeckou *terra incognita*; avšak o tom, co se po vysídlení někdejších obyvatel dál dělo na kdysi německých územích českomoravské podkopy, jsme toho dosud věděli málo. Tuto mezeru nyní zaceľuje düsseldorfská disertace Andrease Wiedemanna, jež vysídlení a znovuosidlování náležitě chápe jako dva úzce propojené procesy, které se vzájemně prolínaly a podmiňovaly.

Wiedemann obsáhle a na velmi širokém pramenném základě analyzuje „největší migrační pohyby a nejrozsáhlejší přesuny obyvatelstva“ v historii českých zemí (s. 11), které zasáhly téměř pět milionů lidí a jež provázelo enormní přerodělování majetkových hodnot. Práce je založena na centrálních fondech československé komunistické strany a vlády, parlamentu a odborů, kromě toho ale také na lokálních hloubkových sondách ve Státním okresním archivu v Děčíně. Právě kombinace centrální a lokální perspektivy prokazuje svou plodnost, protože tím studie nezůstává omezena na intence a percepce aktérů na vrcholných politických úrovních, ale může přesněji zachycovat i vývoj přímo v pohraničí, který se dosti často ubíral docela jinými cestami, než si v Praze představovali.

Výklad, zahrnující období od roku 1945 až do konce osidlovací akce v roce 1952, je rozdělen do pěti tematických bloků: první kapitola analyzuje osidlovací politiku ve městech a na venkově, druhá pojednává o ekonomickém a sociálním vývoji v pohraničních oblastech, třetí informuje o rozličných osidlovacích skupinách i o konfliktech, ke kterým mezi nimi docházelo. Tématem čtvrté kapitoly je vytváření společné identity obyvatelstva v pohraničních oblastech a jejich kulturní rozvoj, zatímco pátá kapitola zkoumá reciprocitu pohraničí a státu jako celku – ostatně to, že naposled uvedený aspekt se celou studií zároveň táhne jako červená nit, je vzhledem k četným dimenzím osidlování pohraničí nasnadě.

Znovuosidlování stejně jako vysídlení Němců nebylo v zásadě předmětem sporu ani mezi politickými stranami, ani ve veřejnosti. „Navrácení všech oblastí Československé republiky jejich původnímu slovanskému živlu“ (s. 50) mělo zabránit „novému Mnichovu“ a zřídit „slovanskou ochrannou hráz“ proti Západu (s. 41). Třebaže se o znovuosidlování pohraničí diskutovalo už v exilu a zakotveno bylo i v Košickém vládním programu, v prvních měsících po osvobození postupovalo – zároveň s „divokým odsunem“ Němců – neorganizovaně. Naděje na získání usedlosti, živnosti nebo národní správy průmyslového podniku, a tím na zlepšení vlastní materiální situace, hnala bezprostředně po skončení války z českomoravského vnitrozemí do pohraničí houfy především mladých lidí, pocházejících většinou ze sociálně slabších vrstev. Koncem roku 1945 tak počet novoosídlenců daleko přesahoval počet v té době už většinou vysídlených Němců. To mělo dalekosáhlé důsledky i pro zbývající německé obyvatele, bezprávné a zbavené vši ochrany – přibývalo násilností a stoupal tlak na jejich vypuzení.

Organizované znovuosidlování začalo teprve koncem léta 1945. Pražská vláda jím v neposlední řadě sledovala cíl zmenšit enormní socioekonomické rozdíly v různých částech země a koncentrovat disponibilní průmyslový potenciál. Za tím účelem měly být některé podniky přemístěny z vysoce industrializovaného pohraničí do hospodářsky méně rozvinutých oblastí, zejména na Slovensko, zatímco nerentabilní továrny měly být zavřeny. Politické orgány tímto opatřením reagovaly také na ohromný nedostatek pracovních sil, který se začal projevovat od roku 1946 v důsledku pokračujícího vyhánění německých obyvatel a současného odchodu armády dělníků vykonávajících nucené práce; kompetentní orgány se zároveň pokoušely cílenými náborovými kampaněmi nalákat do pohraničí nezbytně potřebnou pracovní sílu a směřovat ji do zvláště důležitých podniků. Úspěch byl však velmi skrovný, o čemž svědčí fakt, že už v roce 1947 začali novoosídlenci v masovém měřítku pohraničí opouštět.

Na organizovaném osidlování pohraničí se podílela řada ministerstev a dalších institucí; nejdůležitější z nich – ministerstvo vnitra, ministerstvo zemědělství a Osidlovací úřad – přitom byly pod kontrolou KSČ, která tak zaujímala v procesu osidlování od počátku dominantní postavení. Komunisté měli v rukou přidělování německého majetku, díky němuž získávali mezi novoosídlenci mnoho svých voličů i nových členů, a tuto novou klientelu si šikovným taktizováním dokázali také udržet: vůči dřívějším bezzemkům a zemědělským nádeníkům, kteří v souvislosti s osidlováním a s pozemkovou reformou získali selskou usedlost, se tvářili, jako by

neexistovaly žádné plány na kolektivizaci; zároveň se pasovali na ochránce národních správců v pohraničních průmyslových podnicích, kteří se kvůli svému špatnému hospodaření nikoli neprávem ocitli na pranýři. Krátce po převzetí veškeré vládní odpovědnosti v únoru 1948 spustila pak komunistická strana docela jinou písničku: v zemědělství zahájila od roku 1949 bezohlednou kolektivizaci, která v pohraničí v důsledku zadlužení rolnických novoosídlenců postupovala obzvláště rychle a hladce, zatímco zbylé průmyslové podniky byly začleňovány do národních podniků, nikoli nepodobných trustům.

Z toho vyplývá důležitá otázka: do jaké míry z osidlování pohraničí profitovali na cestě k uchvácení veškeré moci v únoru 1948 komunisté? Wiedemann na ni odpovídá diferencovaně: V květnových volbách roku 1946 patřily pohraniční oblasti k baštám KSČ, která zde docílila nejlepších výsledků; pozici nejsilnější politické síly by ovšem jednoznačně dobyla i bez tohoto úspěchu. Za důležitější považuje Wiedemann to, že komunisté zde mohli experimentovat s vytvářením nových socioekonomických struktur. Vznikaly tak předpoklady, aby se nový společenský řád po roce 1948 v pohraničí etabloval hladčeji a rychleji než ve vnitrozemí.

Přednosti recenzované práce spočívají především v široké pramenné základně a v intenzivním využívání české a německé literatury. Díky těmto znalostem Wiedemann postihuje četné konflikty v cílech osidlovací akce, respektive rozpory mezi ústředním plánováním a regionálními nebo lokálními zájmy, například v souvislosti se stěhováním průmyslových podniků. Autor navíc těží heuristický kapitál z konceptů obsažených ve výzkumu migrací, své monografii však nevnučuje žádné teoretické Prokrustovo lože. To umožňuje pojednat téma značně obsáhle, takže se čtenář kromě osidlovací problematiky do značné míry obeznámí s nejdůležitějšími rysy vývoje v Československu po druhé světové válce – například s pozemkovou reformou, zestátněním klíčového průmyslu nebo životní situací různých skupin obyvatelstva; detailní členění zároveň dovoluje na základě obsahu rychlou orientaci.

Na druhé straně je však tento princip výkladu vykoupen četnými redundancemi. Například z pojednání o jednotlivých skupinách reemigrantů, strukturovaného odděleně podle místa jejich původu, neplynou prakticky žádné nové poznatky. Leckteré úseky práce jsou pak v konečném výsledku zpracovány příliš podrobně. Wiedemann se také místy omezuje na to, že líčí různé koncepty nebo vývojové tendence, ale nijak je kriticky nehodnotí. Je to škoda, neboť tam, kde pozvedá vlastní hlas – jako v otázce, jaký význam mělo znovuosidlování pohraničí pro uchvácení moci komunisty – činí tak uvážlivě a své argumenty má dobře podloženy.

Tyto námitky ovšem nikterak nesnižují velký přínos Andrease Wiedemanna. Ve své disertaci předložil dílo základního významu, na kterém bude moci další výzkum stavět.

Z němčiny přeložil Petr Dvořáček

Recenze

Přínosné průhledy do hospodářských dějin

Zdeňka Jeřábková

STELLNER, František (ed.): *Půl století hospodářských dějin: Sborník k 75. narozeninám prof. ing. Václava Průchy, CSc.* (Acta Oeconomica Pragensia, č. 7.) Praha, Vysoká škola ekonomická 2007, 482 stran.

K významnému jubileu profesora Václava Průchy vydal jeho spolupracovník František Stellner v rámci vědeckého časopisu Vysoké školy ekonomické *Acta Oeconomica Pragensia* sborník historických studií. Jeho první stránky jsou věnovány biografickým a bibliografickým informacím o jubilentovi a několika laudatiím. Zdaleka největší prostor ovšem zaujímají příspěvky z pera čtyř desítek českých i zahraničních znalců hospodářských dějin k různým tématům. Tato recenze detailněji přibližuje ve výběru ty z nich, které časově spadají do „krátkého 20. století“.

Nejdříve pár slov k profesnímu životu profesora Václava Průchy. Inženýrského titulu dosáhl v roce 1954 na Vysoké škole ekonomické, kde poté začal vyučovat hospodářské a sociální dějiny a v roce 1966 také obhájil disertační práci. Jmenován profesorem byl v roce 1991. Svou vynikající pedagogickou činností vychoval a stále vychovává generace budoucích ekonomů, kterým poskytuje široké znalosti nejen prostřednictvím svých poutavých přednášek, ale i díky mnoha publikovaným knihám a skriptům (jejich přehled je součástí recenzovaného sborníku). Dlouhá léta rozvíjí bohatou vědeckou činnost v oblasti hospodářských a sociálních dějin. Na počátku devadesátých let mimo jiné založil Společnost pro hospodářské dějiny, v níž několik let zastával funkci předsedy. Během své životní dráhy získal vědecké uznání v České republice i v zahraničí. Za důkaz lze pokládat jeho zvolení za člena výkonného výboru Mezinárodní historické asociace (*International History Association*) v roce 1991. V posledních letech se jeho vědecký zájem soustředil na dokon-

čení dvousvazkového díla věnovaného hospodářským a sociálním dějinám Československa (první svazek, pojednávající o letech 1918 až 1945, vyšel v roce 2004; druhý svazek, zachycující vývoj až do roku 1992, má vyjít letos).

Sborník je svou skladbou i záběrem poměrně ojedinelý. Na téměř pěti stech stranách lze nalézt třicet sedm odborných statí, řazených abecedně podle příjmení autorů, z nichž mnohé spolu časově a tematicky korespondují. Většina příspěvků sleduje různé aspekty hospodářského vývoje Československa od poloviny 19. až téměř do konce 20. století, nechybějí ale ani studie týkající se Polska, Velké Británie, Německa a v neposlední řadě i Spojených států. Z editorského hlediska je publikace kvalitně a přehledně zpracována, textově i graficky. Mnohé příspěvky jsou vhodně doplněny ilustrativními grafy a tabulkami. Nápadným rysem sborníku je jeho mnohovrstevnatost a tematická různorodost, o čemž si lze udělat představu i z následujícího shrnutí vybraných příspěvků, které jsou zde (narozdíl od sborníku) uvedeny v zásadě v chronologickém pořadí.

„Hospodářská dezintegrace střední Evropy po první světové válce a snahy o opětné sblížení v letech 1924–1930“ je název příspěvku Vlastislava Laciny. Autor vychází z analýzy hospodářských vztahů mezi národy Rakouska-Uherska před první světovou válkou. Po zániku habsburské monarchie se neprosadila myšlenka celní unie a hlubšího ekonomického propojení nástupnických států. Původní hospodářská soudržnost střední a východní Evropy se tak začínala rozpadat. Zhruba v polovině dvacátých let si jednotlivé státy začaly uvědomovat, že nastavený kurz protekcionismu a hospodářské izolace pro ně není výhodný, a opět se objevila snaha o prohloubení vzájemné hospodářské spolupráce a mezinárodního obchodu. K dosažení tohoto cíle měl být vyvinut systém celních preferencí. Toto snažení podporovaly i západní vyspělé státy, jež měly zájem na silnějším ekonomickém propojení celé Evropy. Proti se však postavilo Německo a Itálie, které se nechtěly vzdát svého vlivu ve střední Evropě. Propuknutí Velké hospodářské krize a její politické důsledky zasadily snahám o hospodářskou integraci Evropy smrtelnou ránu.

Aleš Skřivan v článku „K charakteru, rozsahu a zaměření československého vývozu v meziválečném období“ rozpracoval zajímavou analýzu hlavních tendencí exportu Československé republiky mezi dvěma světovými válkami. Po rozpadu rakousko-uherského soustátí byla nově vzniklá republika nucena svůj export částečně přeorientovat. Zprvu se – podobně jako ostatní nástupnické státy – chovala protekcionisticky (v ČSR byla již v roce 1918 vytvořena takzvaná Československá vývozní a dovozní komise). Zhruba od poloviny dvacátých let se ale zahraniční obchod liberalizoval a československý export zažíval zlaté časy. Jak autor na základě průkazných dat podotýká, obchodní bilance Československa mezi dvěma světovými válkami byla kladná, s výjimkou dvouletého deficitu během Velké deprese, kdy byl také obnoven přísný protekcionismus. Československo ve dvacátých letech vyváželo hlavně produkty lehkého průmyslu, autor pak věnuje zvláštní pozornost vývozu zbraní do zemí Malé dohody. Ve třicátých letech se zvýšil podíl odvětví těžkého průmyslu – strojírenského, hutního a chemického. Ve dvacátých letech se export orientoval především na nástupnické státy, Německo a Rakousko (u těchto dvou zemí autor upozorňuje na zkresení způsobené tím, že ve vývozních bilancích byly zahrnuty i re-

exporty z těchto zemí). Postupně pak podíl nástupnických států klesal ve prospěch Německa. Ve třicátých letech československé výrobky významněji pronikaly na trhy západní Evropy, Spojených států, asijských a afrických zemí. Autor uzavírá své hodnocení vývoje exportu konstatováním, že v druhé polovině dvacátých let byl vývoz tahounem československého hospodářského růstu, zatímco v následujícím desetiletí výrazná závislost ekonomiky na zahraničních trzích přinášela negativní efekty.

Ve sborníku jsou zařazeny také dvě studie pojednávající o světovém hospodářství v meziválečné periodě. Radek Soběhart a František Stellner ve stati „K ekonomickému vývoji výmarské republiky za Brüningovy éry“ kladou důraz na souvislosti hospodářského a politického vývoje v Německu na počátku třicátých let. Už před začátkem vlády kancléře Heinricha Brüninga se v německé ekonomice objevovaly příznaky stagnace. Brüning si ve funkci kancléře vytyčil několik cílů: ozdravět veřejné finance, zbavit rozpočet deficitního financování, a především osvobodit zemi od reparací jako brzdy hospodářského rozkvětu. Nastávající hospodářská recese se měla řešit až po splnění předchozích cílů. Prvního cíle chtěl dosáhnout pomocí deflační politiky, vyššího výběru nepřímých daní a snížení sociálních dávek a platů státních zaměstnanců. Zpočátku se mu dostávalo plné podpory od prezidenta Paula von Hindenburga, jeho „léčebná kúra“ byla prováděna formou nouzových nařízení po rozpuštění Říšského sněmu. Autoři tento krok označují za zahájení přechodu od parlamentní demokracie k protiparlamentnímu a byrokratickému systému takzvaného prezidentského kabinetu. Úspěšná opatření měla za následek destabilizaci země a sociální nepokoje, k jejich zdaru nepřispěla ani rozporuplná reakce zahraničních investorů a věřitelů v rámci bankovní krize v roce 1931. Masivní nezaměstnanost, všeobecný růst cen, reálný pokles mezd byly neklamným znakem hluboké deprese. Veřejnost začala od konce roku 1931 jednohlasně žádat řešení, které však Brüning nepřinesl. Na jaře 1932 ho přestal podporovat prezident Hindenburg a novým kancléřem se stal Franz von Papen. Autoři soudí, že Brüningův pád zavinila ztráta důvěry všech vrstev společnosti v důsledku deflační politiky. Brüning si nevhodně stanovil priority, tou hlavní měla být podpora hospodářského růstu a tvorba nových pracovních míst. Autoři docházejí i k závěru, že Heinrich Brüning jako první významně podlomil víru v demokratickou a parlamentní výmarskou republiku.

Ladislav Tajovský a Tereza Košťáková věnovali svou stať americké ekonomice na prahu Velké hospodářské krize. Spojené státy po první světové válce odmítly převzít roli světového hegemonu po Velké Británii. Poválečná situace v USA neumožňovala plnou restauraci původního decentralizovaného hospodářství a státu s liberální hospodářskou politikou. Vzrostla role odborů, federální byrokracie a státu v ekonomice obecně. Autoři zmiňují příspěvek k vyšším zásahům státu do ekonomiky v podobě kooperativního individualismu ministra obchodu Herberta Hoovera. Opravdovou dělicí čáru mezi politikou Herberta C. Hoovera a Franklina D. Roosevelta spatřují v míře zapojení federálních orgánů do přímého řízení státem vytvořených programů. Jako červená nit se celým příspěvkem vine snaha prokázat, že mezi americkou hospodářskou politikou ve dvacátých a třicátých letech nebyla taková propast, jak se podle autorů často nesprávně mínilo a míní. Rooseveltovy koncepty dle jejich názoru jednoznačně navazovaly na hospodářskou politiku

předchozích republikánských prezidentů. Tajovský s Košťákovou si rovněž všímají charakteristik hospodářského rozmachu dvacátých let, zdůrazňují rostoucí poptávku po zboží dlouhodobé spotřeby (automobilech), zvýšené (i skryté) zásahy státu do ekonomiky (například masivní vzrůst veřejných zakázek), rozšíření splátkového obchodu a reklamy, koncentraci bankovního systému a hospodářských odvětví, rozsáhlé burzovní obchody a narůstající spekulativní bublinu na akciové burze či experimentální měnovou politiku Federálního rezervního systému. Všechny tyto symptomy svým dílem přispěly k propuknutí a prohloubení Velké hospodářské krize.

Dvě studie upírají pozornost na britskou ekonomiku, konkrétně na fenomén sociálního státu, který se zrodil jako jeden z prostředků nápravy Velké hospodářské krize a prevence jejího opakování. Autorská dvojice Martin Kovář a Jaromír Soukup se ve stati „Vznik a fungování britského sociálního státu v letech 1939–1951“ nejdříve věnuje obsahu a evoluci takzvané Beveridgovy zprávy z roku 1942, kterou považují za základní dokument při vzniku sociálního státu ve Velké Británii. Souběžně s publikováním Beveridgovy zprávy vyvíjeli britští labouristé a veřejnost stále větší tlak na koaliční vládu, aby řešila nové problémy sociální politiky. Vládou původně odmítaný dokument se tak stal směrodatným pro další vývoj sociální politiky. Následovalo vydání takzvaných Bílých knih o národní zdravotní péči, zaměstnanosti a školství, jež měly reálně (i když v omezeném rozsahu) implementovat prvky sociálního státu ve Velké Británii. Poválečné drtivé vítězství labouristů a následné přijetí sociálně vstřícných zákonů v oblasti sociálního pojištění, zdravotnictví, zestátnování vybraných průmyslových odvětví nebo řešení bytové otázky takto nastavený „sociálnější“ kurz ještě více upevnilo. V roce 1951 se chopili moci toryové, nicméně těsná většina jim nedovolovala nastartovaný vzestup a rozvoj sociálního státu citelně zbrzdit, natož zastavit.

V tematicky navazujícím příspěvku Stanislav Tumis přibližuje, jak se vyvíjel britský sociální stát za vlády konzervativců v letech 1951 až 1964. Konstatuje, že ne všichni toryové se sociálním státem souhlasili, nicméně se nemohli výrazně odklonit od labouristy nastaveného modelu, pokud nechtěli přijít o voliče. Důležitými body v programu toryovských vlád proto bylo udržení plné zaměstnanosti, optimalizace zdravotnictví (mimo jiné modernizace nemocnic a zdravotnických zařízení), zlepšení přístupu ke vzdělání, bytová politika a sociální zabezpečení. Od roku 1954 se však v systému sociálního zabezpečení začal projevovat nedostatek finančních zdrojů a koncem padesátých let se britská ekonomika dostala do potíží, které přetrvávaly i v následující dekádě. Autor spatřuje dva hlavní důvody v nadměrných nákladech na sociální systém a ve zvýšených výdajích na obranu, jež měly Velké Británii zajistit udržení zahraničního vlivu a mocenského postavení ve světě. Nejen pod tíhou těchto problémů se od roku 1957 vláda snažila systém reformovat. Byl zaveden systém průběžného pojištění a penzijní „zdanění“ úměrné výdělku. Autor uzavírá svůj příspěvek hodnocením, že ačkoli byla efektivita konzervativního typu sociálního státu nízká, přinesl účinné sociální zabezpečení širokým vrstvám britské společnosti.

Odlehčení jinak vážné tematiky kolektivizace československého zemědělství přináší článek Karla Jecha „O začátcích kolektivizace u nás nevážně vážně“. Ačkoli komunistická strana nejprve zemědělcům slibovala, že se nebude kolektivizovat

podle sovětského vzoru, po rozkolu východního bloku s Titovou Jugoslávií a nátlaku Moskvy nastal naprostý opak. Autor zdůrazňuje jako jeden ze zásadních nedostatků kolektivizace, že o ní rozhodovali a plánovali ji místo zemědělských odborníků komunističtí politikové a úředníci. Bez ohledu na specifika československého zemědělství tak bylo rozhodnuto o stalinském způsobu kolektivizace a téměř sto-percentním zániku zemědělské malovýroby.

Příspěvek Zdislava Šulce „Jak se rodila, kam směřovala a proč byla potlačena Šikova reforma: Vzpomínky novináře a ekonoma“ je koncipován jako historická úvaha, prokládaná vlastními zkušenostmi a prožitky autora z pozice aktivního novináře. Šulc přibližuje zrod reformy a upozorňuje, že není historicky opodstatněné připisovat ji výhradně Otu Šikovi. Připomíná, že i v Sovětském svazu se v první polovině šedesátých let rodily reformní koncepty předpokládající částečnou liberalizaci plánované ekonomiky. V Československu tomu nebylo jinak, sovětský model centrálně plánovaného hospodářství se ocitl v krizi a vládnoucí garnitura si nevěděla s ekonomickými problémy rady. Reforma z dílny Ekonomického ústavu ČSAV tak přišla v pravý čas, přestože ji Šik musel obhajovat proti centrálním plánovačům. Autor zastává názor, že realizace dřívější Rozsypalovy reformy ztroskotala především na ekonomické omezenosti politiků a také na nedostatku odborníků ve Státní plánovací komisi. Také od Šikovy reformy se začalo ustupovat pod tlakem Státní plánovací komise a Sovětského svazu. Pozdější jmenování Šika místopředsedou vlády dávalo projektu znovu šanci, ovšem jen nakrátko, do srpna 1968.

Studie Lenky Kalinové „Sociální kontext ekonomické reformy v 60. letech 20. století“ se primárně věnuje změnám v sociální politice a v úloze odborů v souvislosti s postupným zaváděním ekonomické reformy. Sociální politika měla v šedesátých letech zmírňovat dopady reformních opatření, směřujících k vytvoření tržnějšího prostředí, na obyvatelstvo. Od roku 1949 však sociální politika jako taková prakticky neexistovala, takže v této oblasti nezbývalo než navazovat na období těsně po druhé světové válce. Oživit bylo potřeba také československé odbory, které se v padesátých letech proměnily v centrálně řízenou strukturu a neplnily řádně své základní funkce, neboť jejich prvořadým úkolem bylo zajišťovat splnění plánu. Během šedesátých let si získaly poněkud větší autonomii a kritizovaly mnohé nešvary v tehdejší hospodářství, například nízké mzdy nebo dlouhou pracovní dobu. „Akční program KSČ“, který přijala vládnoucí strana na jaře 1968, odborům opět přiznal suverénní postavení, obnovil jejich funkci v ochraně pracovníků a učinil z nich partnera vlády. Po srpnu 1968 se odbory nechtěly vzdát nedávno vydaného postavení a snažily se zabránit návratu dřívějších pořádků. Podpora reforem „pražského jara“ se jim vymstila už v září 1969, kdy byli na vedoucí místa v nich dosazeni „spolehliví soudruzi“ a odbory byly znovu proměněny v nástroj centrálního řízení. Ačkoli ekonomická reforma byla postupně opuštěna a poměry se „normalizovaly“, sociální opatření nebylo možno jednoduše zrušit a v dalších „poreformních“ letech se na ně navazovalo. Důvodem byla mimo jiné propopulační politika a snaha naklonit si věkově mladší vrstvy obyvatelstva.

Studie Alexeje Báalka má za předmět rozboru československou ekonomiku v posledním desetiletí existence komunistického režimu. Autor si všímá snížení její

úrovně a výkonu po odeznění ropných šoků ze sedmdesátých a začátku osmdesátých let. Podle něj se na tom podstatně podepsal fakt, že československé hospodářství (zvláště průmysl) nezachytilo novou vlnu technologického pokroku a energetických úspor vyvolaných ropnou krizí, jako tomu bylo ve vyspělých západních státech. Situaci ještě zhoršovalo nedostatečné zapojení do dělby práce v rámci východního bloku nebo nízký podíl odvětví s inovačním potenciálem. Snížení ekonomického výkonu se projevilo poklesem osobní spotřeby na obyvatele a stagnací až mírným zhoršením demografických podmínek. V porovnání s ekonomikami západní Evropy Československo začalo opět ztrácet. Autor se zaobírá i místem slovenské ekonomiky ve federálním celku. Konstatuje, že na Slovensko směřovalo více investic, ty ale vykazovaly nižší efektivitu než v české ekonomice a nepřinášely očekávanou přidanou hodnotu. Česká ekonomika se v důsledku odlivu investičních zdrojů jevila jako podinvestovaná.

Jubilejní sborník *Půl století hospodářských dějin* nabízí rozsáhlou mozaiku fundovaných průhledů do ekonomického vývoje v československém (respektive českomoravském) i širším evropském prostoru za uplynulých sto padesát let, které mají potenciál zaujmout nejen specialisty v disciplíně ekonomických dějin.

Recenze

Polský válečný exil v Londýně ve vzpomínkách

Jaroslav Vaculík

STROŃSKI, Stanisław: *Polityka rządu polskiego na uchodźstwie w latach 1939–1942*, sv. 1–3. Ed. Jacek Piotrowski. Nowy Sącz, Goldruk 2007, 544 + 600 + 688 stran.

Profesor Stanisław Stroński (1882–1955) patřil k nejvýznamnějším polským publicistům a také politikům první poloviny 20. století. Od roku 1913 byl poslancem haličského zemského sněmu, po vypuknutí Velké války byl internován ve Štýrsku, mezi světovými válkami byl třináct let poslancem polského Sejmu (1922–1935), kde reprezentoval nejprve Křesťansko-národní stranu (do roku 1930) a poté Národní stranu. V polské exilové vládě v Londýně zastával funkci místopředsedy a ministra v kabinetech generála Władysława Sikorského (1939–1943). Byl také vynikajícím romanistou; docentury a profesury dosáhl již v sedmadvaceti letech, přednášel na Jagellonské univerzitě v Krakově a Katolické univerzitě v Lublině, po odchodu do emigrace na Polské exilové univerzitě.

Před vypuknutím války měl Stroński přes své jednoznačné opoziční názory relativně dobré vztahy alespoň s některými představiteli tehdejšího sanačního režimu. To mu umožnilo hned po porážce Polska vést v Paříži jednání se všemi politickými skupinami o vytvoření vlády národní jednoty, a to na základě kompromisu mezi bývalými vládními činiteli a představiteli někdejší opozice. S úspěchem usiloval o to, aby v souladu s platnou ústavou z roku 1935 byla vytvořena plnoprávná vláda Polska jako spojení Francie a Velké Británie. V ní byl pověřen vedením resortu informací a propagandy. Předmětem jeho živého zájmu jako člena polské delegace ve dvou smíšených polsko-československých výborech byla i jednání o podobě budoucí polsko-československé federace. Z tohoto titulu také pozorně sledoval

československé vysílání z Londýna. Po napadení SSSR se podílel na jednáních se sovětskou stranou, která vyvrcholila podepsáním smlouvy z 30. července 1941. Dohodu mezi premiérem Władysławem Sikorským a sovětským vyslancem v Londýně Ivanem Majským také bránil jako prospěšnou pro Polsko.

Stroński byl formálně bezpartijním ministrem, neboť z Národní strany odešel v únoru 1938. Tato strana ho nepovažovala za svého zástupce a jeho přítomnost ve vládě nelibě nesli i vůdcové dalších politických stran, zejména socialistů a lidovců, kteří chtěli resort propagandy podřídit své kontrole. Za Strońským nestála žádná politická skupina, a proto podal v březnu 1943 demisi a demonstrativně nastoupil do práce jako dělník v letecké továrně. Ani po tragické smrti generála Sikorského se v nové vládě levého středu Stanisława Mikołajczyka pro něho místo nenašlo.

Memoáry, které do tisku připravil dobrý znalec londýnského Polska, profesor Vratislavské univerzity Jacek Piotrowski (již dříve publikoval obsáhlé deníky prezidenta Władysława Raczkiewiczze), jsou posledním velkým dílem Stanisława Strońského, který nad ním strávil několik let svého života v emigraci. Sepisoval je v letech 1946 až 1951 na žádost Historického ústavu generála W. Sikorského v Londýně, mimo jiné i na základě materiálů uložených v této instituci. Na více než osmnácti stech stranách textu, rozděleného do tří dílů, přinášejí velké množství informací a dokumentů vztahujících se k činnosti polské exilové vlády v letech 1939 až 1942 a představují cenný pramen k poznání polské vnitřní i zahraniční politiky v té době. Uznání si zaslouží pečlivá edice jmenovaného vratislavského historika, náročné bylo zejména opatřit text podrobným poznámkovým aparátem.

První svazek seznamuje s názory Stanisława Strońského na sanační režim z let 1926 až 1939 a jeho odpovědnost za pád Polska v září 1939. Uvádí podrobnosti o formování polského státního zřízení ve Francii, líčí ústup do Velké Británie a budování polských ozbrojených sil v emigraci a přibližuje také tehdejší zahraniční politiku Polska, včetně pokusu o vytvoření aliance s Československem.

Ve druhém svazku se autor soustředí na uzavření polsko-sovětské dohody z 30. července 1941, která umožnila propuštění polských občanů z táborů GULAGu a vytvoření polských vojenských jednotek na území SSSR. Neprecizovala však otázky státních hranic, což vzbudilo odpor zejména u představitelů starého sanačního režimu. Bývalý volyňský vojvoda Henryk Józewski *in margine* polsko-sovětské dohody ještě po letech kritizoval Sikorského za to, že prováděl politiku porozumění se Stalinem: „Sikorski byl postavou tragickou – tragicky nešťastnou... Tragika Sikorského spočívala v naprosté neznalosti a naprostém nedostatku orientace v ruské otázce. Bystrý zrak Sikorského zde oslepl. Sikorski nic neviděl... Tím se vysvětluje Sikorským osobně vedená prostalinská propaganda v Americe. Polský vůdce oslavující Stalina! Mohla být zlomyslnost osudu větší? Sikorski si to neuvědomoval, ale naše oči doma sledovaly toto svého druhu jedinečné představení. O nějakém smysluplném chování polského premiéra vůči Rusku nemohlo být řeči.“¹

---

1 JÓZEWSKI, Henryk: Zamiast pamiętnika. In: *Zeszyty Historyczne* (Paříž), č. 63 (1983), s. 60 n.

Třetí svazek Strońského memoárů sleduje především odchod polských jednotek ze Sovětského svazu na Blízký východ, poměry v polské vládě, Národní radě a ozbrojených silách a domácí i zahraniční politiku Polska, především se zaměřením na vztahy se Sovětským svazem. S ohledem na rozsáhlost díla a na českého čtenáře si tato recenze v dalším všímá především toho, jak se Strońskému jevily vztahy Polska s Československem a názory prezidenta Edvarda Beneše na jejich uspořádání.

Autor v této souvislosti kritizuje politiku ministra zahraničí Józefa Becka, zejména jeho dohodu s Německem z 26. ledna 1934 o vzájemném neútočení po dobu deseti let. Od tohoto okamžiku se podle Strońského datovaly nepřetržité polské útoky proti Čechům pod heslem těšínské křivdy. Pouštěla se do nich jak polská diplomacie, tak vládní a provládní tisk, dokonce byly organizovány protičeské demonstrace. Stroński připomíná, že českoslovenští představitelé byli ochotni problémy řešit v duchu dohody mezi ministry zahraničí Edvardem Benešem a Aleksandrem Skrzyńským z roku 1925, která upravovala vzájemný postup vůči národnostním menšinám. Politika porozumění s Československem však nebyla v zájmu ministra Becka, který se v tom shodoval se záměry Německa. Přitom při své návštěvě Francie v roce 1936 maršálek Sejmu Edward Rydz-Śmigły sliboval, že Polsko bude bránit svého jižního souseda v případě útoku. Podle Strońského však Polsko bylo v roce 1937 již pevně svázáno s Německem; špatné vztahy mělo s Československem, Sovětským svazem a Litvou, ne nejlepší s Francií a žádné s Velkou Británií. V létě 1938 se první lord britské admirality Alfred Duff Cooper dozvěděl od Becka, že Polsko na obranu Československa nehne ani prstem. Autor bez obalu píše, že Varšava tímto postojem nejenže fakticky znemožnila pomoc Československu ze Západu, ale využila jeho obtíží a vyvinula na ně ultimativní nátlak: „Je to prostě zločin, když za cenu dvou set tisíc lidí obětujeme Československo Německu, což prodlouží naše hranice s Německem o osm set kilometrů, a navíc útočíme na souseda v nejhorší chvíli pro něj, vytvářejíce tak propast mezi oběma národy.“ (sv. 1, s. 79)

Stroński připomíná, že Beck obdržel za svou politiku polský Řád bílého orla, volby proběhly pod heslem takzvaného vítězství v Zaolší a nikoho ve vládě netrápil vzrůst síly Hitlerova Německa. Již 20. října 1938 Berlín vznesl požadavek na Gdaňsk a autostrádu do východního Pruska, ale polská diplomacie usilovala o získání společné hranice s Maďarskem a kolonií pro Polsko. Ani ministerstvo zahraničí, ani hlavní štáb armády jako by nechápaly, že po ochromení „Čech“ v roce 1938 se jejich území stane nástupišťem k německé invazi do Polska. Ani v březnu 1939, kdy Němci již vládli v Praze a své vazaly měli v Bratislavě, se Poláci neznepokojovali tímto obklíčením; naopak měli radost, že se Slovensko odtrhlo od českých zemí a po okupaci Podkarpatské Rusi Maďarskem vznikla polsko-maďarská hranice, „ačkoli tato hranice byla vlastně společnou hranicí s Německem“ (s. 80). Vládnoucí civilní i vojenské kruhy byly nadále přesvědčeny, že k válce s Německem nedorazí. Autor dospívá k závěru, že „v každém případě hlavní příčinou záříjové porážky byla naše dlouhodobě chybná zahraniční politika“ (s. 89).

Podle Strońského polsko-československé vztahy v meziválečném dvacetiletí nikdy nebyly srdečné. Nezavinil to však jen konfrontační kurz sanačního režimu. Sémě nesváru zasil již postup československé vlády, která se přes lokální dohodu

s Poláky z listopadu 1918² rozhodla v lednu 1919 vojensky obsadit sporné Těšínsko, kde polská vláda vyhlásila volby do Sejmu. Dalším důvodem byla skutečnost, že Nejvyšší rada Dohody rozhodla o rozdělení Těšínska bez plebiscitu právě v době, kdy Varšava čelila bolševickému útoku. K tomu je ovšem potřeba dodat, že již v červnu 1920 sama polská vláda úředně prohlásila, že za stávajících poměrů na Těšínsku považuje plebiscit za nemožný a že by jej nemohla pro sebe pokládat za závazný. Vyslovila se zároveň pro arbitráž a žádala, aby také československá vláda tuto novou ideu schválila, neboť prodlužování současného stavu by vyústilo v anarchii.

K exilové politice Edvarda Beneše má Stroński značné výhrady. Svůj soud, že Benešův odboj se vyznačoval antipolskou notou a silnými prosovětskými sympatiemi, však opírá o některá dosti pochybná tvrzení. Benešovo přání najít záštitu budoucích „svobodných Čechů“ především v „Rusku“ prý pramenilo z těsných kontaktů s představiteli Kominterny (!) a sovětské vlády. Československý národní výbor v Paříži údajně udržoval styky a vedl rozhovory se zástupci Organizace ukrajinských nacionalistů, zatímco mnoho československých vojáků zastávalo propolská stanoviska generála Lva Prchaly.

Z dokumentů publikovaných Strońským však vyplývá, že prezident Beneš během svého setkání s polským vyslancem v Londýně Edwardem Raczyńským v prosinci 1939 zdůrazňoval, že se nikdy nesmlouval proti Polsku s Ukrajinci. Dbal na to, aby české sympatie pro Ukrajinu nepřekračovaly rámec charity a kulturní pomoci. Podkarpatská Rus podle jeho slov neměla sloužit jako koridor do Ruska, ale do Rumunska. Připomínal, jak v souvislosti s československo-sovětskou smlouvou v roce 1935 dal Stalinovi na srozuměnou, že Československo se nemůže zúčastnit žádného projektu, který by byl jakkoli zaměřen proti Polsku. Otázku Zaolší chtěl Beneš řešit kompromisem, eventuálně arbitráží. Uvažoval i o střeoevropské federaci, která by zahrnovala celní a monetární unii, spolupráci parlamentů (po vzoru rakousko-uherských delegací), exekutivy (například stálých konferencí ministrů zahraničí a hospodářství) a také hlavních štábů armád. Československá republika měla vstoupit do federace jako celek, a to s předmnichovskými slovensko-maďarskými hranicemi.

Stroński zveřejňuje i obsah dalších dvou Benešových rozmluv s Raczyńským. V únoru 1940 se Beneš vyslovil proti poskytnutí autonomie Slovensku na základě Pittsburské dohody. Společné hranice s Polskem chtěl mít co nejdlejší, a to na úkor německého Slezska. Podtrhl příslušnost „Čech“ k západnímu světu, zdůraznil ale ztrátu iluzí o Francii. V rozhovoru v srpnu 1940 pak obšírně polemizoval s výtkami ze sovětofilství a polonofobie. Vyslanec Raczyński navrhoval, aby po skončení války oba státy vstoupily do federativního svazku na základě plné rovnoprávnosti se společnou zahraniční, vojenskou a hospodářskou politikou. Podle jeho představ by

---

2 Tato dohoda měla ovšem jen prozatímní povahu a v ničem neprejudikovala konečné teritoriální rozhraničení mezi oběma státy.

se dohodly na hranicích z 1. září 1939, přičemž by získaly části území německého Slezska. Prozatím se vlády obou zemí neměly vzájemně vměšovat do svých vnitřních záležitostí: „Češi“ například do polsko-ukrajinských nebo polsko-židovských, Poláci zase neměli podporovat separatistické tendence na Slovensku. Vyslanec navrhoval, že česká a polská vláda budou sladit svou zahraniční politiku a stanoviska v záležitosti válečných cílů a že budou zřízeny čtyři společné výbory na základě parity: výbor pro zahraniční politiku, pro propagandu, vojenský a hospodářskopolitický.

Stroński dále publikuje Benešovy obsáhlé úvahy z listopadu 1940, které byly adresované generálu Sikorskému a týkaly se polsko-československé spolupráce. Obě země měly podle nich vytvořit konfederaci svého druhu při zachování obou států se všemi rysy suverenity v podobě vlastních politických reprezentací (prezidentů, parlamentů, vlád), ozbrojených sil a podobně. Společná měla být zahraniční, finanční a obranná politika, ovšem se samostatnými diplomatickými sbory, emisními bankami a hlavními štáby (armádní výzbroj a výstroj měla být stejná). Společné orgány měla tvořit Federální rada, složená z několika členů obou vlád, Hospodářská rada a parlamentní delegace. Za nejobtížnější úkol zahraniční politiky Beneš považoval společnou linii vůči sovětskému Rusku, protože Polsko s ním bylo fakticky ve válce, zatímco mezi Čechy panovalo silné rusofilství. Zdůrazňoval potřebu dohody se Sověty na podkladě nějakého *modu vivendi*, aby byl vyloučen vstup jejich armády na československé státní území. Naproti tomu polská strana se přikláněla k ještě užší integraci, kterou by ztělesňoval společný ministr zahraničí a jednotné diplomatické zastoupení, společný ministr obrany a společné parlamentní delegace. Také hlava státu měla být jedna. Pokud šlo o poválečné hranice, podporovala polská vláda československé nároky na sudetské pohraničí, které považovala za nezbytné pro společnou obranu. Sama usilovala o uznání svých hranic podle stavu k 1. září 1939. Československá vláda zase požadovala uznání hranice před dobou nesvobody, tj. před 30. zářím 1938.

Ještě před vstupem Sovětského svazu do války tak existovaly značné rozdíly v představách reprezentací obou zemí o podobě společného svazku. Československá vláda měla v plánu volný svazek samostatných států, zatímco polská vláda usilovala o vznik společných federálních orgánů. Nedošlo ani ke shodě ohledně hranice na Těšínsku. Československá strana argumentovala Beckovým pomnichovským ultimátem, polská zase intervencí z ledna 1919.

Polská strana konkretizovala své představy v Ústavních tezích federativního svazku Polska a Československa, které předložila v roce 1941 a jež Stroński také reprodukuje. Počítalo se v nich s tím, že oba státy vytvoří svaz, jemuž přenechají část své suverenity. Kompetence svazu měly zahrnovat jeho reprezentaci na mezinárodním fóru, zahraniční politiku, obranu, hospodářské a finanční záležitosti, což měla mít na starosti svazová vláda. Nejvyšším orgánem svazu se měla stát Hlavní svazová rada, složená paritně z představitelů členských států. Rozpočet tohoto státního celku mělo schvalovat svazové shromáždění.

Československá delegace v koordinačním výboru sice zdůrazňovala společnou politiku zahraniční, vojenskou, monetární, obchodní, komunikační a hospodářskou

jako zásady budoucí konfederace, přitom však ponechávala každému členskému státu samostatnou diplomacii, armádu a emisní banku. Hlavním společným orgánem měla být Konfедераční rada, sestávající z obou premiérů, ministrů zahraničí, obrany a hospodářství. Vedle toho ministři zahraničí měli tvořit Diplomatickou radu, ministři obrany a náčelníci hlavních štábů armád Vojenskou radu a ministři hospodářských resortů Hospodářskou radu, zatímco parlamenty měly delegovat paritně zástupce do Parlamentní delegace. Mezi oběma pojetími přetrvávaly zásadní rozdíly, počínaje názvem „konfederace“, který navrhoval Beneš namísto „federace“, která podle Stroňského měla pevné místo v mezinárodním právu.

Ze Stroňského memoárů vyplývá, že během rozmluvy s prezidentem Benešem v únoru 1942 předložil generál Sikorski návrh paktu osmi států, který zdůrazňoval roli Německa jako hlavního agresora. Beneš počítal s tím, že Sověti v případě vítězství půjdou na Vídeň přes Maďarsko, a chtěl získat garance, že v žádném případě nevstoupí na české a slovenské území. Sikorski měl pro to porozumění. Rudá armáda při útoku na Německo neměla narušit ani území Polska. Měl v úmyslu požadovat, aby tažení směřovalo přes východní Prusko a dotklo se dočasně jen části polského Pomoří. Správu polských území měly vést pouze polské úřady. Byl ochoten uznat zájem Sovětského svazu jako velmoci o poměry ve středovýchodní Evropě, v žádném případě ale nehodlal akceptovat zasahování Kominterny nebo expanzi komunismu. Beneš zase zdůraznil, že jeho úsilí o přátelské soužití s Moskvou neznamená souhlas se sovětským vměšováním do vnitřních záležitostí Československa.

Stroňski zaznamenává také aktivitu protibenešovské opozice. Například v únoru 1942 proti Benešovi agitoval u vedoucího kabinetu předsedy polské vlády bývalý československý vyslanec v Paříži Štefan Osuský, který tvrdil, že nemá důvěru v upřímnost prezidenta Beneše v jeho rozhovorech s generálem Sikorským. Podle Osuského Beneš nesl zodpovědnost za příčiny Mnichova a hanebně se snažil negovat fakt, že se zřekl prezidentury a že legálním prezidentem je Emil Hácha. Beneš prý dlouho nevyklučoval dohodu s německým národem, a to dokonce za mnichovských podmínek! Jan Masaryk byl podle něj slabý a tradičně podléhal Benešovi. A Slováci stojí za Polskem, stejně jako spousta Čechů, snažil se svého partnera navnadit Osuský.

Pozoruhodný je i záznam rozmluvy Sikorského s britským ministrem zahraničí Anthonym Edenem. Ten zdůraznil, že polsko-sovětská dohoda z července 1941 byla rozhodnutím směhlým, vlasteneckým a rozumným, zásadním aktem o nezvykle pozitivní hodnotě dokonce pro vztahy mezi Británií a Sovětským svazem. Kdyby nebylo polsko-sovětské smlouvy, dohoda anglo-sovětská by prý byla vyloučena. Polský premiér nato vyjádřil skepsi ohledně další spolupráce s Benešem, který se ocitl pod tlakem českých komunistů, masově působících v Cambridgi a na dalších anglických univerzitách. Eden k tomu poznamenal, že Háchova proklamace u příležitosti Heydrichovy smrti ukázala na velmi malý Benešův vliv v protektorátu.

Vydání rozsáhlého pamětnického spisu Stanisława Stroňského je v mnoha ohledech přínosné. I když od jeho napsání uplynulo již půl století, zůstává cenným pramenem pro historiky zabývající se polskou válečnou emigrací, neboť přináší

řadu postřehů ze zákulisí polské politické scény v Londýně a tlumočí názory polských představitelů na uspořádání poválečných poměrů ve středovýchodní Evropě. Jak autor svým svědectvím potvrzuje, pro polskou zahraniční politiku bylo prioritní zabezpečit východní hranice země a také nové územní zisky na západní a severní hranici. K úspěšnému řešení těchto problémů měla přispět i asociace s Československou republikou, která měla pozvednout Polsko na úroveň evropských mocností.

Historie československo-polských jednání za druhé světové války je v našem dějepisectví dobře zpracována (naposled v monografii Jana Němečka).³ Stroňského memoáry v tomto kontextu nepřinášejí ani tak zásadně nové faktografické poznatky, jako spíše dokumentují poněkud stereotypní pohled polské strany na Edvarda Beneše a jeho spolupracovníky. Poněkud proto překvapuje, že zastáncem užšího pojetí československo-polského svazku byla právě polská vláda, zatímco Beneš sledoval vizi dvou sice úzce spolupracujících, avšak suverénních států.

---

3 NĚMEČEK, Jan: *Od spojenectví k roztržce: Vztahy československé a polské exilové reprezentace 1939–1945*. Praha, Academia 2003; srv. též DEJMEK, Jindřich: *Edvard Beneš: Politická biografie českého demokrata, sv. 2: 1935–1948*. Praha, Karolinum 2008, zejména s. 292–298 a 339–351.

Recenze

Poněkud opatrné bilancování „občana šesti států“

Vladimír Kašík

FUCHS, Gerhard: *Ein Sechsstaaatenbürger*, sv. I: *Jugend in Böhmen*; sv. II/1: *Erwachsen in Sachsen: Neubeginn 1946–1953*; sv. II/2: *Als deutscher Historiker mit Böhmen verbunden (1953–2006)*. Leipzig, Leipziger Universitätsverlag 1998, 2001 a 20007, 136 + 92 + 223 stran.

Jméno autora výše uvedeného vzpomínkového titulu není pro české historiky, zejména starší generace a ty, kteří se zabývají česko-německými vztahy ve 20. století, nikterak neznámé. Gerhard Fuchs, který se nedávno dožil osmdesátky, je emeritním profesorem Lipské univerzity, autorem řady historických prací a také učitelem, který se podílel nejenom na výuce a výchově mladých adeptů historiografie, ale také na rozvoji odborné historické spolupráce v měřítku česko-německém a mezinárodním. V letech 1998, 2001 a 2007 vydalo Lipské univerzitní nakladatelství dva díly jeho pamětí s názvem *Občanem šesti států*: první díl má podtitul *Mládí v Čechách*, druhý díl je rozdělen do dvou svazků: *Dospívání v Sasku: Nový začátek 1946–1953* a *Jako německý historik spojený s Čechami*. Právě pro Fuchsovy vazby k českému prostředí, dané jeho původem a později profesními zájmy a kontakty, mohou být tyto memoáry zajímavé i pro české čtenáře.

Příjmení Fuchs je dost obvyklé, a to nejenom v Německu, ale nepochybně v celé střední Evropě. Neskryvá se pod ním jenom německá národnost, ale i národnosti jiné, také česká, židovská a další. Tato skutečnost vlastně svým způsobem obecně koresponduje s titulem *Ein Sechsstaaatenbürger*, a bylo by tomu tak, i kdyby místo dané číslovky figurovala v názvu jiná. V daném případě jde ovšem o skutečnost

zcela konkrétní a určitou, se vším, co se zde pod tímto názvem uvádí, popisuje i zčásti rozebírá a komentuje. Ale nejenom to. Dovolím si lehce zažertovat i konstatováním, že autorovo příjmení jako by mělo k názvu jeho vzpomínkové práce ještě jinak blízko. Jest jistě těžko býti a přežítí s úspěchem jako *Sechsstaatenbürger* všechno to, co se pod tímto termínem skrývá, a býti Fuchsem jenom příjmením. Není to asi příliš vtipná nadsázka, ale v jádru je myšlena, s mírnou dávkou ironie, docela vážně jako součást celkového vyjádření k práci.

* * *

Vzpomínkové práce jsou nepochybně ceněným a hojně čteným druhem literatury, a to nikoli jenom pro to, co vypovídají obecně o době a lidech v ní, ale také (a někdy hlavně) kvůli tomu, co nepřímo prozrazují o svém autorovi. A tak někdy čím subjektivnější a osobitější je přístup k popisovaným jevům, otázkám a vztahům, tím zajímavější jsou, nebo se čtenáři zdají být. U vzpomínajícího historika je ovšem těžko se nějaké nevázanosti v tomto smyslu dočkat. Je postižen svým řemeslem, snaží se o objektivitu a seriózní pohled, aby nezabředl do komplikací číhajících ovšem na každém kroku, a to ho někdy přivádí spíš k popisu než rozboru, spíš k širším souvislostem navenek než k těm, jež poukazují k jeho vnitřnímu, dobovému a historicky podmíněnému já. Zvláště výrazně se to projevuje tam, kde píše o době, událostech a problémech, které byly dlouhodobým předmětem jeho odborného zájmu a snahy o co nejserióznější interpretaci.

Samozřejmě tomu nemohl zcela uniknout ve svých pamětech ani Gerhard Fuchs – nikoli sice v jejich celku, ale v určitých částech a pasážích je to přece jenom dost patrné. Zejména se to týká některých ožehavých politických problémů a aktuálně se měnících pohledů na ně. Naproti tomu si Fuchs zaslouží plné uznání za to, že se nikde neuchyluje k dnes tak rozšířeným levným a vesměs v podstatě ahistorickým kvazikritikám a značkování. Popisuje a vysvětluje přece svůj vlastní život, jeho hodnoty a smysl.

* * *

Vstup do Fuchsových vzpomínek je příjemný a milý právě proto, že je převážně osobní, i když nejsou ani na chvilku mimo historický čas a prostor. A čtenář, který o něm a jeho rodině čte, dovídá se zároveň o výseku reality Československé republiky třicátých let. Ovšem první svazek pamětí nezachycuje jenom rodinné prostředí, které autora obklopovalo v dětství a útlém mládí, ale také pozdější léta, formovaná už třetí říší, nacismem a válkou, přímo i nepřímo, v prostředí domácím i cizím. Tady však rozhodně bude čtenářská zvědavost větší než odpověď, kterou jí protagonista pamětí nabízí. Zjistíme sice, že Fuchs je po mamince a jejích rodičích Procházka a že rodina byla katolická a hudebně založená, avšak národnostní otázka, v té době krajně vyhrocená, zůstává dost v pozadí. Něco podobného se svým způsobem opakuje i v období, které Fuchs jako mladíček strávil v Hitlerově mládeži, u protiletectvého kanonu a v Říšské pracovní službě (RAD), po porážce Německa, v čase odsunu a příchodu do Saska, i když samozřejmě v různé dimenzi a tónině.

Ne náhodou se v doprovodném reklamním textu nakladatelství (sv. II/2, s. 3), jistě nikoli bez vědomí autora, zdůrazňuje, že práce nechce být jen autobiografií a subjektivním svědectvím, ale že usiluje o historický pohled daný vlastním celoživotním prožitkem a současnými poznatky o této době. Záměr a úsilí jistě hodné profesora historie, a tedy i autora této práce, za jistých podmínek to ale může znamenat jen nahrazení jednoho druhu subjektivity subjektivitou jinou, i kdyby uvedená snaha byla co nejupřímnější a nejzdařilejší. Jednoduše řečeno, nad Fuchsovými paměťmi vyvstává otázka, do jaké míry lze skloubit autobiografické líčení s interpretačními nároky odborné historické studie.

* * *

Východiskem první části druhého dílu Fuchsova vzpomínání je odsun z Československa v roce 1946 do Saska-Anhaltska, do míst nepříliš vzdálených od československých hranic v Sovětské okupační zóně Německa. Následující sedmileté období, charakterizované výstižně jako „dospívání v Sasku“ a „nový začátek“, znamenalo pro Fuchse a jeho rodinu určující zlom a postupně dalo jejich snažení nový smysl a cíl. Autor seznamuje s řadou zajímavých okolností, které vysídlelcům jako on pomáhaly nalézt po nesnadných začátcích nové životní možnosti a ovlivnily jejich další ideový vývoj. Snad by ani tady místy neškodilo podrobnější vylíčení osobního postoje k tehdejšímu vnímání národnostní otázky a vlastního světonázorového zrání. Možná by se dalo přímo říci, že se tehdy přetavoval autorův dosavadní vztah k německé vlasti a národnosti do nové podoby, která se ustálila po vzniku Německé demokratické republiky v roce 1949.

Obě roviny textu, obecně historická i konkrétně vzpomínková a autobiografická, tu do sebe ale zapadají a vytvářejí příznivé předpoklady pro vylíčení dalších etap vlastní životní dráhy v konfrontaci s dobovými událostmi. Z vysídlelce se postupně stává občan právě se formujícího státu, ve světě stále rozdělenějším a protichůdnějším. Nejprve se žije jako příležitostný dělník, pak studuje na Univerzitě Martina Luthera v Halle, získává zde místo pomocného asistenta, vypracovává se na diplomovaného historika a spolupracovníka osobnosti tak významné, jakou byl tehdy profesor historie a později rektor univerzity v Halle Leo Stern. Právě on měl na Fuchsův vývoj a růst, nejenom odborný, určující vliv. Fuchs se tu postupně poznává i s řadou dalších osobností, které tak či onak přispěly k utváření jeho pozdějších osudů.

Četba těchto pasáží také vyvolává otázky, na něž se nedostává plně uspokojivé odpovědi – například po hlubší charakteristice židovského problému v tamním prostředí nebo po soužití navrátilivších se emigrantů a vysídlelců různé orientace, jak na univerzitě a v odborné komunitě, tak v postupně se strukturujícím společenském životě. Pominuty tyto jevy zcela nejsou, leccos se naznačuje a připomíná, ale opět spíše jen jako popis a konstatování bez emocionálního zaujetí.

* * *

Ve třetím, nejobsáhlejším svazku, který zahrnuje více než půlstoletí komplikovaného vývoje mezi lety 1953 a 2006, se autor představuje už jako „německý historik spojený s Čechami“, jak se uvádí v podtitulu. Sleduje v něm především vlastní

osudy historika, učitele i veřejného činitele. Fuchs se rozchází se svou katolickou orientací a vstupuje do komunistické Jednotné socialistické strany Německa (SED), jako diplomovaný historik je asistentem profesora Leo Sterna na Univerzitě Martina Luthera v Halle, poté na dva roky odchází jako referent na Státní sekretariát pro vysoké školy NDR do Berlína. V roce 1961 přijímá místo vysokoškolského učitele na Univerzitě Karla Marxe v Lipsku, kde se stává docentem a později profesorem.

Doménou jeho odborného zájmu jsou novější dějiny se zaměřením na východní a jihovýchodní Evropu a dějiny dělnického hnutí. Přední místo v něm trvale patří Československu a vývoji československo-německých vztahů. Této oblasti je věnována většina jeho odborných prací a publikací, byl také dlouholetým členem výboru pro spolupráci československých a východoněmeckých historiků. Toto spojení a spolupráce mu přinesly nejenom uspokojení, ale i určité potíže, zejména v období, kdy ve většině socialistických zemí nastávalo jisté uvolnění poměrů a Československo pozvolna směřovalo k „pražskému jaru“. Východoněmecký režim chtěl však pevně setrvat na principech své dosavadní politiky a zostril ideologický dozor nad společností. Příslušné orgány shledaly tehdy, že také na lipské univerzitě není všechno v pořádku. Označily ji za „hnízdlo revizionistů“, a učinily zde jisté organizační a personální změny.

Fuchsovi se nakonec, po menších potížích, podařilo ze všeho vyjít se zdravou kůží. Získal si opět důvěru na rozhodujících místech a mohl se tak stát jedním z představitelů historické vědy v NDR s bohatými zahraničními styky. Výstižná je proto svým způsobem otázka, kterou mu položil profesor Stern při oslavě svých sedmdesátin v roce 1971, i Fuchsova lakonická odpověď. Mělo to svým způsobem i širší platnost, jak se o tom Fuchs zmiňuje na straně 129 třetího svazku: „Dým už se rozplynul?“ zeptal se Stern, a Fuchs mohl „s plným přesvědčením odpovědět, že ano“.

* * *

Pro mne je třetí svazek Fuchsových memoárů sice velmi zajímavý, ale také ze všech nejkontroverznější, rozhodně aspoň v části, která se potýká s obdobím, jemuž se u nás říká „normalizační“. Od předchozích dvou se tento svazek liší také stylem zpracování. Obsahuje hodně detailních popisů a informací, včetně komentářů k vlastním stykům a jednáním se zahraničními historiky. Zajímavý je i jejich výběr a charakteristika. Pokud jde o Československo, většinou se týkají okruhu lidí, kteří se v politických a ideologických podmínkách „normalizace“ udrželi nad hladinou, nebo je přímo využili k osobním kariérám. Za všechny by tu bylo možno připomenout aspoň symbolicky jméno Václava Krále. V práci se však vyskytuje celá plejáda jmen dalších českých historiků, kteří si „normalizaci“ vzali za svou, i těch, kdož jí byli jen vlečení.

Větší, detailnější a z hlediska hodnocení asi i alternativnější pozornost by si zasloužila úloha politických představitelů NDR před srpnem 1968 a jejich podpora intervenci vojsk Varšavské smlouvy do Československa stejně jako odraz těchto událostí ve východoněmecké veřejnosti i ve Fuchsově vlastním vědomí. Alespoň českého čtenáře by to rozhodně zajímalo.

Třetí svazek se ovšem vyjadřuje i k období, kdy se jeho autor stal poštěstě občanem jiného státu – tentokrát Spolkové republiky Německo, k níž dosud zaujímal v mnoha ohledech dost kritické stanovisko obecně i v historiografii. A budiž hned zkraje řečeno, že s koncem NDR tato kritika nezmizela, ale s novými poznatky nabyla na konkrétnosti i rozhodnosti. Bez ohledu na to, jaký v daných otázkách zaujímám názor a postoj, se mi toto Fuchsovo stanovisko a počínání jeví být rozhodně charakternější než dnes tak rozšířená zapomnětlivost, oportunismus jednostranných klišé, umývání si rukou a sypaní popela na hlavu těch druhých. Nezavírám samozřejmě oči ani před tím, že tu sehrálo svou roli i jisté účtování, ke kterému došlo po pádu NDR s jejími stoupenci a představiteli. Ostatně jistě ne náhodou sám autor na straně 200 připomíná, jak odpověděl profesorovi Hansu Lembergovi ze západní části Německa, se kterým se seznámil už v roce 1973, když se ho – už jako „Sechstaaatenbürgera“ – zeptal, jak přestál „převrat“? „Dříve byly společenské převraty předmětem mého bádání. Nyní jsem sám jeden zažil a ‘vytrpěl’. Mé povolání mi pomohlo to vydržet,“ odvětil Fuchs. Tato odpověď se mi zdá příznačnější a výstižnější než cokoli jiného.

* * *

Fuchsovy vzpomínky usilují být výpovědí korektní a věcnou, někdy poněkud trpí popisností a suchopárností, nejsou však ani docela bez humoru a vtipu. Autor tohoto koření používá záměrně k odlehčení textu, není to ale jenom chladná kalkulační. Odráží se v tom svým způsobem i jeho hlubší obliba českého humoru, trochu švejkovského, stejně jako i chvála české kuchyně, kterou ve vzpomínkách vícekrát opakuje. Činí tak nepochybně i díky vzpomínkám na dobroty, které vařila česká maminka a které se naučil mít rád po celý život.

Přes uvedené kritické poznámky a připomínky mám za to, že Fuchsovy memoáry jsou nepochybně zajímavé. Mohou přinést mnohé poznání a zaujmout nejenom profesionální historiky, ale i širší obec zájemců o nedávnou historii a česko-německé vztahy. Je dobře, že jejich součástí je i kritická závěrečná kapitola „Ve Spolkové republice Německo“, z níž je zcela zřejmé, jak se vyvinuly autorovy názory pod vlivem převratných událostí po roce 1990. Je to příklad účtování s aktivním životem, který byl srostlý s existencí Německé demokratické republiky, zprvu ideově a postupně stále více i profesionální kariérou a postavením profesora historie na Univerzitě Karla Marxe v Lipsku a jednoho z reprezentantů moderní politické historiografie NDR.

Co dodat závěrem k publikaci, kterou jsem se zde snažil představit? Snad už jenom opožděnou osobní gratulaci autorovi k jeho osmdesátce – a přání, že by třeba mohl následovat ještě jeden svazek jeho memoárů, který by si více všímal problémů dosud poněkud opatrně komentovaných, zatlačených do pozadí či zcela opominutých.

Kronika

Konference o německy mluvícím obyvatelstvu v poválečném Československu

Martina Miklová

Mezinárodní vědecká konference „Německy mluvící obyvatelstvo v Československu po roce 1945: Stav bádání – prameny – metody – perspektivy“ se konala v Brně ve dnech 12. až 14. listopadu 2008 v zasedací místnosti Filozofické fakulty Masarykovy univerzity a na jejím uspořádání se podílelo několik institucí: Historický ústav Filozofické fakulty Masarykovy univerzity a Výzkumné středisko pro dějiny střední Evropy: prameny, země, kultura, působící při tomto ústavu, dále Matice moravská, brněnské pracoviště Ústavu pro soudobé dějiny Akademie věd České republiky, v. v. i., a Společenskovědní ústav Slovenské akademie věd v Košicích. Obsah konference byl zaměřen na situaci a osudy německy hovořícího obyvatelstva v Československu po druhé světové válce a po převzetí moci komunisty v únoru 1948. Vzhledem k tomuto tématu pak dával prostor regionálním a lokálním dějinám, zkoumal možnosti interdisciplinárního výzkumu a v neposlední řadě zde byly prezentovány významné iniciativy a výzkumné projekty na tomto tematickém poli.

Jednání konference zahájil ředitel Historického ústavu Filozofické fakulty Masarykovy univerzity profesor Jíří Malíř, který přítomné přivítal a vyslovil uznání a podporu převážně mladým badatelkám a badatelům, kteří se věnují dané problematice. Úvodní slovo za organizátory pronesl David Kovařík z brněnské pobočky Ústavu pro soudobé dějiny AV ČR, v. v. i., který představil již realizované i probíhající projekty a zmínil vydané publikace a další aktivity ústavu vztahující se k tomuto výzkumu.

Třídenní konference byla rozdělena do čtyř tematických bloků. První blok, nazvaný „Dosavadní výzkum, perspektivy a metody“, moderoval Milan Olejník ze Spole-

čenskovešedního ústavu SAV v Košicích. Čtyři referenti – Tomáš Staněk ze Slezského zemského muzea a Slezské univerzity v Opavě, švýcarský historik Adrian von Arburg z mezinárodního projektu „Migrace a transformace“, brněnský historik Tomáš Dvořák z Výzkumného střediska pro dějiny střední Evropy a německý badatel Otfried Pustejovsky z Waakirchenu – seznámili přítomné se stavem bádání a uvedli klady i zápory, na něž při svém výzkumu narazili. Přivítali již řešené projekty, snahy o spolupráci mezi badateli v rámci střední Evropy a zřetelný posun v dosaženém poznání. Současně vznesli řadu kritických připomínek, například k častému přebírání týchž periodických vymezení a nesprávnému citování dobových pramenů v diplomových pracích studentů, k nedostatečné aplikaci nařízení a dekretů státní moci ve výzkumu a absenci zkoumání jejich konkrétních dopadů v praxi, k nekritickému přebírání soudů z dobových dokumentů (zejména při zařazování obyvatel do etnických skupin) či k nevyužívání rozhovorů s pamětníky. Následná živá diskuze se týkala nejen vztahu mezi pozitivistickým přístupem na straně jedné a důrazem na teorii na straně druhé, ale debatovalo se i o metodě orální historie a jejím využití v soudobých dějinách.

Druhý blok konference se věnoval regionálním výzkumům problematiky německy mluvících obyvatel v Československu. Moderoval jej Adrian von Arburg a vystoupilo v něm šest referentů, kteří přiblížili stav bádání a poválečnou situaci německého obyvatelstva v různých regionech českých zemí a na Slovensku. Postupně se tak dostalo na osudy Němců na Žamberecku ve východních Čechách (referoval doktorand Historického ústavu Filozofické fakulty Masarykovy univerzity Václav Kaška), na Jindřichohradecku (David Kovařík), na Českobudějovicku (Jiří Petráš z Jihočeského muzea v Českých Budějovicích) a na Liberecku (Kateřina Lozoviuková z Technické univerzity v Liberci). Tomáš Dvořák se pak věnoval takzvanému brněnskému pochodu smrti z hlediska dosavadních výzkumů a rozebral často problematičtější interpretace této události. Regionální blok uzavřela Soňa Gabzdilová-Olejníková (Společenskovešední ústav SAV v Košicích), která seznámila přítomné se specifickým postavením karpatských Němců na Slovensku po skončení druhé světové války.

Třetí blok, nazvaný „Tradiční a nové aspekty ve výzkumu“, byl rozdělen na dvě části. V první, kterou moderoval David Kovařík, zazněly příspěvky, které je pro jejich různorodost vhodné přiblížit jednotlivě. Pracovník Ústavu pro soudobé dějiny a člen sdružení Antikomplex Matěj Spurný zaměřil svou pozornost na ideové základy politiky Komunistické strany Československa vůči „Němcům“ po válce, přičemž zejména upozornil na rozpornost jejich politicko-ideologických postojů a na absenci konsenzu ve straně. Referent uvedl, že uvnitř komunistické strany se projevovaly tři ideologické proudy, které nahlížely na přítomnost a postavení německého obyvatelstva v Československu odlišným způsobem, a že snaha komunistů o syntézu nacionalismu a internacionalismu byla značně nesrozumitelná a nepřesvědčivá pro československou veřejnost. Dále vystoupil Milan Olejník, který hovořil o situaci v jednotlivých oblastech Slovenska po druhé světové válce, zmínil zejména problémy se zkonfiskovaným německým majetkem a jeho dalším osudem a připomněl také katastrofální hygienické podmínky v internačních táborech, kde bylo německy

mluvící obyvatelstvo soustředěno. Přínosný příspěvek přednesl Adrian von Arburg, který se zaměřil na takzvané neprávem odsunuté obyvatelstvo – tedy především ty skupiny obyvatel, na které se měla vztahovat pozdější nařízení o vynětí z odsunu. Jednalo se převážně o repatrianty, smíšená manželství a válečné zajatce, jejichž žádosti nebyly vyřízeny nebo již k nápravě po neoprávněném odsunu nedošlo. Referent přítomným vysvětlil, že původně ve velkém plánovaná repatriace skončila nezdarem kvůli obavám ze vznesení majetkoprávních nároků ze strany takzvaných neprávem odsunutých osob a z destabilizace poměrů v pohraničí českých zemí. Poté se diskutovalo hlavně o problémech při bádání o válečných zajatcích, vznikajících vzhledem k obtížné definici této skupiny obyvatel a k rozsáhlosti pramenné základny, která dosud nebyla plně využita. Přítomné zajímal též vztah revolučního a občanského práva, respektive nadřazování prvního druhému v poválečné době, a ospravedlňování spáchaných křivd na německém obyvatelstvu právě poukazem na „revolučnost“.

V následující sérii příspěvků vystoupil nejprve doktorand Historického ústavu Filozofické fakulty Masarykovy univerzity a editor projektu „Migrace a transformace“ Petr Sedlák, který pojal svůj referát jako autobiografické vyprávění Emila Beera, německého továrníka židovského původu, jenž prožil převážnou část svého života ve Varnsdorfu. Na tomto mikrohistorickém příkladu přiblížil problémy identity a národnosti, s nimiž se muselo židovské obyvatelstvo v Československu od konce třicátých let potýkat, a vylíčil též okolnosti takzvané varnsdorfské stávky. Jiří Němec, asistent téhož ústavu a pracovník Katedry sociálních věd a práva Fakulty ekonomiky a managementu Univerzity obrany v Brně, si zvolil za téma příběhy německých profesorů na univerzitách v českých zemích na konci druhé světové války a za Pražského povstání. Zmínil se především o osudech profesorů působících v Říšské nadaci Reinharda Heydricha pro vědecká bádání v Praze, konkrétně Hanse Joachima Beyera, Wilhelma Weizsäckera či Eduarda Wintera.

Poutavý příspěvek přednesl doktorand Historického ústavu Filozofické fakulty Masarykovy univerzity Otakar Kirsch, jenž se zabýval německým muzejnictvím na jižní Moravě. Ústřední postavou jeho referátu byl Karl Jüttner, pracovník Vlastivědného muzea a pozdější národní správce zámku v Mikulově. Podle Kirsche byl Jüttner jedním z mála německých muzejníků, kteří se díky své specializaci udrželi v českých zemích navzdory odsunu, a autoritou, díky níž se udržela kontinuita muzejnictví na Mikulovsku. Diskuse otevřená po této části třetího bloku upozornila na význam autobiografického vyprávění a jeho možné využití v popularizaci novodobé historie. Rovněž se hovořilo o traumatizaci tragických zážitků a posttraumatických stavech, které by se mohly do budoucna stát předmětem zájmu (nejen) mladých badatelů v České republice.

V poslední den konference bylo na programu pokračování třetího bloku, jehož průběh moderoval Tomáš Dvořák a v němž zazněly tři referáty. Ožehavým tématem retribučního soudnictví se zabýval brněnský historik Vladimír Černý, který svůj příspěvek věnoval procesům s příslušníky nacistického bezpečnostního aparátu v Brně po druhé světové válce. Referent přítomné seznámil s ustavením mimořádných lidových soudů, jejich legislativním podkladem a personálním zastoupením,

a zejména pak s jejich působností a vnesenými rozsudky u předvedených nacistů. Přínosem bylo předložení seznamu sto čtyřiceti sedmi příslušníků nacistického bezpečnostního aparátu stíhaných v letech 1945 až 1949 v Brně, který Vladimír Černý vypracoval na základě vlastního archivního výzkumu.

Další dva přednesené příspěvky měly interdisciplinární ráz, konkrétně etnologický a právněhistorický. Doktorandka Ústavu etnologie Filozofické fakulty Univerzity Karlovy Sandra Kreisslová pojednala o německém obyvatelstvu žijícím v severočeském pohraničí, především na Chomutovsku. S použitím biografické metody a konceptu kolektivní paměti referovala o výzkumu provedeném v této oblasti a jeho cílech. Bádání prokázalo, že význam jazyka u německy hovořícího obyvatelstva s výměnou generací klesal, stejně jako význam etnicity, respektive etnické identity. René Petráš z Ústavu právních dějin Právnické fakulty Univerzity Karlovy poukázal na nedostatečné právní ošetření poválečného postavení německého obyvatelstva. Až do roku 1968 nebyly přijaty žádné směrnice ani zákony upravující status Němců, kteří tak marně čekali na své uznání jako národnostní menšiny. Referent se také snažil získat poznatky z praxe, zejména o chování úředníků a uplatňování omezení vůči německému obyvatelstvu, přičemž poukázal na příklady vnučování německého občanství. Toto tvrzení bylo sice v následné diskusi částečně korigováno, přítomní však ocenili snahu hlouběji prověřit praktickou aplikaci zákonných norem a shodli se na potřebě více propojovat klasickou historii s historií právní. Rovněž se diskutovalo o významu bádání o retribučním soudnictví na Moravě a relevanci vyšetřovacích protokolů a výpovědí, respektive jejich využití jako historického pramene.

Závěrečný blok konference, jehož moderování si vzal na starost znovu Tomáš Dvořák, byl věnován prezentaci výzkumných projektů a iniciativ zaměřených na německy mluvící obyvatelstvo. Hans Korbel ze sdružení Ackermann-Gemeinde v České republice pohovořil o činnosti této mateřské instituce v Německu i její české sesterské organizace. Rakouský historik Niklas Perzi a jeho česká kolegyně Monika Horáková z Waldviertel Akademie ve Waidhofenu an der Thaya přiblížili regionální projekty v česko-rakouském mikroregionu Waldviertel – Novobystřicko. Představili přitom vznik a koncepci expozice muzea vysídlelců z Novobystřicka v rakouské obci Raingers a historickou naučnou stezku zaměřenou na česko-německé soužití v této oblasti. Další z referentů, David Kovařík, seznámil s nedávno uzavřeným projektem „Dokumentace osudů aktivních odpůrců nacismu, kteří byli po skončení druhé světové války postiženi v souvislosti s opatřeními uplatňovanými v Československu proti tzv. nepřátelskému obyvatelstvu“. Referent vysvětlil okolnosti vzniku projektu, připomněl angažovanost české vlády při jeho zahájení a vymezil pojem „antifašista“. Poté informoval, jak tříletý projekt probíhal, jaké metody řešitelé použili a jaké jsou celkové výsledky. Blok uzavřel Adrian von Arburg, který publikum seznámil s probíhajícím mezinárodním edičním projektem „Migration a transformace“, jehož garanty jsou Collegium Carolinum v Mnichově a Ústav pro soudobé dějiny Akademie věd ČR, v. v. i., v Praze. Vyzdvihl přitom zejména potřebu vydat edici dokumentů vztahující se k poválečnému odsunu německého obyvatelstva a sídelní politice v českých zemích. Referent objasnil, že mezinárodním týmem historiků a archivářů doposud provedl rozsáhlé rešerše v centrálních i okres-

ních archivech českého, moravského a slezského pohraničí, přičemž editoři zhodnotili dokumenty a výběr pramenů, které budou postupně publikovány v tištěné a elektronické podobě čtyřsvazkové edice.

Na závěr konference Tomáš Dvořák poděkoval všem referentům za přednesené příspěvky a přítomným za účast v diskusích. Organizátoři pak navrhli uspořádání další konference, která by na právě skončenou akci navazovala a dále rozvíjela předávání poznatků mezi akademickou obcí a laickou veřejností v dané problematice. K vydařenému pracovnímu jednání, které se odehrávalo v přátelské, ale zároveň otevřené a kritické atmosféře, se sluší dodat, že pro účastníky byl první večer připraven společenský raut v Univerzitním klubu na rektorátě Masarykovy univerzity a po celou dobu konference se mohli seznámit s vystavenými publikacemi věnovanými výzkumu německy hovořícího obyvatelstva v českých zemích po roce 1945, vydanými péčí Ústavu pro soudobé dějiny.

Anotace

BURSÍK, Tomáš: *Ztratily jsme mnoho času... Ale ne sebe! Životy politických vězeňkyň v československých věznicích padesátých a šedesátých let dvacátého století.* (Sešity, č. 15.) Praha, Úřad pro dokumentaci a vyšetřování zločinů komunismu Policie České republiky 2006, 200 stran.

Zatímco politickým vězňům v Československu, jejich životu a podmínkám v různých typech komunistických lágrů, jimiž prošli po svém odsouzení, byla věnována již řada časopiseckých studií a článků, samostatných publikací a vzpomínkových knih, o ženách, které byly za mřížemi z politických důvodů v 50. a 60. letech minulého století, toho zdaleka tolik napsáno nebylo. Toto v mnoha ohledech bílé místo v naší historiografii se snaží vyplnit Tomáš Bursík, který se rozhodl přiblížit situaci politických vězeňkyň na osudu dvanácti žen odsouzených za údajné protistátní zločiny. Autor si pro svou práci vybral vzdělané ženy, které byly hluboce oddány myšlenkám humanismu, demokracie a idejím masarykovského státu – nechybí mezi nimi například profesorka archeologie a přední kulturní publicistka Růžena Vacková, posluchačka Filozofické fakulty Univerzity Karlovy Dagmar Šimková, přední aktivistka skautského hnutí Dagmar Skálová, významná katolická spisovatelka Nina Svobodová či generální představená Kongregace milosrdných sester sv. Karla Boromejského Bohumila Žofie Langerová. Vedle autorské-

ho textu, založeného primárně na archivních pramenech, pocházejících především z Archivu Ministerstva vnitra ČR (nyní Archivu bezpečnostních složek) a z Národního archivu, je v publikaci zařazena také rozsáhlá dokumentární příloha.

Na úvod autor vysvětluje poválečný vývoj československého vězeňství, které po komunistickém převratu začalo být budováno podle sovětského vzoru a stávalo se nástrojem masové represe režimu proti vlastním nepohodným občanům. V souladu s tím v něm získaly rozhodující vliv represivní složky státu v čele s ministerstvem národní bezpečnosti. Tomuto cíli sloužilo také zavedení třídního principu do celé soustavy vězeňství, zejména při vlastním výkonu trestu. Totalitní režim přitom nikdy neuznal pojem „politický vězeň“, lépe řečeno zdůrazňoval, že žádní političtí vězni v Československu nejsou. Také nedělal rozdíly mezi muži a ženami vězněnými z politických důvodů, choval se k nim podobně brutálně, a to již při jejich vyšetřování. Jak píše autor, vězeňství v pounorovém Československu se vyznačovalo fyzickým týráním těla, psychickým ničením duše a vykořisťováním pomocí nucené práce.

Od vývoje vězeňství a jeho začlenění do systému komunistického budování státu autor přechází k vlastnímu obsahu studie. Nejprve pojednává o vyšetřovacích metodách příslušníků Státní bezpečnosti uplatňovaných vůči zatčeným ženám, většinou na základě otresných výpovědí lidí, kteří

takové praktiky poznali na vlastní kůži. Líčí tíživé podmínky obviněných ve vyšetřovací vazbě, které je měly co nejdříve vytrhnout z dosavadního prostředí, znejistit, nahnat jim strach a ukázat vlastní bezmocnost. Přesto už během vyšetřovací vazby se počínaly vytvářet skupinky uvězněných, které pocívaly a sdílely vzájemnou solidaritu. Vznikající pouto sounáležitosti většinou neroztrhlo ani soudní přelíčení, jež mnohé odsouzené považovaly za vysvobození z dosud prožitých útrap. Následný přesun do některého vězeňského zařízení znamenal novou etapu v jejich životě. Ženy odsouzené z politických důvodů byly často eskortovány nejprve do pracovního útvaru Rakona-Rakovník, kde byly nuceny sdílet život s prostitutkami, zlodějky a odsouzenými za retribuční zločiny. Autor ukazuje na jednotlivých příkladech projevy represe a nelidského zacházení s ženami a předvádí mechanismy, jimiž se příslušníci vězeňského aparátu řídili. Dodává, že za surové excesy jim hrozila pouze domluva nebo stranický trest, přinejhorším propuštění ze Sboru vězeňské správy či Sboru národní bezpečnosti, často se však jejich prořešky neřešily vůbec.

Z Rakovníka směřovaly mnohé politické arestantky do nově vybudované věznice v Pardubicích, která od léta 1952 do března 1961 několikrát změnila svůj název. Měly zde být soustředěny všechny ženy, které byly odsouzeny k trestu odnětí svobody na deset a více let, ať už se jednalo o delikty politické nebo kriminální. Vztahy mezi jednotlivými skupinami odsouzených byly složité, často i značně vyostřené, a zvláště společný pobyt na celách byl pro mnohé politické vězeňkyně frustrující. Bursík nezastírá, že věrně zobrazit jejich mezilidské vztahy je úkol delikátní a nespolehlivý. Kromě toho si všímá rovněž pracovních povinností, mimopracovní doby, vězeňské stravy a zdravotní péče. Další zpřísnění již tak tvrdých podmínek přišlo během roku 1953, přitom za každý sebemenší přestupek následoval trest korekce. Těžké podmínky však vyvolávaly i vzdor, především v podobě hladovek, přestože jejich účastnice musely počítat s dalšími sankcemi vězeňských orgánů.

Protesty vyvrcholily v červnu 1956 zcela ojedinelým a z hlediska rizika velmi statečným činem – dvanáct odsouzených žen z pardubické věznice adresovalo dopisy tehdejšímu generálnímu tajemníkovi Organizace spojených národů Dagu Hammarskjöldovi, který se právě chystal navštívit Československo. Pisatelky v nich líčily své životní osudy po únoru 1948 a podmínky v pardubické věznici, upozorňovaly na rozpory mezi proklamacemi vrcholných československých politiků a reálnou skutečností. Dopisy, napsané česky a přeložené do angličtiny, němčiny a francouzštiny, byly odeslány normální poštou, svého adresáta však nikdy nezastihly. Odvaha, s níž se pisatelky postavily státní moci, nezůstala bez okamžité odpovědi. Následovaly výslechy estébáků a poté přísné kázeňské tresty. I přes tvrdou reakci bezpečnostních orgánů jim však tyto ženy daly najevo, že se nebojí postavit na odpor bezpráví, a v tom je morální síla jejich činu.

Alespoň některým odsouzeným přinesla konec strádání za mřížemi rozsáhlá amnestie prezidenta Antonína Novotného v květnu 1960. Tehdy opustilo brány pardubické věznice 344 politických vězeňkyň z celkového počtu 420. Jak zdůrazňuje Tomáš Bursík, žádná rehabilitace po propuštění však nenásledovala, státní moc spíš projevila jednostranné gesto dobré vůle. V Pardubicích zůstalo ještě 76 žen odsouzených z politických důvodů, zatímco propuštěné nahradily kriminální delikventky. Život ve věznici se v souvislosti s tím vulgarizoval, časté byly i lesbické vztahy a vzájemné konflikty. Některé politické vězeňkyně se pak dostaly na svobodu po odpykání trestu, díky prezidentské amnestii v roce 1962 či na podmínečné propuštění. Zbývající byly na podzim 1963 převezeny do věznice v Opavě, poslední z nich se dočkaly propuštění až v předvečer „pražského jara“, v roce 1967.

Tomáši Bursíkovi se podařilo s velkou dávkou objektivity na osudech dvanácti žen přiblížit životní podmínky politických vězeňkyň, které byly neúprosně vytrženy z normálního světa a vsazeny do žaláře, aby za jeho zdmi strávily v některých případech téměř dvacet let života. V tomto ohledu se

jednalo o jedno z největších provinění československého komunistického režimu proti vlastnímu obyvatelstvu.

Radek Slabotínský

CHENU, Roselyne: *Žít svobodně je umění: Československý deník 1969–1980*. Z francouzštiny přeložil Matěj Turek. Doslov Jan Vladislav. Praha, Jitro 2007, 282 s.

Deníkové záznamy Roselyne Chenu pořízené v průběhu jejích čtyř návštěv Československa v letech 1969, 1970, 1972 a 1980 představují díky své spontánnosti neobvyklé svědectví a historický pramen. Tato Francouzka podává ve svých kusých, stylisticky zřejmě teprve později upravených skicích jedinečný pohled na československou společnost po roce 1968.

Roselyne Chenu navštěvovala komunistické Československo za „normalizace“ v rámci aktivit Nadace vzájemné evropské intelektuální pomoci, zřízené zásluhou básníka Pierra Emanuela, která spadala pod Mezinárodní společnost pro svobodu kultury. Cílem jejích cest bylo získat co nej přesnější informace o stavu československé kultury, na jejichž základě by nadace mohla určit, jak a kam zaměřit svou pomoc. Šíře jejích známostí a kontaktů, jež navázala s významnými osobnostmi při svých poměrně krátkých návštěvách Prahy, Brna a Bratislavy, je neobyčejná. Jen namátkou ty nejdůležitější: Jan Vladislav, Dominik Tatarka, Bedřich Fučík, Václav Černý, Václav Renč, Jan Skácel, Josef Kostohryz, Jan Patočka, Anton Vantuch, Albert Marenčin. Zároveň se Roselyne Chenu setkávala i s oficiálními představiteli francouzského velvyslanectví. Ve své publikaci tak nabízí obraz Československa zformovaný ze tří různých pohledů: cizinky přijíždějící do země s cílem dovědět se co nejvíce o místních poměrech, intelektuálů odsunutých na okraj společnosti a západních diplomatů v křehkém postavení uvnitř soukolí vztahů mezi dvěma antagonistickými bloky. Je zarážející, že poslední uvedeného aspektu si dosavadní recenzenti téměř vůbec ne-

všimli – cestovní deníky Roselyne Chenu pro ně zůstaly svědectvím o úpadku komunistického režimu a společnosti v něm žijící (Petr Zídek v *Lidových novinách* 26. dubna 2008, Josef Chuchma v *Mladé frontě Dnes* 3. července 2008, Stanislav Škoda v *Českém rozhlase* 1. srpna 2008). Autorka však věnuje stejný díl pozornosti československé společnosti i francouzské politice v této oblasti.

Kniha Roselyne Chenu je především mozaikou drobných postřehů, které přibližují dobovou realitu způsobem, jenž se vymyká obdobným typům vzpomínek či deníků. Autorka si zapisovala, jaká je průměrná mzda, kolik se platí za nájem, kolik stojí běžné potraviny atd. Všimá si atmosféry, která ve společnosti panuje, i z ní plynoucích důsledků: „Země se morálně rozpadá, nikdo není za nic zodpovědný, sobecká lhostejnost se stala téměř všeobjímajícím pravidlem.“ S údivem popisuje rytmus pracovního dne, kdy práce začíná v sedm hodin ráno a končí ve tři, což ovšem neznamená, že všichni pracují, ale jen to, že všichni dorazí do kanceláře, uvaří si kafe, posnídají, přečtou si noviny – a nikomu to nevádí, poněvadž stav letargie celé společnosti dosáhl svého vrcholu. Oproti ní je tím zřetelnější hluboká izolace českých i slovenských intelektuálů, kterou autorka zaznamenává spolu s proměnami jejich postojů a mentality.

V tomto kontextu zaujme na deníkových záznamech Roselyne Chenu snad nejvíce faktická bezradnost západních diplomatických misí tvář v tvář komunistickému systému. Příklad Francouzského institutu a jeho omezené činnosti je více než výstižný: Izolace zdejších intelektuálů, a to na univerzitách i v disentu, jejich neschopnost přijímat nové podněty zvenčí a navázat na současné proudy západní vědy a filozofie, byla mimo jiné důsledkem ztráty přístupu k zahraničním publikacím. Poněvadž však nikdo nevznese požadavek v tom směru – ať už oficiální nebo neoficiální – nemohl institut specifikovat své objednávky literatury a knihy, které by touto cestou bylo možno získat, se do Československa nikdy nedostaly. Neporozumění bylo ostatně oboustranné, neboť jestliže Čechy a Slováky ani nenapadlo vstoupit do tohoto

neoficiálního dialogu, francouzští diplomaté a úředníci si zase snad ani neuvědomovali, jak obrovský je zde hlad po zahraničních publikacích. Ticho 70. let bylo sterilní, neplodné a monotónní, ke škodě obou stran.

Je totiž zajímavé vidět, jakým způsobem se chování praktikované v rámci režimu přenášelo i na zahraniční mise: jestliže v knihovně Francouzského institutu nenalezl čtenář nic jiného než oficiálně schválené publikace, mohl za to alibismus vedoucích pracovníků institutu, nebo za tím byla jen snaha udržet knihovnu otevřenou i v nepřízni „normalizace“? Byl francouzský denní tisk, v němž se kriticky psalo o poměrech v socialistickém bloku, vyřazován ze strachu před reakcí české strany? Tento princip akce a reakce měl stejná pravidla i na mezinárodní úrovni: přímým důsledkem promítání filmu režiséra Costy-Gavrase *Doznání*, který vznikl ve Francii podle stejnojmenného titulu Artura Londona, bylo například to, že československá strana v roce 1970 nepodepsala vzájemnou dohodu s Francií, takže plánované otevření francouzské knihovny v Bratislavě bylo odloženo na neurčito a pět tisíc zabalených knih zůstalo ve Francii.

Reakce na knihu Roselyne Chenu odhalují nechtíce i ten největší mýtotočný potenciál druhého života „normalizace“: syndrom viny české společnosti z toho, jak jsme zde „čtyřicet let úpěli“. Jen si přiznejme, jak rádi si dnes čteme o tom, jak jsme se měli špatně, jak dlouhé byly fronty, jak gumový byl rohлік a vůbec jak strašné byly poměry. Ze záběru ztrácíme věci podstatné i celek samotný, abychom si potvrdili správnost a opodstatněnost našich postojů. Roselyne Chenu je v tomto ohledu vůči české společnosti možná mnohem krutější, nežli by se mohlo na první pohled zdát...

Jan Vladislav v doslovu k této knize nepřímou paralelou evokuje deníky Anny Frankové. Je to paralela odvážná, které by se zřejmě jiný autor zalekl, Jan Vladislav však má v jednom bodě určitě pravdu: zápisky mladé Francouzky jsou neobyčejnou zprávou o stavu intelektuálů v Československu v letech 1969–1980. Pokud bychom však chtěli jít za samotný text, museli bychom si přiznat, že

její přijetí podává mnohem pestřejší obraz i o dnešní společnosti: zahleděnost do sebe, neschopnost vidět a vnímat celek, diktovaná mýtotočným nábojem vlastního prožívání „českého údělu“, je stále její součástí. Kniha Roselyne Chenu dokáže vyvolat reflexe, jejichž prostřednictvím podává zprávu i o stavu intelektuálů v dnešním Česku.

Doubrovka Olšáková

MEZNÍK, Jaroslav: *Můj život za vlády komunistů (1948–1989)*. (Prameny dějin moravských, sv. 10.) Brno, Matice moravská 2005, 329 s.

Aj keď sú spomienky nedávno zosnulého brnenského historika, univerzitného profesora Jaroslava Mezníka (31. decembra 1928 – 28. novembra 2008) časovo presne ohraničené, v ich úvode aj v ďalšom texte sa autor vracia ešte hlbšie do svojej minulosti. Narodil sa v rodine vysokého štátneho úradníka pôsobiaceho na Slovensku, ktoré sa neskôr stalo domicilom aj dvom z jeho sestier. Otec JUDr. Jaroslav Mezník pokračoval v úradníckej kariére prevzatím funkcie viceprezidenta Podkarpatskej Rusi. Od jesene 1938 žil autor v Brne, kam sa rodičia vrátili, a otec zatiaľ postupoval v úradníckej kariére. V máji 1941 bol menovaný moravským zemským prezidentom, ale už v novembri 1941 ho zatklo gestapo a o týždeň neskôr zahynul v Kounicových koľajach, kde nacisti zriadili obávanú väznicu. Rodinné prostredie a otcova smrť za hodnoty, v ktorých bol mladý Mezník vychovávaný, sa zúročili v jeho celoživotných politických postojoch. V povojnovom období sa ako gymnazista zapojil do mládežníckej organizácie v Československej strane národne socialistickej. Február 1948 s nástupom komunistov k moci bol pre neho ranou, s ktorou sa nikdy nezmieril. Sám o tom píše: „Odpúrcem komunistického režimu jsem byl od jeho počátku, tedy od února 1948, ale někdy mne přepadaly pochybnosti, zda je můj postoj správný. Tyto pochybnosti souvisely s tím, že jsem byl zastáncem sociální spravedlnosti, kterou komunisté hlásali, přičemž mé sociální

cítění bylo umocňováno komplexem člověka, který pocházel z bohaté rodiny a postupně poznával, že jiní neměli životní podmínky v dětství tak snadné jako on.“

V prvej časti spomienok Mezník opisuje študentský život na Filozofickej fakulte Masarykovej univerzity v Brne na prelome 40. a 50. rokov. Charakterizuje svojich spolužiakov a učiteľov, približuje vtedajšie prednášky, dobovú atmosféru a zmeny, ktoré s sebou do vysokoškolského prostredia prinášal nový režim, a usiluje sa vypovedať, ako to všetko vnímal a prežíval. Vysvetľuje svoje rozhodnutie venovať sa štúdiu archívnictva a nevyhýba sa ani sporom medzi svojimi učiteľmi, ako bola odborná polemika medzi profesormi Josefom Macůrkom a Jindřichom Šebánkom. Prvé zamestnanie Mezník získal v archíve v Janoviciach u Rýmařova, onedlho ho však čakala vojenská služba. Povolávací rozkaz dostal k jednotkám Pomocných technických prác, v ich radoch putoval do Petřvaldu na sachtu Július Fučík.

V ďalšej kapitole sa dostávame k rokom 1956–1967, stráveným v brnianskej pobočke Historického ústavu, kam Mezník nastúpil ako aspirant. Píše o svojich vedeckých začiatkoch, nových priateľoch a kolegoch (medzi nimi sú napríklad Dušan Uhlíř a Josef Harna, neskoršie renomovaní historici) a portréty vtedajších „koryfejov“ historickej vedy Františka Grausa, Josefa Macka a Václava Husu. Zároveň podrobne opisuje históriu brnianskej pobočky Historického ústavu a citlivo zaznamenáva meniacu sa atmosféru v historickej vede počas politického uvoľňovania 60. rokov. Mezníkové odborné záujmy sa vtedy vyprofilovali na hospodárske a sociálne dejiny 13.–15. storočia a otvorili sa mu tiež prvé možnosti študijných ciest, pravdaže len do Nemeckej demokratickej republiky a Poľska. Ako aj v iných kapitolách, necháva nahliadnúť čitateľa do svojho súkromia a rodinných vzťahov, ktoré dotvárali jeho svet.

Z mnohých dôvodov je zvlášť zaujímavá kapitola venovaná rokom 1968–1972. V začiatku sledovaného obdobia sa Mezník habilitoval a podarilo sa mu dostať aj na kratší študijný pobyt do Francúzska. Predovšetkým

sa ale počas „pražskej jari“ opätovne začal politicky angažovať. Vstúpil do Československej strany socialistickej (v knihe toto svoje rozhodnutie podrobne osvetľuje), a keď československú spoločnosť začal dusiť príkrov Husákovvej „normalizácie“, zapojil sa do hnutia socialistickej opozície v Brne. O tejto epizóde jeho života, následnom zatknutí a väznení sa záujemcovia mohli dozvedieť už skôr z dvoch iných zdrojov. Sám Mezník pred pätnástimi rokmi publikoval spomienkovú stať „Bohunice“ v časopise *Soudobé dějiny* (roč. 1, č. 2–3 (1994), s. 293–301), do širšieho kontextu odborného výkladu jeho činnosť zasadzuje Jiří Pernes (ktorý sa vtedy v tomto prostredí pohyboval ako mladý študent) v knihe *Od demokratického socialismu k demokracii: Nekomunistická socialistická opozice v Brně v letech 1968–1972* (Brno, Barrister & Principal 1999).

Po vyšetrovacej väzbe v Bohuniciach bol Mezník uväznený na Boroch v Plzni a v Lito-měřiciach. V decembri 1974 bol podmienene prepustený, ale o návratu k historickej profesii v inštitucionálnej premávke sa mu mohlo len snívať. Musel si nájsť manuálnu prácu a popri nej, rovnako ako to robili ďalší nepoddajní kolegovia z historického cechu, sa usiloval pokračovať vo vedeckom štúdiu. Relatívne priaznivé podmienky pre bádateľské sústredenie mu poskytl stabilné zamestnanie v ústraní – celých pätnásť rokov, od prepustenia z väzenia až do konca komunistického režimu, bol skladníkom v Transporte Brno. Do jeho životnej dráhy ale zasiahli rôzne zvraty – rozviedol sa, našiel si novú partnerku, svoje politické postoje stvrdil podpisom „Prehlásenie Charty 77“ a niesol aj dôsledky tohto rozhodnutia.

Osemdesiatymi rokmi, kedy sa intenzívne zapojil do disidentského hnutia a „paralelnej historiografie“, sprevádza Mezník čitateľov vo veľmi pútavej predposlednej kapitole. Svoje štúdie a recenzie sa snaží pod inými menami uplatniť aj v oficiálnych časopisoch, ale publikuje najmä v samizdatových historických zborníkoch. Patrí k zakladateľom Masarykovej spoločnosti v Brne a usiluje o jej legalizáciu. Dojde aj na kuriózne, pre svoju dobu však typické historiky. Čitateľ napríklad nevie,

či sa má skôr smiať, alebo zúfať, keď Mezník opisuje svoju cestu z Brna do Lán, ktorá sa skončila núteným odchodom z pražského nádražia pod dohľadom eštabákov späť do Brna a položením kytice kvetín k Janáčkovej soche v nočnom parku pred budovou Janáčkovej opery miesto k Masarykovmu hrobu. V tejto súvislosti sa Mezník zmieňuje o opakovaných zadržiavaniach, predvážaní a vypočúvaniach zo strany Štátnej bezpečnosti, ktoré mu značne znepříjemňovali život, pričom sa ale nepozerala na jej príslušníkov čiernobiely optikou. Vôbec je pre Mezníka charakteristický hlboko tolerantný prístup k ostatným, vzáčne pochopenie pre ich ľudské pochybenia a morálne zlyhania.

Koniec 80. rokov v Mezníkovom podaní už vyznieva celkom inak ako predošlé desaťročie, kedy by o niektorých aktivitách nebolo možné ani uvažovať. Práve časovo najkratšiemu úseku od leta 1988 do decembra 1989 je venovaná záverečná kapitola knihy. Autor zaznamenáva prvé pokusy o založenie sociálnodemokratickej strany, zatiaľ v rámci Hnutia za občiansku slobodu, v ktorom sa angažuje. Dotýka sa aj diskusií o „moravanstve“, ktorého novodobé korene vidí už v roku 1968. Zaujímavý je autorov pohľad na udalosti v Brne v novembri a decembri 1989, aj keď si nerobí nárok na ich objektívne spracovanie (na to odkazuje literatúra pod čiarou). Kniha sa uzatvára Mezníkovým návratom do normálneho života: za Občianske fórum bol nominovaný za poslanca Snemovne národov Federálneho zhromaždenia, opätovne sa stal pracovníkom Historického ústavu ČSAV a vedúcim jeho brnianskej pobočky.

Aj keď sa z memoárov už nezozvieme, čo ho čakalo v slobodných pomeroch, treba túto kapitolu pár slovami dopovedať. Mezník vzal na seba zodpovednosť, čo znamenalo predovšetkým – ako bolo povedané v jednom nekrológu – bremeno zásadných zmien v historickej vede na brnianskych pracoviskách. Bol menovaný univerzitným profesorom, napokon i dekanom na Filozofickej fakulte Masarykovej univerzity, a rehabilitoval dejiny stredoveku na tamojšom historickom ústave. Vydal monografiu o luxemburgov-

och na Morave, napísal viaceré odborné state a publikoval svoje staršie štúdie, tvoriace významnú súčasť samizdatových historických zborníkov.

Poznal som Jaroslava Mezníka letmo z niekoľkých návštev v Ústave pre súdobé dejiny, keď navštevoval vtedajšieho riaditeľa Viléma Prečana. Veľmi na mňa zapôsobil v prednáške pre Historický klub v Národnom múzeu, keď hovoril o historickej vede za „normalizácie“. Prekvapilo ma, ako našiel porozumenie aj pre tých, ktorí sa dali do služieb moci. Po prednáške som sa ho spýtal, koho mal konkrétne na mysli, keď hovoril o svojom udavačovi. Išlo o Dušana Mojzíra Slávika, syna prvorepublikového ministra a neskoršie aj ministra v londýnskej vláde Juraja Slávika. Ako som zistil z jedného výsluchu, podával svojim riaditeľom orgánom správy aj o mne (navštívil som ho v roku 1968 ako študent a chcel vedieť niečo k jeho politickej činnosti v období do februára 1948). Profesor Mezník mi vtedy povedal, že treba mať pochopenie pre človeka dvakrát odsúdeného na smrť a dlhoročne väzneného. Má právo moralizovať ten, kto sa neocitol v takej hraničnej situácii? Vo svojich spomienkach sa k tomu podrobnejšie vracia a osud Dušana Slávika, ktorý zomrel ako zlomený človek, dáva za príklad, čo mohlo stretnúť človeka v Československu v 20. storočí.

Vojtech Čelko

PEJČOCH, Ivo: *Hrdinové Železné opony: Útěky do svobodného světa s pomocí neobvyklých technických prostředků v letech 1949–1989*. Cheb, Svět křídel 2008, 192 s.

Autor knihy Ivo Pejčoch (1962) vystudoval histórii na Filozofickej fakulte Univerzity Karlovy, od roku 1990 je v redakčnej radě odborného časopisu *Historie a plastikové modelářství* a pôsobí ve Vojenskom historickém ústavu v Praze. Mimo útěků za železnou oponu, kterým se věnuje v anotované publikaci, se zabývá dějinami vojenské techniky, především pozemní a námořní, kromě toho jej

poutají dějiny českého fašismu. Je autorem nebo spoluautorem dvou desítek knih a tří set článků v odborném tisku.

Knihu *Hrdinové Železné opony* Pejčoch věnoval úspěšným i neúspěšným „kopečkářům“, kteří v době panování komunistického režimu v Československu využili k překonání nástrah na střežené hranici s Rakouskem nebo západním Německem, jejíž zabezpečení se stále zdokonalovalo, různých technických prostředků, od nejjednodušších až po značně důmyslné. Po krátkém úvodu autor v první kapitole popisuje organizaci a vývoj československé Pohraniční stráže, která byla hlavním protivníkem útěkářů. Následující kapitoly jsou rozděleny podle prostředků, které posloužily k pokusům o překročení hranice: nechybějí mezi nimi obrněná vozidla, letadla či traktory, setkáme se zde ale i s kurióznějšími prostředky, jako jsou koně, chůď, rogalo, nebo dokonce vedení vysokého napětí. V poslední kapitole se autor věnuje cizím státním příslušníkům, kteří chtěli opustit „socialistický ráj“ přes západní hranice Československa. Text je doplněn množstvím fotografií. Chybí však seznam použitých pramenů a zdrojů, pouze v poděkování na straně šest jsou uvedeni pracovníci archivů (např. Vojenský historický ústav, Muzeum policie, Ústav pro studium totalitních režimů), kde autor pravděpodobně sbíral podklady pro svou práci.

Škoda, že v nakladatelství nevěnovali důkladnější pozornost redakci češtiny. Je samozřejmé, že vždy nějaká chyba unikne nebo zauřaduje „tiskařský šotek“, ale v tomto případě je frekvence gramatických chyb, překlepů a vynechaných slov až příliš velká. Kniha je ovšem svým obsahem originální a zaplňuje alespoň zčásti další bílé místo v naší nedávné historii. Jak sám autor uvádí, bádání není v této oblasti zdaleka uzavřeno a v archivních fondech se určitě ještě ukrývá dokumentace k mnoha podobným případům.

Martin Čížek

ŠEFLOVÁ, Ludmila: *České a slovenské knihy v exilu: Bibliografie 1948–1989*. (Dokumentace československého exilu 1948–1989,

sv. 2.) Praha, Československé dokumentační středisko, o. p. s., 2008, 544 s. 1. a 2., opravené vydání.

V říjnu 2008 prezentovalo Československé dokumentační středisko v pražských Sovových mlýnech tři právě vydané publikace s exilovou tematikou: vedle *Hluboké stopy*, antologie článků z nezávislé revue *Skutečnost*, jež vycházela ve Švýcarsku a v Londýně v letech 1949–1953, a *Ročenky Československého dokumentačního střediska* za roky 2004–2007 zde byla představena bibliografie českých a slovenských knih vydaných v exilu v letech 1948–1989.

Jméno Ludmily Šeflové je spojeno již s jednou bibliografií. Vyšla v roce 1993 pod názvem *Knihy českých a slovenských autorů vydané v zahraničí v letech 1948–1978*, s podtitulem *Exil*, a byla to jedna z prvních publikací, kterou se prezentoval nově založený Ústav pro soudobé dějiny ČSAV. Právě na ni anotovaný soupis navazuje a rozšiřuje ji v několika směrech: chronologickým záběrem až do roku 1989, doplněním o nově zjištěné tituly za původně sledované období 1948–1978 a také zpracováním tvorby dalších spisovatelů, kteří v původní bibliografii nefigurovali. Vedle knižních publikací autorů a editorů žijících v exilu totiž Šeflová zahrнула do nového soupisu i tituly těch autorů, kteří se doma dostali buď vůbec nebo na určitou dobu do kategorie „zakázaných“, takže mohli vydávat jen v zahraničí, a také ta díla, která sice v Československu vyšla, ale s cenzurními korekturami, takže v plném rozsahu mohla být vydána jen mimo domov. Bibliografie tak zároveň dokládá složitost a peripetie kulturní politiky určované vedením KSČ.

Toto úctyhodné dílo obsahuje 9351 záznamů o titulech vydaných v mnoha různých zemích a jazycích, včetně překladů. Šeflová v něm zmapovala literaturu krásnou i odbornou, a to ze všech humanitních a společenskovedních oborů; stranou zůstaly přírodní a technické vědy a lékařství. Abecední soupis podle jmen autorů a editorů je doplněn o jmenný a názvový rejstřík a o seznam zkratk. Bibliografie je uvedena několika slovy Viléma Prečana a předmluvou bibliografky.

Na posledních několika stranách Šeflová jmenuje sekundární prameny (s výjimkou národních bibliografií), ze kterých čerpala, pokud nemohla zpracovat knihu *de visu*.

Nová bibliografie českých a slovenských knih v exilu, vydaná k 80. narozeninám Ludmily Šeflové, je nejen nepostradatelnou pomůckou pro domácí a zahraniční literární historiky, ale dokládá i zařazení české a slovenské literatury do světového kontextu. Jak píše vydavatel Vilém Prečan ve svém úvodním slovu, přináší svědectví o velkém duchovním díle českého a slovenského politického a kulturního exilu.

Věra Břeňová

ŠVERMOVÁ, Marie: *Vzpomínky*. Praha, Futura 2008, 325 s.

V zemi, kde velkorysosti se tradičně sklízí méně než šafránu, se často stává, že zajímavé memoárové texty čekají dlouhá, nekonečně se vlekoucí léta na své vydání. Trýznivá tázání a dilemata minulosti jako by obtěžovala a znepokojovala hrdiny současných okamžiků. Stejný byl osud jedné z nejzávažnějších vzpomínkových prací, jež u nás poslední dobou vyšly – paměti Marie Švermové, které postupně vznikaly od konce 70. let minulého století. Na počátku byly vzpomínky v kruhu rodinném, jež byly přepisovány a redigovány. K nim třeba připočíst besedy s přáteli, spolupracovníky i lidmi, kteří s Marií Švermovou sdíleli v určitých obdobích podobné osudy. Švermová si navíc zvykla korigovat názory a osvěžovat paměť při setkáních s historiky a novináři, kteří ji často vyhledávali. Některá historická fakta si ověřovala i v tehdejších Státním ústředním (dnes Národním) archivu. Postupně tak krystalizoval text, který v určitém smyslu nabyl charakteru generační výpovědi, ale navíc zachytil i leccos z vnímání světa některých mladších druhů jedné z nejvýznamnějších političek našich moderních dějin. Jedno jméno z okruhu těch, kteří se zasloužili o sepsání vzpomínek Marie Švermové, je nutno vyzvednout nad jiné – mám na mysli její dceru Jiřinu Kopoldovou (1923–2009), jejíž životní pouť se bohužel uzavřela

krátce po vydání knihy. Jiřina Kopoldová nejenže vzala na sebe úlohu editorky memoárů, ale navíc vlastními vzpomínkami a komentáři doplnila pasáže, které se vztahují k období po roce 1949 a jsou místy příliš torzovité.

Marie Švermová-Švábová (1902–1992) je svědkyní vsutku mimořádnou. Její život rozhodně nebyl chudý na dramatické zápletky: zakládající členka Komunistické strany Československa, činná předtím v sociálnědemokratické mládeži (k tomu s. 35–39 anotované knihy), jediná dívka prosadivší se mezi „karlínskými kluky“ (s. 60), kteří opanovali stranu v roce 1929, účastnice protifašistického odboje, za války přebývající spolu se špičkami KSČ v Sovětském svazu, po roce 1945 jedna ze známých tváří strany, v letech 1951–1956 vězněná na základě vykonstruovaných obvinění, poté „uklizená“ mimo sféru veřejnosti až do „pražského jara“, jež spontánně přivítala, nakonec jedna z prvních signatářek Charty 77. Její vzpomínky se vinou od roviny niterné a intimní (to se týká především působivých pasáží věnovaných dětství) až k úvahám teoretizujícím. Jim dominují v podstatě dvě otázky, prostupující textem. Na prvním místě je to tázání po příčinách přitažlivosti komunismu. Švermová demonstruje na zkušenostech vlastních i svých blízkých (zvláště spolubojovnic z ženského hnutí), že sociální radikalismus vyrůstal především z hlubokých sociálních rozdílností, dnes již obtížně představitelných. Frustrující pocit nespravedlnosti byl umocněn velkou hospodářskou krizí ve 30. letech minulého století.

Druhým určujícím tématem paměti Marie Švermové se jeví otázka forem komunismu. Autorka na několika místech rozvíjí úvahu, že likvidace části elit komunistické strany v politických procesech 50. let postihla především zastánce koncepce takzvané zvláštní cesty k socialismu, respektující specifické národní podmínky. K tomu je třeba poznamenat, že takovouto představu současná česká historiografie nesdílí, především ovšem proto, že podobnou otázku si vůbec neklade. Tvrzení Marie Švermové, že vize specificky národní formy socialismu se rodila za války – zčásti i jako reakce na poznanou a pro mnohé Čechoslováky nepřijatelnou sovětskou realitu (s.

178 n., k uplatňování koncepce po roce 1945 viz s. 211 n.) – že zúročila některé zkušenosti z předválečné politiky „lidové fronty“ a že odrážela určité autentické národní tradice a zkušenosti, ovšem stojí za posouzení. Nezdá se, že by tu autorka sprádala pouhou dodatečnou sebeobhajobnou konstrukci. Lze se navíc zamyslet nad inspirací některých představitelů takzvaného obrodného procesu na konci 60. let myšlenkou specificky národních podob socialismu, jež se objevila v letech čtyřicátých. Likvidaci perspektivy zvláštní cesty k socialismu v Československu spojuje Marie Švermová především se zásahem zvenčí (tedy ze Sovětského svazu, viz s. 265 n.), jehož nástrojem se staly síly stojící mimo politickou hierarchii KSČ (především Státní bezpečnost). Toto přesvědčení souvisí s tím, že Marie Švermová zůstala v jádře komunistkou či socialistkou, jež si zřejmě přes drtivé osobní zkušenosti uchovávala naději ve vnitřní obrodu komunistické strany po zavržení stalinismu („věznění mě nezabavilo ... ideálů socialismu“, říká na straně 284).

Některé pasáže pamětí Marie Švermové představují jedinečný pramen poznání. Jmenovitě lze vyzvednout vzpomínky na studia v Leninské škole v Moskvě od dubna 1926 (s. 70 n.) a popis událostí od léta 1928, kdy se studenti Leninské školy přičinili o odstranění Jílka vedení KSČ a jeho vystřídání Gottwaldovými „karlínskými kluky“ (s. 81 n.). Stejně zajímavé je vzpomínání na působení v sekretariátu Kominterny po roce 1932 (s. 100 n.) a posléze i na exilová léta 1939–1945 v SSSR. Marie Švermová zaznamenala navzájem odlišné způsoby vnímání sovětské reality u cizinců a podrobně mapuje fenomén hotelu Lux v Moskvě, který se stal bydlíštěm zahraničních představitelů komunistického hnutí, z nichž mnozí padli za obětí stalinskému teroru (s. 146 n.). Časem, na který vzpomínala Marie Švermová s bolestí a nerada, bylo období politických procesů v Československu. Vyznává se, že traumatem se pro ni stalo odsouzení a poprava Milady Horákové (s. 250–252), s níž se dobře znala. Zamýšlí se nad tím, jak je možné, že podléhala psychóze hledání nepřátel a provinilců proti dílu socialismu, navíc v době,

kdy sama byla obviněna z absurdně zkonstruovaných zločinů. Okamžik, kdy si konečně v plné míře uvědomila nesmyslnost vznášených obvinění, nastal až při vlastním soudním procesu („tajemnickém“), v jehož průběhu se někteří obvinění odhodlali odmítnout žalobu. „Spadl mi kámen ze srdce,“ uvádí v této souvislosti Švermová, která také našla sílu se vzepřít (srv. s. 271).

Zajímavé jsou některé mikroportréty činitelů Komunistické strany Československa. Vedle manžela Jana Švermy přináší cenné postřehy k osobnostnímu profilu Klementa Gottwalda, Rudolfa Slánského či Antonína Zápotockého (s. 282–284). Kritický je zejména její vztah k Václavu Kopeckému; upozorňují na tomto místě alespoň na svědectví o Kopeckého pokusu odstranit v roce 1943 Gottwalda z funkce předsedy KSČ (s. 167). Cenné jsou také vzpomínky na Bohumíra Šmerala (s. 45 a 74 n.), Bohumila Jílka (s. 69 n.), Evžena Frieda (s. 86–90), Josefa Guttmanna (s. 117 n.), Stanislava Budína (s. 127 n.) či Otta Šlinga (včetně zajímavých postřehů dcery Jiřiny Kopoldové na stranách 253–257).

Nakladatelství Futura zasluží jednoznačně pochvalu za užitečný ediční čin. Vydání musím vytknout pouze absencí jmenného rejstříku, který by u podobně závažných memoárových děl měl být samozřejmostí, i msty nedbalou korekturu, jež ponechala v textu písařské chyby. Skutečným traumatem pro dotyčného například bylo jméno předního komunistického činitele Bruna Köhlera, vyskytující se hned v několika podobách, nebo slovo „tamější“, objevující se naopak důsledně v nesprávné podobě. Sociálnědemokratický politik Škatulka je patrně ve skutečnosti Emanueleem Škatulou (s. 26). Nakonec bych ještě upozornil na obsažnou předmluvu z pera poslance Evropského parlamentu Miloslava Ransdorfa, jež svědčí o tom, že stejně jako minulost i přítomnost je mnohem košatější a pestřejší, než se jeví z pohledu tvůrců jednoduchých schémat. Ransdorf vyjadřuje názor, že Komunistická strana Čech a Moravy by neměla zůstat stranou nostalgie, a přihlašuje se k filozofii volebního programu KSČ z roku 1946, po roce 1948 opuštěného.

Jiří Křestán

Summaries

Articles

Ill-informed Enthusiasts?

Bedřich Loewenstein

In this essay the author examines how some general trends in modern history were projected into the reform movement of the 'Prague Spring' of 1968. He considers differences in the ideas about Socialism held by the Czechoslovak reformers on the one hand and the left-leaning members of the public in the West on the other, differences conditioned chiefly by different historical experiences. He compares the importance of the ideological and the technocratic ways of thinking in the reform process, and considers the share of the nationalist factor, the effect of emerging public opinion, and the participation of non-Communist members of the public in the process. With the suppression of the 'Prague Spring', he argues, Socialism as an historical project probably missed its last chance to free itself from its police-bureaucratic incarnation and to become an attractive modern alternative.

'No Action': The Johnson Administration and the Soviet-led Intervention in Czechoslovakia

Günter Bischof

This article is an abridged version, in Czech translation, of the article "No Action": Die USA und die Invasion in die Tschechoslowakei', from the volume of essays by Stefan Karner, Natalja Tomilina, Alexander Tschubarjan, Günter Bischof, Viktor Iščenko, Michail Prozumenščikov, Peter Ruggenthaler, Oldřich

Tůma, and Manfred Wilke, *Prager Frühling: Das internationale Krisenjahr 1968*, vol. 1, Cologne, Weimar, and Vienna: Böhlau, 2008, pp. 319–54. In the article the author reconstructs the US Administration's response to the Warsaw Pact military intervention in Czechoslovakia in August 1968. He points out that in May of that year Deputy Secretary of State Eugene V. Rostow, referring to the Communist takeover in Czechoslovakia and the Soviet intervention in Hungary in 1956, recommended to his superior, Secretary of State Dean Rusk, to give Moscow a clear warning against intervening by force. Rusk rejected the recommendation with two words: 'No action'. This laconic statement, according to the author, embodies the whole US reaction to the Czechoslovak crisis. The military intervention none the less took the Johnson Administration by surprise. The Administration unanimously agreed that the United States could not get involved in the crisis militarily, and concentrated instead on deterring the Soviets from further possible interventions in Romania, Yugoslavia, and perhaps even Austria, a threat that was, however, probably more psychological than real. Apart from that, the White House had to face the suspicion, expressed by a considerable part of the Western communications media and also, for example, by French official circles, that it had given the Kremlin the green light for the military operation. The primary aim of US policy here was to continue the process of international détente. This was projected into their non-confrontational approach towards the Soviets. Two unexpected consequences of the intervention, argues the author, were increased unity in the North-Atlantic Alliance and a reconsideration of plans to withdraw US troops from Europe.

'Two-thousands Words': The Origin and Impact of an Unexpectedly Influential Manifesto

Jakub Končelík

The author reconstructs the writing, publication, reception, and consequences of the 'Dva tisíce slov' (Two-thousand Words) manifesto, which is among the best expressions of nascent civil society in Czechoslovakia in 1968. It was drafted by a group of scientists (the chemist Otto Wichterle, the physicians Otakar Poupa, Jan Brod, and Bohumil Sekla, the biologist-poet Miroslav Holub, and probably others), and was shaped by the novelist Ludvík Vaculík into a brilliant condemnation of the Communist régime in Czechoslovakia. 'Two-thousand Words' was published in late June 1968 with dozens of signatories, almost all of whom were well-known figures in the influential *Literární listy* (Literature Weekly) and also in several dailies (including, in English, the 16 July 1968 edition of *The Guardian*). On the one hand the manifesto attracted the enthusiastic attention of the public, as is attested by the great number of published responses, and also, indeed mainly, by a spontaneous wave of signatures sent to newspapers, which within a few days numbered at least 120,000. On the other hand, the manifesto called forth the displeasure of

the political élite in rare unity, for they perceived it as an opposition programme. The leadership of the Czechoslovak Communist Party therefore condemned the manifesto, leading to a debate about its interpretation. This meant a turning point in setting the boundaries of freedom of expression for journalists in summer 1968. The journalists had not respected the orders of the Communist leadership, which had recently lifted censorship, and together with the public supported the manifesto. The reaction was, however, by far not limited to Czechoslovakia. For the Soviet leadership and their allies in the Warsaw Pact ‘Two-thousand Words’ was evidence that the Czechoslovak Communist Party had lost its leading role in the mass media and that ‘counter-revolutionary forces’ were gaining the upper hand in Czechoslovakia. At talks with Alexander Dubček and other Communist politicians they also repeatedly used the manifesto to apply political pressure. At the beginning of ‘Normalization’ policy, in 1969, the manifesto was called the embodiment of the ‘counter-revolutionary efforts’, and its authors and signatories were prosecuted. Today ‘Two-thousand Words’ is one of the most important documents and symbols of the Prague Spring. The article is followed by five documents: the ‘Two-thousand Words’ manifesto, Antonín J. Liehm’s ‘Jen několik slov’ (Just a Few Words), and Ludvík Vaculík’s ‘Omluva o 992 slovech’ (A 992-Word Apology) from the summer of 1968, a list of the first signatories of the manifesto, and a report on the investigation into its writing, which was ordered by the Czechoslovak Communist leadership in 1969.

Political Discourses of Intellectuals during the ‘Prague Spring’

Karel Hrubý

This article is an analysis of the development of the political thought of Czech and Slovak intellectuals involved in the attempt to reform the Socialist system during the ‘Prague Spring’ of 1968. The author focuses on the key concepts of the broad-based public discourse of the times (Socialism, democracy, freedom, power, pluralism, and opposition) and their relation to each other. He endeavours to define the typical attitudes and to differentiate amongst the positions of the intellectuals and politicians on the one hand and the Communists and non-Communists on the other. (The essential contributions to the debate, in which not only intellectuals but also politicians and trade-union leaders took part, were published in *Jaro 1968*, an anthology of articles from the contemporaneous daily press, which was published by Index, Cologne, in 1988. A rather different selection of discussion articles appears in *Pražské jaro v médiích* [Prague, 2004], compiled and edited by Jiří Hoppe of the Institute of Contemporary History.)

After the lifting of censorship in early spring 1968, the debate, which had been brewing in previous years, was thrown wide open by Communist intellectuals (in particular the philosophers Karel Kosík, Robert Kalivoda, and Ivan Sviták, the

novelists Ludvík Vaculík, Milan Kundera, and Jan Procházka, the Germanist and Chairman of the Union of Czechoslovak Writers Eduard Goldstücker, the poet and journalist Ladislav Novomeský, the journalist Antonín J. Liehm, the economist Ota Šik, and the historian Karel Kaplan). They criticized the Czechoslovak developments in the twenty years since the Communist takeover in 1948, which were marked by a number of systemic defects with grave consequences for the lives of individuals and society, and they demanded the far-reaching reform of politics, economics, and the arts. Many of them had, since the Communist takeover, been actively involved in the establishment of the 'dictatorship of the proletariat', but their faith in Soviet-style Socialism was badly shaken in 1956. They sought a way out, which would return the humanist content to Marxist Socialism while maintaining the existing system of state Socialism in which the leading role was reserved to the Communist Party. And they saw it in the democratization of the system, in achieving freedom of speech, and greater participation in public affairs by non-Communist individuals and organizations. Though the reform politicians (Alexander Dubček, Josef Smrkovský, Zdeněk Mlynář, and others) largely shared these opinions, they tended to express themselves with reserve and felt a more pressing need to advocate the decisive role of the Czechoslovak Communist Party in leading society. By contrast, non-Communists (including the dramatist Václav Havel, the fiction writer Alexandr Kliment, and the columnist Emanuel Mandler) expressed the critical attitude of a considerable part of the population towards the existing political system, and demanded an alternative that would do away with the privileges of the Communists and bring about a restoration of pluralist democracy, at least in the form it had once had in Czechoslovakia from mid-May 1945 to late February 1948. Whereas the Communist politicians and intellectuals remained within the bounds of Marxist-Leninist ideology, the opinions of the non-Communists were based on the idea of universal human rights.

Films of Laughter and Forgetting: The 'Prague Spring' in Czech Film during the 'Normalization' Period

Petr Koura

In this article the author explores the ways in which the events of the 'Prague Spring' are depicted in feature films made in Czechoslovakia during the 'Normalization' period. These films were made both on the instructions of top-ranking members of the Czechoslovak Communist Party and at the initiative of the film-makers themselves. The author focuses on three films by Karel Steklý (1903–1987), *Hroch* (Hippopotamus, 1973), *Za volantem nepřítel* (The Enemy behind the Wheel, 1974), *Tam kde hnízdí čápi* (Where the Storks Nest, 1975), a film by Vojtěch Trapl (1917–1998), *Tobě hrana zvonit nebude* (It Won't Toll for You, My Friend, 1975), and a film by Václav Vorlíček, *Bouřlivé víno* (Riotous Wine, 1976). The author also provides information about the careers of Steklý and Trapl.

The films depict the events of 1968 in Czechoslovakia according to the official interpretation set out in the ideological brochure *Poučení z krizového vývoje ve straně a společnosti po XIII. sjezdu KSČ* (Lessons from the Crisis in the Party and Society after the 13th Czechoslovak Communist Party Congress), published in 1970. In keeping with the line laid down in this publication, the attempted reform of the Communist régime is described as a failed ‘counter-revolutionary putsch’, the aim of which was to re-establish capitalism and the ‘bourgeoisie’. The chief proponents of the Prague Spring are portrayed here as intriguers, liars, and swindlers, their sympathizers as criminal elements, who aggressively attack orthodox Communists and opponents of reform. The critics of the Prague Spring, on the other hand, are depicted as honourable, industrious, modest people, who, because of their opinions, became the victims of physical and verbal attacks. The advocates of reform are even construed to be people responsible for acts of repression in the 1950s, radical extremists who did nothing but damage the idea of Communism. These films were meant, among other things, to justify and ‘explain’ the mass expulsions from the Communist Party and the judicial prosecution of opponents of the ‘Normalization’ régime. None of them, however, depicts the armies of intervention – most end before the troops arrive, or are set afterwards and return to 1968 in flashbacks. In terms of genre, three of the five films considered here can legitimately be called political dramas, though there is also burlesque (in *Hroch*) and comedy (in *Bouřlivé víno*). Though awarded prizes by the régime, the films were not particularly well received by the public, and were, with the exception of *Bouřlivé víno*, poorly attended.

Teplushki and Eshelony: The Czechoslovak Legionaries across Russia by Rail

Dalibor Vácha

Using specialized sources such as legionary literature (a vast sub-genre of Czech fiction between the two world wars), memoirs, diaries, photographs, and personal effects, the author seeks in this article to portray the everyday life of the Czechoslovak legionaries in Russia from 1918 to 1920. To a considerable extent their lives were linked to their being moved about by train. At the centre of this were the *teplushki*, furnished and heated box cars, part of the *eshelony* (troop trains), which served as the makeshift homes in which they spent most of their time. The Czechoslovak volunteers boarded the *teplushki* in spring 1918, after retreating from the troops of the Central Powers in the Ukraine. They then headed for Vladivostok, where they were meant to board ship and sail to France. As things turned out, however, the legionaries remained in Russia far longer, and fought in battles against the Bolsheviks, at first to save themselves, but later, on the side of the Entente, in support of Masaryk’s foreign policy and the creation of an independent Czechoslovakia. The author concentrates more on the living

conditions, activities, and customs of the legionaries in *teplushki*. He discusses the furnishings of the *teplushki*, the way they were decorated, and their adaptation to the current needs of the legionaries. Last but not least, he attempts to describe how the legionaries experienced their milieu and how it influenced their lives together. The author seeks to provide a vivid picture of the 'army' on wheels, which changed considerably over time.

Material

The 'Ultras' in Hradec: Pro-Soviet Forces " in the Hradec Králové Region in Autumn 1968

Ondřej Felcman

The author introduces his article with a general description of the political groupings that openly supported interventionist interests after the Soviet occupation of Czechoslovakia in August 1968. He stresses that the groups were few in number, though after a while, in the autumn and winter of 1968, they were relatively influential. Not only did they provide the occupying forces with various information, but also, thanks to their links to Soviet circles they could act as intermediaries applying pressure on the gradually growing trend of political 'realism' embodied by Gustáv Husák. He provides a concise description of the most vocal of these groups (the Prague radical left, represented by Josef Jodas and Eduard Famíra, the Ostrava Stalinists and the Olomouc orthodox Communists, comprising mainly teachers at Olomouc University). He familiarizes us with their goals, approaches, and the biggest events (including the October meeting in Čechie, Libeň, and the meeting of the People's Militias at Homole, Prague, and the November meeting of the Union of Czechoslovak-Soviet Friendship, at the Lucerna, Prague). The author then describes the activity of the radical left in Hradec Králové and the surrounding region, which had hitherto not been discussed in the scholarly literature. This activity entailed three or four meetings with soldiers of the armies of occupation, which culminated in the kind of event organized by a commission for work with pre-war Party members and Party members of merit at the District Committee of the Czechoslovak Communist Party in Hradec Králové on 17 October 1968. Using archive records, the author describes the meeting, its radical slogans and proclamations, and the subsequent negative response of Communist and other organizations and the buck-passing approach to the matter, which predominated in the Hradec Králové District Committee of the Party. The article ends with an outline of the beginning of 'Normalization' in the district and regional organizations of the Party in Hradec Králové and the lives of the main actors in the immediate aftermath of this story.

*Memoirs***Dubček in Italy: The Prague Spring as a Symbol Twenty Years Later**

Luciano Antonetti

The Slovak politician Alexander Dubček (1921–1992), the First Secretary of the Czechoslovak Communist Party in 1968, was expelled from the Party and public life after the crushing of the ‘Prague Spring’. In November 1988 he could, for the first time since then, travel abroad. He was invited by the University of Bologna, which, on the nine-hundredth anniversary of its being founded, decided to confer an honorary doctorate of political science on Dubček. The journalist-columnist Luciano Antonetti, who had worked in Czechoslovakia in the 1960s and was a friend of Dubček’s, helped to organize his trip to Italy. In this article he describes the preparations, the visit itself, and the response to it. He gives his account of the visit in the context of the renewed interest in the Prague Spring, which in that same year was marking its twentieth anniversary, and the hopes that were raised by Gorbachev’s perestroika in the Soviet Union, which evoked in left-wing sympathizers also in the West Dubček’s attempt at ‘Socialism with a human face.’ After he managed to get the Czechoslovak authorities’ permission to travel, Dubček spent a fortnight in Italy, which was full of visits to various places, official meetings, and a number of meetings with academics politicians, journalists, students, and also post-August emigrants from Czechoslovakia. Apart from the conferring of an honorary doctorate by Bologna University, the height of Dubček’s visit was an audience with Pope John Paul II at the Vatican, which met with an extraordinary response. The reactions to Dubček’s Italian visit were mostly positive, though the non-Communist dissidents back in Czechoslovakia tended to distance themselves from it and it was completely distorted by the Communist leadership of Czechoslovakia, which, flying in the face of the facts, called Dubček’s visit a fiasco.

*Discussion***Socio-historical Research on Communist Systems**

Peter Heumos

Using an example from Czechoslovak history, this article aims to help clarify aspects of social-history research in the analysis of Communist systems. It is concerned chiefly with how this research approaches political history, which has so far clearly dominated in Czech scholarship. The author discusses the networks of informal social relations, which were established below the surface of the formal hierarchy of the system. These networks helped, on the one hand, to stabilize the

system by compensating for its dysfunctionality, but, on the other, they led to the erosion of the power structure.

Drawing on his own research, the author demonstrates this using the example of Czechoslovak industry in the 1950s, when State and Party institutions, in negotiations with employees (for example, about wages, norms, and hours) ran up against the resistance of these informal networks, and then left the field to the trade unions, which were gradually gaining their freedom and, during the 'Prague Spring' of 1968, began to act independently. This effect was projected also in conflicts over political power in factories in the first half of the 1950s, which in a number of cases took the form of short strikes, although the strikers, under the umbrella of the unions, were often protected from prosecution.

The author argues that social research on Communism has recently been strikingly applied also in Czechoslovak historiography, which has mostly started from assumptions of the omnipotence, or at least the ubiquity, of the Communist régime. Despite the shift in this direction, historians continue to be more interested in the effects the régime had on society and in the overall conditions of how it operated than in the behaviour of society as such. A result is mistaking social history for history of social policy. This orientation fails to take into consideration, among other things, the role of tradition, and has difficulty finding continuity between the repressive nature of the first half of the 1950s and the reforms of the second half of the 1960s. These reforms were, according to the author, a result of the long-term process of structural decline in political power under pressure from informal social networks.

Social History and the Totalitarian-History Narrative

Michal Pullmann

The author compares and contrasts the concepts of social history and totalitarianism. In Czechoslovakia after the Changes of late 1989 (and then in the Czech Republic), the 'totalitarian-régime' model, according to him, became the dominant interpretation of the history of the Communist dictatorship. Unsolved problems of the model are increasingly becoming evident today. In particular the relative marginality of social-history research, the squeezing out of discussions from outside the country, and the easy political use of Czech contemporary history can reasonably be interpreted as a consequence of pushing for the dichotomy model of interpretation (the régime versus society) on which the totalitarian-history narrative is built. The current article analyzes the causes of the great attraction held by this model, but it also seeks to expose its numerous contradictions, and, using various examples from historiography, offers possible solutions. It concludes with the idea that contemporary research is marked by the gradual disintegration of the totalitarian-régime model, and the space is thus opening up for a more critical assessment of the Communist dictatorship, taking into account not only

political linkages but also the pre-political forms integrating people into the structures of power.

Of Martyrs ‘Genuine’ and ‘Spurious’: Concerning Zdeněk R. Nešpor’s Review

A scholar of church history, Martin Jindra, takes issue with Zdeněk R. Nešpor’s review of his *Strážci lidskosti: Dvanáct příběhů příslušníků Československé církve (husitské) vězňených po únoru 1948* (Prague, 2007), ‘Nepравí mučedníci proticírkevního boje’ (Spurious Martyrs in the Fight against the Churches), published in *Soudobé dějiny*, vol. 15 (2009), no. 1, pp. 164–67. The focus of the dispute is the extent of the Czechoslovak (Hussite) Church’s conformity with the Communist régime, and also how Jindra discusses it in his book. Jindra admits that of all the big confessions in the country the Czechoslovak (Hussite) Church was the most conformist towards the régime, but he rejects Nešpor’s reproach that he was acting as their apologist. He calls the review biased, and demonstrates that a number of members of the Czechoslovak (Hussite) Church were victims of Nazi and Communist repression. One of his aims in the book was to recall the lives of twelve of those people.

A Reply to Martin Jindra

In reply to Jindra’s reaction to his review, Zdeněk R. Nešpor voices objections to a number of Jindra’s conclusions, and expresses the wish that the churches in the Czech Republic would openly and modestly face up to their pasts.

Reviews

Three Works on Czech Roman Catholicism and the Church

Adéla Gjuričová

Balík, Stanislav, and Jiří Hanuš. *Katolická církev v Československu 1945–1989*. Brno: Centrum pro studium demokracie a kultury, 2007, 400 pp;

Hanuš, Jiří. *Tradice českého katolicismu ve 20. století*. Brno: Centrum pro studium demokracie a kultury, 2005, 296 pp;

Hanuš, Jiří. *Malý slovník osobností českého katolicismu 20. století s antologií textů*. Brno: Centrum pro studium demokracie a kultury, 2005, 308 pp.

This is a review of three publications from the Democracy and Culture Studies Centre, Brno, an institution that, among other things, is conducting research on the history of Czech Roman Catholicism. The reviewer is full of praise for all three

works. The volume *Tradice českého katolicismu ve 20. století* (The Tradition of Czech Roman Catholicism in the Twentieth Century), the reviewer argues, provides a new view of the history of the Roman Catholic Church in the development of Czech thought, and seeks to achieve a critical and self-critical attitude to its own spirituality and tradition, revealing the commonly received stereotypes in Czech Roman Catholic thought, and the description of its paradigmatic changes. *Malý slovník osobností českého katolicismu 20. století s antologií textů* (A Little Who's Who of Czech Roman Catholicism) is a pioneering new work. It balances its entries of Roman Catholic bishops and politicians already in various other dictionaries with completely new entries on laymen, artists, political prisoners, and secretly ordained priests. The volume *Katolická církev v Československu 1945–1948* (The Roman Catholic Church in Czechoslovakia, 1945–48) presents a solid, clearly structured synthesis of the scholarly literature. The first part examines 'traditional' Church history, the second considers cultural changes and mentalities, with easily accessible information, often for the first time systematically presented.

A Fraught Topic: A Volume of Articles on a Century of Sudeten-German History

Robert Kvaček

Hahn, Hans Henning (ed.). *Hundert Jahre sudetendeutsche Geschichte: Eine völkische Bewegung in drei Staaten*. Frankfurt am Main: Peter Lang, 2007, 324 pp.

This is a review of individual contributions in an essay volume that comes out of a conference held in Oldenburg, Germany, in 2005. The reviewer praises them as thoroughly inspirational works, which are mature in terms of their knowledge of the facts and interpretations, and, for Czech readers, remarkable. The volume is the brainchild of Eva and Hans Henning Hahn, who in their earlier publications challenged established interpretations of Sudeten-German history. Here too they show themselves to be original scholars.

A Monograph on Developments in Czech Society and the Status of the Working Class, 1948–60

Václav Průcha

Kaplan, Karel. *Proměny české společnosti 1948–1960*, vol. 1. (Česká společnost po roce 1945, vol. 3.) Prague: Ústav pro soudobé dějiny AV ČR, 2007, 314 pp.

The work under review is the first volume of a planned large monograph by the historian Karel Kaplan. The first three chapters are essentially a summary

of his previous research, with an emphasis on its general application and the interrelationship of its various aspects. The second part, however, contributes much valuable new information, particularly about the status of the working class and trade unions, and adds importantly to, or corrects, the existing historical, sociological, and economic literature on the topic. The author, however, considers the situation of the workers mainly through the lens of the authorities, and with few exceptions does not describe the everyday life of this social class.

The First Lady of the First Republic

Renata Wohlgemuthová

Lovčí, Radovan. *Alice Garrigue Masaryková: Život ve stínu slavného otce*. Prague: Filozofická fakulta Univerzity Karlovy, 2007, 485 pp.

This is so far the largest, most comprehensive biography of Alice Masaryková (1879–1966), the eldest child of President Tomáš Garrigue Masaryk. Its important contribution, according to the reviewer, consists in the chapters devoted to Masaryková's work in exile during the Second World War and then in exile after the Communist takeover of 1948. By contrast, the author seems to be on shakier ground in his attempt to describe her private life and feelings. He describes Alice as an educated and refined woman, devoted to her family, a true patriot, but, at the close of her life, broken and abandoned.

A Thorough German Work on the Post-war Resettlement of the Borderlands

Jaromír Balcar

Wiedemann, Andreas. *'Komm mit uns das Grenzland aufbauen!' Ansiedlung und neue Strukturen in den ehemaligen Sudetengebieten 1945–1952*. (Veröffentlichungen zur Kultur und Geschichte im östlichen Europa, vol. 29) Essen: Klartext, 2007, 482 pp.

The fundamental conceptual contribution of this work, originally a dissertation, by Andreas Wiedemann, a historian at Düsseldorf is, according to the reviewer, that he views the post-war expulsion of the Czechoslovak Germans from the borderlands and the resettlement of these areas as two closely linked processes. Using a broad range of sources he comprehensively analyzes the largest migrations and population shifts ever in the history of the Bohemian Lands, which involved almost five million people and an enormous redistribution of property. The quality of this essential work is not at all spoiled by some repetition in interpretation and the occasional absence of personal judgements.

Useful Insights into Economic History

Zdeňka Jeřábková

Stellner, František (ed.). *Půl století hospodářských dějin: Sborník k 75. narozeninám prof. ing. Václava Průchy, CSc.* (Acta Oeconomica Pragensia, no. 7) Prague: Vysoká škola ekonomická, 2007, 482 pp.

This review focuses on several of the roughly four dozen scholarly essays in this festschrift, which consider various aspects of economic developments in central Europe during the last 150 years, as well as in Great Britain and the United States. The reviewer praises the erudition and richness of views they offer.

Poles in London Exile during World War Two in Memoirs

Jaroslav Vaculík

Stroński, Stanisław. *Polityka rządu polskiego na uchodźstwie w latach 1939–1942*, vols 1–3. Ed. Jacek Piotrowski. Nowy Sącz: Goldruk, 2007, 544 + 600 + 688 pp.

The reviewer presents these large, three-volume political memoirs of the journalist and politician Stanisław Stroński (1882–1955). Before the war Stroński had long held a seat in the Sejm, and was then in the Polish governments-in-exile in London, holding, till 1943, the office of Deputy Premier and Minister. The first volume includes a discussion of Polish politics from 1926 to the outbreak of war in 1939. The other two volumes consider the topic in greater deal in the first four years of the war. The reviewer is most interested in how Stroński perceives Polish-Czechoslovak relations and the views of President Edvard Beneš regarding these relations.

A Cautious Assessment of a ‘Citizen of Six Countries’

Vladimír Kašík

Fuchs, Gerhard. *Ein Sechsstaaatenbürger*, vol. I: *Jugend in Böhmen*; vol. II/1: *Erwachsen in Sachsen: Neubeginn 1946–1953*; vol. II/2: *Als deutscher Historiker mit Böhmen verbunden (1953–2006)*. Leipzig: Leipziger Universitätsverlag, 1998, 2001, and 2007, 136 + 92 + 223 pp.

The author of the work under review, Gerhard Fuchs, is Professor Emeritus of History at Leipzig. He was born in Liberec, Bohemia, in 1928, but after the war, as a German, was expelled to Saxony. He joined the Communist Party, and in the

German Democratic Republic began his university career as a teacher of central and eastern European history, including Czech-German relations and the history of the labour movement. His three-part memoirs, according to the reviewer, provide Czechs with interesting information on the background of the author, but also, indeed mainly, thanks to the numerous contacts amongst colleagues in Czechoslovakia, which he maintained with establishment historians here since the 1960s. Fuchs, however, was relatively conformist towards the régime, and his memoirs remain silent on many sensitive questions.

Chronicle

A Conference on the German-speaking Population of Post-war Czechoslovakia

Martina Miklová

This is a report on the international history conference, ‘The German-speaking Population of Czechoslovakia after 1945: The State of Research, Sources, Methods, Prospects’, held at the Faculty of Arts, Masaryk University, Brno, from 12 to 14 November 2008. The conference was organized by the History Institute of the Faculty of Arts at Masaryk University, together with the Centre for the History of Central Europe at the same institution, as well as the Brno branch of the Institute of Contemporary History at the Czech Academy of Sciences, the Matice moravská, and the Social Sciences Institute at the Slovak Academy of Sciences, Košice.

Contributors

Luciano Antonetti (1926) is an Italian journalist, political columnist, translator, editor, whose topics include the reform movement of the 'Prague Spring' of 1968, which, as a supporter of left-wing politics, he defends. In 1961–67 he was employed in the Italian service of Czechoslovak Radio. In the 1970s and 1980s he was in close touch with Czechoslovak exiles and dissidents, and worked as a mediator in the Italian milieu. His publications include *Lenin e il leninismo a Prago negli ultimi anni* (Rome, 1970).

Jaromír Balcar (1966) is employed in the Institute of History, Bremen University. His area of specialization is contemporary German history, particularly economic history and the countries of central and Eastern Europe. His publications include *Politik auf dem Land: Studien zur bayerischen Provinz 1945–1972* (Munich, 2004).

Günter Bischof (1953) is Professor of History and Executive Director of CenterAustria at the University of New Orleans, where he lectures on American and European diplomatic history. His areas of specialization are the Second World War, the Cold War, and, chiefly, the contemporary history of Austria. Apart from a number of articles and edited essay volumes his publications include *Austria in the First Cold War, 1945–55: The Leverage of the Weak* (Basingstoke, 1999).

Ondřej Felcman (1950) is the Director of the History Institute at the Faculty of Arts, the University of Hradec Králové, where he lectures on modern Czech history. His chief area of research is the Czechoslovak reform movement of the 1960s, the history of the Kłodzko (Glatz) region, and the history of the Bohemian aristocracy in modern times. He is the co-editor of the three-volume edition 'Documents on the History of the 1967–70 Crisis in Czechoslovakia', and is, with Eva Semotanová, co-author of the historical atlas *Kladsko: Proměny středoevropského regionu* (Hradec Králové and Prague, 2005). Together with Radek Fukala, he led the group of historians writing the volume *Poděbradové: Rod českomoravských pánů, kladských hrabat a českých knížat* (Prague, 2008).

Adéla Gjuričová (1971) is a senior researcher in the Institute of Contemporary History, Prague. Her primary area of academic interest is changes in the ideological discourse of the Czech right-wing from late 1989 onwards. Together with Jaroslav Cuhra, Jiří Ellinger, and Vít Smetana, she is the co-author of the fourth volume of *České země v evropských dějinách*, a textbook covering the period 1918–2004 (Prague and Litomyšl, 2006).

Peter Heumos (1938) studied at the universities of Göttingen, Prague, and Bochum. Until his retirement in 2003, he worked with the Collegium Carolinum, Munich. His chief area of academic interest is the social movement in the Bohemian Lands from the nineteenth century, the political system in Czechoslovakia, Czechoslovak exiles during the Second World War, the history of society in Czechoslovakia under Communist rule, and the working class from the liberation in May 1945 to the 'Prague Spring' of 1968. His publications include *Die Emigration aus der Tschechoslowakei nach Westeuropa und dem Nahen Osten 1938–1945* (Munich, 1989) and *Vyhrňme si rukávy, než se kola zastaví! Dělníci a státní socialismus v Československu 1945–1968* (Prague, 2006).

Karel Hrubý (1923) is a sociologist. Since 1968 he has lived in Basle. In 1983–91 he was Editor-in-Chief of *Proměny*, the arts and politics quarterly of the Czechoslovak Society of Arts and Sciences, published in New York. He is interested in the sociology of changing political systems in the Hussite period and in the present day. With Milíč Čapek, he is the co-author of *T. G. Masaryk in Perspective: Comments and Criticism* (Ann Arbor, 1981).

Zdeňka Jeřábková (1983) is a post-graduate in the Department of Economic History, at the Faculty of Economics and Public Administration, the University of Economics, Prague. Her research area is modern and contemporary world economic history with a focus on the countries of central Europe and the USA in the twentieth century.

Martin Jindra (1973) is in charge of the Archive of the Prague Diocese of the Czechoslovak Hussite Church. He is concerned with the history of political persecution in Czechoslovakia in the 1950s, particularly the persecution of members of the Czechoslovak Hussite Church after 1948. He is the author of *Strážci lidskosti: Dvanáct příběhů příslušníků Československé církve (husitské) vězňených po únoru 1948* (Prague, 2007).

Vladimír Kašík (1925) is Professor Emeritus at the Faculty of Arts, Charles University, Prague. In the late 1960s he taught at the School of Political Science and Economics, Prague, then, for twenty years, he was forbidden to teach. He was amongst the first signatories of Charter 77. In the early 1990s he was head of the Department of Economic and Social History at the Faculty of Arts, Charles University. His area of specialization is nineteenth and twentieth-century history, particularly of

the working class, revolution, and national movements. His publications include *Dějiny První internacionály* (Prague, 1965) and *M. A. Bakunin* (Prague, 1969).

Jakub Končelík (1975) is a senior lecturer at the Department of Media Studies, the Faculty of Social Sciences, Charles University, Prague, and a senior researcher at its Centre for Media Studies. His chief research interest is the role of the communications media in totalitarian society, particularly the daily newspapers, and the running and control of the press in the Protectorate of Bohemia and Moravia, and also during the Czechoslovak crisis of the late 1960s.

Petr Koura (1978) is an historian doing research at the Faculty of Arts, Charles University, Prague. His chief academic interests include modern Czech history, particularly the Protectorate of Bohemia and Moravia, and the depiction of historical events in cinema. His publications include *Podplukovník Josef Balabán* (Prague, 2003) and, with Pavlína Formánková, *Žádáme trest smrti! Propagandistická kampaň provázející proces s Miladou Horákovou a spol.* (Prague, 2009).

Robert Kvaček (1932) is Professor of History at the Institute of Czech History, Charles University, Prague, where he lectures on nineteenth and twentieth-century history. He has published many books and articles, predominantly on the history of interwar Czechoslovakia in its international context. Together with Dušan Tomášek, he is the author of *Causa Emil Hácha* (Prague, 1995) and *Generál Alois Eliáš: Jeden český osud* (Prague, 1996; Třebíč, 2001), and a volume about the post-war trial of members of the Protectorate Government, *Obžalována je vláda!* (Prague, 1999). Among recently published work written on his own are *První světová válka a česká otázka* (Prague, 2003) and a biographical work about Mussolini, *Dva diktátorovy pády* (Prague, 2008).

Bedřich Loewenstein (1929) was, until 1970, a senior researcher in the Institute of History at the Czechoslovak Academy of Sciences, Prague. After emigrating to the West, he was, in 1979–94, Professor of Modern History at the Freie Universität Berlin. His areas of professional interest include topics on European history from the eighteenth century, primarily civil society and the notion of progress in European thought. His publications include *Projekt moderny: O duchu občanské společnosti a civilizace* (Prague, 1995, and, in German, Essen, 1987), a volume of essays, *My a ti druzí: Dějiny, psychologie, antropologie* (Brno, 1997; in German, Dresden, 2003), *Civilizace a fašismus: Studie z let 1969–1971* (Prague, 2003), and *Plädoyer für die Zivilisation* (Hamburg, 1973).

Martina Miklová (1979) is a researcher at the Brno branch of the Institute of Contemporary History, and a student of political science at the Faculty of Social Studies, Masaryk University, Brno. The focus of her research is Czechoslovak history in the period of 'Normalization', in particular the student movement, opposition, and dissidents.

Zdeněk R. Nešpor (1976) is a senior researcher in the Institute of Sociology, at the Czech Academy of Sciences, and a senior lecturer at the Faculty of Humanities, Charles University, Prague. His chief research interests are the history and sociology of religion, economic sociology and migration, social anthropology, and comparative religion. He is the author of dozens of academic articles and six books, including *Náboženství na prahu nové doby: Česká lidová zbožnost 18. a 19. století* (Ústí nad Labem, 2006), *Děkuji za bolest... Náboženské prvky v české folkové hudbě 60.–80. let* (Brno, 2006), *Čeští nekatolíci v 18. století: Mezi pronásledováním a náboženskou tolerancí* (Ústí nad Labem, 2007) a *Ne/náboženské naděje intelektuálů: Vývoj české sociologie náboženství* (Prague, 2008).

Václav Průcha (1931) is a professor at the Department of Economic History, the University of Economics, Prague. His primary research interest is contemporary economic history. He has published a number of academic works in several countries, most recently, for example, with Josef Faltus, *Všeobecné hospodářské dějiny 19. a 20. století* (Prague, 1996 and 2003), and, on his own, the first part of *Hospodářské a sociální dějiny Československa 1918–1992* (Brno, 2004).

Michal Pullmann (1974) is a researcher at the Institute of Economic and Social History, Faculty of Arts, Charles University, Prague. His fields of research are European social history of the nineteenth and twentieth centuries, the history of historiography, the theory and methodology of social history, and the history of Communist dictatorships, particularly the Soviet Union and Czechoslovakia in the 1980s.

Jaroslav Vaculík (1947) is a docent at the Faculty of Education, Masaryk University, Brno, where he lectures on world history from the seventeenth to twentieth century. His main field of research is Czech minorities abroad, about which he has published a number of works, including the three-volume *Dějiny volyňských Čechů* (Praha 1997, 1998, and 2001) and *Češi v cizině 1850–1938* (Brno, 2007).

Dalibor Vácha (1980) is a post-graduate student at the Institute of History, the Faculty of Arts, South Bohemian University, České Budějovice, and also teaches at two schools there. His area of research is the history of everyday life and ideas amongst the Czechoslovak legionaries in Russia.

Renata Wohlgemuthová (1926) was, until she retired, a docent at the Institute of Economic and Social History, the Faculty of Arts, Charles University, Prague. Her main research area was the history of the Czech labour movement, anarchism, and the woman's movement in the nineteenth and twentieth centuries.

Contents

Articles

- Bedřich Loewenstein   Ill-informed Enthusiasts? 449
- Günter Bischof   ‘No Action’:The Johnson Administration
and the Soviet-led Intervention
in Czechoslovakia 465
- Jakub Končelík   ‘Two-thousands Words’: The Origin and Impact
of an Unexpectedly Influential Manifesto 485
- Karel Hrubý   Political Discourses of Intellectuals
during the ‘Prague Spring’ 545
- Petr Koura   Films of Laughter and Forgetting:
The ‘Prague Spring’ in Czech Film
during the ‘Normalization’ Period 575
- Dalibor Vácha   *Teplushki* and *Eshelony*: The Czechoslovak
Legionaries across Russia by Rail 607
- Material*
- Ondřej Felcman   The ‘Ultras’ in Hradec: Pro-Soviet Forces
in the Hradec Králové Region in Autumn 1968 . . . 639
- Memoirs*
- Luciano Antonetti   Dubček in Italy: The Prague Spring
as a Symbol Twenty Years Later 670

Discussion

- Peter Heumos   Socio-historical Research
on Communist Systems 685
- Michal Pullmann   Social History
and the Totalitarian-History Narrative 703
- Martin Jindra   Of Martyrs ‘Genuine’ and ‘Spurious’:
Concerning Zdeněk R. Nešpor’s Review 718
- Zdeněk R. Nešpor   A Reply to Martin Jindra 726

Reviews

- Adéla Gjuričová   Three Works on Czech Roman
Catholicism and the Church 729
- Robert Kvaček   A Fraught Topic: A Volume of Articles
on a Century of Sudeten-German History 736
- Václav Průcha   A Monograph on Developments
in Czech Society and the Status
of the Working Class, 1948–60 742
- Renata Wohlgemuthová   The First Lady of the First Republic 752
- Jaromír Balcar   A Thorough German Work
on the Post-war Resettlement
of the Borderlands 755
- Zdeňka Jeřábková   Useful Insights into Economic History 758
- Jaroslav Vaculík   Poles in London Exile during
World War Two in Memoirs 764
- Vladimír Kašík   A Cautious Assessment
of a ‘Citizen of Six Countries’ 771

Chronicle

- Martina Miklová   A Conference on the German-speaking
Population of Post-war Czechoslovakia 776

Annotations 781

Summaries 790

Vydává Ústav pro soudobé dějiny AV ČR, v. v. i. Ročník XV. Doporučená cena ve volném prodeji 176 Kč.

Bedřich Loewenstein Špatně informovaní entuziasté?

Günter Bischof „No Action“

Johnsonova administrativa a invaze do Československa

Jakub Končelík Dva tisíce slov

Zrod a důsledky nečekaně vlivného provolání

Karel Hrubý Politické rozpravy intelektuálů za „pražského jara“

Petr Koura Filmy smíchu a zapomnění

Obraz „pražského jara“ v českém hraném filmu z období „normalizace“

Dalibor Vácha Těplušky a ešelony

Českoslovenští legionáři na cestě napříč Ruskem

Ondřej Felcman „Ultras“ v Hradci

Aktivity prosovětských sil na Královéhradecku na podzim 1968

Luciano Antonetti Alexander Dubček v Itálii

Symbol „pražského jara“ po dvaceti letech

Peter Heumos K sociálněhistorickému výzkumu komunistických systémů

Michal Pullmann Sociální dějiny a totalitněhistorické vyprávění

Adéla Gjuričová Třikrát o českém katolicismu a katolické církvi

Recenze, Kronika, Anotace